

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

КОЛЯДА ІГОР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 316.343.652(09)(472)

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ..**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Рєєнт Олександр Петрович**
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.	11
1.2. Характеристика джерел.	44
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.	56
Висновок до розділу 1.	63
РОЗДІЛ 2	
ФОРМУВАННЯ ТА СТАТУС ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ	
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
2.1. Складання основних професійних груп інтелігенції.	71
2.2. Матеріальне становище й соціальний статус інтелігенції.	117
Висновок до розділу 2.	140
РОЗДІЛ 3	
СОЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ	
ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
3.1. Участь інтелігенції у культурно-національних процесах.	144
3.2. “Просвіти” як форма діяльності української інтелігенції.	191
3.3. “Свято української інтелігенції” – відкриття пам’ятника	
І. Котляревському у Полтаві 30 – 31 серпня 1903 р.	205
3.4. Книговидавнича діяльність вітчизняної інтелігенції.	216
Висновок до розділу 3.	261
РОЗДІЛ 4	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	
4.1. Народництво в Україні.	266
4.2. Політизація національного руху та роль інтелігенції у цьому	
процесі.	296
4.3. Революційна українська партія та її роль у започаткуванні політичного	
етапу українського національного відродження.	319
4.4. Участь вітчизняної інтелігенції у роботі Державної Думи.	336
Висновок до розділу 4.	361
ВИСНОВКИ	365
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	375

ВСТУП

Актуальність дослідження пов'язана з сучасним етапом розвитку вітчизняної історичної науки і обумовлена не лише необхідністю поглибленого розгляду ряду важливих проблем, які є предметом її вивчення, зокрема, невід'ємної складової дослідницького інтересу - суспільно-політичної тематики, а й перебуває у нерозривному зв'язку із необхідністю пошуку за допомогою історичної ретроспекції шляхів подолання назрілих проблем державотворення в Україні ХХІ ст..

Розгляд суспільно-політичних рухів, що виникали і розвивалися в середовищі української інтелігенції, – важлива дослідницька перспектива. Неможливо уявити не лише політичного, а й економічного і культурного життя у ХІХ–ХХ ст. поза суспільним рухом. Історія є рух через альтернативи та варіанти, за якими часто стоять політичні партії, які виражають волю, інтереси, надії і сподівання відповідної частини населення, певних соціальних верств і структур.

Потужні національні рухи та викликана ними політична боротьба, що розгорнулися в українських землях у складі Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., стали важливими елементами визвольних змагань українського народу, переконливими свідченнями їхньої взаємопов'язаності. Об'єктивне відтворення історії цього періоду залишається не лише вагомим, а й значною мірою аксіологічним завданням. У цьому контексті проблема дослідження суспільно-політичної діяльності української інтелігенції («вимушеного» лідера тогочасного суспільства), яка взяла на себе роль провідника нації, набирає неабиякої наукової значущості.

Докладне й всебічне вивчення діяльності інтелігенції – нагальне й актуальне завдання сучасної вітчизняної історіографії, оскільки саме національно свідома інтелігенція у концентрованому вигляді відображає історію народу, багатоаспектність та різноманітність виявів його культури у найширшому розумінні цього слова. Інтелігенція й насамперед її верхній шар – інтелектуальна еліта – виступає носієм етнічної свідомості народу у

головних проявах, накопичує, інтерпретує й репродукує історичний і культурний досвід, створюючи найвищі для нації культурні цінності.

Суспільно-просвітницька вагомість обраної теми пов'язана з поступовим набуття інтелігенцією ролі інтелектуального генератора передових ідей у суспільній свідомості. Саме від її позиції в певній мірі залежить визначення напрямів вирішення сучасних проблем державотворення в Україні та оцінка широкими громадськими колами політичної реальності. В умовах поступового утвердження громадянського суспільства все більше зростає значення цієї соціальної верстви, її суспільно-політичної ролі.

Крім того, наявність в Україні величезного інтелектуального потенціалу вимагає його раціонального використання для вирішення актуальних проблем, як політичного, так і соціально-економічного та культурно-освітнього характеру. Саме тому пошук виважених підходів до побудови управлінської системи окремими соціальними групами та шляхів ефективного використання їхнього інтелектуального потенціалу не може відбуватися без урахування попереднього (як вдалого, так і неуспішного) досвіду залучення інтелігенції до активної суспільно-політичної та соціокультурної діяльності.

Таким чином, вивчення історичного досвіду суспільно-політичної діяльності української інтелігенції протягом другої половини ХІХ –початку ХХ ст. дозволить вирішити назрілу історичну проблему і краще проаналізувати реалії сучасного суспільно-політичного життя, визначити суспільні перспективи та уникнути допущених нею прорахунків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося у рамках наукової проблематики Інституту історії України НАН України, зокрема наукової теми відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. “Держава – спільноти – особа: державне управління та соціальні практики в українських губерніях Російської імперії (ХІХ – початок ХХ ст.)” (державний реєстраційний номер 0108U000723).

Мета роботи – на основі всебічного аналізу, осмислення нових документів, матеріалів, спогадів учасників подій, узагальнення здобутків історіографії висвітлити напрями, форми й методи суспільно-політичної діяльності української інтелігенції, реалізацію нею націотворчого потенціалу українства.

Для досягнення цієї мети автор поставив такі **завдання**:

- здійснити науковий аналіз історіографії та джерельної бази дослідження;
- розкрити етапи формування інтелігенції як окремої соціально-професійної верстви;
- з'ясувати визначальні чинники формування соціально-професійного портрету інтелігенції;
- визначити соціально-правовий статус української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст.;
- проаналізувати кадровий потенціал української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст.;
- дослідити її матеріально-побутове становище;
- висвітлити роль української інтелігенції у формуванні національної ідеї;
- охарактеризувати основні форми й напрямки культурницької діяльності української інтелігенції;
- з'ясувати особливості політичної діяльності інтелігенції, її основні досягнення та прорахунки, роль та місце представників інтелігенції у зміні національно-правового статусу українських земель в умовах становлення парламентаризму в Росії на початку ХХ ст..

Об'єкт дослідження – комплекс соціально-економічних, суспільно-політичних й соціально-культурних трансформацій у Російській імперії другої половини – початку ХХ ст. у цілому й на її українських землях зокрема, що покликали до життя й забезпечили систематичне й системне відтворення специфічної соціальної верстви – інтелігенції, яка була водночас

дітищем, рушійною силою й неодмінною умовою процесів буржуазно-капіталістичної модернізації в українських губерніях у складі імперії Романових.

Предметом дослідження є сукупність проявів суспільно-політичної та соціально-культурної діяльності окремих відомих представників інтелектуальної еліти та усієї української інтелігенції у Російській імперії як окремої верстви, що виступала рушійною силою процесів національного відродження та політизації визвольного руху в Україні цього періоду.

Хронологічні межі – друга половина XIX – початок XX ст. – надзвичайно плідний період в історії розвитку вітчизняної інтелігенції. Саме у цей час вона остаточно визначилася як окрема соціальна верства, з властивою лише їй рисами, пройшла етап становлення політичної організованості, що знайшло втілення у формуванні самостійних політичних партій й виробленні їхніх програм, частина з яких виразно формулювала вимогу незалежної соборної Української держави.

Нижня межа дослідження – кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. – відновлення українського національного руху, що було пов'язано із заснуванням представниками інтелігенції напівтаємної організації – Петербурзької громади у другій половині 1858 року. Верхню межу досліджуваного періоду вважаємо 1917 рік – рік революцій в Росії та здобуття Україною державності, рік найбільшого піднесення політичної ваги інтелігенції як лідера Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр..

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію 9 українських губерній Російської імперії в часових межах другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Методи дослідження. Наукову роботу виконано на основі принципів історизму та наукової об'єктивності. Під час роботи використано загальнонаукові принципи й конкретно-історичні методи: принцип поєднання індуктивного (від часткового до загального) і дедуктивного (від

загального до часткового) методів; аналізу й синтезу; класифікації та систематизації; порівняння; аналогії; узагальнення. Застосування діалектичного методу дозволяє розглядати події, процеси, явища та їх наслідки в динаміці, що є особливо важливим під час аналізу політичної діяльності української інтелігенції. Для розв'язання конкретно-історичних завдань роботи в ній використано порівняльно-типологічний (при складанні основних професійних груп інтелігенції), історико-типологічний (при дослідженні основних форм і напрямків культурницької діяльності української інтелігенції), системно-структурний (при визначенні основних професійних груп інтелігенції у зв'язку з напрямками її діяльності), історико-біографічний (при вивченні участі інтелігенції у діяльності “Просвіти” та в організації “Свята української інтелігенції”), історико-порівняльний, хронологічний (для розмежування теми дослідження на етапи та періоди), статистичний (для вивчення різних за характером і значенням кількісних показників) та метод комплексного підходу до вивчення історичних явищ.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена метою, завданнями та визначеною проблемою роботи:

- уперше сформульовано та розроблено актуальну наукову проблему, що не отримала належного висвітлення в історичній літературі, а саме здійснено комплексне вивчення суспільно-політичної діяльності української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- у ході роботи в науковий обіг було введено ряд невідомих досі архівних матеріалів;
- у теоретичному плані з урахуванням сучасних методологічних підходів обґрунтовано авторську методологію дослідження, а також визначено зміст таких понять, як “інтелігенція”, “національно-культурницька діяльність”, “культурно-просвітницька діяльність”, “народолюбство”, “народництво”, “українофільство”, “тромадівський рух”;
- обґрунтовано, що на рубежі XIX–XX ст. українська інтелігенція становила собою сформований соціальний прошарок, котрий вирізнявся не

лише за інтелектуальною ознакою, а й за рівнем розвитку свідомості, майновим та суспільним статусом, об'єднував в собі людей різних спеціальностей – від сільських вчителів та студентів до державних службовців та викладачів вищих навчальних закладів;

- науково проаналізовано, що інтелігенція рубежу століть з об'єктивних причин змогла не лише вплинути на формування національної свідомості українського народу, а й очолила цей процес, надавши йому характерних для себе ознак: поміркованості, пріоритету культурництва перед політикою, значна апеляція до історичних традицій та народної культури;

- встановлено, що своєю культурно просвітницькою роботою інтелігенція сприяла утвердженню розуміння українцями своєї відмінності від росіян та поляків, що сприяло генетичній єдності не залежно від майнового та соціального статусу;

- констатовано, що українська інтелігенція, незважаючи на багатоманітність поглядів щодо соціально-політичного майбутнього власної нації, завжди намагалася діяти у правовому полі Російської імперії, і лише молоді радикали початку ХХ ст. відійшли від цієї практики, започаткувавши нелегальний політичний рух та створивши нові традиції політичної боротьби, більш характерні для Західної Європи, аніж для імперії Романових;

- доведено, що у політичній діяльності інтелігенція не змогла стати тим лідером, який міг об'єднати всі верстви українців заради спільної мети – отримання власної державності. До того ж серед самої інтелігенції не було одноманітного уявлення про майбутнє України: вона коливалася між ідеями культурної автономії та незалежної держави.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її результатів під час подальшого наукового опрацювання різних аспектів історії вітчизняної інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст., створення узагальнюючих курсів з історії України, культурології, інтелектуальної історії, а також у процесі викладання нормативних курсів та

спецкурсів з вітчизняної історії, політичної історії й політології, культурології, історичного краєзнавства тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження ґрунтується на наукових ідеях автора. Всі наукові публікації з визначеної проблеми виконані дисертантом особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи були оприлюднені на Всеукраїнському круглому столі “Велика війна 1914–1918 рр. і Україна” (до 90-річчя з початку Першої світової війни) (Київ, 2004), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Теорія і практика підготовки вчителів історії та суспільних дисциплін: проблеми і перспективи” (Ніжин, 2004), Всеукраїнській науковій конференції “Юридичні читання молодих вчених” (Київ, 2004), VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 2005), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 170-річчю ювілею Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова: “Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття” (Київ, 2005), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Формування національних та загальнолюдських цінностей на заняттях історії та суспільних дисциплін” (Ніжин, 2005); Всеукраїнській науковій конференції “Соборна Україна: історична ретроспектива” (Черкаси, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції “Професійна підготовка вчителів історії та суспільствознавства в умовах переходу загальноосвітньої школи на 12-ти річний термін навчання” (Київ, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції X “Декабристські читання” (Київ, 2005), Міжнародній науковій конференції “Еліти і цивілізаційні процеси формування націй” (Київ, 2006), IX Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура й національна самосвідомість” (Київ, 2006), III Міжнародному науковому Конгресі українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 2006), Всеукраїнському круглому столі, присвяченому 150-річчю з дня народження

І.Франка “Мій поклик: праця, щастя і свобода” (Київ, 2006), Другому засіданні всеукраїнського “круглого столу” Сарбеївські читання (до 80-річчя від народження професора Віталія Григоровича Сарбея (Київ, 2008), Всеукраїнській науково-методичній конференції “Актуальні проблеми сучасного підручника з історії” (Херсон, 2008), Міжнародній науковій конференції “Україна в етнокультурному вимірі XVIII – початку XXI ст.” (Київ, 2008), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Формування національних та загальнолюдських цінностей на заняттях історії та суспільних дисциплін” (Ніжин, 2008), Міжнародній науковій конференції “Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії” (Дніпропетровськ, 2009 р.), Другій Міжнародній науково-практичній конференції “Простір гуманітарної комунікації: трансформації академічного дискурсу” (Київ, 2009), Міжнародній науково-практичній конференції “Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності майбутніх вчителів засобами громадянської освіти” (Київ, 2009), V Науковому семінарі “Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – початку XX ст.” (Київ, 2009).

Публікації. Теоретичні узагальнення та фактичний матеріал, які містяться у дисертації викладено в 44 публікаціях, 20 із яких – у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України, 1 монографії, 1 монографії у співавторстві, 22 додаткових статтях у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах наукових конференціях, навчальних та навчально-методичних посібниках. Загальний обсяг публікацій становить 144,75 др. арк.

Обсяг та структура дисертації зумовлена поставленою метою та науковими завданнями дослідження. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів з висновками, висновків, списку використаної літератури (685 найменування), списку джерел та їх умовних скорочень. Загальний обсяг дисертації – 375 стор., повний обсяг дисертації – 450 стор.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Періоди, насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями, традиційно перебувають у центрі уваги дослідників, оскільки завжди приховують у собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень. При цьому вони висвітлюють не лише безпосередньо проблему суспільно-політичної діяльності інтелігенції, а й низки дотичних до неї питань, як-от: ідеології досліджуваного періоду, загального характеру рухів та умов їхнього виникнення, тощо. Через це на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки зростає необхідність історіографічного узагальнення певних аспектів історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у тому числі тих, що стосуються тогочасної інтелігенції.

По-перше, зазначений період в історії України характеризується насиченістю та динамізмом подій, новими суспільно-політичними та соціально-економічними тенденціями і явищами, що й визначили пильну увагу дослідників, які підготували по ньому значний масив наукової літератури.

По-друге, історіографічний аналіз суспільно-політичних процесів в Україні на початку ХХ ст. дає змогу не лише підвести підсумок зробленому, а й визначити перспективи подальшого наукового пошуку. Він допомагає виявити неоднозначність, складність й суперечливість у вивченні різноманітних проблем історії суспільно-політичного життя України другої половини ХІХ – на початку ХХ ст..

По-третє, історіографічне переосмислення соціально-економічних і політичних явищ, інших історичних процесів, що відбувалися в Україні впродовж 1890–1914 рр., дає змогу визначити пріоритетні напрями

історичних досліджень, сприяє кращій орієнтації дослідників, викладачів, студентів у величезному масиві різноманітної за своїм змістом і характером наукової історичної літератури. Першочергова увага в ній приділяється розвитку економіки, соціальним й суспільно-політичним змінам, зумовленим економічними процесами, українському національному, робітничому, селянському, анархістському рухам в Україні.

Історія України другої половини XIX – початку XX ст. завжди привертала й привертає увагу як українських, так і зарубіжних учених. Це зумовлено, з одного боку, об'єктивною необхідністю повноцінного відтворення всього історичного шляху, пройденого українським народом. З іншого боку, цей період ознаменувався для України новими тенденціями в економічному житті, значними якісними зрушеннями в українському національно-визвольному русі, який остаточно перейшов у політичну стадію свого розвитку, активізацією суспільно-політичного життя на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій, формуванням мережі українських політичних партій та їхньою участю у розв'язанні назрілих соціально-економічних, політичних і національних проблем, могутніми революційними виступами робітників та селян, особливо під час революції 1905–1907 рр., опозиційним рухом ліберальної інтелігенції. Україна була втягнута у кривавий вир Першої світової війни, яка стала трагедією для українського народу, оскільки українці не мали власної держави й змушені були воювати з обох сторін, втягнутих у протиборство, зазнаючи зневаги й брутальність як російського, так і австрійського командування. Українські землі перетворили на полігон для військових змагань, які завдали великих збитків, спричинивши руйнування й спустошення. У цілому період з другої половини XIX ст. до початку XX ст. можна назвати добою, коли активно формувалися економічні, політичні та культурні передумови відновлення й розвитку Української державності 1917–1921 рр.

Нагромадження знань про українську партійну структуру та інші національні об'єднання включає кілька неоднозначних етапів. Так на

сьогодні ми можемо умовно поділити історіографію проблеми за хронологічним принципом на такі періоди:

1. Хронологічний період досліджуваної проблеми – друга половина ХІХ – початок ХХ ст.
2. Радянська історіографія 1920-х – першої половини 1950-х рр.
3. Історіографія 1950 – початку 1990-х рр.
4. Сучасна історіографія.

Як окрему частину історіографічного масиву можна виділити зарубіжну, передусім українську діаспорну історіографію. Однак вона не є настільки значущою, й тому розглянемо її розвиток у історичних межах, визначених періодами вітчизняної історіографії.

Так, початок самому процесу аналізу суспільно-політичної діяльності інтелігенції й відповідно – першому історіографічному періоду – поклали праці безпосередніх учасників тогочасних подій, лідерів та ідеологів об'єднань української інтелігенції, а також їхніх опонентів. На початку ХХ ст. вони сформували автономістсько-федералістську, самостійницьку (державницьку) й великодержавну (великодержавницьку) концепції в інтерпретації суспільно-політичного життя. Великодержавна – характерна насамперед для російських істориків й політичних діячів, яскравими представниками яких були С. Щоголев, А. Стороженко та ін. [623–624; 576; 553], а з кінця 1920-х рр. й науковці, які репрезентували радянську історіографію, що чимдалі відвертіше виступала спадкоємницею російських імперських традицій.

Перші спроби наукового аналізу окремих питань історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. було здійснено відомими вітчизняними громадсько-політичними діячами, які репрезентували як піддавстрійські, так і підросійські українські землі – І. Франком, М. Павликом, К. Левицьким, Є. Левицьким, О. Барвінським, Ю. Бачинським, М. Ганкевичем, С. Вітиком, Ю. Романчуком, А. Вахнянином, Д. Антоновичем, В. Дорошенком, Д. Дорошенком, М. Поршем, М. Міхновським, М. Грушевським,

Б. Грінченком, С. Єфремовим, Є. Чикаленком, М. Залізнякам та ін. Безпосередні свідки й учасники політичних подій на українських землях у зазначений період, вони стали не лише творцями національної партійно-політичної думки, а й її першими історіографами, їхні праці несуть подвійне навантаження: з одного боку, вони є цінним джерелом вивчення політичної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., з іншого – свідченням перших кроків у науковій розробці проблеми. Партійні позиції не дозволили авторам повною мірою об'єктивно висвітлити підняті питання й істотно вплинули на зміст їхніх праць. Водночас твори лідерів та ідеологів українського національно-політичного руху в досліджуваній період мають переважно публіцистичний характер, однак містять важливий фактологічний матеріал із суспільно-політичного життя України.

У дореволюційну добу з'явилася ціла низка публікацій, присвячених теоретичним і практичним аспектам діяльності політичних партій та організацій Наддніпрянщини. Їхніми авторами були активні діячі громадсько-політичного руху підросійської України, зокрема представники інтелігенції. До перших історичних нарисів, у яких стисло прослідковано основні етапи виникнення, становлення громадської діяльності партійно-політичних угруповань самостійницького, соціал-демократичного, ліберального спрямувань, варто віднести праці С. Єфремова й В. Дорошенка [259; 278]. Незважаючи на нарисово-фрагментарний характер цих розвідок, автори загалом виважено, неупереджено підійшли до аналізу суспільно-політичних факторів, зокрема галицького радикалізму, які сприяли появі партійних утворень у Наддніпрянщині. Так, С. Єфремов та В. Дорошенко проаналізували витoki українських партій, їхні програмні засади, основні напрями політичної діяльності, здобутки національного, робітничого, селянського рухів, роль в їхньому еволюціонуванні тогочасної інтелігенції. Зокрема С. Єфремов, звертаючи увагу читачів на можливі окремі недоліки своєї брошури, запевнив їх у тому, що фрагменти суб'єктивізму, які цілком природно можуть мати місце при перегляді подій партійної історії,

нейтралізовуватимуться зверненням автора до об'єктивних подій та фактів реального життя. Завдання, що поставив перед собою відомий представник української ліберально-демократичної думки, було частково виконане. За характером та стилем подання історичного матеріалу праці С. Єфремова й В. Дорошенка належать до жанру партійної публіцистики. Проте наявність у них цікавих фактів, деталей українського партійного життя в досліджуваній період, наявний аналіз основних тенденцій розвитку національно-політичного руху в Наддніпрянщині дає підстави віднести їх до перших наукових розвідок із зазначеної проблеми.

На початку ХХ ст. було опубліковано також статті й брошури, присвячені історії окремих політичних партій Наддніпрянщини, засновниками, лідерами та ідеологами яких були насамперед представники інтелігенції. Зокрема активні діячі тогочасного українського соціал-демократичного руху здійснили перші спроби проаналізувати ідеологічні доктрини РУП та УСДРП, особливості становлення української соціал-демократії, її відносини з іншими партіями.

Національне питання у теоретичних розробках і у сфері практичної політики української соціал-демократії, хоч номінально й робітничої, однак фактично інтелігентської (засаднича відмінність української соціал-демократії від російської), зокрема у виборчих кампаніях до Державних дум та парламентській (думській) діяльності, знайшло своє висвітлення на сторінках публікацій С. Петлюри, М. Порша, В. Садовського, Л. Юркевича (Рибалки) [480; 498–501; 539; 632]. У працях провідних теоретиків УСДРП показано економічну та соціально-культурну доцільність упровадження автономного ладу в Україні, розкрито його суть, проаналізовано основні напрями реалізації політичної програми українських соціал-демократів у сфері національного питання.

У дореволюційний період лідерами та провідними діячами Української партії соціалістів-революціонерів було закладено основи дослідження цього національного ліворадикального партійного угруповання. У брошурах

М. Залізняка та М. Михайленка подається стисла загальна характеристика стану українських есерівських організацій, проаналізовано їхні національно-політичні вимоги [296; 423]. Однак праці діячів УПСР позначені певним схематизмом, містять окремі суперечливі положення. Водночас вони виразно засвідчили принципову позицію українських есерів у національному питанні: визволення з-під російського панування й утворення – у тій чи іншій формі – української державної організації.

На початок ХХ ст. припадають також перші спроби висвітлення історії українських ліберально-демократичних партій, органічний зв'язок яких з вітчизняною інтелігенцією був ще помітнішим, аніж у соціал-демократів. Ретроспективний аналіз їхніх політичних програм, діяльності було зроблено у брошурах С. Єфремова та В. Дорошенка [259; 278], а також у праці польського соціаліста К. Залевського [295].

Дорадянською українською історіографією розпочато дослідження ідейно-теоретичної та практичної діяльності Української народної партії. Тоді з'явилися дослідження, які мали переважно дещо упереджений характер й не давали цілісного й об'єктивного уявлення про цю національно-радикальну партію. Серед перших публікацій, присвячених окремим моментам історії УНП, варто звернути увагу на статтю М. Лозинського «Українська народна партія» (1905) [392]. У ній відомий публіцист і лідер галицької соціал-демократії [докладніше про нього див.: 528] дав короткий огляд практичної діяльності Української народної партії, навів основні положення її ідеологічної платформи. Автор намагався довести абсурдність й шкідливість для українських робітників її партійних ідеалів, суть яких полягала в пріоритеті національного питання над класовим. Оцінюючи крізь призму соціалістичної ідеології політичні ідеали УНП, М. Лозинський категорично стверджував, що національна боротьба призведе лише до національної ворожнечі й не подолає соціальних розбіжностей.

У 1907 р. на сторінках «Літературно-наукового вістника» з'явилася стаття відомого публіциста Ф. Матушевського про з'їзд Української народної

партії, який відбувся влітку того ж року [406]. Крім наведених резолюцій з'їзду, автор висловлював особисте ставлення до цієї партії та її ідеологічних засад. Як і його попередники, він не поділяв надто націоналістичних, на його думку, гасел УНП, засуджуючи одночасно легковажне ставлення до самостійників з боку всіх існуючих українських політичних партій. Подібну ж оцінку діяльності УНП подавав у своїй статті на шпальтах редакційної М. Грушевським «України» й С. Петлюра [483], який провадив 1907 р. у цьому часописі відділ «З українського життя». Проф. М. Грушевський знав С. Петлюру ще з 1901 р., як автора кореспонденцій до редакційних учених «Літературно-наукового вістника» та «Записок Наукового товариства імені Шевченка», що видавалися у Львові. Вочевидь за рекомендацією голови НТШ 1905 р. С. Петлюра став дійсним членом Товариства [652].

У дореволюційний час започатковано вивчення історії загальноросійських політичних партій, які мали свою організаційну мережу в Україні, здійснювали на її теренах громадсько-політичну діяльність. Незважаючи на свою загальноросійську спрямованість, значну кількість членів цих партій та їхньої еліти становили саме вихідці з середовища української інтелегенції, тому ми вважаємо доцільним їх розгляд. Аналізу політичних доктрин РСДРП, партії соціалістів-революціонерів (есерів), народних соціалістів (енесів), з'ясуванню їх ролі у російському визвольному русі присвячені праці лідерів та провідних теоретиків ліворадикальних партійних угруповань В. Леніна, Л. Мартова, В. Чернова, О. Пешехонова та інших представників партійно-політичних організацій [378; 404; 488; 612]. Основні програмні положення Всеросійського селянського союзу, його тактичні завдання проаналізовані в брошурі С. Одинокого [453].

До праць з історії російських ліворадикальних партій варто віднести дослідження, підготовлені жандармським генералом О. Спиридовичем [568]. Вони містять важливий документальний матеріал, який розкриває різні сторони діяльності соціал-демократів й есерів у дожовтневий період. Проте роботи О. Спиридовича – одного з активних учасників й керівників боротьби

з революційним рухом – вимагають до себе критичного ставлення й верифікації за іншими архівними та документальними матеріалами.

У брошурі В. Вольського проаналізовано теоретичні постулати російського анархізму, показано їх застосування у практиці революційної боротьби [215]. Це є особливо актуальним, враховуючи факт поширення анархістського руху в Україні у 1918–1921 рр., котрий хоч і був переважно селянським, але впливову роль серед його лідерів відігравали саме представники інтелігенції [214].

У дожовтневий період розпочалося також вивчення ліберально-демократичних партій Росії, які мали значну кількість своїх партійних осередків в Україні. Цікавий фактичний матеріал, що розкриває громадсько-політичну діяльність російської інтелігенції, насамперед згуртованої у конституційно-демократичній партії, зокрема у російському парламенті, політичну платформу, тактику кадетів, міститься в публікаціях її провідних діячів: П. Мілюкова, М. Могилянського, П. Локтя [413–419].

До революції 1917 р. було закладено історіографічні традиції вивчення російських консервативно-монархічних партій. Саме діяльність останніх в Україні вплинула на політичну еволюцію поглядів української інтелегенції на майбутнє, по суті підштовхнувши її від лояльного щодо влади автономізму до самостійництва. Перші спроби оцінити чорносотенство, як політичне явище, були зроблені меншовицькими публіцистами В. Мечем і В. Левицьким [374; 408]. Для їх праць характерна полемічна загостреність оцінок чорносотенних партійно-політичних структур. Зокрема, автори абсолютизували залежність консервативно-монархічних партій та організацій від самодержавства.

Історична наука першого історіографічного періоду, зокрема проблема діяльності тогочасної інтелігенції, має певний доробок у висвітленні історії українського національного відродження початку ХХ ст. До 1917 р. побачили світ праці безпосередніх учасників й провідників тогочасного українського руху – Ю. Бачинського, Б. Грінченка, М. Грушевського, Д. Донцова,

В. Дорошенка, М. Залізняка, С. Єфремова, С. Петлюри, М. Порша, О. Скорописа-Йолтуховського, Л. Цегельського та ін.

Волею історії дослідниками, й досить уважними, боротьби українців за свої національні права в той час були й їхні опоненти, шовіністи-великодержавники – А. Савенко, А. Стороженко, П. Струве, С. Щоголев та ін. Прикметно, що представники великодержавницького табору значною мірою рекрутувалися з етнічних українців – зокрема станом на літо 1912 р. етнічні українці склали до 40 % з 736 членів «Клуба русских националистов города Киева» [396, с. 321]. До речі, книга члена Київського Тимчасового комітету у справах друку, статського радника Сергія Никифоровича Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» написана ще 1912 р., й нині залишається досить повним нарисом історії українського національного руху, хоча на змісті позначився великодержавницький й українофобський підхід її автора – також члена «Клуба русских националистов г. Киева» [623].

Отже, на межі XIX і XX ст. лідери й провідні теоретики українських і російських партій та об'єднань, громадські діячі, публіцисти розпочали вивчення діючих партійно-політичних угруповань, у контексті історії яких висвітлювалися основні моменти національного, робітничого та селянського рухів в Україні. Незважаючи на певний суб'єктивізм, категоричність оцінок політичних подій, явищ, процесів тогочасної дійсності, ідеалізацію окремих сторінок політичної історії України, різні за жанром і якістю публікації дореволюційного періоду ввели до наукового обігу важливий теоретичний та емпіричний матеріал, що створило необхідне підґрунтя й відкривало подальші перспективи для дослідження партійно-політичної проблематики, а відтак і діяльності вітчизняної інтелігенції у суспільно-політичному й соціально-культурному контексті на наступному історіографічному етапі.

Другий історіографічний етап вивчення суспільно-політичної діяльності інтелігенції, як то діяльність політичних партій та суспільно-політичних рухів на українських землях другої половини XIX – початку XX ст., був

започаткований Українською національно-демократичною революцією 1917–1921 рр. й тривав до першої 1950-х рр. Визначальними рисами його початку були розкутість наукової думки, намагання переважної більшості вітчизняних громадсько-політичних діячів й істориків об'єктивно, неупереджено підійти до висвітлення процесів виникнення, становлення, громадської діяльності партійних угруповань, узагальнити та теоретично осмислити документальний історико-політичний матеріал. Однак одночасно з цими позитивними явищами, прикметними для 20-х років ХХ ст., мали місце й інші, зумовлені сталінським тоталітаризмом, про що йтиметься нижче.

У широкому спектрі суспільно-політичного життя історики виокремлюють робітничий, селянський, загальнодемократичний рухи, які особливо посилилися на початку ХХ ст. й навіть набули своєрідних організаційних форм (ради, профспілки, селянські спілки тощо). Найбільше публікацій присвячено робітничому руху, що зумовлювалося принципом партійності, який домінував у радянській історичній науці. У 1920-ті рр. було здійснено перші спроби узагальнити робітничий рух в Україні. Одночасно, хоч і менш докладно, через пролетарський характер нової держави висвітлювався і внесок інтелігенції у процеси руйнування «старого, капіталістичного, світу» [186; 475].

Значний внесок у розробку політичного аспекту українського руху (особливо партій початку ХХ ст. й участі вітчизняної інтелігенції у партійному будівництві) зробили праці радянських істориків 1920-х рр. – М. Яворського, О. Гермайзе, М. Равич-Черкаського, А. Ріша та інших, які пізніше загинули у вирі репресій 1930-х рр. [220; 521–522; 633–635]. Їхні автори, попри певну партійно-класову заангажованість, доволі об'єктивно висвітлювали й роль інтелігенції.

Однак на початку 1930-х рр. й до середини 1950-х рр. ситуація в історіографії питання, як і у всій тогочасній історичній радянській науці змінюється. Ключовим стає утвердження й зміцнення сталінізму, його

згубний вплив на історичну науку. Уже на рубежі 1920–1930-х рр. науковці змушені були всі суспільні явища трактувати й коментувати крізь призму ленінсько-сталінських настанов й агітпропівських вказівок ЦК ВКП(б). Тоталітарно-репресивна система партійно-державної влади сама диктувала вченим «істини», формувала відповідний тип так званого наукового мислення.

На рубежі 1920–1930-х рр. вітчизняні наукові традиції були по суті обірвані, а найвидатніші учені фізично знищені або на тривалий час вилучені з наукового життя. Винятково тенденційно розглядалася історія суспільно-політичного життя в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Політична влада, прямуючи шляхом створення тоталітарно-унітарної держави, добивалася, використовуючи всі доступні для неї засоби, способи й прийоми, уніфікації історичної науки. З початку 1930-х рр. боротьба з українським націоналізмом в історичній науці стала панівною, тому з утвердженням сталінізму радянська історіографія українських політичних партій початку ХХ ст. висвітлювала їх діяльність з позицій гіпертрофованого класового підходу, марксистсько-ленінської методології. Ці партії історики радянської доби характеризували як «контрреволюційні», «націоналістичні», а їхню тактику – як «угодовську» й «опортуністичну». Сталінізм, знищуючи історичну науку, прагнув викоринити в республіці всі національно-культурні особливості, денационалізувати українську інтелігенцію, включаючи й істориків, яких позбавляли однієї з найважливіших умов професійної діяльності – свободи творчості. Відносна свобода допускалася лише в межах офіційної ідеології. Заборонялося використовувати немарксистські підходи у висвітленні історії партій, ліквідувалася «ідеологічна неузгодженість», а марксистська ідеологія стала критерієм теоретичного рівня історичної науки. Політика правлячої партії диктувала зміст історичних публікацій, методологію та підбір фактичного матеріалу. Наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. під гаслом захисту історичної науки від «ворожих елементів» утверджується сталінський варіант марксистсько-ленінської методології з

його догматизмом і схематизмом, однолінійністю у висвітленні історичних явищ, який незмінно проіснував до розвінчання культу особи на XX з'їзді КПРС. У часи сталінського тоталітаризму відбулося цілковите відмежування й самоізоляція радянської історіографії від загальноприйнятих історіографічних норм. У радянському офіційному історіографічному дискурсі право на існування мали лише окремі праці західних істориків марксистського спрямування.

Сталінські постулати й догми в історичній науці закріпив підручник «Історія ВКП(б). Короткий курс», який з'явився у 1938 р. [310]. Після цього починає оформлятися нове «науково-історичне» мистецтво – коментування до цього сталінського підручника. Ідеї цієї книги тиражувалися в офіційних партійних документах, підручниках з історії, різного роду дослідженнях та фундаментальних працях радянських вчених.

Суспільно-політичне життя України другої половини XIX – на початку XX ст., і особливо роль у ньому інтелігенції, радянськими істориками розглядалося в межах вивчення історії Комуністичної партії, історії селянства, діяльності Державних дум, історії Української РСР й знайшло відображення в працях українських і російських учених, зокрема Ф. Лося, Л. Іванова та ін. [304; 393]. Однак вони характеризували українські та російські небільшовицькі партії як ідеологічних ворогів. Учені також здійснювали науковий аналіз процесу створення та діяльності регіональних і професійних робітничих організацій, насамперед рад, профспілок тощо [230; 591; 621–622; та ін.].

Історики підготували широке коло наукових розвідок, включаючи й монографічні видання, про рух селян у Наддніпрянській Україні, спрямований на розв'язання як аграрного, так і політичних питань, вплив на нього ідей та діяльності українських інтелігентів, зокрема членів РУП [331; 380–381; 426]. Певні успіхи тогочасної історіографії в дослідженні місця та ролі пролетаріату й селянства України в суспільно-політичному русі рубежу XIX – XX ст. контрастують з вкрай недостатньою науковою розробкою

участі інших соціальних верств населення, зокрема інтелігенції, студентства, військових у боротьбі за здійснення прогресивних соціально-економічних і політичних змін. Водночас напрацьований у цьому напрямі науковий матеріал заклав підвалини для майбутніх досліджень [252; 401; 435; 480].

Паралельно з радянською історіографією розвивалася і зарубіжна історіографія, представлена головним чином ученими української діаспори та еміграції. Завдяки безперервному зв'язку з кращими дореволюційними традиціями української науки, відсутністю ідеологічних догм й регулярному ознайомленню з досягненнями західної історіографії ці вчені, на відміну від своїх радянських колег, мали у своєму розпорядженні значно більше можливостей для вільного творчого пошуку й досягли кращих результатів у сфері дослідження українського національного руху. Незважаючи на брак архівних джерел і матеріалів, зарубіжні дослідники у своїх працях намагалися повніше та ширше висвітлити окремі питання, присвячені національно-визвольному рухові. Це були перші праці з політичної історії України початку ХХ ст. Вони представляють собою не тільки історіографічний, але й цінний історичний інтерес. Так, у Варшаві, Львові, Празі, Лондоні упродовж 1930–1950-х рр. побачили світ праці О. Терлецького, П. Феденка, Д. Дорошенка, А. Яковлева та ін. [128; 148–150; 181; 262–266; 399; 582–583; 601–602; та ін.].

Загалом суспільно-політичне життя в Україні другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлено у науковій літературі цього історіографічного періоду неповно, оскільки увагу зарубіжних дослідників було прикуто головним чином до історії Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Якщо дослідники з діаспори у своїх працях розглядали національний рух, історію політичних партій й вітчизняної інтелігенції крізь призму національних інтересів, то радянські історики ототожнювали прояви українського патріотизму з націоналізмом. Все ж і радянські, і зарубіжні дослідники витоки українського партійно-політичного життя відносили до

кінця XIX ст., віддаючи належне у його генезі насамперед представникам інтелігенції.

Для дотримання об'єктивності варто зазначити, що упродовж 1920-х – середини 1950-х рр., незважаючи на накопичений великий джерельний матеріал й монографічні напрацювання, ні в Україні, ні за кордоном, так і не з'явилося жодної комплексної наукової праці, присвяченої суспільно-політичному життю Наддніпрянської України та Галичини й тим більше ролі в ньому інтелігенції.

Наступний, **третій період** історіографії історії суспільно-політичного життя в Україні другої половини XIX – початку XX ст. й участі у цьому житті вітчизняної інтелігенції хронологічно охопив другу половину 1950-х – початок 1990-х рр. й не додав особливої динаміки та новизни радянським дослідженням. Хоча під впливом хрущовської відлиги у 1960-х рр. було опубліковано низку праць, у яких коротко висвітлювалися окремі моменти з історії політичних партій, більше інформації подавалося про селянський та робітничий рухи.

Важливим досягненням радянської історіографії у зазначений період у вивченні проблеми формування кадрів інтелігенції, різних її професійних груп, її матеріально – правового становища та ідейних переконань, взаємовідносин з самодержавною владою, місцем у суспільній стратифікації стали роботи В. Лейкіної-Свірської [376; 377]. Так, у першій монографії «Интеллигенция в России во второй половине XIX ст.» (М., 1971) радянська дослідниця в рамках марксистсько-ленінських методологічних підходів намагалася з'ясувати загальні умови формування інтелігенції в Російській імперії, політику царизму щодо цього соціального прошарку, зокрема, намагання стримати розвиток її політичної свідомості. З'ясовуючи чисельність освічених кадрів у другій половині XIX ст., В. Лейкіна-Свірська у формі таблиць подає цінний статистичний матеріал по кількості студентів-випускників середніх і вищих навчальних закладів, які дають можливість з'ясувати не тільки кількісні показники чисельності інтелігенції, її розподілу

за сферами діяльності, а й про соціальне походження представників інтелігенції у різних її професійних групах. Ґрунтовністю та ретельністю аналізу відзначається характеристика основних професійних груп інтелігенції: чиновників, офіцерів, духовенства, технічних кадрів, медиків, учителів середньої і початкової школи, працівників науки, літератури, просвітницької інтелігенції. Дослідниця також виокремила характерні критерії успішності для представників інтелігенції цих груп, які могли забезпечити комфортні умови життя і діяльності у самодержавній Росії. Незважаючи на ідеологічні штампи і ярлики, В. Лейкіна-Свірська розкрила етапи формування у середовищі інтелігенції революційних ідей, причини та мотиви, що штовхали представників інтелігенції на шлях революційної боротьби. Продовженням вивчення окресленої дослідницею проблеми стала її наступна монографія «Русская интеллигенция в 1900–1917 гг.» (М., 1981). Користуючись тим же науковим інструментарієм на основі того ж самого методологічного підходу, В. Лейкіна-Свірська продовжила висвітлення процесу формування і діяльності різноманітних груп інтелігенції, їх чисельність, громадсько-політичні політичні позиції, міру участі представників тієї чи іншої професійної групи у революційній боротьбі на початку ХХ ст. Аналіз соціокультурного розвитку Російської імперії на початку ХХ ст. дозволили дослідниці розширити коло охарактеризованих професійних груп інтелігенції, додавши художників, акторів та музикантів. Вагомим внеском у вивчення політичної активності інтелігенції на початку ХХ ст. є розгляд дослідницею форм участі її представників у громадських об'єднаннях і політичних партіях. Розкриваючи взаємовідносини влада – інтелігенція, В. Лейкіна-Свірська подає цінну статистичну інформацію щодо кількості представників останньої, які зазнали різних форм владних переслідувань та санкцій (кількість підданих арештам, засуджених до страти). Такий аналіз дозволив дослідниці стверджувати, що частка інтелігенції у загальній масі репресованих протягом 1900–1917 рр. перевищувала долю селянської групи [377, с. 50].

Керуючись принципами та підходами марксистсько-ленінської методології радянські дослідники зверталися і до проблем вивчення історії національного руху, тому в їхньому ідеологічному арсеналі остаточно закріпився постулат про тотожність понять «національне» й «націоналізм».

Упродовж зазначеного історіографічного періоду тривало ідеологічне протистояння радянських і зарубіжних учених. Однак у цей час наявні у радянській історіографії відомості з аналізованої нами проблематики суттєво поповнилися новими знаннями. Зокрема, у багатотомній «Історії України» та в низці праць, присвячених суспільно-політичному життю в Україні на початку ХХ ст., розглядалася діяльність не лише соціал-демократичних (переважно робітничих) організацій, а й ліберально-демократичних, тобто партій інтелігенції. Піднімалася проблема співпраці партій національного спрямування, що діяли на теренах національних окраїн Російської імперії. Висновки радянських істориків були детерміновані обставинами зовнішнього плану та панівними в суспільстві марксистськими політико-ідеологічними концепціями, що не сприяло об'єктивному висвітленню проблеми – їхня загальна лінія залишалася принципово антинаціоналістичною. В офіційній історіографії повністю домінувала ідея інтернаціоналізму, що тяжіла до асиміляції й знищення національних особливостей. Загальноросійські, вітчизняні, польські та єврейські партії тенденційно характеризувалися як націоналістичні і дрібнобуржуазні [316–317].

Позитивні зміни в радянській історіографії позначилися наприкінці 1980-х рр., коли розпочалося певне розкріпачення радянської історичної науки внаслідок процесів демократизації й гласності. Все ж розпочате переосмислення історичного минулого здійснювалося на базі доктрини так званого «соціалізму з людським обличчям», тобто історики не могли вийти за межі оновленої соціалістичної ідеології та щойно створеної концепції демократичного соціалізму.

Ті чи інші історіографічні оцінки та положення щодо суспільно-політичного життя в Україні та ролі в ньому інтелігенції знайшли

відображення в 1960–1980-х рр. у працях українських і російських учених, зокрема В. Борисенка, В. Дядиченка, М. Лещенка, Ф. Лося, В. Сарбея, К. Тарнавського та ін. [198; 271; 382; 580; та ін.].

До початку 1990-х рр. порівняно помітних успіхів у висвітленні визвольних змагань українців як у Росії, так і в Австро-Угорщині досягли зарубіжні вчені, зокрема фахівці з діаспори. Окремі аспекти теми були окреслені в працях А. Жука, І. Мазепи, П. Мірчука, О. Оглоблина, М. Стахіва, М. Сосновського, О. Терлецького, П. Феденка, В. Іваніса та ін. [285–286; 399; 427; 429; 447–448; 459; 567; 573; 602]. Характерно, що в зарубіжній історіографії домінувала державницька концепція в інтерпретації українського національного руху початку ХХ ст. й ролі у ньому інтелігенції. Попри неоднозначність оцінок щодо зарубіжних видань, вони й сьогодні зберігають своє пізнавальне значення та наукову цінність.

У 1970–1980-х рр. у західному українознавстві з новою силою зріс інтерес до вивчення суспільно-політичного життя в Україні та ролі в ньому інтелігенції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Цьому сприяли порівняльно-історичні дослідження східноєвропейських національних рухів Ю. Хлебвчиком (Польща), М. Грохом (Чехословаччина), Е. Нідергаузом (Угорщина). Це послужило певним каталізатором для дослідження історії українського національного руху та партій, які діяли в Російській імперії на початку ХХ ст. З'явилися статті в журналах, збірниках, окремі розділи у загальних курсах української історії й монографіях, неопубліковані англійські дисертації американських істориків А. Іванкевича («Український національний рух і русифікація», 1976), М. Воскобійнюка («Національне питання в Російській імперії в 1905–1907 рр.», 1972), Ю. Бошика («Походження українських політичних партій в Росії в 1900–1907 рр.: зі спеціальним вивченням соціал-демократії», 1981) й О. Андрієвської («Український національний рух в Російській імперії, 1905–1914 рр.», 1991). Особливо варто відзначити статті історика, історіософа й політолога І. Лисяка-Рудницького, присвячені суспільно-політичній історії України

XIX–XX ст. й місцю і ролі української інтелігенції у цій добі вітчизняної історії [387; 389–391]. Частково умови утворення й формування українських партій Наддніпрянщини початку XX ст. розглядалися у працях Н. Полонської-Василенко, Ю. Бориса, А. Жука, П. Феденка. Їхні оцінки багато в чому збігалися з міркуваннями, що висловлювалися й обґрунтовувалися під час попереднього історіографічного періоду.

На тлі заідеологізованих підходів до українського партійного руху початку XX ст. з боку радянських дослідників учені української діаспори на основі доступних їм матеріалів виваженіше, без ідеологічних кліше підійшли до висвітлення історії українських партій й вітчизняної інтелігенції. Вони, зокрема, підготували документальні видання, присвячені програмам українських партій початку XX ст. та їхнім провідникам [111; 428], розвідки щодо персоналій діячів партійного руху [427; 567; та ін.]. П. Феденко вперше в зарубіжній історіографії зробив спробу наукового узагальнення українського суспільно-політичного руху у XX ст. [602]. Радянські архіви залишалися недоступними для зарубіжних учених, що значно обмежувало їхні можливості наукового аналізу та змушувало виступати у ролі, хоча й талановитих, але все ж таки інтерпретаторів уже відомих подій і процесів. Тому для праць зарубіжних науковців властива описовість у висвітленні суспільно-політичного життя в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., в тому числі й історії вітчизняної інтелігенції.

У радянській історіографії на той час відбулася певна, так би мовити, «пролетаризація» тематики – головним чином вивчався робітничий, селянський та загальнодемократичний рухи (останній під кутом зору обов'язкового висвітлення «благодійного» впливу більшовицької фракції РСДРП). Однак уникнути висвітлення ролі інтелігенції, на відміну від вчених 30–40-х років, дослідники 70–80-х років XX ст. вже не могли. Серед відомих праць того часу варто назвати дослідження Ф. Лося [393–394], П. Лаврова [371], його сина Ю. Лаврова [372], А. Кошика [365], Й. Щербини [631] та ін. При цьому варто наголосити певні особливості у

висвітленні політичного руху й ролі вітчизняної інтелігенції у ньому. Найбільшу увагу дослідників, незважаючи ні на що, привертала боротьба робітників під час революційних подій 1905–1907 рр. Це є цілком виправданим і закономірним, оскільки під час революції ця боротьба набула найширшого розмаху, виявилася в найрізноманітніших формах, включаючи збройні виступи [393]. Учені продовжували досліджувати створення та діяльність робітничих рад, профспілок тощо [503; 569; та ін.].

Учені – представники третього історіографічного періоду – все ж здійснили окремі дослідження щодо участі в суспільно-політичному житті інших верств населення – насамперед представників розумової праці. Щодо інтелігенції передусім необхідно відзначити працю професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка В. Є. Спицького, присвячену назріванню революційної кризи в Україні напередодні революції 1905–1907 рр. й позиції та ролі у цих передкризових процесах вітчизняної інтелігенції [570].

Визнаючи важливість внеску цих та інших дослідників у науковий огляд історичних студій, варто констатувати відсутність узагальнюючих розробок, присвячених історіографії України з початку ХХ ст. до 1917 р. Щоправда, вітчизняні історики радянської доби зробили таку спробу в окремому розділі монографічного видання з історіографії України, що його підготували співробітники Інституту історії АН УРСР [309, с. 189–234]. Проте аналіз наявної літератури здійснено в ньому з погляду панівних на той час у радянській історичній науці марксистсько-ленінських догматів.

Сучасний період історіографії, який розпочався після відновлення Української державності й триває до цього часу, характеризується значним залученням додаткового фактичного матеріалу у висвітлення суспільно-політичного життя в Україні другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. загалом й історії вітчизняної інтелігенції зокрема [див., напр.: 236]. Бурхливі зміни, що розпочалися в СРСР в роки перебудови, супроводжувалися піднесенням національної самосвідомості, швидкою політизацією населення.

Зі здобуттям Україною незалежності дослідження цієї проблематики стало необхідністю, яка вимагала повного й об'єктивного висвітлення. Розширюється співпраця вітчизняних істориків із зарубіжними колегами й науковцями з української діаспори. Українська історіографія відкрилася для зовнішнього світу й плідних дискусій.

З'явилася порівняно велика кількість публікацій, присвячених українським, російським, польським, єврейським політичним партіям, національному, селянському та робітничому рухам, і – що важливо для висвітлення заявленої нами теми – участі в них інтелігенції. Суттєву допомогу дослідникам української партійної історії надають опубліковані збірники програм політичних партій. У зв'язку з цим в умовах незалежності України з'явилися праці, у яких було розглянуто деякі питання історіографії українського національного руху та суспільно-політичного життя України другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. [276; 409; 345].

На сучасному етапі історіографії наукове переосмислення суспільно-політичного життя в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. здійснюється у межах дослідження ширших, суміжних або локальних проблем, зокрема: розвиток української ідеї та державності, історія політичних партій, український національний, політичний, культурно-просвітницький та ліберально-демократичний рухи, українська інтелігенція, парламентська діяльність українців у І і ІІ Думах тощо.

Питання, пов'язані з історією участі представників від українських губерній у діяльності Державної Думи Російської імперії, політичної боротьби навколо виборів до Думи й українського питання у діяльності цього російського парламенту, мають вже понад півстолітню історіографічну традицію, почавши від цілком нормативної «марксистсько-ленінської» кандидатської дисертації Г. С. Габа 1954 р. [660], менш ортодоксальної кандидатської праці В. І. Михайлової 1976 р. [673] й значною мірою вже перехідної монографії В. І. Попика 1989 р. [497] й до кандидатських дисертацій та наукових статей сучасних дослідників – О. І. Білоконя,

В. І. Доморослого, М. Ш. Кияна, М. Козицького, О. О. Коника та ін. [658; 663; 668; 670; та ін.].

Після відновлення Української незалежності розпочався новий етап у вивченні організації та діяльності членів українських партій і об'єднань, що утворилися й діяли наприкінці ХІХ ст. й до 1917 р. На сторінках історичних журналів і збірників було опубліковано низку статей і наукових розвідок, у яких здійснено спробу неупереджено підійти до аналізу української партійної історії. Це дослідження В. Борисенка, П. Шморгуна, О. Висоцького, А. Голуба, С. Наумова, О. Тимошенка та ін. [197; 207; 439–443; 584; 622].

Варто звернути особливу увагу на монографічні дослідження С. Телешуна, В. Головченка, В. Колесника, О. Рафальського, О. Тимошенка, А. Павка, Л. Могильного, у яких зроблено спробу узагальнити окремі аспекти з історії українських партій та поширення їхніх ідей та мережі в середовищі тогочасної української інтелігенції [226; 345–346; 460–461, 463–468; 581].

У дослідженні цієї теми помітні й певні особливості. Зокрема, увагу істориків привертають насамперед українські соціал-демократичні організації (РУП, УСДРП, «Спілка»), що зумовлено, очевидно, їхнім значно більшим порівняно з іншими партіями впливом на маси, одним із провідних місць, яке займала українська соціал-демократія в суспільно-політичному русі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Важливо зазначити, що саме серед членів та лідерів цих партій відсоток представників інтелігенції був найвищим. Щодо інших українських партій Наддніпрянщини, то їхню історію вивчено значно менше. Поки що немає сучасних ґрунтовних досліджень з питань соціальної бази політичних партій, їхніх організаційних засад, районних осередків, особливостей і взаємовпливу партійно-політичних процесів у Східній і Західній Україні, відносин українських партій із загальноросійськими, польськими, єврейськими та іншими політичними організаціями. Наявні окремі фрагментарні розвідки лише підкреслюють нагальну потребу заповнення цієї історіографічної лакуни [227; 308].

Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки потребує створення узагальнюючої праці, присвяченої комплексному вивченню всіх важливих аспектів, пов'язаних з утворенням і діяльністю українських політичних партій як у Наддніпрянщині, так і на західноукраїнських землях, які діяли наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Усебічне дослідження суспільно-політичного руху в Україні неможливе без звернення до історії формування і діяльності на її теренах неукраїнських політичних організацій [213; 375; 395; 455–456; 541; 570; 662]. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки започатковано комплексну наукову розробку історії основних політичних партій і організацій в Україні на початку ХХ ст. [313; 368; 464]. Новітні досягнення вітчизняної і закордонної історіографії питання синтезовано у першому томі «На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.)» масштабного шеститомника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса «Політична історія України. ХХ ст.» [494]. Очевидно, що цей напрям історичного дослідження потребує продовження.

У посткомуністичний період розвитку України робітнича тематика відійшла в дослідженнях істориків на другий план. З одного боку, це зумовлено тим, що вітчизняні науковці відмовилися від радянських методологічних принципів партійності та класовості. З іншого – це своєрідна реакція істориків на політичне насаджування в історичній науці відповідної тематики як провідної, що впродовж десятиліть здійснювалося радянським режимом. Це посилює інтерес саме до інтелігенції, вивчення діяльності якої штучно пригальмовувалося в попередні роки. При цьому увагу насамперед треба звернути на взаємозв'язок й особливості подій у Наддніпрянщині й Західній Україні, на форми організаційного об'єднання інтелігентів, утворення та діяльність груп та спілок, тощо.

«Першою ластівкою» у системному вивченні історії вітчизняної інтелігенції у незалежній Україні стала монографія 1991 р. провідного наукового співробітника відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст.

Інституту історії України АН УРСР Н. А. Шип «Інтелігенція на Україні (XIX ст.): Історико-соціологічний нарис» (1991) [618], в якій проаналізовано професійний склад, матеріальне становище, суспільно-політична діяльність інтелігенції підросійської України, здійснено спробу через аналіз усього розмаїття в історіографії дефініцій поняття «інтелігенція» та «інтелігентність», по-новому розкрити зміст понять, зазначивши, що остання категорія – це індивідуальний стан душі, ступінь духовності, внутрішньої і духовної культури людини, а «інтелігенція» – це соціальна категорія у класовій структурі суспільства [618, с. 9]. Головним критерієм приналежності до цієї верстви, на погляд Н. Шип, є професійна розумова діяльність, яка реалізується у 3-х її видах: 1) діяльність, продукт якої стає товаром і має духовну цінність (твори письменників, художників); 2) діяльність, що поєднує результат праці з творчим процесом (робота вчителя, лікаря); 3) розумова праця, в результаті якої створюються матеріальні цінності (праця інженерів, агрономів) [618, с.9]. Так, дотримуючись визначеного критерію дослідниця не відносить чиновництво до верстви інтелігенції, визначаючи його як окрему соціально-професійну верству державних службовців. Робота дослідниці відзначена ґрунтовним аналізом процесу формування української інтелігенції, її кількісного і професійного розподілу по українським губерніям Російської імперії. Значну увагу дослідниця приділила з'ясуванню змістового наповнення поняття «різночинці», ставлення влади до так званого «третього елемента» (різночинної інтелігенції – агрономів, лікарів, вчителів, службовців земств). Н. Шип першою у вітчизняній історіографії здійснила спробу розглянути участь української інтелігенції у культурних і громадсько-політичних процесах XIX ст.. Розпочате дослідження цієї проблематики знайшло своє відображення у наступних наукових студіях та статтях. Зокрема, слід виділити її публікацію «Зв'язок українського національного й соціального рухів у другій половині XIX ст.», у якій, наприкладі еволюції світогляду окремих представників національно свідомої інтелігенції (М. Драгоманова,

Л. Глібова, С. Подолинського та ін.) розкрила процес трансформації освітньо-культурної діяльності у громадсько-політичну [619; 620].

Почин київської дослідниці підхопив на початку 1990-х рр. її колега по Інституту історії України НАН України Г. В. Касьянов, у центрі уваги якого перебували вітчизняна інтелігенція та українські політичні партії, проблеми єдності національного руху, боротьба інтелігенції за збереження та розвиток національної культури та інші актуальні проблеми вітчизняного минулого кінця XIX – початку XX ст. [325]. Напрацювання ученого у цій царині синтезовані у його монографії «Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет» (1993) [326], у якій дослідник на основі даних перепису 1897 р. та іншого статистичного матеріалу окреслив соціо професійний портрет української інтелігенції рубежу XIX–XX ст., визначив окремі елементи її матеріально-побутового забезпечення. На відміну від своєї колеги Н. Шип Г. Касьянов до лав інтелігенції відносить також людей, що займалися інтелектуальною працею у сфері управління, вчений також послідовно довів доцільність вважати студентство не маргінальною групою суспільства, а віднести його саме до інтелігенції. Основна частина праці Г. Касьянова присвячена вивченню участі вітчизняної інтелігенції у політичному русі, зокрема у ліберальному, соціал-демократичному та національному напрямках, дослідження ідейного поля, напрямків діяльності української інтелігенції дали змогу досліднику стверджувати, що завдяки її зусиллям «українське питання» стало предметом уваги не тільки внутрішньої, а й і європейської політики, українська нація пробудилася, вийшовши з розряду «неісторичних» [326, с. 160–161].

Питання історії вітчизняного національного руху, українського відродження XIX ст. й історії української інтелігенції проаналізовані у двох колективних монографіях співробітників відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України – «Нариси з історії українського національного руху» (1994) та «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» (1999) [436; 596–598].

Значну увагу цим проблемам присвятив й довголітній (1979–1999) очільник цього відділу проф. В. Г. Сарбей (1928–1999), який упродовж останніх років життя здійснив поступовий, але цілком прогнозований перехід від засад ортодоксально-марксистської радянської до національної української історіографії [348; 361], й скориговане бачення яким процесів українського національного відродження XIX ст. синтезоване у праці ученого «Національне відродження України» (1999) – 9-му томі п'ятнадцяти томника «Україна крізь віки» [542–545].

Вихованцем цього ж відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України є знаний дослідник питань українського відродження XIX ст. й історії вітчизняної інтелектуальної еліти С. Скульчик, який нині є представником канадо-американської історичної україністики [275–276, 654].

Системне дослідження проблем історії України XIX – першої половини XX ст., нерозв'язаних питань українського національного руху й історії вітчизняної інтелігенції, проблеми політичної історії цієї доби й, зокрема, вивчення української проблематики у діяльності Державних Дум Російської імперії – ці та інші питання перебувають у полі наукових зацікавлень сьогоднішнього керівника відділу історії України XIX – початку XX ст., заступника директора Інституту історії України НАН України, члена-кореспондента НАН України О. П. Реєнта [512–516].

Напрацьовано значний науковий матеріал щодо участі в суспільно-політичному житті кінця XIX – початку XX ст. різних верств населення [199; 374; 375; 577].

Таким чином, створюється підґрунтя для просування вперед і підготовки комплексної праці, присвяченої руху студентства, солдатів і матросів, ліберальної інтелігенції.

З української історії початку XX ст. найменш вивченим залишається питання українського національного руху, сама концепція якого, на думку деяких дослідників, перебуває в стані розробки [276, с. 159]. Радянські

історики не могли писати про український національний рух, оскільки навіть згадка про деякі події нашої історії, а тим паче постановка концептуальних питань історії вітчизняного національного руху загрожувала дослідникові інкримінуванням йому закидів в «українському буржуазному націоналізмі» чи потуранні «ідеологічному супротивнику». За таких умов одні історики віддавали перевагу дослідженням проблем економіки та робітничого руху, інші розгортали боротьбу проти вищезгаданого «націоналізму», а дисиденти вимушено опинялися за межами наукових установ. Відтак побутувала парадоксальна ситуація: про український національний рух писали лише як про «буржуазний націоналізм» або ж не писали взагалі [276, с. 159–160].

Отже, радянська історіографія, яка ґрунтувалася на марксистській методології дослідження національного руху, не залишила якихось помітних спеціальних праць. Натомість, як уже зазначалося, вона виробила свої узагальнюючі оцінки цього явища, які апріорі вписувалися у визначення «буржуазного націоналізму».

Після відновлення державної незалежності України 1991 р. вітчизняні історики розпочали повноцінне осмислення історії участі інтелігенції у національно-визвольних змаганнях українців з початку ХХ ст. й до 1917 р. Для цього етапу історіографії є характерним зростаюча співпраця вітчизняних і зарубіжних учених. Українська історична наука стала на позиції об'єктивності та історизму. Сучасне наукове переосмислення історії українського національного руху здійснюється у межах дослідження таких проблем, як розвиток української ідеї та державності, українська інтелігенція, створення та діяльність українських культурно-просвітніх й наукових товариств та організацій [384; 359–360; 400; 512; 564; та ін.], а також через підготовку праць, присвячених національно-політичним питанням українського відродження на початку ХХ ст. [225–226]. Потрібно зауважити, що саме остання проблематика висувається на одне із чільних місць, свідченням чого стали монографічні видання О. Телешуна, В. Колесника,

Л. Могильного, О. Надтоки, О. Рафальського, О. Тимошенко та ін. [345–347; 581].

З'явилися перші у вітчизняній історіографії узагальнюючі дослідження з історії українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст. Як вже згадувалося, насамперед йдеться про колективні праці «Нариси з історії українського національного руху» (1994) та «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» (1999) авторства колективу учених Інституту історії України НАН України. Посібник львівського ученого Я. Грицака 1996 р. «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.» запропонував нову концепцію української історії модерної доби, що відображала найсучасніші досягнення української та світової науки. У центрі уваги автора перебувала складна, драматична й контроверсійна історія вітчизняного націотворення. Особливий наголос робився на потребі прищеплення новітній вітчизняній історіографії модерних західних теорій та інтерпретацій процесів націотворення [234–235]. До певної міри на аналогічні історіографічні виклики дає відповідь й монографія київської дослідниці Н. Щербак «Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» (2005) [629].

У вищезгаданих працях здійснюється спроба висвітлити, зокрема, і роль тогочасної інтелігенції у суспільно-політичних процесах. Однак вони не дають повноцінного й усебічного висвітлення історії українського національного руху на політичній стадії його розвитку, остаточний перехід до якої відбувся наприкінці XIX – на початку XX ст. Тому національно-визвольний рух українців наприкінці XIX ст. й до 1917 р. потребує подальшої наукової розробки окремих аспектів і періодів.

Цілком позитивним явищем у новітній вітчизняній історіографії історії української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. стала інтенсивна розробка питань історичної біографістики. Постаті відомих діячів українського національного руху цієї доби й водночас чільних представників вітчизняної інтелектуальної еліти В. Антоновича, Д. Багалія, М. Галагана,

М. Грушевського, С. Єфремова, А. Жука, П. Куліша, В. Науменка, О. Русова, С. Русової, П. Стебницького, Є. Чикаленка, І. Шрага та інших у центрі уваги монографій та розвідок сучасних дослідників І. Верби, І. Гирича, Т. Демченко, О. Доніка, А. Катренка, В. Короткого, В. Кравченка, Н. Миронець, Є. Нахліка, Т. Осташко, Є. Панкової, В. Соловійової, І. Старовойтенко, В. Ульяновського та ін. [201; 222–224; 255; 257; 330; 367; 444–445; 457; 479; 554–555; 571–572; та ін.].

Отже, одним із головних завдань сучасної історичної науки залишається розкриття глибини та багатогранності такого глобального процесу, яким був український національний рух початку ХХ ст.

Безумовно, мають з'явитися подальші ґрунтовні розробки з історії та діяльності окремих українських партій, праці, присвячені історичним портретам провідників національного руху, українському питанню в Думі, особливостям та єдності національно-визвольних змагань західних і східних українців, українському національно-культурному, робітничому, селянському, загальнодемократичному рухам тощо.

Окрім загальної проблематики, котра стосувалася суспільно-політичного руху інтелігенції в цілому, в історичній науці ХХ ст. проводилося вивчення і певних аспектів проблеми. Так особливий інтерес становить історіографічний аналіз революційних рухів, діяльну участь у яких брала вітчизняна інтелігенція. Що не дивно, найбільш дискусійним виявилось вивчення народницького руху, котрий можна назвати першоосновою політичної активності інтелігенції й базисом більшості українських партій (своєрідним «першопоштовхом»). Ще у першій третині ХХ ст. українські історики народницького історіографічного напрямку на чолі з М. С. Грушевським почали плідну розробку питань генези, ідейної сутності, еволюції, періодизації вітчизняного демократичного руху ХІХ ст., заклавши наріжні камені оригінальної концепції українського народництва й утвердивши її в історичній науці як самостійну проблему [243; 245; 247].

У цілому, упродовж 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. українська марксистська історіографія активно опрацьовувала тематику, пов'язану з історією загальноросійського революційного народництва. Втім, уже акад. М. І. Яворський поставив питання про необхідність комплексного вивчення обох напрямів – «національно-культурницького, суто українського, та революційного, російського [502, с. 123]». Однак через зміни в політичній ситуації це питання так і залишилося нерозв'язаним.

Утвердження тоталітарного режиму в СРСР у 1930-ті роки негативно вплинуло на подальше вивчення народницької проблематики. За часів сталінщини серйозна наукова робота в цьому напрямку була згорнута й упродовж майже двох десятиліть підмінялася популяризацією ідеологічних догм з «Короткого курсу історії ВКП(б).», відповідно до яких народництво трактувалося однозначно негативно й у штучно звужених часових межах 1970–90-х років ХІХ ст. У цій «біблії сталінізму» народники зокрема характеризувалися як «герої-невдахи», що їхня діяльність зазнала катастрофічного фіаско, а саме: «Большинство народников вскоре после разгрома партии «Народной воли» отказалось от революционной борьбы с царским правительством, стало проповедывать примирение, соглашение с царским правительством. Народники в 1880-х и 90-х годах стали выразителями интересов кулачества [310, с. 16]».

Ідеологічне «табу» на вивчення проблеми народництва послабилося лише з середини 50-х років ХХ ст. – після ХХ з'їзду КПРС 1956 р. На початку 1960-х років при секторі капіталізму в Інституті історії АН СРСР у Москві утворилася група з вивчення народницького етапу визвольного руху у Росії, розпочалося масове й повсюдне устремління дослідників у центрі й на місцях, зокрема в УРСР, «у народництво». Відтак, у постсталіністську епоху українські й російські радянські вчені заклали доволі вагомий «підмурівок» у розробку історії народницького руху, в тому числі в Україні, зосередивши головну увагу на революційних (загальноросійських) напрямках 1870–1880-х рр. Однак, було це лише фрагментом відомої хрущовської

«відлиги», оскільки, за влучним висловом російського історика В. Ф. Антонова, «доктринерство залишилося непохитним, щоправда, у дослідників з'явився «вибір» між ленінською і сталінською доктринами народництва [183, с. 10]».

Таким чином, методологічна одновимірність й вимушена ідеологічна зашореність обмежували великий творчий потенціал цілої генерації/генерацій науковців. Втім, неупереджене вивчення джерел не могло не привести до висновку щодо масштабності й багатовимірності народницького спектра в Україні. Зокрема, відомий вітчизняний фахівець М. П. Рудько зауважував у своїх розвідках наявність у визвольному русі українських губерній 1870-х років не лише «російської соціально-революційної партії», а й «української соціально-демократичної партії», тобто фактично визнавав існування двох народницьких потоків [534, с. 7–8]. Проте українське народництво «не вписувалося» до тогочасних теоретико-методологічних схем офіційної радянської історіографії, а тому його вивчення провадилося у доволі обмеженому історіографічному сегменті. Лише з початком горбачовської «перебудови» в історіографії було визнано, що чимало загальних висновків стосовно проблеми громадівського руху в Україні у 60–70-х роках XIX ст. поки не мають міцних підвалин у вигляді спеціальних монографій й висунуто завдання ґрунтовного, всебічного вивчення історії українських «громад» у загальному контексті народницького руху [542, с. 147].

За умов нової суспільно-політичної ситуації після розпаду СРСР українські історики почали піддавати критичному аналізу одновимірність теоретико-методологічних підходів при дослідженні складних процесів історичного минулого. Позначилося це й на студіях з народницької проблематики. Наприклад, київський історик А. М. Катренко, висвітлюючи діяльність радикалів-демократів (народників) в Україні у 80-х роках XIX ст., наголошував, що «цілком правомірним є вживання терміну «українське

народництво» за умови розширеного трактування поняття «народництво» [667, с. 39].

Потреба нового осмислення історичного досвіду народництва дедалі виразніше усвідомлюється сучасними науковцями. У своїх пошуках вітчизняні дослідники використовують зокрема теоретико-методологічні орієнтири, успадковані від відомих представників української закордонної історіографії. Наприклад, знаний дослідник українського XIX ст. проф. О. Оглоблин (1899–1992) ще 5 грудня 1970 р. на VIII конференції українських істориків та дослідників суспільних наук Української Вільної Академії Наук у США у Нью-Йорку закликав виробити власну схему вітчизняної історії XIX – початку XX ст., відмовившись від заідеологізованих радянських стереотипів [450, с. 5–6; 451, с. 43–54]. На розвиток цих тез свого старшого колеги американський історик українського походження Л. Винар зауважував, що «вже час зробити об'єктивну переоцінку українського народництва на Великій Україні в другій половині 19 ст. [206, с. 91]». На наше переконання, ця думка цілком слухна й стосовно інших періодів в історії вітчизняного народництва [515].

Першість у сучасній вітчизняній історіографії у царині дослідження народницького руху в Україні належить доктору історичних наук, професору С. Світленку – дніпропетровському ученому, який зруйнував звичні стереотипи історичної науки щодо проблематики народницького руху, наповнивши її новим змістом. Розробка і наукове бачення джерелознавчих та теоретичних аспектів з історії народництва в Україні відображене у ряді монографій та низці наукових статей ученого [546–551]. Як показує аналіз історіографії дорадянського та радянського періодів, джерелознавча проблема з історії народництва не була до кінця з'ясована, не всі матеріали архівосховищ були доступні дослідникам попередніх епох. У зв'язку з цим характеристика різного роду джерел, якій присвячені дослідження С. Світленка «Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст.: Аналіз публікацій документальних джерел» (Дніпропетровськ, 1995) та

«Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії: навч. посібник» (Дніпропетровськ, 1996), Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії.» (Дніпропетровськ, 1999), [546, 547, 551] надали дослідникам історії України періоду XIX – поч. XX ст. вагому поміч у визначенні методологічних орієнтирів, напрямків перспективних досліджень, у розгляді теоретичних проблем джерелознавства та історії народництва в Україні пореформеної доби. На основі методу системно-структурного аналізу дослідник класифікував джерела за походженням, внутрішньою будовою, зовнішньою формою, виокремивши серед них два великих типи – документальні та наративні. До першорядних документальних джерел С. Світленко відносить пам'ятки законодавства, офіційне позасудове слідство, судово-слідчі документи. Наративні джерела, презентовані тогочасною публіцистикою, мемуарами та спогадами, які містять цінні і вагомі доповнення до попереднього типу джерел [551, с. 33–34]. На основі проведеного текстологічного та історико-критичного аналізу згаданих типів та видів джерел, С. Світленко довів високий рівень їхньої автентичності, оригінальності та істинності [551, с. 53, 63–64], що у своє чергу значно полегшило дослідницьку роботу вітчизняних та зарубіжних істориків з народницького та суміжної з нею руху наукової проблематики, зокрема місця і ролі у цьому суспільно-політичному русі української інтелігенції.

Щодо теоретичних проблем народницького руху, то С.Світленко одним із першим узявся за розробку українського аспекту у народництві та з'ясування дефініцій терміну «народлюбці», «українські народолюбці», «українське народництво», їх синонімічних відповідників, які фігурували у пресі та публіцистиці другої половини XIX ст. [551, с. 65–67]. У монографії та ряді наукових статей [548–551] дослідник крізь призму історико-генетичних витоків, через конкретну структуру власної ідеологічної основи 60-80-х рр. XIX ст., розглянув генезис народництва як історичного явища в історії Росії та України, висвітлив національний, морально-психологічний,

соціально-класовий чинники, певні загальноросійські революційні традиції, динамізм емігрантських та великоросійських центрів, що в цілому сприяли поширенню російського народництва на етнічні українські землі, виділив та конкретизував етапи розвитку народницького руху в Україні («романтичне народолобство», «дійове» або «реальне» народництво, «неонародництво», «новітнє народництво»), що у комплексі дало підстави обґрунтувати концепцію поліваріантного розвитку народництва у Наддніпрянщині, як сукупності двох домінуючих демократичних суспільних потоків (напрямоків): українського народолобства і російського народництва – типологічно базових, споріднених і, водночас, своєрідних за програмно-тактичними настановами і методами діяльності. Серед основних спільних рис обох народницьких напрямків дослідник визначив соціальну основу (представники науково-педагогічної, освітянської, літературної, мистецької, лікарської військової та технічної інтелігенції), перспективні завдання розвитку (розширення соціальної бази через подолання відчуженості інтелігентських кіл від народних мас), ключові засади ідеології та діяльності, що ґрунтувалися на демократичних ідеалах свободи, рівності та братерства [551, с. 135, 137]. Головна ж різниця обох народницьких потоків, за визначенням С. Світленка, полягла у тому, на відміну від російського народництва, яке на перший план ставило ідею соціального визволення і у процесі своєї еволюції перейшло до радикальних шляхів її реалізації, українське народолобство, хоча і поєднувало ідеї соціальної справедливості та національного відродження, своїм пріоритетом визначало національно-культурну діяльність, у частині соціальних завдань руху меншим був вплив утопічно-соціалістичних ідей, що неодмінно вплинуло і на практичну діяльність, для якої характерним було дотримання загальнолюдських морально-етичних цінностей [551, с. 183–184].

Теоретичні і науково-практичні напрацювання доктора історичних наук, професора С. Світленка, який зробив значний внесок у розвиток сучасних методології, джерелознавства та історіографії народницького руху в Україні

другої половини XIX ст., дозволяють нам здійснити своєрідну спробу наукового аналізу народницького руху у ширшому контексті окресленої нами проблеми – це вивчення суспільно-політичної діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст..

Подоланням стереотипів, спробами на нових методологічних та ідеологічних підходах проаналізувати соціокультурну і громадсько-політичну активність української інтелігенції, політику імперської влади щодо неї протягом другої половини XIX – на початку XX ст. відзначені роботи з проблеми російської імперської політики в “українському питанні” сучасних російських дослідників О. Міллера ““Украинский вопрос” в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX в.)” (2000 р.) [430]; “Империя Романовых и национализм” (2006 г.) [431] та І. Міхутіної ““Украинский вопрос” в России (конец XIX – начало XX века)” (2003 г.) [411].

Отже, історіографія проблеми суспільно-політичної діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., незважаючи на значний період дослідження та вагомі успіхи у його розробці, потребує розробки комплексної наукової роботи.

1.2. Характеристика джерел.

Вивчення будь якої історичної тематики неодмінно передбачає використання першоджерел. Саме їх наявність та наукова новизна є визначальними чинниками історичної достовірності тієї чи іншої теорії, того чи іншого припущення. Тому зробимо короткий аналіз тих джерел, котрі є базовими для нашої роботи. Необхідно зазначити, що досліджувана тематика не завжди передбачає наявність великої кількості архівних джерел – принаймні в окремих секторах історіографічного пошуку. Це пов’язане, передусім, з особливістю тогочасного руху інтелігенції, котрий був нелегальним, або в кращому випадку, напівлегальним. Документи, що

супроводжували таку діяльність, приховувалися, а в разі загрози потрапляння до каральних органів царизму знищувалися. Лише незначні доповідні записки поліційних агентів та агентів царської жандармерії, що потрапили до архіву, надають можливість проаналізувати рівень об'єктивної загрози руху інтелігенції та рівень її впливу на широкий загал суспільства. Більшість доступних нам джерел пов'язані безпосередньо з представниками української інтелігенції—активними учасниками українського руху. Саме на особистому рівні передавалася і зберігалася інформація, котра становить основний науковий інтерес для нашої теми – програми та плани учасників, їхні дії, спрямовані на досягнення певної мети, особисті спостереження та характеристики колег і опонентів. Значно більшої об'єктивної інформації нам надають програмні документи політичних партій і рухів, що представляли інтелігенцію. Переважна більшість з них є опублікованими, що значною мірою полегшує роботу з ними, створюючи передумови для їх аналізу та наукової критики.

Враховуючи все вищесказане, спробуємо здійснити аналіз різних груп джерел. З цією метою можна умовно поділити їх на групи. До них відносяться, **по-перше**, спогади та мемуари учасників; **по-друге** – програми партій, створених інтелігенцією і які представляли різні суспільно-політичні рухи, та інша друкована партійна продукція: листівки, заклики, брошури, тощо; **по-третє** – публіцистичні твори, авторство яких належить ідеологам та активістам тогочасного руху інтелігенції, а також тогочасні газетні та журнальні публікації.

Так, особливого значення для першої групи джерел набувають спомини сучасників: М. Драгоманова [132], О. Барвінського [113–115], М. Грушевського [123–126], Д. Дорошенка [128–131], С. Русової [166–168], Б. Познанського [162], І. Білоусова [116] та ін. Беручи до уваги те, що, з одного боку, вони є більшою чи меншою мірою суб'єктивною інтерпретацією еволюції суспільно-політичних прагнень української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. З іншого ж боку, аналіз еволюції прагнень і програмних дій

інтелігенції з найкоротшої часової відстані допомагає нам сьогодні чіткіше бачити не лише ті позитивні наслідки, які мав цей рух, а й ті суттєві недоліки, котрі, врешті-решт, не дозволили на початку ХХ ст. ствердитися Українській державі, навіть, за умов її проголошення та міжнародного визнання.

Не менш привабливим для теми нашого дослідження є блок літератури мемуарного характеру 20-х - 30-х років, який хоч і створювався пізніше періоду, який вивчається, проте яскраво відображає його особливості та перипетії. Так, зокрема, серед авторів численних споминів можна виділити Е. Беренштейна [117], М. Галагана [121], В. Дебагорій-Мокрієвича [127], А. Дучинського [134], О. Лотоцького [148–150], Л. Машенка [151], Є. Чикаленка [178–179], тобто тих, котрі були не просто рядовими сучасниками подій на межі ХІХ – ХХ ст., а й активними їхніми учасниками, лідерами й членами перших українських політичних партій, часто – їхніми ідеологами. Після 1920 р. частина з них набула статусу емігрантів, як, наприклад, О. Лотоцький і Є. Чикаленко, чимало з тих, хто залишився, стали жертвами репресій російського комуністичного режиму упродовж 1930-х рр. Їхні спомини надають змогу у подробицях відтворити не лише все різноманіття політичних ідей і програм, а передусім дух тогочасної епохи, практичні дії та прорахунки тогочасної інтелігенції на ниві національно-державницького відродження. Спомини діячів руху інтелігенції, окрім іншого, містять портрети сучасників подій, інколи вражають своєю психологічною проникливістю у сутність інтелектуальних процесів українського суспільства, дають можливість відчувати, наскільки тісно були взаємопов'язані і взаємозалежні інтелектуальні й реально-політичні процеси, що відбувалися в середовищі лідерів нації, яку вони пробуджували до самостійного політичного життя.

Не меншу цікавість викликають такі максимально суб'єктивні праці діячів руху інтелігенції, як щоденники. Документів такого роду надруковано небагато. Із оприлюднених на сьогодні варто виділити в аспекті досліджуваної нами теми щоденники Є. Чикаленка [180], опублікований

Канадським Інститутом Українських Студій і Комісією УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка щоденник В. Винниченка [119–120], щоденники М. Грушевського [299], О. Кістяківського [140–141]. В одному випадку щоденники дають змогу відтворити хронологію подій суспільно-політичного руху, в іншому – характеризують погляди самого автора на ці події й явища, у третьому – завдяки порівнянню з іншими джерелами – допомагають уточненню фактів. Відзначимо також автобіографічні видання, зокрема автобіографію М. Грушевського 1906 р. [122], а також інших діячів руху інтелігенції: автобіографії М. Драгоманова, К. Михальчука, І. Франка, що увійшли до збірника, виданого УВАН у США наприкінці 1980-х років [108, с. 115–145, 219–224, 261–266].

Другу групу джерел складають партійні документи. Створені ідеологами партій, котрі особистісно належали до інтелігенції, вони якнайкраще відображають те ідеологічне різноманіття, яким вирізнялася вітчизняна інтелігенція на рубежі століть. Так у 90-х рр. ХХ ст. було здійснено перевидання ряду партійних документів кінця ХІХ – початку ХХ ст., що значною мірою полегшує роботу з цим масивом джерел. Зокрема, було здійснено перевидання політичних програм, інших документів близько тридцяти політичних партій та організацій, які допомагають досліднику простежити постановку питання української державності українською інтелігенцією у своїх партійних організаційних документах [61]. Разом з тим й інша друкована партійна продукція – брошури, звіти, звернення – теж містять додаткові матеріали з нашої проблеми, зокрема саме вони висвітлюють ті практичні кроки, які інтелігенція вважала доцільними у різних політичних ситуаціях. Так, відзначимо рупівські брошури такі, як «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Народна справа», «Козаччина»; брошури Української радикальної партії, автором яких був Б. Грінченко – «Чому у нас досі нема доброго ладу», «Хто народові ворог» (Львів, 1905), а також брошуру «Платформа Української радикальної партії» (Львів, 1905);

брошури Української народної партії – «Робітниче свято першого 1 мая» (Чернівці, 1902), «Робітнича справа в програмі Української народної партії» (Чернівці, 1902), «Справа міської інтелігенції в програмі Української народної партії» (Чернівці, 1905), автором яких був М. Міхновський [82]. Саме остання з них особливо важлива для нас, адже вона висвітлювала не лише партійне бачення статусу інтелігенції, а й її об'єктивну роль у тогочасному суспільно-політичному житті.

Для об'єктивного висвітлення історії політичних партій Наддніпрянської України важливе значення мало опублікування в дореволюційну добу їхніх програмних документів [102–104]. Вони стали першими історіографічними джерелами з партійно-політичної проблематики.

Цікавий фактичний матеріал, що розкриває громадську діяльність конституційно-демократичної партії, зокрема у російському парламенті, політичну платформу, тактику кадетів, в тому числі й з українського питання, міститься в публікаціях її провідних діячів П. Мілюкова, М. Могилянського, П. Локтя [413–419]. У праці меншовика А. Мартинова розглянуто попередників конституційно-демократичної партії, економічну та політичну програму кадетів, тактику останніх, еволюцію їх аграрної програми та соціальну природу ідеології [405].

Однак не всі із зазначених брошур однаково вартісні. Серед них є такі, які претендували на роль програмних документів партій (наприклад, брошура «Самостійна Україна»), інші були популяризаторськими за характером, як брошури Б. Грінченка, тобто були не стільки оригінальними працями, скільки пропагандистськими опрацюваннями просвітницького характеру.

Надзвичайно велика кількість документів стосовно політичних поглядів української інтелігенції досліджуваного періоду міститься в архівах, відділах рукописів бібліотек. Особливий інтерес для нас становлять такі фонди Інституту рукописів НБУ України ім. В. Вернадського, як фонд XI з документами С. Шелухіна, фонд XXXVI – А. Кримського, фонд 61 –

О. Кістяківського, фонд 65 – М. Дашкевича, фонд 95 – В. Доманицького, фонд 170 – родинний фонд Грінченків (зокрема матеріали Б. Грінченка), фонд 172 – М. Драгоманова, фонд 226 – А. Ніковського, фонд 318 – Д. Дорошенка – та ін. Серед матеріалів названих фондів значну увагу привертають оригінальні праці представників української інтелігенції межі ХІХ – ХХ ст., першочергово ті, які ніколи не публікувалися й у яких відбивається процес становлення та розвитку суспільно-політичних рухів та ідеологій, характерних тогочасній вітчизняній інтелігенції.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) нами були опрацьовані: фонд 3563 – «Шаповал Микита Юхимович – український емігрант, голова Головного політичного комітету Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, доктор соціології Українського соціологічного інституту, Української господарської академії та інших навчальних закладів у Празі»; фонд 3695 – «Особистий фонд Сергія Павловича Шелухіна»; фонд 3805 – «Колекція документальних матеріалів про діяльність українських буржуазно-націоналістичних партій РУП-УСДРП. 1901–1929 рр.»; фонд 3809 – «Особистий фонд Симона Васильовича Петлюри»; фонд 3849 – «Особистий фонд доктора Дмитра Донцова»; фонд 3889 – «Русова Софія Федорівна – професор Українського педагогічного інституту, Українського інституту громадознавства в Празі»; фонд 4186 – «Дорошенко Дмитро Іванович – голова Генерального секретаріату та міністр внутрішніх справ Української Центральної Ради, професор Карлового університету в Празі, директор Українського наукового інституту в Берліні, м. Прага, м. Берлін»; фонд 4465 – «Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб» та ін. У цих фондах зберігаються праці не лише фондоутворювачів – статті, спогади, рецензії, листування, але й роботи інших представників тогочасної української інтелігенції, зокрема, відозви, листівки різних політичних організацій, партій.

Значна низка джерел з нашої проблематики знаходиться і в інших архівах. Так, у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІА України у м. Києві) матеріали з проблеми відкриті у численних фондах органів поліції, жандармерії і охорони, органів суду і прокуратури (фонди № № 274, 275, 276, 304, 316, 317, 320, 321, 336, 348, 349 та ін.). Це листування представників тогочасної політично активної інтелігенції, документи політичних партій, організацій, окремих осіб, котрі вилучалися при обшуках чи були перехоплені; документи жандармерії, які дають відомості про діячів української інтелігенції, про діяльність їх політичних організацій. Вони, безперечно, хибують на певний відомчий суб'єктивізм, неточність даних, а тому поданий в них фактологічний матеріал неодмінно потребує наукової критики, верифікації й уточнення.

Значний інтерес для заявленої теми становлять особисті фонди Ф. П. Матушевського (№ 587), М. М. Ковалевського (№ 1678), О. Ф. Кістяківського (№ 263), М. Л. Стороженка (№ 261), а також фонд Управління Київського навчального округу (№ 707) та ін.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) увагу привернув фонд 57 («Колекція документів з історії Комуністичної партії України». Оп. 1. «Документи дожовтневого періоду. 1870–1917 рр.»), хоча матеріалів з досліджуваної нами проблеми небагато: окремі листи, спомини сучасників, програмні документи партій. У великій кількості представлені листівки, зокрема РУП, «Спілки».

Пошук документів в архівах і їх опрацювання часто ускладнені у зв'язку з розпорошенням по фондах. Значна частина матеріалів є непридатною до вивчення через «затухання» текстів, як наслідку впливу не лише часу, але часто-густо – недбайливого зберігання, непридатності частини архівних приміщень для якісного зберігання цінних матеріалів. Частина документів з досліджуваної нами тематики знаходиться у архівних установах інших держав, зокрема Російської Федерації, і доступ до яких є обмеженим через політику уряду цієї країни, зокрема її правоохоронних органів. Всі ці

недоліки зумовили потребу заміни автентичних джерел на посилання щодо них у інших джерелах чи у працях попередників. Останнє, хоч і дозволяє охопити більший інформаційний масив, однак обмежує можливість наукового аналізу й наукової критики джерела.

Третю групу джерел становлять публіцистичні твори, авторство яких належить активістам тогочасного руху з середовища інтелігенції. Особливу цінність серед них мають пожиттєві видання, які, окрім текстів, містять ще й авторські коментарі, примітки і т. д. Більшість з них на сьогодні збереглися у одиночних примірниках у відділах цінних книг. Зокрема це стосується праць М. Драгоманова, Д. Донцова, Т. Зіньківського, В. Будзиновського, М. Порша, С. Єфремова, Л. Юркевича та багатьох інших, менш відомих суспільно-політичних діячів. Їх праці, написані на рубежі століть або взагалі не перевидавалися на Батьківщині, або, як, приміром, праці так званих «революціонерів-демократів», були перевидані в радянський час у дещо зміненому вигляді, зумовленому радянською ідеологією.

Деякі праці діячів української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. перевидавалися на Заході. Відзначимо збірничок документів, що з'явився у 60-х роках, впорядкований Б. Кравцівим [63]. До збірника, зокрема, увійшли такі документи, як «250 літ» М. Грушевського та «Самостійна Україна» М. Міхновського, яка часто перевидавалася на Заході. Однак і закордонні видання часто грішать втручанням упорядників і видавців, котрі прагнули притягнути авторські тексти до вигідної ним ідеологічної доктрини, а також суб'єктивною вибірковістю опублікованих матеріалів.

На початку 1980-х рр. в Мюнхені побачило світ тритомне кидання, впорядковане Т. Гунчаком та Р. Сольчаником [111]. Воно є найбільш повним збірником фрагментів документів щодо політичної думки української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. Так, до нього увійшли документи як західноукраїнських партій, так і партій і рухів Наддніпрянської України, що для нас є особливо важливим: Русько-української радикальної партії, Народної ради, Народного сторонництва, Української соціалістичної партії,

Української народної партії, матеріали другого віча української академічної молоді, роботи Ю. Бачинського, І. Франка, М. Міхновського, Д. Донцова, Л. Юркевича, С. Петлюри та ін.

Величезне значення для досліджуваної проблеми має видання праць одного з лідерів української інтелігенції кінця XIX ст., історика і громадського діяча В. Антоновича [60]. При цьому навіть наукові праці з історії, етнографії та археології надають уявлення про його суспільно-політичні орієнтири та уподобання. Іншим суттєвим достоїнством видання є наявність бібліографії праць В. Антоновича.

Відзначимо й таке видання, як хрестоматія, підготовлена за редакцією професора О. Семківа [495], яка також дає можливість ознайомитись, хоч частково, з інтелектуальною спадщиною тогочасної української інтелігенції. Матеріали, дібрані до посібника, зокрема праці та уривки з праць М. Драгоманова, Т. Зіньківського, Ю. Бачинського, Л. Цегельського, С. Томашівського та інших, розкривають багатство української суспільно-політичної думки, відбивають генезис проблематики становлення української державності.

Набагато складнішою є ситуація з опрацюванням творів, вміщених у періодичних виданнях. Їх перевидання практично не здійснюється, та й сама кількість примірників періодики, що збереглися до сьогодні, досить обмежена. Однак саме у газетах, часописах та журналах часто містяться ті данні, які найповніше розкривають особливості суспільно-політичної діяльності української інтелігенції, її ідеї і прагнення.

Так, вагомого значення для нашої роботи набуває партійна преса. Досить активно на початку століття була видавнича діяльність українських політичних партій. Зокрема Революційна українська партія (РУП) видавала такі газети, як «Гасло», «Селянин», «Праця», «Добра новина». Серед авторів цих видань – Д. Антонович, А. Жук, В. Сімович, Л. Когут, Б. Ярошевський та ін. В цих виданнях автори висвітлювали не лише партійну лінію, а й

власне бачення тих чи інших подій суспільного життя, ролі і місця в ньому різних соціальних верств, у тому числі й інтелігенції.

Не менш поширеною на початку століття була і соціал-демократична періодика. Назвемо лише деякі соціал-демократичні видання: «Боротьба» – орган закордонної організації УСДРП, «Визволення» – орган Кам'янецького комітету УСДРП, «Воля» – орган Кам'янецької організації УСДРП, «Воля» – видання Бюро ЦК УСДРП; «Голос робітника» – видання Катеринославської організації УСДРП; «Наша думка» – видання Петербурзької групи УСДРП; «Наша справа» – орган Катеринославського комітету УСДРП; «Робітник» – орган Харківської організації УСДРП; «Соціал-демократ» – орган Полтавського комітету УСДРП; «Вільна Україна» – політично-літературно-науковий місячник; «Дзвін» – літературно-науково-мистецький і громадсько-політичний щомісячник. Хоча більшість цих видань були присвячені передусім боротьбі пролетаріату, як основній, на думку соціал-демократів, суспільній верстві, проте в них знаходилося місце й для аналізу становища та революційних перспектив інтелігенції. До того ж більшість авторів, що друкувалися у наведених виданнях, самі походили з інтелігенції, а отже відображали її погляди. Так, серед авторів названих видань зустрічаються М. Ганкевич, В. Левинський, Л. Юркевич, Ю. Тищенко, В. Винниченко, Д. Антонович, В. Садовський, К. Миргородський, О. Лола та ін.

Українські видання націоналістичного спрямування представлені такими газетами та журналами, як «Самостійна Україна», «Хлібороб», «Слобожанщина», «Запоріжжя», «Вістник Союзу визволення України» та ін. В них автори не лише відстоювали ідею національного відродження та унікальності української нації, а й захищали соціальні та економічні права українців.

Відзначимо також демократичні видання, в яких інтелігенція, на відміну від соціал-демократичної (робітничої) та націоналістичної (переважно проселянської) преси, мала пріоритетне право. До них належать, передусім, «Громадський голос», «Громадська думка», «Рада», «Нова громада», «Рідний

край». У них публікувалися І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський, О. Назарук, М. Міхновський, С. Шемет, С. Єфремов та ін.

Питання суспільно-політичної діяльності української інтелігенції розглядалися і на сторінках періодики, що виходила за межами українських земель – «Украинского вестника», котрий був друкованим органом української фракції у I Державній Думі, «Украинской жизни» – журналу, що видавався С. Петлюрою у Москві з 1912 р. для російських читачів, а також на сторінках російських видань – «Былое», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Русское богатство» та ін. Варто зауважити, що у виданнях, котрі виходили за межами українських земель, цензура щодо українського питання була менш жорстокою, аніж на Україні, що робить цю періодику важливим дослідницьким джерелом.

Опрацювання періодичних видань має і свої складності суто об'єктивного характеру. Багато з них були недовговічними, часто змінювали одне одного. Так, наприклад, у 1902–1903 рр. побачив світ 21 номер «Гасла», «Селянин» мав лише 32 числа упродовж 1903–1905 рр., «Добра новина» у 1903 р. вийшла 4 рази, «Праця» ж у 1904–1905 рр. була видрукувана 13 разів, лубенський «Хлібороб» вийшов лише 5 разів. Незначним був і їхній наклад. Тому на сьогодні рівень збереженості таких джерел досить низький, і доступ до них обмежений. Ряд згаданих періодичних видань сьогодні вже є бібліографічною рідкістю. Інші збережені не повністю. Але і загальне знайомство з цією розмаїтою в ідеологічному плані періодикою, обставинами її видання, дозволяє досить чітко уявити соціальний стан та суспільно-політичні настрої тогочасної української інтелігенції, збагнути всі відтінки й нюанси у настроях її ліберального, соціал-демократичного та націоналістичного крила. Часта зміна назв видання також викликає додаткові труднощі, адже в них друкувалися як копії з попередніх видань, до яких були внесені правки, так і нові, авторські матеріали, котрі відображали зміну у поглядах та програмах авторів.

Продовжуючи характеризувати періодику, зазначимо, що вона містить безліч фактів, які свідчать про зміни настроїв в масі української інтелігенції, висвітлює тенденції у перегрупуванні сил у зв'язку з подіями як всередині країни, так і на міжнародній арені. У пресі відбився процес визрівання політичних теорій, програм, ідей, хитання і дискусії, суперечності світоглядних установок еліти, неузгодженість дій політичних сил у зв'язку з різноспрямуванням їхніх зусиль при одній найчастіше меті – створенні української державності.

Таким чином, проаналізувавши основні джерела стосовно проблеми суспільно-політичної діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., ми можемо зазначити, що незважаючи на значну кількість, вони недостатньо розкривають всі аспекти питання. Якщо проблематика програм і настроїв серед інтелігенції висвітлена досить чітко, то питання, котрі стосуються її практичної діяльності на ниві національного та політичного відродження, відношення українського суспільства до намірів інтелігенції, контакти вітчизняних представників інтелектуальної еліти з іншими соціальними групами у сфері суспільно-політичної діяльності висвітлені досить слабо. Збереженість існуючих джерел, їх наукова обробка залишається не менш важливим питанням, аніж робота з ними, і потребує значно більшої уваги як науковців, так і працівників архівів. Те саме можна сказати і про роботу над перевиданням першоджерел, яка, хоч і проводиться, однак через брак фінансування здійснюється дуже повільно та не відповідає потребам суспільства. В цілому ж зауважимо, що, на нашу думку, кількість і якість опрацьованих джерел є достатньою для комплексного об'єктивного висвітлення проблеми.

Комплексна характеристика історіографії та джерельної бази дослідження дає змогу визначити не лише основну новизну роботи, а й перспективи тематичного дослідження. Незважаючи на значний історичний період вивчення та аналізу, проблема суспільно-політичної діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. постає у всій

своїй багатогранності, як складне наукове питання, висвітлити абсолютно всі сторони якого є завданням не одного покоління дослідників.

Тому наше дисертаційне дослідження є лише спробою часткового узагальнення найбільш суттєвих аспектів діяльності інтелігенції, її бачення майбутнього України та шляхів його досягнення, методів і форм консолідації всього українського суспільства на основі спільної мети – відновлення державності та національної самосвідомості.

Інші проблеми, що стосуються всього комплексу питань щодо діяльності інтелігенції, є завданням наступних наукових розробок, котрі мають доповнити існуючу історіографію проблеми та збільшити масив джерельного матеріалу з неї.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.

Складність аналізу історії суспільно-політичної діяльності української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. висуває на чільне місце проблему визначення теоретичного підґрунтя, наукових принципів та методологічних засад дослідження.

Використання необхідної системи методів, що були сформовані у попередній історіографічній практиці, дозволило здійснити аналіз наявної джерельної бази на шляху до реконструкції реальної історії (в конкретному випадку – суспільно-політичної діяльності української інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст.). Дотримання емпірично вироблених, науково осмислених і усталених практикою найважливіших принципів дослідження закладає гарантії глибокого вивчення і об'єктивного висвітлення того чи іншого процесу, явища, події. Враховуючи це, можна говорити, що обрані нами методологічні принципи дозволили з'ясувати фактичні обставини аналізованих подій з метою виявлення їх конкретної індивідуальності та виокремити напрямки формулювання теоретичних

гіпотез для їхньої подальшої інтерпретації як складових елементів універсальної історії.

Керуючись новітніми тенденціями розвитку світової та вітчизняної історичної науки нами за основу було обрано принципи історизму та об'єктивності, багатовимірності та системності. Дослідження також ґрунтується на цивілізаційному підході, використанні проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, системно-структурного, біографічного, соціологічного методів, тощо.

Центральним принципом наукової роботи є принцип історизму, який визначає осмислення історичної дійсності як «індивідуальні» зміни у часі, тобто вимагає розгляду всіх явищ з точки зору їх генезису, виникнення, розвитку та подальших змін. Його наскрізне застосування дозволило розглядати у хронологічній динаміці досліджувані історичні процеси. На основі цього методу, окремі вчинки представників української інтелігенції тлумачилися, як такі, що були обумовлені «ідеями», котрі виступали як духовні рушії, спрямовуючи конкретні практичні дії на зміну тогочасного суспільства, і через ключові інтереси вели до прийняття тих чи інших рішень історичного значення. Крім того, відповідно до історизму будь-які людські дії, мотиви прийняття рішень обумовлені ціннісними нормами. Вагомість його використання підвищується необхідністю конкретики вивчення історичного процесу та аналізу конкретної ситуації, що диктує необхідність побудови нашого дослідження в зв'язку не лише з суспільно-політичними процесами, а й соціальними, культурними, економічними і т. д.

Реалізація загальнонаукового принципу об'єктивності здійснювалася шляхом комплексного аналізу сукупності архівних та опублікованих джерел, залучених автором до написання дисертаційного дослідження і які стосуються суспільно-політичної та соціально-культурної діяльності окремих відомих вітчизняних представників інтелектуальної еліти та усїєї української інтелігенції в Російській імперії другої половини XIX –початку XX ст. Його застосування вимагає максимальної виваженості в оцінках кожного

історичного явища, співставлення різних точок зору на нього, а також врахування фактору взаємодії у кожному дослідженні двох сторін: дослідника, тобто суб'єкта, і обраного нами об'єкта вивчення. Розуміння того, що домінуюча роль належить суб'єктивному фактору обумовило прагнення до максимальної об'єктивності, що значною мірою залежало від об'єктивного відбору історіографічних джерел, їх аналізу та інтерпретації. У цьому контексті широко застосовувалися історичні методи досліджень.

Враховуючи комплексний та міждисциплінарний характер даної роботи, її концептуальні підвалини формують такі наукові напрямки, як історія України, політична історія й політологія, культурологія, інтелектуальна історія.

Визначивши об'єктом дослідження систематичне й системне відтворення специфічної соціальної верстви – інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст., що відбувалося під впливом окремого комплексу соціально-економічних, суспільно-політичних й соціально-культурних трансформацій у Російській імперії, теоретичною базою наукової роботи було обрано історичну антропологію – вивчення мотивів і стратегій поведінки реальних “акторів” у драмі “історії”. Саме цей теоретико-методологічний підхід слугував при вивченні установок свідомості, системи образів та світоглядних уявлень досліджуваної соціальної групи. Варто зазначити, що використання історичної антропології в сукупності з іншими науковими методами і принципами дозволило уникнути нівелювання впливу історичних подій та процесів на формування моральних і ціннісних позицій головного об'єкту дослідження цього підходу, якими є людина, її окремі історичні, соціальні та етнічні типи (в нашому випадку це українська інтелігенція).

Окреслюючи предмет дослідження, нашу вагу було акцентовано на напрямках суспільно-політичної діяльності вітчизняної інтелігенції, яка розглядалася як окрема верства, що виступала рушійною силою процесів

національного відродження та політизації визвольного руху в Україні другої половини XIX –початку XX ст.

Методологічними засадами роботи стали цивілізаційний підхід та соціокультурна модель пояснення історичних подій і процесів. Цей вибір пояснюється перебування значної частини України у сфері домінуючого впливу російської православної (євразійської) цивілізації та необхідності за допомогою інструментарію соціокультурної моделі розкрити багатогранність реального соціального життя (проникнути в глибину соціальних структур), розглянути українське суспільство в цілому та дослідити соціальну природу і специфічні риси вітчизняної інтелігенції. Для реалізації зазначених підходів використовувався також міждисциплінарний синтез (використання методів суміжних соціальних і гуманітарних дисциплін – соціальної та історичної психології, політології, соціології, етнології, філософії).

Використання проблемно-хронологічного, історико-порівняльного методів дозволило виокремити у темі дослідження основні проблеми, розмежувати структуру роботи на періоди, виділити етапи соціокультурної та громадсько-політичної діяльності української інтелігенції, простежити трансформацію її ролі у тогочасному суспільстві як окремої соціально-професійної верстви, що апріорі перетворювалася на опозиційну. Слід звернути увагу на те, що наскрізне застосування в дослідженні знайшов один із основних методів історичної науки - історико-порівняльний, який дає змогу шляхом порівняння виявити загальне та особливе у контексті розвитку студійованого явища, окреслити причини певних подібностей і розбіжностей. Крім того, використання вказаного методу забезпечує здійснення комплексного аналізу історіографії та джерельної бази проблеми.

Історико-порівняльним шляхом було визначено соціально-правовий статус української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. у нерозривному зв'язку та порівнянні з попередніми хронологічними періодами; з'ясовано вплив історичних умов колоніального становища

України на процеси виникнення, кристалізації та соціально-професійної диференціації інтелігенції.

Такий підхід забезпечив найбільш вдалу та повноцінну репрезентацію наукового, пізнавального і важливого у практичному значенні потенціалу джерельних матеріалів і історіографічної літератури, які використовувалися при написанні дисертаційного дослідження. Саме в площині основоположних законів діалектики, що розглядалися як універсальні категоріальні системи пояснення часових та просторових форм існування історичних об'єктів та явищ, відбувався вибір групи методів алгоритмів дослідження окремих пластів історичних джерел. Крім того, обробка, аналіз, групування, синтез базових джерельних даних дослідження проводилися у відповідності з основними законами класичної логіки.

Дотримання принципу багатофакторності сприяло врахуванню різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників, що у визначений нами хронологічний період впливали на формування соціально-професійного портрету інтелігенції, її матеріально-побутового становища та вибір основних форм й напрямків суспільно-політичної діяльності.

Порівняльно-типологічний, статистичний методи дали змогу визначити основні професійні групи української інтелігенції, їх абсолютну та відносну кількість, територіальний розподіл, матеріальне становище, соціальний вплив та зв'язки кожної групи. Соціологічний метод дозволив розглянути окремо взятого представника української інтелігенції і дану категорію в цілому не лише як індивідуальність з особливими психологічно-моральними якостями та групу пов'язану певними інтересами, а й у сукупності соціальних зв'язків, впливу суспільства на формування ідеологічних засад.

Окрема група методів використовувалася при дослідженні основних форм і напрямків діяльності інтелігенції. Так, історико-типологічний метод дозволив їх виокремлення та групування за категоріями; системно-структурний – логічно поєднати основні професійні групи вказаної соціальної категорії з напрямками її діяльності; історико-біографічний –

дослідити на основі вивчення життєвого шляху, творчості, політичної та громадської діяльності окремих представників інтелігенції ступінь їхньої участі у розробці та реалізації окремих публічних культурницьких проектів (напр.: діяльність “Просвіти”, організація “Свята української інтелігенції” тощо).

Враховуючи предмет дослідження, біографічний метод дозволяє персоніфікувати таку соціальну категорію, як інтелігенція та одночасно з цим уникнути механічного описування її суспільної та культурної діяльності орієнтуючи на виявлення співвідношення з соціально-політичними процесами, простеження найхарактерніших рис всього покоління українських інтелектуалів другої половини XIX –початку XX ст. Його використання обумовило проведення важливих аналітичних процедур з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, листами, спогадами. Це відкриває реальну можливість не просто реконструювати життєвий шлях, а й дослідити внутрішній світ як окремого представника інтелігенції, так і певного політичного, просвітницького, наукового осередку (Громади, «Просвіти», політичні партії, українська фракція в Державній Думі тощо), встановити їх причинно-наслідкові зв'язки в тогочасному соціокультурному середовищі.

Багаторівневість обраних теоретико-методологічних засад роботи ґрунтується на використанні проаналізованих емпіричних методів історичного дослідження, методів теоретичного пізнання та загальнологічних методів (аналіз, синтез, узагальнення, системний підхід та ін.). Зокрема, застосування діалектичного методу дозволяє розглядати події, процеси, явища та їх наслідки в динаміці, що є особливо важливим під час аналізу політичної діяльності української інтелігенції; принцип поєднання індуктивного і дедуктивного методів значно підвищив об'єктивність авторських висновків, що були виведені під час переходу від часткового до загального і навпаки (напр., при аналізі конкретних суспільно-політичних заходів інтелігенції та визначення їх загальноісторичного значення).

Необхідність дотримання системного підходу обґрунтовується багатофакторністю історичного процесу, впливом багатьох чинників на події, явища та факти. У нашому випадку, це означає, що розгортання суспільно-політичної діяльності інтелігенції, вибір її форм та напрямів не залежало від конкретного фактора, а обумовлювалося комплексом чинників.

Принцип системності спонукав досліджувати здобутки інтелігенції українських російських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. із врахуванням динаміки суспільної роботи інтелігенції Західної України.

До теоретико-методологічних проблем дослідження відноситься опрацювання, раціональне застосування, а в деяких випадках і вироблення власного понятійно-термінологічного апарату, що відіграло досить важливу роль при створенні авторської концепції наукової роботи. Саме з урахуванням охарактеризованих методологічних підходів було визначено зміст таких понять, як “інтелігенція”, “національно-культурницька діяльність”, “культурно-просвітницька діяльність”, “народолюбство”, “народництво”, “українофільство”, “громадівський рух”, тощо.

Необхідно вказати, що з метою максимального унеможливлення упереджених оцінок історичних процесів та явищ, що відбувалися у визначений хронологічний період і стосувалися суспільно-політичної діяльності української інтелігенції, дослідження ґрунтується на засадах політико-ідеологічної різноманітності, етнонаціональної та конфесійної толерантності.

Отже, представлені у дисертації підходи, принципи і методи дослідження зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість та виваженість отриманих результатів. Поєднання цивілізаційного підходу з соціокультурною моделлю пояснення історичних подій і процесів дозволили розкрити суспільно-політичну діяльність української інтелігенції у Російській імперії протягом другої половини XIX – на початку XX ст. у всій багатовимірності, з урахуванням широкого комплексу суспільних мікро - та макрорівнів.

Висновок до розділу 1

Друга половина XIX – початок XX ст. характеризується насиченістю та динамізмом подій, новими суспільно-політичними та соціально-економічними тенденціями і явищами, що є визначальним у необхідності історіографічного узагальнення значного масиву наукової літератури щодо громадсько-політичної та націо-культурної діяльності української інтелігенції.

Нагромаджений масив наукової літератури про діяльність української інтелігенції дозволяє нам в історіографії проблеми, керуючись хронологічним принципом, виділити такі періоди:

1. Хронологічний період досліджуваної проблеми – друга половина XIX – початок XX ст.
2. Радянська історіографія 1920-х – першої половини 1950-х рр.
3. Історіографія 1950 – початку 1990-х рр.
4. Сучасна історіографія.

Як окрему частину історіографічного масиву можна виділити зарубіжну, передусім українську діаспорну історіографію. Однак вона не є настільки значущою, й тому її розвиток розглядається у історичних межах, визначених періодами вітчизняної історіографії.

Перший історіографічний період аналізу суспільно-політичної діяльності української інтелігенції пов'язаний з працями безпосередніх учасників тогочасних подій, лідерів та ідеологів об'єднань української інтелігенції, а також їхніх опонентів, які сформували автономістсько-федералістську, самостійницьку (державницьку) й великодержавну (великодержавницьку) концепції (великодержавна характерна насамперед для російських істориків й політичних діячів). Дослідження цього періоду, здійснені відомими вітчизняними громадсько-політичними діячами, які репрезентували як півдавстрійські, так і підросійські українські землі, стали першими спробами

наукового аналізу окремих питань політичної історії України другої половини XIX – початку XX ст.. Праці дослідників цього етапу історіографії проблеми несуть подвійне навантаження: з одного боку, вони є цінним джерелом вивчення політичної історії України другої половини XIX – початку XX ст., з іншого – свідченням перших кроків у науковій розробці проблеми. Партійні позиції не дозволили авторам повною мірою об'єктивно висвітлити підняті питання й істотно вплинули на зміст їхніх праць. Водночас роботи лідерів та ідеологів українського національно-політичного руху цього періоду мають переважно публіцистичний характер, однак містять важливий фактологічний матеріал із суспільно-політичного життя України. Головна увага дослідників зосереджувалась на аналізі теоретичних і практичних аспектів діяльності політичних партій та організацій Наддніпрянщини, характеристики основних етапів виникнення, становлення та діяльності партійно-політичних угруповань самостійницького, соціал-демократичного, ліберального спрямувань. Незважаючи на нарисово-фрагментарний характер цих розвідок, автори загалом виважено, неупереджено підійшли до аналізу суспільно-політичних факторів, що визначали громадсько-політичну діяльність української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст..

На межі XIX і XX ст. лідери й провідні теоретики українських і російських партій та об'єднань, громадські діячі, публіцисти розпочали вивчення діючих партійно-політичних угруповань, у контексті історії яких висвітлювалися основні моменти національного, робітничого та селянського рухів в Україні. Незважаючи на певний суб'єктивізм, категоричність оцінок політичних подій, явищ, процесів тогочасної дійсності, ідеалізацію окремих сторінок політичної історії України, різні за жанром і якістю публікації дореволюційного періоду ввели до наукового обігу важливий теоретичний та емпіричний матеріал, що створило необхідне підґрунтя й відкривало подальші перспективи для дослідження партійно-політичної проблематики, а

відтак і діяльності вітчизняної інтелігенції у суспільно-політичному й соціально-культурному контексті на наступному історіографічному етапі.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. започатковує другий історіографічний етап вивчення громадсько-політичної діяльності української інтелігенції, що тривав до першої половини 1950-х рр. і відзначений намагання переважної більшості вітчизняних громадсько-політичних діячів й істориків об'єктивно, неупереджено підійти до висвітлення процесів виникнення, становлення, громадської діяльності партійних угруповань, узагальнити та теоретично осмислити документальний історико-політичний матеріал; здійснено перші спроби узагальнити робітничий рух в Україні, висвітливши і внесок інтелігенції у процеси руйнування «старого, капіталістичного, світу». Однак на початку 1930-х рр. й до середини 1950-х рр. ситуація в історіографії питання, як і у всій тогочасній історичній радянській науці змінюється. Науковці змушені були проблеми суспільно – політичної історії України трактувати й коментувати крізь призму ленінсько-сталінських настанов, висвітлюючи діяльність української інтелігенції з позицій гіпертрофованого класового підходу, марксистсько-ленінської методології, характеризуючи її як «контрреволюційну», «націоналістичну», а її тактику – як «опортуністичну».

Наступний, третій період історіографії історії суспільно-політичного життя в Україні другої половини XIX – початку XX ст. й участі у ньому житті вітчизняної інтелігенції хронологічно охопив другу половину 1950-х – початок 1990-х рр. й не додав особливої динаміки та новизни радянським дослідженням, в ідеологічному арсеналі радянських істориків остаточно закріпився постулат про тотожність понять «національне» й «націоналізм». Позитивом цього періоду стало те, що в низці праць, присвячених суспільно-політичному життю в Україні на початку XX ст., розглядалася діяльність не лише соціал-демократичних (переважно робітничих) організацій, а й ліберально-демократичних, тобто партій інтелігенції та піднімалася проблема

співпраці партій національного спрямування, що діяли на теренах національних окраїн Російської імперії.

Сучасний період історіографії, який розпочався після відновлення Української державності й триває до цього часу, став якісно новим етапом історіографії, що характеризується значним залученням додаткового фактичного матеріалу у висвітлення суспільно-політичної діяльності української інтелігенції в Україні другої половини XIX – на початку XX ст.. З'явилася порівняно велика кількість праць, присвячених українським, російським, польським, єврейським політичним партіям, національному, селянському та робітничому рухам, участі в них інтелігенції, деяким питанням історіографії українського національного руху та суспільно-політичного життя України другої половини XIX – на початку XX ст.. На сучасному етапі історіографії наукове переосмислення суспільно-політичного життя в Україні другої половини XIX – початку XX ст. здійснюється у межах дослідження ширших, суміжних або локальних проблем, зокрема: розвиток української ідеї та державності, історія політичних партій, український національний, політичний, культурно-просвітницький та ліберально-демократичний рухи, українська інтелігенція, парламентська діяльність українців у I і II Думах тощо. Цілком позитивним явищем у новітній вітчизняній історіографії історії української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. стала інтенсивна розробка питань історичної біографістики.

Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки потребує створення узагальнюючої праці, присвяченої комплексному вивченню всіх важливих аспектів, пов'язаних з громадсько-політичною діяльністю української інтелігенції Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст..

Зарубіжна історіографія, що представлена головним чином ученими української діаспори та еміграції, характеризується відсутністю ідеологічних

догм, повнішим та ширшим висвітленням окремих питань, присвячених участі української інтелігенції у національно-визвольному рухові.

Джерельну базу нашого дослідження є досить ґрунтовна, різноманітна за характером і включає: спогади та мемуари учасників; програми партій, створених інтелігенцією, іншу друковану партійну продукцію (листівки, заклики, брошури, тощо), публіцистичні твори, авторство яких належить ідеологам та активістам тогочасного руху інтелігенції, а також тогочасні газетні та журнальні публікації.

Отже, комплексна характеристика історіографії та джерельної бази дослідження дозволяє констатувати, що проблема суспільно-політичної діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. постає у всій своїй багатогранності, як складне наукове питання, висвітлити абсолютно всі сторони якого є завданням не одного покоління дослідників.

Складність аналізу історії суспільно-політичної діяльності української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. висунула на чільне місце проблему визначення методологічних засад дослідження. Використання необхідної системи методів, що були сформовані у попередній історіографічній практиці, дозволило здійснити аналіз наявної джерельної бази на шляху до реконструкції реальної історії (в конкретному випадку - суспільно-політичної діяльності української інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст.). Дотримання емпірично вироблених, науково осмислених і усталених практикою найважливіших принципів дослідження заклало гарантії глибокого вивчення і об'єктивного висвітлення досліджуваного процесу. Обрані методологічні принципи дозволили з'ясувати фактичні обставини аналізованих подій з метою виявлення їх конкретної індивідуальності та виокремити напрямки формулювання теоретичних гіпотез для їхньої подальшої інтерпретації як складових елементів універсальної історії.

Керуючись досвідом та новітніми тенденціями розвитку світової та вітчизняної історичної науки за основу було обрано принципи історизму та

об'єктивності, багатовимірності та системності. Дослідження також ґрунтується на цивілізаційному підході, використанні проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, системно-структурного, біографічного, соціологічного методів, тощо.

Розуміння того, що домінуюча роль належить суб'єктивному фактору обумовило прагнення до максимальної об'єктивності, що значною мірою залежало від об'єктивного відбору історіографічних джерел, їх аналізу та інтерпретації. У цьому контексті широко застосовувалися історичні методи досліджень.

Визначивши об'єктом дослідження систематичне й системне відтворення специфічної соціальної верстви – інтелігенції у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що відбувалося під впливом окремого комплексу соціально-економічних, суспільно-політичних й соціально-культурних трансформацій у Російській імперії, теоретичною базою наукової роботи було обрано історичну антропологію – вивчення мотивів і стратегій поведінки реальних “акторів” у драмі “історії”. Саме цей теоретико-методологічний підхід слугував при вивченні установок свідомості, системи образів та світоглядних уявлень досліджуваної соціальної групи.

Методологічними засадами роботи стали цивілізаційний підхід та соціокультурна модель пояснення історичних подій і процесів. Цей вибір пояснюється перебування значної частини України у сфері домінуючого впливу православної (євразійської) цивілізації та необхідності за допомогою інструментарію соціокультурної моделі розкрити багатогранність реального соціального життя (проникнути в глибину соціальних структур), розглянути українське суспільство в цілому та дослідити соціальну природу і специфічні риси вітчизняної інтелігенції. Для реалізації зазначених підходів використовувався також міждисциплінарний синтез (використання методів суміжних соціальних і гуманітарних дисциплін – соціальної та історичної психології, політології, соціології, етнології, філософії).

Використання проблемно-хронологічного, історико-порівняльного методів дозволило виокремити у темі дослідження основні проблеми, розмежувати структуру роботи на періоди, виділити етапи соціокультурної та громадсько-політичної діяльності української інтелігенції, простежити трансформацію її ролі у громадсько-політичному житті як окремої соціально-професійної верстви, що апріорі перетворювалася на опозиційну.

Історико-порівняльним шляхом було визначено соціально-правовий статус української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у нерозривному зв'язку та порівнянні з попередніми хронологічними періодами; з'ясовано вплив історичних умов колоніального становища України на процеси виникнення, кристалізації та соціально-професійної диференціації української інтелігенції.

Дотримання принципу багатофакторності сприяло врахуванню різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників, що у визначений нами хронологічний період впливали на формування соціально-професійного портрету інтелігенції, її матеріально-побутового становища та вибір основних форм й напрямків суспільно-політичної діяльності.

Порівняльно-типологічний, статистичний методи дали змогу визначити основні професійні групи української інтелігенції, їх абсолютну та відносну кількість, територіальний розподіл, матеріальне становище, соціальний вплив та зв'язки кожної групи. Соціологічний метод дозволив розглянути окремо взятого представника української інтелігенції і дану категорію в цілому не лише як індивідуальність з особливими психологічно-моральними якостями та групу пов'язану певними інтересами, а й у сукупності соціальних зв'язків, впливу суспільства на формування ідеологічних засад.

Враховуючи предмет дослідження, біографічний метод дозволив персоніфікувати таку соціальну категорію, як інтелігенція та одночасно з цим уникнути механічного описування її суспільної та культурної діяльності орієнтуючи на виявлення співвідношення з соціально-політичними процесами, простеження найхарактерніших рис всього покоління

українських інтелектуалів другої половини XIX –початку XX ст. Його використання обумовило проведення важливих аналітичних процедур з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, листами, спогадами. Це відкрило реальну можливість не просто реконструювати життєвий шлях, а й дослідити внутрішній світ як окремого представника інтелігенції, так і певного політичного, просвітницького, наукового осередку (Громади, «Просвіти», політичні партії, українська фракція в Державній Думі тощо), встановити їх причинно-наслідкові зв'язки в тогочасному соціокультурному середовищі.

Принципи політико-ідеологічної різноманітності, етнонаціональної та конфесійної толерантності унеможливили упередженості в оцінках історичних процесів та явищ.

Отже, представлені у дисертації методологічні підходи, принципи і методи дослідження дозволяють виробити оптимальну структуру роботи, логіку викладу матеріалу, яка б дозволила комплексно розкрити суспільно-політичну діяльність української інтелігенції у Російській імперії протягом другої половини XIX – на початку XX ст. у всій багатовимірності, з урахуванням широкого комплексу суспільних мікро - та макрорівнів.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА СТАТУС ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Складання основних професійних груп інтелігенції.

Актуалізацією потреб суспільства у кваліфікованому й спеціалізованому обслуговуванні його духовних потреб або запитів, яка постала ще у додержавний період історії людства, обумовляла започаткування процесу формування інтелігенції як окремої соціально-професійної категорії. Враховуючи те, що релігійні вірування того часу були домінуючою формою духовного життя, своєрідною протоінтелігенцією, на думку Г. Касьянова, можна вважати жерців (волхвів) або загалом – служителів релігійного культу [326, с. 10]. Спільність загальних рис історичного розвитку світової цивілізації та його лінійність дозволяє говорити, що процес оформлення інтелігенції в окрему соціально-професійну верству започатковується у давньоруську епоху. Тому ми можемо стверджувати, що зародження української інтелігенції пов'язано з інтелігенцією давньоруської доби, якою було започатковано процес еволюційного розвитку соціальної верстви, що мала забезпечувати обслуговування духовних потреб тогочасного суспільства, зокрема містично-релігійного спрямування.

Утвердження християнства (започатковане князем Аскольдом, княгинею Ольгою і завершене князем Володимиром Святославичем) як державної релігії у Київській Русі значно звузило соціальну базу формування інтелігенції, ледь не єдиними її представниками стали священнослужителі. Наслідком такої «монополізації» стало встановлення на період всього середньовіччя контролю церкви над процесом відтворення й продукування культурного доробку певної країни, його осмислення й легітимного трактування. Однак, не можна не погодитися з Г.Касьяновим, що, навіть, у ті часи, соціальна природа інтелігенції не була гомогенною: джерелом її

формування виступали не лише феодальні «верхи», а й демократичні суспільні «низи». Незважаючи на те, що про диференціацію інтелігенції за власними соціальними функціями говорити немає підстав, оскільки її головним завданням було обслуговування інтересів владної верхівки; можна констатувати існування її окремої частини, яка за власним «соціальним фахом» орієнтувалася на інтереси демосу. Йдеться про скоморохів, боянів та інших. Однак навряд чи їх можна розглядати як усталену верству, що визначала генеральний напрям культурного прогресу. Встановлення чіткої соціальної ієрархії з суворими суспільними стандартами, які передбачали жорстку регламентацію діяльності інтелігенції, обумовлювали спільне феодальне походження та органічну єдність церковної і верхівки світської інтелігенції з правлячою верствою [326, с. 10-11].

У ранньому середньовіччі також започатковується процес дуалізації соціально-психологічної, духовної традиції інтелігенції: обслуговування потреб державної системи супроводжувалося появою опозиціонерів та своєрідних духовних «дисидентів». Поступово інтелігенція стає перманентним джерелом критицизму й численних «ересей». Яскравим свідченням цього явища стала поява таких літературних пам'яток, як «Слово» й близьке до нього за текстом «Моленіє» Данила Заточника – давньоруського письменника XII-XIII ст. [280, с. 90-92; 523, с. 17-38; 110]. Ця двоїстість природи інтелігенції стане її характерною рисою протягом наступних століть.

Говорячи про «інтелігенцію» в епоху середньовіччя, варто розуміти умовність використання цього терміну та відмінність від його сучасного тлумачення. У зазначений період вказану соціальну категорію не можливо чітко відокремити від інших соціальних категорій, вона ще не становила собою окремої соціально-професійної верстви. Вона являла собою частину визначених соціальних верств: була лише професійним прошарком людей, які займалися переважно інтелектуальною працею.

Соціальний статус інтелігенції в козацьку добу, хоча і полишався незмінним, але необхідно констатувати процес часткової трансформації її ролі у духовному житті українського суспільства. Як зазначають дослідники, вже наприкінці XVI ст. вона стала продуцентом головних політичних ідей. Спричинили це, у першу чергу, церковні братства й школи при них, виникнення й поширення друкарства в українських землях. Потужним імпульсом для виокремлення й піднесення суспільної ролі інтелігенції, артикулювання нею націотворчих дезидератів й осмислення цивілізаційно-конфесійного та геополітичного статусу українських земель стала Брестська церковна унія 1596 р. й викликана нею потужна й численна полемічна література. С. Єфремов зауважував: «Кінець XVI і початок XVII ст. взагалі був часом розцвіту нашого полемічного письменства, що явило тоді кращі й талановитіші зразки свої. Оборона православної віри і взагалі церковна полеміка не змовкає ще довго потім і тягнеться через усе XVII ст. і пізніше ... [280, с. 135]».

Продукування політичних ідей, які в окремі періоди розвитку вітчизняного суспільства набували значної вагомості і ставали інтегруючою силою (напр., під час Української національної революції середини XVII ст.), забезпечувало інтелігенції посилення її ролі у тогочасному соціумі, поступовий, хоча і малопомітний, процес її «секуляризації», що у перспективі мало своїм наслідком – втрату церквою монополії на інтелектуальну працю. Інтенсивні дипломатичні переговори, що у них упродовж 1646–1676 рр. систематично брало участь керівництво Козацької Української держави, вимагали не лише кадрів досвідчених дипломатів для гідного розв’язання на користь України украй заплутаних геополітичних проблем і комбінацій, а й ширшого формату мислителів для осмислення й легітимізації актуального вітчизняного державотворення. Мазепинська політична еміграція початку XVIII ст. не лише підсумувала напрацювання попередньої доби, а й стала окремою яскравою сторінкою у вітчизняній історії, а відтак й історії української інтелігенції. Кадри для формування

інтелігенції постачали й козацька старшина, й шляхта, й міщанство. Й хоча домінування церкви у духовному житті суспільства все ще було потужним, однак репродукування інтелігенції як специфічної професійної верстви вже виходило за межі суто церковної організації [229; 563; 577].

Посилення русифікаційної політики у підросійській Україні зумовило формування в історіографічній традиції поширеної думки про XVIII ст., як нещасливе у вітчизняній історії. «Окремі, досить мляві протести, напр., декого з професорів Київської академії проти великоруської вимови, потонули в морі загальної байдужості, полохливості й прислужництва ..., – зауважував про той період С. Єфремов. – Соціально-політичні реформи, що залили Україну, надто в другій половині XVIII ст., як скасування останків автономічного ладу, панщизняні порядки і т. ін. – повинні були докінчити справу. Освіта занепадає й переводиться цілком; безпросвітня темнота починає панувати в тому краєві, що перше через себе перепускав світло науки й культури і на Московщину. Тепер, коли з Петербурга було вже ніби прорубане вікно просто до Європи, минула, здавалось, потреба в тій квартирці, за яку досі служила Україна, а щоб не доходили кризь неї «развратныя мысли», то квартиру просто забито. Україна повільно спадає на становище пустині з культурного погляду; національне життя, що бриніло досі, завмирає і вже, здавалося, навіть надія не тліла, що воскресне колись воно в нових формах [280, с. 230–231]».

У цілому погоджуючись з вказаною характеристикою XVIII ст., Г. Касьянов відмічає, що саме у цьому столітті абсолютистська централізована Російська імперія (особливо за часів правління імператора Петра I й імператриці Катерини II) вперше зробила наголос на цілеспрямованому відтворенні кадрів робітників розумової праці. Окремим об'єктом соціальної політики держави стала підготовка такої категорії працівників. Отже, процес вийшов з-під тотальної церковної опіки. Головними верствами – «донорами» формування інтелігенції стали: шляхта, козацька старшина, дворянство. Відбувалося прискорення процесу

«одержавлення» інтелігенції, підпорядкування її діяльності інтересам й вимогам державного апарату. Стрімке зростання чисельності робітників розумової праці, диверсифікація їхніх професійних функцій та збільшення реєстру інтелектуальних професій стали важливими ознаками епохи [326, с. 11].

XVIII ст., на думку Г.Касянова, відзначене ще однією тенденцією в еволюції інтелігенції – започаткуванням процесу її виокремлення у специфічну соціальну верству [326, с. 12]. Ця тенденція пов'язана з появою окремих постатей, «соціальних атомів», які пов'язували власне існування виключно з розумовою діяльністю, яка ставала/була для них єдиним засобом заробітку, особистісного та кар'єрного зростання тощо. У зв'язку з цим можна говорити про їх відірваність від інших станів та класів, формування у процесі такого своєрідного декласування окремої соціальної верстви. Однак, якщо при цьому змінювався соціальний статус інтелігенції, зростало її значення й вплив у суспільстві, то незмінними залишалися визначальні риси її соціального обличчя – вона продовжувала функціонувати як частина правлячої еліти, функцією якої було обслуговування саме її інтересів.

З кінця XVIII ст. зворотною реакцією на потужний русифікаторський тиск імперської адміністрації стає процес формування (по суті «пригадування») української національної ідентичності, публічними виявами якого стали поява «Енеїди» І.Котляревського й подальший розвиток так званої «малоруської» літератури [654, р. 39-40].

Протягом наступного XIX ст. соціальна природа вітчизняної інтелігенції зазнає якісно нових змін. Трансформаційні зміни її були обумовлені: кількісним її зростанням, зміною соціальних джерел формування, демократизацією її складу, різким зростанням впливу у суспільно-політичному й економічному житті суспільства. Такі трансформації, в умовах капіталістичної модернізації та індустріалізації у Російській імперії (а відтак і на її українських теренах), остаточно завершують процес оформлення її в

окрему специфічну соціально-професійну верству, що стало головним напрямом соціального розвитку інтелігенції того часу.

Поряд з цим, вітчизняна інтелігенція стає основною рушійною силою національного відродження. З часу її політичного дебюту - створення й діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, поява його програмного документу, написаного М. І. Костомаровим – «Книги буття українського народу» – інтелігенція перетворюється на провідну політичну силу української нації [74].

Поняття «інтелігенція» (від лат. *intelligens/intelligentis* – обізнаний, розсудливий; знавець, фахівець) склалося насамперед для окреслення мислячого творчого ядра «освіченого прошарку» або «освіченого класу» суспільства, яке характеризується великою розумовою, естетичною та моральною активністю, ініціативою й творчістю. Термін «інтелігенція» з'явився у Росії у 1860-х рр. завдяки письменнику П. Д. Боборикіну (1836–1921). Хоча термін і був запозичений іншими мовами й діячами культури інших країн, він не набув там значного поширення. Натомість, навіть, найвищі, найкваліфікованіші, найкультурніші категорії людей розумової праці, які зайняті найскладнішою творчою працею, західна філософія, соціологія, історіографія назагал розглядає як «інтелектуалів» [312].

Упродовж XIX ст. подальшого розвитку й логічного завершення набула традиція духовної опозиційності інтелігенції державній владі. Фактично й самий термін «інтелігенція» виник у середині століття для окреслення тієї частини освіченого суспільства, яка у тій або іншій формі виявляла власну незгоду з політикою російського самодержавства чи одержавленої російської бюрократії. Відтак, слово «інтелігент» у той час мало не стільки соціологічний зміст, скільки несло морально-етичне забарвлення, хоча й вживалося переважно щодо інтелектуалів. Цілком погоджуємося з думкою Г.Касьянова про те, що для вітчизняної інтелігенції ця традиція дистанціювання від російської імперської адміністрації мала тим більшу вагу, що, обійнявши провід у національному відродженні, вона (інтелігенція)

міцно й назавжди поставила себе у перманентну опозицію самодержавству з його централістично-шовіністичною сутністю [326, с. 12].

Упродовж другої половини XIX ст. сформувався доволі визначений соціально-психологічний тип людини, що у суспільній свідомості асоціювався з поняттям «інтелігент». Саме поява цього терміну важлива й з погляду саморефлексії цієї соціальної верстви. Адже, саме поява цього поняття знаменувало собою фактичне оформлення процесу самопізнання, самоусвідомлення інтелігенції як окремої спільноти, самоокреслення у системі соціально-класових координат.

Остаточне виокремлення інтелігенції в самостійну соціально-професійну верству визначалося рядом соціально-економічних та соціокультурних чинників, які були спільними як для формування загальноімперської (насамперед російської), так і української інтелігенції. На наш погляд, вирішальне значення мала аграрна реформа 1861 р. з її скасуванням кріпосного права, наданням більшості населення імперії певних громадянських прав та свобод, здійснення реформаційних перетворень 1860-1870-х років, що в сукупності не лише прискорило капіталістичну модернізацію в імперії Романових, а й сприяло перетворенню інтелектуальної праці на товар, попит на який перманентно зростає. З цього періоду розумова праця стає основним джерелом заробітку для десятків тисяч осіб, головною формою їхньої виробничої й взагалі життєдіяльності.

Капіталістична трансформація розширила джерела формування інтелігенції за рахунок декласованих представників дворянського стану (підтвердженням цього став продаж дворянами Півдня України упродовж 1877-1905 рр. половини власних земель). Однак, у цьому випадку, варто констатувати, що перехід у стан інтелігенції в останній третині XIX ст. фактично означав для більшості представників дворянства їхній безповоротний розрив із середовищем свого класу. У вказаний період спостерігається також тенденція кількісного зростання інтелігенції за

рахунок вихідців із середніх міських верств та заможного селянства, які раніше практично не впливали на її соціальне обличчя.

Аналіз соціального портрета вітчизняної інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. має супроводжуватися визначенням окремих кількісних й якісних характеристик її внутрішньої структури, диверсифікація якої обумовлювалась інтенсивним промисловим розвитком Півдня Російської імперії. Прискорений розвиток машинобудування, розбудова залізниць, гірничорудної промисловості вимагали постійного збільшення кадрів технічної інтелігенції, збільшували номенклатуру інтелектуальних професій, поглиблювали їхню спеціалізацію. Посилення в економічному житті ролі фінансового капіталу, швидке розгалуження кредитно-банківської системи, розвиток торгівлі загострювали потреби суспільства у кваліфікованих працівниках комерційно-фінансових спеціальностей. Зростання кількісний показників йшло паралельно з якісними змінами: запровадження нових технологій на виробництві, їх ускладнення вимагало підвищення загальнокультурного рівня осіб, зайнятих на ринку праці, що, відповідно, спричиняло чисельний ріст педагогічних кадрів та підвищення їх ролі у суспільстві.

Таким чином, цілком слушним є висновок Г.Касьянова про те, що інтенсивне зростання кадрового складу інтелігенції, зокрема, її професійної частини, яка безпосередньо брала участь у прогресивному розвитку країни, було зумовлене об'єктивними потребами суспільного поступу. Однак перешкодою їй для подальшого зростання залишався консервативний суспільно-політичний устрій Російської імперії, численні феодалні пережитки в економіці й державному механізмі [326, с. 27].

Яскравим прикладом цього є орієнтація імперської система вищої освіти (в тому числі і у вищих навчальних закладах українських губерній), насамперед, на підготовку кадрів необхідних для обслуговування потреб воєнно-феодалної держави, класична університетська гуманітарна освіта продукувала фахівців, які поповнювали ряди численного чиновництва.

Відчувався також невисокий рівень розвитку спеціальної вищої освіти, що неодмінно вело до відсутності адекватної та своєчасної реакції на зростаючі потреби виробництва саме у кваліфікованих інженерно-технічних кадрах, значна частина яких, знову ж таки, мігрувала до імперського адміністративно-управлінського апарату. Суперечила процесам посилення ролі банківського капіталу в економічному житті відсутність на початку ХХ ст. у державі вищої фінансової, кооперативної освіти. Професійна підготовка фахівців економічних спеціальностей була започаткована лише з 1913 р., коли відкрилися Комерційне училище у Харкові, Комерційний інститут у Києві, а також Харківські вищі комерційні курси. 1910 р. був заснований Київський кооперативний інститут. Однак і новопосталі заклади були неспроможні повністю вирішити кадрових проблем імперської економіки.

Так, наприклад, відомий вітчизняний громадсько-політичний діяч та історик Д. І. Дорошенко, розмірковуючи на початку ХХ ст. над роллю у вихованні кадрів новітньої інтелігенції такої званої власними традиціями вищої школи як Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька, який випускав учителів грецької й латинської мов для всієї імперії Романових (інший аналогічний навчальний заклад був у Санкт-Петербурзі), наголошував анахронічність Ніжинського інституту, його невідповідність вимогам часу, оскільки Україна потребувала тоді насамперед «не класиків, а техніків, агрономів, природознавців [129, с. 69; 307]».

Отже, на наш погляд, рівень професійно-фахової підготовки працівників розумової праці, консервативність імперської системи вищої освіти та архаїчне її спрямування не відповідали прогресивним викликам часу та потребам інтенсивного господарського розвитку країни капіталістичним шляхом.

Ситуація з розвитком та відтворенням технічної інтелігенції є яскравим наочним прикладом цього. Так, єдиним вищим технічним навчальним закладом на території українських губерній Російської імперії до кінця

XIX ст. залишався Південноросійський технологічний інститут у Харкові, який мав механічне й хімічне відділення. Очевидно, що він не міг задовольнити потреби економіки у фахівцях, адже упродовж 1891-1900 рр. інститут підготував лише 652 спеціалістів. Підтвердженням існуючої диспропорційності є той факт, що у 1892 р. менше 1 % керівників заводів і фабрик Російської імперії мали вищу спеціальну освіту [305, с. 415] – тобто лише кожний сотий!

Певне поліпшення ситуації започаткувало відкриття вищих навчальних закладів у Харкові, Катеринославі, Києві та диференціація системи вищої спеціальної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. Крім того, поступово збільшувалася кількість студентів в період 1899-1913 рр.: Харківського технологічного інституту з 811 до 1 171, Київського політехнічного інституту – з 589 до 2 313, Катеринославського вищого гірничого училища – з 77 до 446 [574, с. 57].

Сучасний дослідник Г. Касьянов, опираючись на дані Всеросійського перепису 1897 р., підрахував, що наприкінці XIX ст. в Російській імперії нараховувалося лише 4 639 інженерів і техніків [526, с. 90]. На його погляд, причини такої нечисленності крилися, як у загальній невідповідності чисельності технічних спеціалістів потребам тогочасного виробництва, так і прорахунками у під час проведення перепису у частині зарахування інженерно-технічних працівників до категорії державних службовців або реєстрації їх за галузевим принципом. Така ж ситуація була властива і по відношенню до інших груп фахівців, безпосередньо пов'язаних з виробництвом, кооперацією, торгівлею та ін. [526, с. 90].

Враховуючи вищенаведене, можна стверджувати, що визначення точних кількісно-якісних показників щодо професійної структури інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст. досить складно. Однак об'єктивний аналіз даних перепису населення 1897 р., які є головним статистичним джерелом, дозволяє сформулювати чітке уявлення про розподіл інтелігенції українських губерній Російської імперії за професійними групами занять.

Територіально-професійний розподіл інтелігенції по губерніях (без членів родин) подано к наструпній таблиці [підраховано за даними: 93, с. 168–169 (табл. 20); 91, с. 156 (табл. 21); 94, с. 166, 167 (табл. 21); 92, с. 142 (табл. 21); 98, с. 180 (табл. XXI); 99, с. 192 (табл. XXI); 95, с. 178 (табл. 21); 97, с. 198 (табл. 21); 96, с. 186 (табл. 21)]:

Таблиця 2.1

**Територіально-професійний розподіл інтелігенції українських
губерній Російської імперії за даними Всеросійського перепису
1897 р.**

Губернії	Адміністрація, суд, поліція		Громадська і станова служби		Приватна юридична практика		Навчально-виховна діяльність		Наука, література і мистецтво		Лікарсько-санітарна діяльність	
	<i>Всього</i>	%	<i>Всього</i>	%	<i>Всього</i>	%	<i>Всього</i>	%	<i>Всього</i>	%	<i>Всього</i>	%
Київська	5534	16,1	1588	10,0	522	18,6	8720	19,1	774	16,8	4109	18,1
Волинська	3624	10,6	1408	8,9	297	10,6	6157	13,5	255	5,6	1964	8,6
Подільська	3506	10,2	1439	9,1	219	7,8	5419	11,7	259	5,6	2246	9,9
Катеринославська	2480	7,2	1543	9,7	173	6,2	3257	7,1	300	6,5	2069	9,2
Харківська	3883	11,3	2449	15,5	348	12,4	3876	8,4	726	15,8	2853	12,5

Продовження табл. 2.1

Чернігівська	3249	9,5	1453	9,2	218	7,6	3560	7,7	122	2,7	1260	5,5
Полтавська	3070	9,0	1984	12,5	273	9,7	3958	8,7	189	4,1	2006	8,8
Херсонська	5982	17,5	2310	14,6	555	19,7	7388	16,2	1492	32,5	4319	19,0
Таврійська	2945	8,6	1664	10,5	207	7,4	3499	7,6	477	10,4	1912	8,4
Всього	34273	100,0	15838	100,0	2812	100,0	45834	100,0	4594	100,0	22738	100,0

Варто зазначити, що наведені дані не можна назвати абсолютними, оскільки якщо у деяких випадках похибка при підрахунках є практично нульовою (група занять «наука, література, мистецтво»), то в інших – досить-таки значною (особливо, що стосується групи занять «адміністрація, суд, поліція» де до загальної кількості працівників включено чимало представників «нерозумової праці»). Тим не менш, у цьому випадку відсутність коректної у науковому плані картини, не означає неможливості визначення загальних тенденцій розвитку різних професійних груп інтелігенції чи відсоткового співвідношення між ними.

Зокрема, Г. Касьяновим було вірно визначено, що майже четверту частину у тих групах занять, які традиційно зараховуються до інтелігентних фахів або ж близьких до них склали представники державно-репресивного й управлінського апарату. Очевидно, що така питома вага цілком відповідала тогочасним тенденціям бюрократизації працівників розумової праці, а також характеру російської унітарної, військово-феодальної держави, яка потребувала численного адміністративно-репресивного апарату, особливо в національних окраїнах. Територіальний розподіл цієї фахової групи

демонструє чисельну перевагу Київської губернії, де концентрувалися центральні урядові установи Південно-Західного краю Російської імперії, та Херсонської губернії, що інтенсивно й цілеспрямовано заселялася [326, с. 29].

Більшість другої за чисельністю професійної групи, що була зайнята у навчально-виховній сфері, складали учителі, викладачі середніх спеціальних навчальних закладів, освітянське чиновництво. За даними перепису 1897 р., ця фахова група складала третину усієї інтелігенції – найчисленніший її професійний загін, і зосереджувалося переважно у Південно-Західному краї (Київська, Волинська, Подільська губернії – 50 %), в Чернігівській та Полтавській губерніях (де загальноосвітній рівень населення був найнижчим) – лише 16,4 % [326, с. 30].

Відносно велика кількість зайнятих у освітньо-педагогічній діяльності не означала повного задоволення суспільних потреб у цій царині: учителів й вихователів відверто бракувало, особливо на селі. Частка представників навчальної й виховної діяльності відносно загальної чисельності населення 9 українських губерній складала усього 0,2 % [326, с. 30]. Причинами цього явища були як суб'єктивні чинники: зневажливе ставлення держави до потреб народної освіти, так і об'єктивні: відсталість суспільно-політичного й державного устрою Російської імперії. Політика царського уряду спрямовувалася на забезпечення нижчого рівня освіти населення українських губерній (насамперед сільського), ніж губерній центральної Росії. За даними Г. Касьянова у 1897 р. в підросійських українських губерніях на 100 осіб припадало 13 письменних. У Полтавській, Подільській, Харківській, Волинській, Катеринославській й Чернігівській губерніях з двома третинами українського населення письменні складали 20-29 %, у той час як у Росії аналогічний пересічний показник складав 30 % [160, с. 78-79; 326, с. 30]. Вагомим чинником був саме дефіцит кваліфікованих учительських кадрів.

Подібна непропорційність була характерною і для рівня підготовки учительських та виховательських кадрів. Кваліфікаційний рівень сільських

педагогів був нижчим за їхніх міських колег – переважна більшість з них мали підготовку на рівні учительських семінарій або училищ, нерідко взагалі вони мали лише початкову освіту. У земських школах, наприклад, 1910 р. педагогів з середньою або спеціальною педагогічною освітою було лише 53 % – кожний другий. Натомість у міських гімназіях та реальних училищах працювали переважно викладачі з вищою освітою [203, с. 233].

Третє, за чисельністю, місце посідають працівники, зайняті у лікарсько-санітарній сфері діяльності. Втім, не зважаючи на це, медичних кадрів усіх рівнів також бракувало. Наприклад, у Харківській губернії, не найгіршій за розвитком медичного обслуговування, один лікар 1900 р. припадав на 5 460 осіб, у Київській – на 6 250 осіб. При цьому, за даними Н. А. Шип, упродовж другої половини ХІХ ст. в Україні окреслилася тенденція певного збільшення загальної кількості лікарів. Важливу роль у цьому відношенні відігравали земства, які реально опікувалися проблемою забезпечення села кадрами інтелігенції [619, с. 80].

Недоліки даних перепису 1897 р. щодо професійного розподілу інтелігенції стосуються також зарахування до рубрики «громадська і станова служба» тих же медичних працівників та педагогів, які перебували на утриманні земств. Умовно цю групу можна назвати «третім елементом» – тобто, це фахівці, які наймалися земствами («перший елемент» – держслужбовці, «другий» – виборні працівники). Більшість поданих осіб у цій рубриці були земськими працівниками, і відповідно їхня діяльність пов'язувалася переважно з селом та його повсякденними потребами. Таким чином, в даному випадку йдеться про сільську інтелігенцію або групи, які стояли близько до її суспільних поглядів.

Проведення судової реформи 1864 р. у Російській імперії (наслідками якої було створення інститут приватної адвокатури, присяжних повірених, приватних нотаріусів та ін.) зумовило появу окремої специфічної фахової групи інтелігенції, яка займалася приватною юридичною практикою. Згідно із загальноновживаною специфікацією ці особи вважалися представниками

вільних професій – на кшталт, скажімо, митців. Найменша залежність цієї фахової групи інтелігенції від держави (у питаннях вибору типу й характеру соціальної й громадської поведінки) підтверджує це твердження. У зв'язку з цим, логічне пояснення має той факт, що досить часто адвокати ставали відомими громадськими діячами, уславились своєю участю у політичних судових процесах як захисники борців з царатом (В. П. Гаєвський, К. К. Арсен'єв, Г. В. Бардовський, В. Д. Спасович та ін.). Поряд з цим це була одна з найменш численних міських груп представників розумової праці.

Працівники науки, діячів літератури й мистецтва також склали досить малочисельну групу, яка, однак, завдяки своєму впливові на різні сторони суспільно-політичного й культурного життя (напр., літератори) мала суттєві переваги перед іншими. Порівнюючи цю категорію з усіма попередніми, варто констатувати її певну «елітарність» в інтелігентському середовищі, особливо враховуючи тогочасну специфіку значення терміну «інтелігенція» [326, с. 31].

За підрахунками, які подає Г. Касьянов, територіальний розподіл виглядає таким чином. Найбільш забезпеченими кадрами інтелігенції були три губернії Південно-Західного краю (Волинська, Київська, Подільська), де зосереджувалося більше третини (38,0 %) загальної кількості фахівців. У південних губерніях (Катеринославська, Таврійська, Херсонська) її частка складала 33,8 %. Найменші показники кількості робітників розумової праці були характерні для центральних українських губерній (Полтавська, Харківська, Чернігівська) – їхня частка тут становила лише 28,2 % загальної кількості до того ж мешкало найбільше українського населення, відчували досить гостру потребу в спеціалістах з навчально-виховної (24,8 %), лікарської та санітарної діяльності (26,8 %). Це стосувалося й представників усіх інших вищезгаданих груп професій. У цьому регіоні досить численною у порівнянні з іншими (у кількісному плані) була група представників інтелігентних професій, пов'язаних з сільською працею (37,2 %) [326, с. 32].

Характерно, що найбільш рівномірно були розподілені по названих групах губерній працівники адміністративно-репресивного апарату. Причина зрозуміла – на противагу іншим професійним групам, їхнім призначенням опікувалася держава, зацікавлена у перманентному контролі над однією з найбагатших провінцій імперії Романових – Україною.

Комплексне узагальнення наведених вище статистичних даних стосовно територіального розподілу інтелігенції за групами професій свідчить про його відповідність особливостям соціально-економічного розвитку різних регіонів українських губерній у складі Російської імперії. Зокрема, найбільша концентрація фахівців, які займалися приватною юридичною практикою спостерігалася у губерніях, центри яких були водночас й центрами інтенсивної управлінсько-господарської, торговельної діяльності (Київська, Харківська, Херсонська); понад половину (58 %) працівників розумової діяльності мешкало у містах, 42 % – у сільській місцевості.

Необхідно відмітити, що у другій половині XIX ст. окреслилася виразна тенденція до фемінізації інтелігентної праці. Така особливість демографічної характеристики вітчизняної інтелігенції була пов'язана з прогресивними змінами у суспільному житті, зокрема, процесом жіночої емансипації, а також із збереженням різноманітних форм упослідження жінок як досить поширеного явища. Пояснювати лише емансипаційним «проривом» переважання жіночої праці серед фахівців, зайнятих у навчально-виховній й лікарсько-санітарній сферах не досить точно, оскільки у цьому випадку значну роль відігравав фактор недостатньої престижності цих професій з погляду матеріального забезпечення (маються на увазі пересічні показники). До того ж усередині вищезазначених професійних груп жінки переважали там, де оплата праці була меншою, а також серед малокваліфікованих кадрів.

Ситуація почала поступово змінюватися лише з другої половини XIX ст., тобто з часу інтенсивного розвитку системи вищої й спеціальної жіночої освіти. Можливість відвідувати лекції в університетах як вільні слухачки (тобто без обов'язкового складання іспитів) жінки отримали з 1859 р. У 1860-

1870-х роках відкрилися вищі жіночі курси у Санкт-Петербурзі (так звані Бестужевські) й Москві [326, с. 33].

Слухачка історико-філологічного факультету Вищих Бестужевських жіночих курсів у Петербурзі 1913–1917 рр. Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985) [докладніше про неї див.: 147, 159, 219, 253, 433, 537, 556–558, 610] так пригадувала роки навчання в імперській столиці: «Я бігала по лекціях. З побожністю сиділа і слухала славетну професуру. А за тих років було кого послухати в Петербурзі! Система навчання була лекційна, не примусова. Але на лекціях деяких професорів, як-от Платонова, Введенського, Сперанського, місця в аудиторії треба було займати за кілька годин перед тим. Вже одразу прийшовши до будинку, забігаєш до десятої (найбільшої, де звичайно відбувалися ці лекції) і кладеш на стіл лавки записочку, а вони, столи, вже біліють від записок тих, що прийшли раніш. Іспити з предметів склалися в довільному порядку, за винятком кількох, що вимагали певної послідовності. Крім того, професура провадила семінари, куди записували в обмеженій кількості, і попит на кращих професорів був великий. Мені дуже хотілося вивчати європейську історію у професора Тарле, який не викладав у нас нічого, але провадив лише маленький семінар осіб на двадцять .... Тут мені допомогла мати. Треба сказати, що Тарле, киянин, був її добрим знайомим ще за молодих років, і от вона написала до нього, прохаючи взяти мене під свою наукову опіку .... Євген Вікторович уважно прочитав його (листа – К. І.), усміхнувся і взяв мене до семінару. Там я працювала до закінчення курсів у сімнадцятім році. Крім Тарле, я вступила до семінару по історії України, яким керувала Олександра Яківна Єфименко. Це була жінка, що мала докторський ступінь «гоноріс кауза», мала ряд відомих праць з історії України і дуже мені імпонувала ... [175, с. 40–41]».

Але коло семінарських занять Н. Суровцової цим не обмежувалося й було значно ширшим: «Тепер ще лишається згадати семінар, куди я вступила вже на другому курсі, це професора Сергія Федоровича Платонова, і,

діставшись, просто не тямилась від гордоців. Ну, та ще заняття на юридичному факультеті у професора Туган-Барановського. Там я пробула лише рік, а потім залишила факультет, бо вчитися одночасно на двох було важко. Однак той рік я працювала старанно ... У Тарле я працювала над Міцкевичем, тов'янщиною, і завдяки тому, що знала досить добре польську мову, мені щастило в роботі. Писала, розуміється, також реферати. У Єфименкової ми працювали над актами «Юго-Западной Руси», читаючи їх в оригіналах, і там я дещо познайомилася зі старовинною мовою наших документів ... . Лекції я слухала пильно. Дуже любила Платонова. Слухала я Карєєва... . Було це світило, знавець Великої французької революції, і саме цей курс я в нього прослухала. Часом я слухала Бодуена де Куртене. Мене дуже цікавило, що він великий вчений, до того я мала в нього складати мовознавство, але слухати його мені було дуже нудно, надто вже глибокі філологічні тонкощі він там викладав. Крім своєї професури, я слухала епізодично різних «світил» – юристів Сперанського, Пергаментя, також літературознавців – Венгерова, Овсянико-Куликовського ... [175, с. 42–43]».

Сприяло зростанню чисельності інтелігенції серед жінок і відкриття на території України спеціалізованих вищих навчальних закладів. У 1878 р. були відкриті Вищі жіночі курси у Києві, які стали першим жіночим вищим навчальним закладом у підросійській Україні. Функціонування курсів припинилася у 1889 р. й поновилася лише 1906 р. У їхньому складі діяли фізико-математичний, історико-філологічний, правничий та медичний факультети. До того ж історико-філологічний факультет Київських вищих жіночих курсів (КВЖК) мав у своєму складі три відділення – історичне, германо-романське й слов'яно-руське [326, с. 33].

Зараховували на навчання до КВЖК не за конкурсними іспитами, а за конкурсом оцінок у гімназійному атестаті. Плата за навчання складала 100 руб. щорічно – по 50 руб. за семестр. У свою чергу, посеместрову плату можна було вносити у два прийоми. Декому з курсисток рішенням професорської ради зменшували плату за навчання. З кожного набору до

10 осіб отримували стипендію – вона призначалася з першого семестру й виплачувалася упродовж усього навчання.

Слухачка історико-філологічного факультету (слов'яно-руського відділення) Київських вищих жіночих курсів 1909–1917 рр., відома письменниця Зінаїда Павлівна Тулуб (1890–1964) зауважувала назагал високий академічний рівень викладання на КВЖК, який мало чим поступався Університету св. Володимира чи Київському політехнічному інституту: «Состав нашей профессуры, надо сказать по совести, был весьма солидным. И вообще Киев, как научный центр, считался много выше Одессы, Саратова, Казани и Дерпта. Уступал только по блеску научных имен Санкт-Петербургу и Москве ... Наш филологический факультет всегда оставался недоукомплектованным, потому что экстраординарным профессором мог быть только магистр, а ординарным – только доктор филологических наук. Большинство же наших профессоров были магистрами, а доценты – всего лишь магистрантами, то есть лицами, уже сдавшими магистерский экзамен, но еще не защитившими магистерской диссертации.

Пустовала, например, со дня отъезда В. М. Перетца в Петербург, ординатура по истории русской литературы, пустовало целых две кафедры по русской истории, не было второго санскритолога, не было второго (экстраординарного) профессора философии. А факультет, как и все прочие факультеты, свято соблюдал все научные чины и разряды и не допускал в свои ряды ни одного человека, ниже рангом в науке, как бы талантлив он ни был.

Была тут и другая причина. Среди киевской профессуры, особенно среди математиков, было много черносотенцев. Да и на нашем факультете их хватало. Поэтому многие талантливые молодые люди, так или иначе зарекомендовавшие себя как прогрессивный элемент, боялись защищать диссертацию при Киевском университете, которую могли провалить не за ее качество, а за крамольный образ мыслей диссертанта. Ехали они с готовой диссертацией либо в Москву, либо в другой город, например, более

прогрессивный Харьков, и, получив там магистра или даже доктора, оседали там и более не возвращались на родину. Да и столица забирала у нас каждого мало-мальски знаменитого ученого, который соглашался променять солнечную красивую Украину на туманную сырость Петербурга.

И все-таки удельный вес нашей профессуры был и оставался на довольно высоком уровне. И все профессора университета и политехникума без исключения читали на наших женских курсах, ничуть не делая разницы в изложении между нашими аудиториями и аудиториями своих вузов [48, арк. 225]».

Значно прискорюється розвиток системи жіночих вищих навчальних закладів на початку ХХ ст.: у 1903 р. в Одесі відкрилися вищі жіночі курси (історико-філологічний та медичний факультети), 1907 р. – у Харкові (історико-філологічний й фізико-математичний факультети). З 1910 р. у Харкові розпочав свою діяльність жіночий медичний інститут, який був заснований медичними товариствами, пізніше відкрився жіночий політехнічний інститут, складі якого включав механічний та суднобудівельний факультети [326, с. 33].

Картину вищої жіночої освіти в Україні до Першої світової війни доповнюють також трирічні Фребелівські вищі жіночі курси у Харкові й Київський Фребелівський педагогічний жіночий інститут (1908–1920) для підготовки виховательок дітей дошкільного віку – навчальні заклади названі на честь німецького педагога Фрідріха Вільгельма Августа Фребеля (1782–1852), розробника ідеї дитячого садка й методики роботи у ньому [318, с. 303; 659].

Картину вищої жіночої освіти в Україні до Першої світової війни доповнюють також трирічні Фребелівські вищі жіночі курси у Харкові й Київський Фребелівський педагогічний жіночий інститут (1908–1920) для підготовки виховательок дітей дошкільного віку – навчальні заклади названі на честь німецького педагога Фрідріха Вільгельма Августа Фребеля (1782–

1852), розробника ідеї дитячого садка й методики роботи у ньому [318, с. 303; 659].

Проаналізовані нами дані дозволяють твердити про наявність двох протилежних тенденцій: з одного боку, наприкінці XIX – на початку XX с. спостерігалися істотні успіхи у справі фемінізації вітчизняної інтелігенції, з іншого – зберігалися залишки фахової дискримінації жінок, які особливо давалися взнаки у сфері інтелігентних професій. Так, майже жіноцтво не представлене серед «одержавленої» інтелігенції, до того ж його представниці майже повністю були усунуті від сфери владного управління. Подібна ситуація мала місце й у сфері станової й громадської служб, досить незначна кількість жіноцтва була задіяна у приватній правничій діяльності, адже в Україні діяв лише єдиний юридичний факультет на Київських вищих жіночих курсах. Це пояснює перевагу в правничій сфері представників чоловічої статі, яка до того ж вважалася їх традиційною монополією. Жінку, яка прагнула присвятити себе юриспруденції, чекали пересуди «громадської opinii», недовіра потенційних клієнтів (у випадку адвокатської практики), та, навіть, матеріальна дискримінація з боку працедавців тощо [326, с. 34].

Жіноцтво має також надзвичайно низький відсоток й серед працівників науки, митців, літераторів. Навіть, у театральній й музичній галузях, де жінки звично складали більшість (актриси, балерини, хористки та ін.), спостерігалася дискримінація жіночої праці, що позначалося на оплаті праці (гонорарах). Виключенням з цього правила були, хіба, що відомі актриси або балерини, «примадонни», «зірки», які користувалися особливою популярністю у глядачів [487].

Узагальнюючи подану інформацію, необхідно відмітити, що чисельність жінок у складі працівників розумової праці залишалася незначною, як за абсолютними, так і відносними показниками й не відповідала питомій вазі жінок у складі населення українських губерній Російської імперії (це було й загальноімперською тенденцією). Серед вищезгаданих фахівців нараховувалося 21,5 тис. представниць прекрасної статі, тобто 17,1 %

загальної кількості. Однак поряд з цим, ці дані демонструють значний прогрес порівняно з серединою XIX ст. – початком епохи модернізаційних реформ імператора Олександра II.

Окрім того, як свідчить вищенаведений матеріал, умови й можливості для залучення жінок до царини інтелектуальної праці в українських губерніях Російської імперії були назагал сприятливішими, аніж у цілому по державі Романових, що пов'язувалося з відмінними від російських («русских») традиціями міжстатевих стосунків й звично вищим на українських територіях статусом жінки у суспільстві. Відповідно й за умов модернізаційних викликів кінця XIX – початку XX ст. усе це полегшувало «соціалізацію» українського жіноцтва й залучення його зокрема до сфери розумової праці.

Поважну роль у цьому процесі відіграла громадськість великих міст, особливо Харкова, де упродовж тривалого часу працювала на освітянській ниві видатна просвітителька Х. Д. Алчевська, яка заснувала першу в Україні школу для дівчат й просвітницькі курси для жінок на власні кошти. Взагалі ставлення харківської інтелігенції до культурно-освітньої діяльності серед жінок відрізнялося, як зазначає Г. В. Касьянов, винятковою дбайливістю й шляхетністю [326, с. 34].

Характеризуючи якісний склад інтелігенції необхідно звернути уваги на її національний склад. Труднощі при визначення відповідних показників цієї групи обумовлені відсутністю під час Всеросійського перепису 1897 р. рубрики «національність». Саме тому відповідна картина створювалася виходячи з розподілу населення по національним групам (або за «народністю» – відповідно термінології урядової статистики) за мовними ознаками. Так, носії української мови називалися «малоросами»; «великоросами» (або «русскімі») називалися ті, хто рідною мовою називав російську («русській язык») тощо. Можливі статистичні похибки, що виникали як під час визначення загальної кількості великих національних груп у складі інтелігенції, так і при підрахунках їхнього співвідношення дещо згладжує та

обставина, що при визначенні національної природи інтелігенції мовна ознака є досить важливим – сутнісним критерієм. Тобто, вибір представниками розумової праці під час перепису 1897 р. «малоросійської» мови як рідної дає змогу зарахувати їх до національно свідомої частини інтелігенції. Цей аргумент (стосовно національної свідомості), на думку Г. Касьянова відпадає лише тоді, коли йдеться про українське селянство, яке іншої мови, крім української, у переважній більшості своїй просто не знало й не володіло [326, с. 35].

Враховуючи це, можна стверджувати, що загальноросійський перепис 1897 р. надає у розпорядження досліднику статистичні дані, які вимагають додаткового аналітичного осмислення. В даному випадку можна цілком впевнено стверджувати, що вони адекватно відображали основні пропорції у національного, національно-професійного й національно-територіального складу робітників розумової праці. Національно-професійна структура вітчизняної інтелігенції наприкінці ХІХ ст. виглядала таким чином (без членів родини) [складено за: 93, с. 178–179, 182; 91, с. 172–173, 176, 180–181, 184; 94, с. 178–183, 185; 92, с. 152–153, 156, 158–159, 162; 98, с. 200–202, 204; 95, с. 192, 194, 196, 198, 200, 202; 99, с. 208, 211–212, 214, 216, 218; 97, с. 212–214, 216, 218, 220, 222; 96, с. 198–201, 204–207]:

**Національно-професійна структура інтелігенції українських
губерній Російської імперії за даними Всеросійського перепису
1897 р.**

Рід професійної діяльності	Росіяни		Українці		Євреї		Поляки	
	<i>Всього</i>	<i>%</i>	<i>Всього</i>	<i>%</i>	<i>Всього</i>	<i>%</i>	<i>Всього</i>	<i>%</i>
Адміністрація, суд, поліція	18077	52,7	11887	34,7	309	0,9	1648	4,8
Громадська і станова служба	4841	30,6	8997	56,8	590	3,7	424	2,7
Приватна юридична практика	1449	51,5	453	16,1	443	15,8	445	15,8
Навчально-виховна діяльність	13684	29,9	11152	27,4	14278	31,2	1487	3,3
Наука, література, мистецтво	2085	45,4	489	10,6	963	21,0	359	7,8
Лікарсько-санітарна діяльність	9028	39,7	6776	29,8	3875	17,0	2177	9,6

Враховуючи етнічний склад населення українських губерній у складі Російської імперії, дані поданої таблиці стосуються трьох найбільш репрезентативних (росіяни, українці, євреї) та однієї середньорепрезентативної (поляки) національних груп. Зважаючи на це, представники перших трьох національних груп робітників розумової праці склали 77,1 % від загальної кількості інтелігенції: серед них 32 % українців, 29,8 % - росіян та 15,3 % - євреї. 5,2 % у складі інтелігенції нараховувалося поляків [докладніше: 194, с. 271–287; 643].

Поряд із зростанням наприкінці XIX ст. чисельності інтелігенції підросійської України, на порядку денному її суспільно-економічного життя постало й питання безробіття серед робітників розумової праці.

Так, наприклад, авторитетний дослідник польсько-російсько-українських взаємин на Правобережній Україні XIX – початку XX ст., професор історії

слов'ян паризької Сорбонни Даніель Бовуа звернув увагу на проблему безробіття польської інтелігенції українського Правобережжя наприкінці ХІХ ст. та перші спроби організації допомоги безробітним інтелігентам-полякам. Учений наголошував, що економічний потенціал тогочасної підросійської України «не міг «перетравити» надто великої кількості кваліфікованих шляхтичів». За характеристикою Д. Бовуа, зубожіла, але визнана Герольдією шляхта була єдиною верствою польського суспільства, яка навчалася у російських школах за доби тривалого керівництва народною освітою ультраконсервативними міністрами Д. А. Толстим (1823–1889; міністр народної освіти 1866–1880 рр.) і І. В. Деляновим (1818–1897; міністр народної освіти з 1882 р.), які дбали про «чистоту» російської еліти: «Після закінчення російських університетів польські шляхтичі, озброєні новими знаннями й вільними чи інженерно-технічними професіями, знаходили роботу не тільки в рідній стороні, а й по всіх кутках Російської імперії. Серед працівників залізничних компаній поляків було так багато, що уряд навіть безуспішно пробував заборонити їм доступ до цієї професії... Закон забороняв приймати поляків на посади казенних лікарів (у кожному повіті передбачалось дві – три такі посади). Лікарі-поляки могли або займатися приватною практикою, або працювати у великих маєтках, найкраще при цукроварнях. В автобіографіях лікарів вражає нестабільність [194, с. 274–275]».

Незважаючи на перевагу українців у кількісному вимірі по відношенню до інших національних груп серед представників розумової праці, ця різниця не відповідала як загальній кількості українців в імперії Романових, так і населенню підросійської України, де відсоток українців сягав майже 73 %. Це говорить про наявність істотної диспропорції, яка була спричинена свідомою урядовою політикою, скерованою на великоруське домінування у інтелектуальній сфері, в тому числі й у русифікованих містах підросійської України. Приблизно рівне кількісне співвідношення росіян та українців серед представників інтелігентних професій, особливо враховуючи те, що перші

(росіяни) були виразною меншиною у Наддніпрянській Україні – близько 12 % її населення, говорить про існування вищезгаданого дисбалансу саме на їхню користь. Щодо євреїв, то й їхня частка у складі інтелігенції також була вищою, ніж показник представництва цього етносу у загальному складі населення (8,3 %) [326, с. 36].

Таким чином, серед українців одна людина інтелігентної праці припадала на 423 особи, серед росіян – на 74, серед євреїв – на 90 осіб. Таке абсолютне співвідношення чисельності інтелігенції до чисельності населення певної мовної групи у вигляді диспропорції щодо забезпеченості різних національних груп власною інтелігентією виглядає ще більш вражаючою з погляду аналізу культурного стану української нації [326, с. 36].

Відстежуючи національний склад інтелігенції різних професійних груп варто звернути увагу на певні характерні риси. Так, складали абсолютну й відносну більшість серед осіб, зайнятих громадською й становою службою складали українці. Ця група інтелігенції найменше впливала на вирішення важливих державних, адміністративних та інших справ. Концентруючись у сфері громадської й станової служби, котра, навіть при усій власній заангажованості й контрольованості державою, все ж таки була до певної межі альтернативним державі громадським інститутом, українці, за міркуванням Г. Касьянова, та їхня інтелігентська складова, навіть з професійного погляду опинялися у латентній опозиції царатові [326, с. 36].

Варто додати, що особлива концентрація україномовної інтелігенції на земській службі була обумовлена її генетичною близькістю до сільського середовища, що забезпечувало збереження зв'язків з ним, а село у Наддніпрянщині було переважно українським – на противагу строкатому в етнокультурному плані й русифікованому в цілому місту підросійських українських земель.

Певною мірою виправданих тогочасними історичними умовами було переважання росіян - панівної нації, на адміністративно-судовій службі та в поліції (українці посідали друге місце). В даному випадку, питома вага

титульної нації виглядає зовсім незначною з їхньою часткою у загальному складі населення (це стосувалося й інших груп професій). Абсолютну більшість склали росіяни також серед осіб, зайнятих приватною юридичною діяльністю, інші національні групи репрезентовані пропорційно одна до одної. Значний відсоток поляків-юристів пояснювався, натомість, великою кількістю польської людності у Правобережних губерніях й міцними (хоча й послабленими після польських повстань 1830–1831 й 1863–1864 рр.) позиціями у регіоні польської магнатсько-шляхетської та інтелектуальної еліти [648].

Привертає увагу досить велика питома вага єврейського населення серед правників-практиків. Це явище пояснювалося тим, що юридична практика вважалася «вільним фахом», й урядовий антисемітизм позначався на ній меншою мірою, що, у свою чергу, заохочувало євреїв українських губерній до заняття юриспруденцією). Батьки-юристи, у свою чергу, прагнули забезпечити родинний фаховий вишкіл і своїм дітям, маючи на меті передати згодом їм і власну «справу»/фірму. Наприклад, З. Тулуб засвідчувала неприродно високий відсоток курсисток-євреек серед слухачок юридичного факультету Київських вищих жіночих курсів: «В материальном отношении положение наших курсисток на каждом факультете резко отличалось друг от друга. Самые обеспеченные, а поэтому самые шикарные и независимые были наши юристки ... . По национальности подавляющее большинство юристок были еврейки, дочери крупных коммерсантов, фабрикантов, банкиров, содержателей отелей и театров, дочерьми крупных адвокатов и врачей. И бедные необеспеченные девушки попадались среди них очень редко.

Ходили они в самых модных шляпах – панамах или волосяных соломках с перьями эспри и плерезами, стоимыми по 60–70 рублей штука, с бриллиантовыми серьгами в ушах, шелестя шелками нижних юбок, набросив на плечи дорогие горжетки из песцов или чернобурых лисиц, а зимой щеголяли в котиковых и каракулевых манто – заветной мечте каждой мещанки. Учились они не ради науки или куска хлеба, а затем, чтобы стать

юрисконсультами батьківських фірм, заводів і фабрик, банкірських контор і магазинів, тому спеціалізувалися майже виключно як цивілісти ... [48, арк. 253]» .

У той же час надзвичайно важливим для ретельного вивчення процесів формування управлінської бюрократії у російських губерніях Правобережної України уявляється латентне збільшення чиновництва малоросійського/українського походження у місцевому бюрократичному апараті у другій половині ХІХ ст. – саме після вищезгаданих польських повстань – й повільний, але неухильний відхід у минуле колишнього польсько-російського домінування у цій сфері.

Після поразки польського повстання 1863–1864 рр. заборонені дворянські зібрання не поновлювалися, й відтак уряд самостійно формувал державний управлінський апарат. Заміна місцевих урядовців відбувалася на тлі створення інфраструктури державних інституцій шляхом заснування нових й реорганізації тих, які функціонували відповідно до губернської реформи 1775 р. Тоді як місцева влада у корінних російських та інтегрованих у складі імперії губерніях передавалася всестановим земським та міським органам, що їхні члени – гласні – обиралися на основі майнового цензу, а не станового представництва. Великі реформи спричинили появу нового типу управлінця, що його обирали на посаду населення, а не призначала влада. У правобережних губерніях питання про найближче запровадження реформ, окрім селянської, навіть не висувалося на порядок денний. Йшлося про інше – будь-що примусити російського чиновника зайняти місце нелояльної польської знаті [618, с. 149].

Західний комітет вимагав, щоби етнічні поляки («лица польського происхождения») зовсім не допускалися до вищих урядових посад у Південно-Західному краї імперії Романових, й насамперед ті, які при виконанні власних службових обов'язків мали постійно спілкуватися із населенням. Виняток становили лише особи нижчих посад, та й то у таких специфічних установах, як наприклад, будівельні комітети й лікарські

відділення губернських управлінь. Натомість ті посади, з яких усувалися поляки, повинні були заміщуватися православними й лютеранами за умови, що вони одружені не з польками. У змішаних шлюбах влада вбачала одну з причин недієздатності чиновників, оскільки саме їхні дружини-польки уособлювали небажаний вплив Римо-католицької церкви [228, с. 86; 29, арк. 1, 4, 6]. А відповідальність за кадрову зміну верховна влада покладала на генерал-губернаторів і міністрів, причому ті повинні були враховувати досвід «бездоганних, здібних та благонадійних у політичному сенсі» польських чиновників і не звільняти їх, а переводити на службу до внутрішніх губерній імперії. У практичних діях таке рішення найбільше збігалося з діяльністю київського, подільського і волинського генерал-губернатора 1869–1878 рр. О. М. Дондукова-Корсакова (1820–1893), переконаного, що завдяки здібностям й працьовитості польські чиновники принесуть суттєву користь державі у внутрішніх губерніях Російської імперії.

«Наляканий ворожим оточенням» російський чиновник все ще не становив на українському Правобережжі більшості. Відтак імперська адміністрація залучала до органів влади чиновників з малоросійського дворянства та української інтелектуальної еліти, яка, ототожнюючи національні інтереси з соціально-етнічними селянськими, охоче йшла на співпрацю з російським урядом. Скориставшись сприятливою кон'юнктурою, до установ, які впроваджували у життя аграрну реформу 1861 р., а їх було більше, ніж у російських губерніях, зголошувалися чиновниками представники малоросійського дворянства. Сама реформа отримала антипольське спрямування з патріотичним відтінком, сприяючи об'єднанню російських та українських сил. До складу Тимчасової комісії для запровадження уставних грамот увійшли не лише чиновники міністерств внутрішніх справ і фінансів, чийого «зневажливого ставлення до селянських інтересів» побоювалися у Петербурзі, а й місцеві дворяни. Заступником голови комісії був Г. П. Галаган (1819–1888), якого співробітники прозвали

«дволиким Янусом» за те, що на правому боці Дніпра він горою стояв за селян, а на лівому, де мав маєтки, – розорював їхні господарства [217, с. 66].

Реалізація селянської реформи зумовила заснування інституції мирових посередників, яка на Правобережжі утрималася до 1917 р., тоді як в інших губерніях – до 1874 р., коли її замінили повітовими у селянських справах присутствіями. Проведений напередодні Січневого повстання перший призов мирових посередників для укладення уставних грамот, своєрідних арбітрів у поземельних справах, був етнічно польським [27, арк. 88–96; 89, с. 11]. Відтак постало питання щодо заміни їх уже не місцевими дворянами-поміщиками, а приїжджими, переважно відставними офіцерами, що змусило владу клопотатися про збільшення жалування як цим, так і іншим чиновникам. Починаючи від серпня 1863 р., мирові посередники почали отримувати по 500 руб. до власного окладу у 1500 руб. сріблом [618, с. 150, 157]. Тимчасова комісія та мирові посередники (200 осіб) за нетривалий час розгорнули активну діяльність із перевірки уставних грамот, створивши й усіляко заохочуючи таку атмосферу, за якої селяни могли висловлювати власні претензії до поміщиків-поляків, що прискорювало передачу земельних ділянок на їхню (селян) користь згідно з уставними грамотами. Саме тому на службу мировими посередниками та головами мирових з'їздів охоче пішли українофіли О. О. Русов, Н. В. Ковалевський, М. П. Зібер, П. А. Косач, які небезпідставно вважали, що, обіймаючи ці посади, вони зможуть краще прислужитися інтересам селянства [617, с. 297].

Висловимо припущення, що вищезгадані заходи були доволі ефективними. Це, наприклад, дало підстави волинському губернатору вже 1874 р. у річному звіті Олександрові II не проминути хвацько запевнити імператора щодо стовідсотково російського походження, православного віросповідання та політичної благонадійності чиновників його губернії, служба яких, на переконання очільника волинської імперської адміністрації, була бездоганною, оскільки «неправосудне, постыдное лихоимство и все другие преступления по службе встречаются весьма редко и составляют

исключительное явление [26, арк. 7–8]». Але вже 1885 р. внаслідок перевірки перебування поляків на державній службі відомства Міністерства внутрішніх справ з'явилася можливість зауважити генерал-губернаторові, що закони 1864 р. не виконуються, оскільки поляків-держслужбовців виявилось аж 103 особи, щоправда, це були секретарі з'їздів мирових посередників, медики, службовці приказу громадської опіки, служба яких не відповідала «интересам русского дела в крае [28, арк. 1, 6]».

Отже, для етапу російської імперської політики щодо формування того прошарку інтелігенції, котрий відносився до управлінської бюрократії у «Південно-Західному краї» (насамперед на українському Правобережжі), який тривав до 1870-х рр., найхарактернішою прикметою було таке нове явище, як цілеспрямоване усування дискредитованих участю у подіях 1863–1864 рр. поляків та залучення до середньої ланки бюрократичного апарату значно лояльніших етнічних українців [618, с. 151]. Відтак, за влучною оцінкою сучасного польського автора проф. А. Новака, системні заходи російської адміністрації щодо деполонізації «Південно-Західного краю» упродовж 1830–1860-х років мали одну засадничу ваду, що, зрештою, підважила ефективність вищезгаданих заходів: російська імперська політика прогледіла можливість гіпотетичної участі «у грі» титульного етносу регіону. Виявилось, що урядова політика деполонізації торувала шлях прийдешній українізації інтелігенції [648, s. 108].

Певними особливостями відзначалася національна структура такої професійної групи інтелігенції, як учителі, вихователі й загалом працівників педагогічної галузі. У цьому випадку варто констатувати переважання над українцями не лише росіян, а й євреїв. На думку, Г. Касьянова така особливість частково пояснювалася тим, що значна кількість євреїв була представлена серед викладачів й вихователів нижчих ланок народної освіти, а також тим, що більша частина зайнятих навчальною й виховною діяльністю осіб концентрувалася у невеликих містах, містечках й селах з традиційним домінуванням єврейського етносу [326, с. 37]. Крім того, значна кількість

євреїв займалася приватною педагогічною діяльністю [233]. Очевидно, не варто нехтувати при цьому потужним асиміляційним впливом, яке справляло українське й україномовне (назагал сільське) середовище підросійської України на містечкових євреїв – інтелігентів та напівінтелігентів регіону. Чимало з них ставало під прапори українського національно-визвольного руху. Зокрема, Г. Костюк свідчив: «Такий був Іван Юліянович Кулик, син учителя, а дехто твердить – рабина, правдоподібно, єврейських містечкових шкіл-хедерів, з Уманщини. Овіяний з дитинства українською стихією, він, людина єврейського походження, все життя своє почував себе українцем і діячем суспільного й культурного життя українського народу [145, с. 81]» .

Аналогічним чином влився до лав української інтелігенції й українського революційного руху й виходець з містечкової родини єврейського інтелігента (педагога) містечка Устивиця на Полтавщині Наум Михайлович Калюжний (1886–1937), який 1904 р. склав іспит на звання народного учителя при Полтавській гімназії. З наступного року він нелегально працював на Полтавщині як соціаліст-революціонер, з 1907 р. – створював осередки українських есерів. Згодом належав до Української партії соціалістів-революціонерів, Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів) та Української комуністичної партії (борьбистів). З 1920 р. – член КП(б)У [531].

Досліджуючи становище української інтелігенції у другій половині XIX ст. особливу увагу необхідно звернути на її місце у галузях науки, літератури й мистецтва. Аналіз джерельної бази засвідчує зосередження у цих сферах її національно свідомої частини. Втім, такий якісний вплив послаблювався нечисленністю, що зумовлювало суттєві поступки у кількості по відношенню до російської і єврейської інтелігенції. Можна висловити припущення, що в подальшому це стало однією з засадничих причин слабкості українського національного руху, його вузькості.

Таким чином, незважаючи на те, що українці становили найчисленнішу групу інтелігенції порівняно з іншими національностями, вони були найменш

репрезентованими серед управлінської інтелігенції або принаймні серед тієї її частини, яка можна вважати найбільш модерною – приватних юристів, або серед тих, з ким пов'язувалися сподівання на культурно-освітній розвиток населення – учителів, вихователів, письменників, митців тощо. Визначаючи частку українців серед літераторів, учених, митців, не варто пов'язувати обмежену кількість останніх фахових груп зі слабкістю національної свідомості мас, оскільки у цьому випадку, визначальну роль відіграла якість цієї професійної групи. Саме тому необхідно враховувати конкретно-історичні обставини, за яких у другій половині ХІХ ст. формувалася літературно-мистецька й наукова українська інтелігенція, зокрема придушення будь-яких форм і проявів «етнографічного сепаратизму» як окремого напрямку державної національної політики царату.

30(18) липня 1863 р. з'явився сумнозвісний Валуєвський циркуляр – розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва про заборону друкування українською мовою наукових, навчальних та релігійних книг. Обіжник дозволяв публікувати «тільки такі твори цією мовою, які належали до галузі красного письменства», однак цензура використовувала циркуляр як привід для всіляких обмежень українського слова. Українська мова розглядалася як штучна, «створювана... деякими малоросами і особливо поляками...» Процитоване в циркулярі твердження голови Київської археографічної комісії М. Юзефовича та його однодумців, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає й бути не може», а «наріччя..., яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі», стало офіційним поглядом на мовні й національні проблеми українців у Російській імперії.

Причиною оприлюднення Валуєвського циркуляру, як зазначалося у тогочасних офіційних джерелах, було загострення питання про українську мову й літературу внаслідок «обставин чисто політичних» – зокрема під впливом селянських заворушень й польського повстання 1863–1864 рр., у співчутті до якого російська преса обвинувачувала провідників

українофільства, поширення серед українців «сепаратистських задумів» та ін. Одним з приводів для утисків українського слова став несанкціонований Синодом переклад П. Морачевським українською мовою Нового Завіту. Впровадження антиукраїнського обіжника супроводжувалося закриттям в Україні недільних шкіл та адміністративним засланням окремих українських громадських і культурних діячів – О. Кониського, П. Чубинського, П. Єфименка та ін. [611]. Продовженням антиукраїнської політики царату став Емський акт 1876 р.

30(18) травня 1876 р. у німецькому курортному містечку Емсі імператор Олександр II підписав таємний указ про повну заборону українського письменства. Сучасники називали його також «Юзефовичевим законом» (за прізвиськом його головного автора – помічника куратора Київського учбового округу М. Юзефовича, який у 1840-х роках допоміг російській владі викрити учасників Кирило-Мефодіївського товариства). Емський акт заборонив друкувати українською мовою оригінальні та перекладні твори (навіть тексти до нот), завозити українські книги й брошури, надруковані за кордоном, ставити українські вистави, влаштовувати концерти українських пісень та декламацій. Призвів він й до заборони діяльності громад – напівлегальних організацій національно свідомої української інтелігенції, закриття владою наукового осередку тогочасного українофільства – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства – та прихильної до української справи газети «Киевский телеграф». Зазнали репресій з боку царських властей й деякі професори Київського університету св. Володимира [246; 437–438]. Як і Валуєвський циркуляр, так і Емський укал негативно вплинув на становище української інтелігенції. З одного боку названі документи прискорили русифікацію нестабільної частини інтелігентних кіл, а з іншого, навпаки підштовхнула національно свідому частину інтелігенції до більш радикальних дій, про що буде сказано нижче.

Очевидно, що українофобська політика царської адміністрації не могла не викликати спротиву у вітчизняному суспільстві. Опозиційні настрої

ширилися на загальному тлі зростання у пореформену добу самоідентифікації інтелігентних верств за етнічними ознаками. Вартий уваги дослідника етнокультурний феномен, який також можна зарахувати до виявів опозиційності, зафіксував свого часу Ф. Я. Савченко (1892–1937), до речі, вихованець Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька [докладніше про нього див.: 527], у монографії «Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.». Він наводив один поліційний матеріал вересня 1876 р., що у ньому зазначалося велике незадоволення інтелігенції «малоросійських губерній» як наслідок указу й спричинений ним латентний протест – в усіх поміщицьких українських родинях поширилася мода (особливо серед жіноцтва) на національне вбрання («малоросійські сорочки»), що «вже давно не були у вжитку» [538, с. 225]. Описуючи ситуацію у навчальних закладах Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст., О. Лотоцький слушно зауважував, що чинник рідної мови дедалі більше набував у них націоналізуючого значення. Не в останню чергу, за оцінкою цього авторитетного політичного діяча, була це реакція на «грубий дотик» націоналістичної нетерпимості й зоологічних апетитів великоросів [148, с. 108].

Форми латентного спротиву вітчизняної інтелігенції антиукраїнському наступу російської адміністрації набували й інших форм. Видатний український літератор, академік М. Т. Рильський в автобіографічному нарисі згадував історію, пов'язану з назвою київської вулиці – Тарасівської, що на ній він народився 19 березня 1895 р.: «До речі, про назву вулиці. Назва ця була проявом «української хитрості». Київські українці, із тієї групи, що гуртувалась навколо журналу «Киевская старина», дуже хотіли назвати кілька вулиць іменами наших видатних діячів – Тараса Шевченка, Панька Куліша, Миколи Костомарова. Але у часи тяжкого переслідування українського слова, української культури, української громадськості, прізвища ці – особливо перше – не могли ніяк бути прийняті міською управою, тому й виникли «компромісні» назви вулиць не за прізвищами, а за

іменами – не Шевченківська, а Тарасівська, не Кулішівська, а Паньківська, не Костомарівська, а Микольсько-Ботанічна. Звісна річ, цей секрет знали тільки самі ініціатори та їх найближчі приятелі, незабаром він призабувся, і Тарасівська була Шевченківською для дуже небагатьох утаємничених... У кожному разі, коли правдива ця вся історія, мені мило здумати, що світ побачив я на вулиці імені найбільшого нашого поета, чия велетенська постать, як огняний стовп, веде за собою всіх нас, українських письменників... [163, с. 37–38]».

«Українське громадянство в Росії було незвичайно роздражене і збентежене заборонною тактикою уряду, – передавав тогочасні суспільні настрої М. С. Грушевський. – Минуло перше десятиліття емського указу 1876 р., особливо тяжке – і на свіжі вражіння відчуте особливо гірко, невимовно гірко. Люди почували себе дійсно «ображеними в своїх найкращих почуттях», в становищі ганебнім і образливим в найвищій мірі. Се була провокація, яка сама не здавала собі справи з наслідків того, що вона робила. В сих обставинах перспектива воєнного конфлікту з Австрією, поскільки обіцяла зробити кінець сій образі українського народу і порушити се пригноблення, се скостеніння українського життя, – стрічалася надійно і навіть пожадливо [248, с. 4]».

Суттєві обмеження російська імперська влада накладала й на розвиток українського театру. Тривалий час вистави українською мовою дозволялися навіть у французькому перекладі, однак не мовою оригіналу. Наслідком такого стану речей було майже півстолітнє перебування української літератури, науки й мистецтва, а з ними, відповідно, й їхнього продуцента – вітчизняної інтелігенції, у напівлегальному стані, що відбилося на темпах й диверсифікованості їхнього розвитку. Рубіж XIX-XX ст., а також період першої російської революції 1905-1907 рр., характеризувався певним покращенням ситуації, однак умови розвитку тогочасної літературно-мистецької й наукової інтелігенції аж ніяк не можна назвати нормальними, не кажучи вже про комфортність. Постала українська преса, послабли

обмеження на друкування україномовної літератури, вирости національні наукові інституції, потужного імпульсу отримав розвиток театрального мистецтва [216; 552; 384; 289–290]. Однак, упродовж першого десятиріччя ХХ ст. українські губернії, друга за чисельністю населення територія імперії Романових, посідала лише восьме місце за кількістю україномовних видань [280, с. 571].

Аналогічна ситуація складалася й на ниві науки та мистецтва. Творчो-мистецька й наукова вітчизняна інтелігенція формувалася й розвивалася під перманентним морально-політичним й адміністративним тиском [294; 666]. Так, наприклад, аналізуючи розвиток вітчизняної літератури середини – другої половини ХІХ ст., Сергій Єфремов влучно зауважував, що українське письменство більше за будь-яке інше має право на ім'я «письменства пропавших талантів, розвіяних надій, змарнованих сил». Літературознавець наголошував: «Ні один, мабуть, письменник у нас через каторжні обставини нашого національного життя не розгорнув свого хисту на повну міру, ні один не використав усіх своїх сил, ні один не дав усього того, що міг би дати. Згадаймо тільки Шевченка з його десятилітнім конанням у смердючій казармі під час найвищого розцвіту творчої сили; згадаймо Руданського або Свидницького, що навіть не бачили своїх творів друкованими, Щоголева з його антрактами з примусу та літературною працею задля самої тільки сім'ї своєї, Франка з його панщиною на чужій роботі, «у наймах», та заповнюванням усяких люків, на яке витрачено безліч неабиякої сили і т. ін., і т. п. А скільки ж то праці, енергії й часу йшло на боротьбу хоча б із безглуздими цензурними заборонами (діяльність Грінченка), скільки на розворушення байдужих, освідмлювання нетямущих, підбадьорювання знесилених!.. Сміливо можна сказати, що все, щό в інших письменствах само собою давалось, у нас вимагало надлюдської праці. Просто жах проймає, дивлячись на цей довгий ряд потрачених сил, загублених талантів, розвіяних надій, якими вибруковано шлях українського письменства, і страшний

рахунок можемо показати ми, як «справдательный документъ» на свою бідність... [280, с. 606]».

Попри вищенаведені несприятливі обставини функціонування вітчизняного літературного процесу упродовж усього ХІХ ст., учений завершував власну характеристику цього процесу та його наслідків загалом оптимістичним висновком: «Та працею великою й зусиллями отих загублених талантів, їхньою саможертвою ми все-таки маємо письменство – чимало й не так уже й бідне, як на наші обставини, письменство, перейняте духом справжньої людяності, щирого спочуття до всіх пригноблених і окривджених, безупинного шукання правди, добра і краси в житті [280, с. 606]».

Упродовж другої половини ХІХ ст. вітчизняні інтелектуали докладали максимум зусиль, долаючи перепони на шляху розвитку вітчизняної науки, літератури й мистецтва. Нерозривно з цим була пов'язана діяльність, пов'язана з науковим обґрунтуванням та роз'ясненням серед широкого загалу російської громадськості, офіційній владі лише самого факту «легітимного» існування української мови й культури загалом та їхню принаймні «рівнорядність» великоруській імперській культурі [560; 411; 609; 321; 357; та ін.]. Українська громадськість на початку ХХ ст. розгорнула масову кампанію за скасування Емського акта. Її вимоги підтримали такі авторитетні учені Петербурзької Академії наук, як академіки Ф. Корш та О. Шахматов. 1905 р. їхня ґрунтовна доповідь «Об отмене стеснений малорусского печатного слова» була схвалена загальними зборами академіків й надіслана царському урядові [87; 675, с. 11–12]. Під час революції 1905–1907 рр. 30(17) жовтня 1905 р. імператор Микола ІІ підписав маніфест щодо запровадження у життя політичних свобод, у тому числі й свободи слова. Невдовзі почала виходити періодична преса українською мовою, постали українські книжкові видавництва. Емський акт без будь-якого офіційного оголошення припинив свою чинність, хоча так і не був скасований

формально. Однак діяв цей драконівський антиукраїнський акт майже упродовж тридцяти років.

Власне нечисленність представників усіх вищезгаданих професійних груп у складі національної інтелігенції була пов'язана з проаналізованим вище несприятливими умовами розвитку українства, які змушували вітчизняну інтелігенцію перебувати в опозиції до російського самодержавства.

На чолі громадівського руху 1870-х рр. стояли літератори, професура, вузівські викладачі тощо, які упродовж чверті століття скеровували розвиток українофільства як окремої суспільно-політичної течії. Подібно до цього, на початку ХХ ст. ядро ліберально-демократичного руху складали літератори, професори, митці. Варто зауважити, формування інтелектуальної й політичної еліти української нації упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. почалося саме з цих самих професійних верств. Прикметними ознаками цього суспільного прошарку були – високий, адекватний європейським стандартам, а то й «аутентичний» європейський, рівень соціогуманітарної освіти, досить високий матеріально-побутовий рівень життя, здатність продукувати актуальні наукові та суспільно-політичні ідеї, формувати теоретичний рівень етнічної свідомості суспільства (ідеологію), нарешті – відповідний (і звичний для пересічного «нормального» інтелігента) загальнокультурний розвиток. Існування комплексу названих ознак можна виявити серед певної частини української інтелігенції початку ХХ ст.

Самоусвідомлення вітчизняної інтелектуальної еліти виразно артикулювали її чільні лідери, формулюючи націотворчі дезидерати, головніші з яких й були проголошені саме на переломі ХІХ й ХХ ст. Прикметно, що ці стратегічні завдання усвідомлювалися як спільні цілі як для підросійської, так і для підавстрійської (чи австро-угорської) України.

Так, наприклад, нагальність питання формування української політичної нації, що його актуалізувала російська революція 1905–1907 рр., й завдання, які поставали у зв'язку з цим перед української інтелігенцією, виразно

артикулював І. Франко у відомому зверненні до галицької молоді 1905 р.: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй ... та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися [604, с. 404]» .

Видатний вітчизняний літератор наголошував: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції ... . Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордоновими українцями мусять виробити у нас ширший, свободніший світогляд, щиріші і свободніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами [604, с. 405]».

Бездержавний статус української нації обумовлював те, що на початку ХХ ст. в у якісному відношенні українська інтелігенція поступалася європейській та російській інтелектуальній еліті. Сам процес кристалізації національної інтелектуальної еліти за рахунок вищезгаданих професійних категорій на рубежі ХІХ – ХХ ст. ще тривав й був далеким від свого завершення. Крім того, як наголошує відомий дослідник питання Г. В. Касьянов, доводиться констатувати, що процес становлення вітчизняної інтелігенції був однобічним. Українська національна інтелектуальна еліта формувалася майже стовідсотково коштом гуманітарної інтелігенції, включаючи й учених-соціогуманітаріїв [326, с. 39]. Лише поодинокими особами були представлені у ній правники, технічна й науково-технічна інтелігенція, тобто представники тих інтелектуальних фахів, з якими у той час асоціювався прогрес націй. Перманентна боротьба за збереження й

відродження національної культури й мови спричиняла акумулювання кращих інтелектуальних сил нації саме у сфері гуманітарних професій, що було однією з головних причин браку українців серед модерних інтелектуальних професій. Серед інших причин можна згадати загальну відсталість Російської імперії, у рамках якої перебувала більша частина українських територій, й загальний брак інженерно-технічної інтелігенції у державі Романових. Ще однією причиною була економічно-культурна відсталість українського народу, пов'язана з його напівколоніальним становищем.

Напівколоніальний статус підросійської України й потужний русифікаторський тиск спричинили втрату нею колишніх провідних суспільних верств – насамперед козацько-шляхетського стану, духовенства, торговельно-промислового стану, що значною мірою русифікувалися й інтегрувалися до загальноімперських структур. Остання обставина зумовила ще одну, так би мовити, «компенсаційну» якість української інтелектуальної еліти рубежу XIX – XX ст. – вона на початку XX ст. стрімко трансформувалася з еліти суто інтелектуальної на інтелектуально-політичну, очоливши політичний провід нації. Одночасно з цим, проявляючи політичну й громадську активність інтелігенція ставала провідною верствою суспільства. Ці процеси є закономірним явищем історичного процесу - в різні епохи вихідці з інтелектуальних верхів або інтелігентних представників усіх суспільних класів поповнювали політичний провід будь-якої нації, і українська інтелігенція не є виключенням з цієї тенденції. Підтвердженням цього – хрестоматійний нині вислів-самооцінка Михайла Грушевського: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним – тільки він мусить бути поведений відповідно широко [249, с. 226]».

Однак, у цьому випадку ситуація виглядала дещо відмінною й більш складною: з погляду соціально-класової структури й головніших складових соціально-економічного розвитку. Російська імперія була аграрним суспільством. Враховуючи те, що основну масу українського народу як нації,

яка щойно починала формуватися у її модерному вигляді, становило селянство, під російська Україна теж була аграрним суспільством (за ознакою соціально-класової структури). Потенціал формування національно-політичного проводу власними, тобто селянськими, силами вичерпувався економічною відсталістю й низьким рівнем культурного розвитку. До того ж національна свідомість селянства була законсервована на етнографічному рівні. Залишаючись носієм мови, народної культури, звичаїв і традицій, воно тим самим демонструвало власну консервативність й низьку соціальну мобільність. Отже, українцям, які залишались порівняно відсталою аграрною нацією, з деформованою внутрішньою структурою, бракувало економічно міцних і, відповідно, політично активних соціальних верств. Класи й верстви, які могли б очолити політичний провід, були недорозвинені; переважну більшість складало економічно відстале й політично інертне селянство. У таких умовах (своєрідному релятивному соціально-політичному вакуумі) політичний провід довелося перебрати вкрай нечисленній національній інтелігенції, зокрема, її професійній частині, яка історично традиційно перебувала в опозиції російському імператорському режиму, і яка вважала власним покликанням плекати й розвивати національну культуру й свідомість [326, с. 41]. З цього погляду важливим є з'ясування територіального розподілу української національної інтелігенції між містом і селом та поміж губерніями у порівнянні з інтелігенцією інших національних груп. Проведений Г. Касьяновим аналіз статистичних даних засвідчує, що представники розумової праці з українців концентрувалися переважно у сільській місцевості, де фактично мешкало дві третини усієї української інтелігенції. Власне це пояснює її чисельне домінування у складі земської інтелігенції. У цілковитій відповідності з відомою колоніальною схемою «російськомовне місто – україномовне село», абсолютна більшість російської інтелігенції зосереджувалася у центрах перебування імперської російської адміністрації – містах. Цікаво, що єврейськомовна / єврейська інтелігенція була збалансовано розподілена поміж містом і селом. Втім, не варто

забувати, що у своїй праці вона послуговувалася переважно російською мовою (як і вся інтелігенція) [326, с. 41]. Лише часи напередодні Першої російської революції 1905–1907 рр. засвідчують зростання серед частини єврейської інтелігенції підросійської України прихильності щодо української справи. У трьох південно-західних губерніях, де частка українського населення сягала 1897 р. 77 % [638, с. 2], концентрувалося 36,5 % української інтелігенції, на Лівобережжі й Слобожанщині (Полтавська, Чернігівська й Харківська губернії), де українців нараховувалося 80 % – відповідно 41,5 %, решта україномовних представників інтелігенції (22 %) припадала на південні губернії (Катеринославська, Таврійська, Херсонська), де українського населення нараховувалося 47 % [638, с. 2].

З'ясовується певна взаємозалежність поміж територіальним розподілом української інтелігенції й тією роллю, яку вона відігравала у суспільно-політичному житті. Той факт, що переважна більшість національної інтелігенції зосереджувалася на селі, на думку Г. В. Касьянова, свідчив, що вона фактично була елімінована з процесу організації національно-визвольного руху, оскільки, мовляв, цей рух, як і будь-яка інша активна суспільно-політична діяльність, зароджувався у містах [326, с. 43]. Українська міська інтелігенція зосереджувалася, переважно, у Київській, Харківській та Полтавській губерніях – тобто саме у тих регіонах, де український визвольний рух досяг найбільшої сили й розмаху. У зв'язку з цим можна констатувати своєрідний парадокс – центри російської імперської адміністрації, русифіковані міста стали виступати як базові осередки українського національно-визвольного руху.

Однак, саме у цих великих міських культурних центрах концентрувалася найкваліфікованіша інтелігенція (насамперед йшлося про Київ і Харків), а також та її частина, що мала безпосереднє відношення до репродукування й розвитку національної культури та суспільно-політичної позиції. На рубежі XIX-XX ст. спостерігалось прискорення процесу поповнення міської інтелігенції вихідцями з селянства. Потрапляючи до

русифікованих міст, інтелігенти-неофіти, етнічні українці, поставали перед своєрідним вибором: русифікуватися й робити звичну успішну чи менш успішну кар'єру на імперській службі або ж протиставити себе русифікованому середовищу й прагнути зберегти власну національну ідентичність. У таких умовах вагому роль відігравав такий чинник, як концентрація у великих університетських центрах підросійської України кадрів української гуманітарної інтелігенції старшої генерації, які впливали на неофітів. Поступово відмінність між сільською й міською українською інтелігенцією зникала за рахунок виключного впливу обмеженого кола міських патріархів української культури на інтелігента з села, а за його посередництвом – й на саме сільське суспільство. Підтримка нечисленною міською українською інтелігенцією тісного контакту з сільськими колегами, означала налагодження відносин й з селом. Ці зв'язки були тим міцніші, що міська інтелігенція, яка очолювала національно-визвольний рух, у пошуках ширшого соціального опертя для цього руху, приречена була орієнтуватися на більшість – українське селянство й сільське середовище України. Сільські учителі, лікарі, агрономи, кооператори тощо відігравали роль необхідної сполучної ланки між національно-політичним проводом й сільською масою. Саме завдяки ним у масах поширювалися й популяризувалися ідеї, що їх продукувала інтелектуальна еліта нації.

Таким чином, не можна говорити про повне відсторонення сільської інтелігенції від процесів національного відродження й участі у національно-визвольному русі. Однак слабкість цього руху багато у чому була спричинена її чисельною перевагою над міською інтелігенцією, що, з іншого боку, демонструвало низький рівень організованості, значну розпорошеність та відсутність належних засобів комунікації. За цих обставин особливої актуальності набувала проблема єдності дій, тим більше, що ситуація швидко змінювалася на користь українського національного руху.

Революція 1905–1907 рр., покінчивши з найгіршими формами легальної дискримінації селянства, уможливила пробудження модерної політичної

свідомості українського села й віднайдення ним себе в українській національній ідеї. Навіть за обмеженого російського конституціоналізму, села й містечка України швидко вкрилися мережею самодіяльних громадських організацій – кооперативів, «Просвіт» тощо, що стали водночас осередками й опорними пунктами національного руху. Головним пропагандистом національної ідеї в аграрному секторі виступив своєрідний суспільний прошарок сільської інтелігенції – кооператори, народні учителі, агрономи, фельдшери. За походженням селянські сини й доньки, які жили одним життям з селом і користувалися його довірою, за словами І. Лисяка-Рудницького: «Вони мали великі можливості духовного впливу, що з ними не могли конкурувати не тільки царська адміністрація, але й чужі російські партії. Люди цього середовища своє власне національне усвідомлення здебільша завдячували таємним патріотичним студентським гурткам по університетах, учительських семінаріях і навіть гімназіях. Таким чином українська національна свідомість, промінюючи з малесеньких первісних вогнищ, що ними були Громади другої половини 19 ст., за посередництвом сільської інтелігенції розливалася щораз ширше й ширше в народі [390, с. 185]».

Попри наявність блискучих історіософських есе І. Лисяка-Рудницького й окремих розвідок сучасних авторів, у царині дослідження статусу та діяльності сільської інтелігенції ще й до сьогодні вочевидь бракує конкретно-історичних досліджень. Принаймні відомий вітчизняний політик і державний діяч Микола Ковалевський (1892–1957), який у 1915–1916 рр. працював в українській кооперації на Полтавщині, принагідно згадував, унаочнюючи узагальнення І. Лисяка-Рудницького, що серед сотень селянських діячів і кооператорів, яких він зустрічав, траплялися й такі, «які стояли на дуже високому рівні української свідомости». Він же наводив приклад одного з «найглухіших сіл Полтавського повіту», де познайомився з селянином, який «не хотів виховувати своїх двох синів в російській школі і вислав їх до української гімназії в Галичині» і з гордістю показував мемуаристу «по-

українськи писані листи, які він діставав від своїх хлопців зі Львова». Хоча й були це одиниці, які вирізнялися на загальному тлі, але національно свідомі українці траплялися і по «найглухіших селах» Східної України і кількість їх зростала з року у рік [142, с. 222].

Таким чином, об'єктивно оцінити рівень соціального розвитку української інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст. дає змогу ґрунтовний аналіз її професійної та національно-демографічної структури, територіальний розподіл. Визначення вказаних показників демонструє релятивну відсталість інтелектуальної еліти українських губерній у складі імперії Романових, що проявляється в нечисленності, обмеженому представництві в елітних шарах імперської інтелігенції та серед політично впливових її верств, кількісному домінуванню сільської інтелігенції над міськими колегами. Об'єктивними причинами такого стану речей була соціально-економічна відсталість української нації, низький рівень її соціальної диференціації. Поряд з цим, сферу суспільно-політичної діяльності інтелігенції окреслювали загальмованість у соціально-професійному розвитку, диспропорції її територіального розташування. Процес виходу національного руху на політичний рівень був започаткований не лише історичними обставинами, а й рівнем розвитку провідних верств інтелігенції. Не бажаючи утримувати національний рух на рівні етнографічно-культурницьких гуртків, міські представники розумової праці та їхня інтелектуальна еліта, мусили апелювати до мас, що складалися в абсолютній більшості з селянства. Вибору саме такого шляху сприяла територіально-професійна структура національної інтелігенції. Можна висловити припущення, що саме у цьому крилася сила української інтелігенції, її еволюційний потенціал, використати який так і не змогли провідники вітчизняного національно-визвольного руху. Своєрідним віддзеркаленням рівня розвитку української нації був соціальний портрет української інтелігенції. Натомість її політичне обличчя становило зворотній бік цього зображення. Очевидно, що соціальна структура та рівень

соціального розвитку української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. не детермінують жорстко й безпосередньо її політичних позицій, особливо якщо говорити про окремих осіб чи невеликі політичні групи. Втім, необхідно відмітити ріст вищезгаданих чинників, коли йдеться про маси людей, яких об'єднують спільні соціально-професійні прикмети. У такому випадку соціальний детермінізм стає більш виразним. Саме тому об'єктивний аналіз політичного розвитку української інтелігенції та її суспільної поведінки, визначення ставлення до вибору шляхів соціально-економічного й національного визволення, схильності до певної ідеології – неможливі без порівняння й зіставлення з її ж соціальним портретом.

2.2. Матеріальне становище й соціальний статус інтелігенції.

Аналізуючи зміни соціальної природи робітників розумової праці у другій половині XIX – на початку XX ст., неможливо уникнути з'ясування питання щодо матеріально-побутових умов її життєдіяльності й загалом життєвих стандартів інтелігентних верств населення. Вивести якісь пересічні стандартизовані показники у цій царині практично неможливо, оскільки майнова диференціація різних професійних груп інтелігенції була доволі великою, а на початку XX ст., з набуттям масовості деякими інтелігентними професіями (це стосувалося насамперед найчисленнішої освітянської категорії – учительства), вона ще більше посилилася.

До заможних прошарків інтелігенції звично зараховувалися приватні лікарі та правники, більшість інженерно-технічних фахівців, вищі урядники міністерства освіти, відомі літератори, митці тощо. Середній життєвий рівень мали учителі гімназій, більшість лікарів, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів. На нижчих щаблях матеріального добробуту перебували сільські учителі, дрібні службовці та ін.

Високий життєвий рівень технічних фахівців спостерігався переважно у регіонах, що у них наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувався стрімкий

індустріальний розвиток, який завдячував високими темпами переважно іноземним капіталовкладенням. Йшлося, зрозуміло, про Донецько-Криворізький регіон. Низька вартість робочої сили, сировинних ресурсів зумовлювала надвисокі прибутки, й європейські банкіри та підприємці охоче вкладали значні кошти у фінансово-промислову сферу України. Лише упродовж 1888–1891 рр. тут з'явилося 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом у 63 млн руб. У залізорудній, кам'яновугільній та металургійній промисловості британський, бельгійський, німецький і французький капітал посідав домінуючі позиції. Іноземці володіли й більшістю заводів сільськогосподарського машинобудування [514, с. 138].

Втім, і в регіонах інтенсивного економічного розвитку спостерігалися значні коливання у рівні заробітної платні інженерно-технічних працівників (ІТП). Так, наприклад, 1913 р. рівень щорічної зарплатні інженерів у машинобудуванні у різних районах коливався від 900 до 4 800 руб., фабричних інспекторів – від 1 500 до 6 000 руб. Обстеження, здійснене серед випускників Київського політехнічного інституту того ж 1913 р., виявило, що середній річний заробіток інженерів становив 2 620 руб. незалежно від місця праці й тривалості виробничого стажу [79, с. 22–23]. До офіційної платні ІТП слід додати можливість інженерів на виробництві мати тант'єму (частку у прибутках), різноманітні дотації («роз'їздні», «квартирні» гроші та ін.) [326, с. 19].

Поміж представниками розумової праці, які перебували на державній службі, відносно високий життєвий рівень мала вузівська професура.

Науково-педагогічна інтелігенція, яка працювала в Україні у другій половині XIX ст., нараховувала у своїх лавах близько 1 000 осіб: Харківський університет – 341 (1860–1890-ті роки), Університет св. Володимира у Києві – 171 (1857–1883), Новоросійський в Одесі – 143 (1865–1890), Ніжинський історико-філологічний інститут імені князя Безбородька – 49 осіб (1875–1900) [376, с. 181]. Функціонування вищих навчальних закладів у Російській імперії загалом й у її українських губерніях зокрема регламентувалося

статутами, що їх упродовж XIX ст. було ухвалено чотири (1804, 1835, 1863, 1884).

Нечисленний загін науково-педагогічної інтелігенції виконував соціальне замовлення щодо підготовки фахівців для різних галузей промисловості та сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я, а також провадив наукові дослідження. За чиновною ієрархією, професор був статським радником (V клас за «Табелем про ранги»), ректор – дійсним статським радником (IV клас). Фахівці даної категорії переважно походили з дворян. У Київському університеті вони домінували над вихідцями з чиновництва й духовенства, у Харківському – упродовж усього XIX ст. складали більшість професорсько-викладацького складу на юридичному факультеті.

Загалом науково-педагогічна інтелігенція отримала місця у «Табелі про ранги» й була офіційно зарахована до державних службовців – чиновників – за «Статутом Академії наук» й «Статутом університетів Росії» (1803, 1804) [403, с. 193].

Професорсько-викладацькі кадри відносилися до високооплачуваної категорії населення. За «Загальним статутом імператорських Російських університетів» 1863 р., оклади професорсько-викладацького складу збільшилися у порівнянні з 1835 р. майже удвічі: ординарний професор отримував 3 000 руб. річно, екстраординарний – 2 000, доцент – 1 200 (плюс «квартирні» й «харчові»). Проте реально їхнє фінансове становище погіршилося у півтора рази, оскільки ціни на основні товари й продукти збільшилися майже утричі [505, с. 100]. Асигнування на утримання викладацького штату Київського св. Володимира, Харківського й Новоросійського в Одесі (без медичного факультету) університетів, за статутом 1884 р., становили відповідно 371 730 руб., 342 747 та 243 050 руб. Загалом по всіх університетах імперії ця сума виявилася меншою у порівнянні з показниками 1863 р. [185, с. 8–10].

Викладачі, крім посадової платні, отримували гонорар. Розміри гонорару визначалися без урахування якості й кількості витраченої праці, а залежали від кількості слухачів/студентів. Відповідно – на факультетах, де навчалось більше студентів, й розміри винагороди були вищими.

Так, наприклад, питання щодо викладацьких гонорарів, які отримувалися з сум, що їх, у свою чергу, сплачували студенти за слухання лекцій, розглядалося комісією, що її 1897 р. створила рада Харківського університету. Комісія дійшла висновку, що найбільший піврічний гонорар отримували професори юридичного факультету (421 руб.), оскільки вони доволі часто викладали по два предмети. На медичному факультеті гонорар складав 396 руб., фізико-математичному – 230 руб. Чи не найнижчим він був на історико-філологічному факультеті – лише 26 руб. Приват-доценти юридичного факультету отримували гонорар у розмірі 124 руб. за півріччя, їхні колеги з історико-філологічного факультету – 15 руб. Члени комісії К. Андрєєв, Д. Багалій, І. Міклашевський, М. Сумцов запропонували скасувати систему гонорарів й підвищити натомість професорські оклади [297, с. 10].

Наведені дані засвідчують нестабільність й хисткість матеріального становища вузівської вітчизняної інтелігенції.

З часом платня професорсько-викладацького складу поступово, але неухильно зростала. Зрозуміло, що не варто абсолютизувати формальних показників – вони мають аналізуватися у загальному контексті зростання індексу споживчих цін. Якщо взяти до уваги тільки одне джерело заробітку – заробітну платню, – то 1913 р. ординарний (штатний) професор вищої школи підросійської України отримував пересічно 6 000 руб., екстраординарний – 3 600 – 4 200 руб., асистенти вузів – 1 800 руб. річно [1, арк. 239]. Як на той час, це були доволі серйозні гроші. Крім того, додатковий прибуток давали гонорари за статті, монографії, підручники тощо, хоча варто зауважити, що нерідко наукова література друкувалася без авторських гонорарів, а то й

їхнім власним коштом із відповідним зазначенням – «надруковано коштом автора».

Виразним прикладом того, як можна було поєднувати за умов антиукраїнської реакції в Росії наприкінці XIX ст. стрімке кар'єрне сходження шаблями ієрархізованої чиновницько-педагогічної «драбини» й відповідне поліпшення власного матеріального становища з притлумленим, але системним служінням українській справі, може слугувати біографія Володимира Павловича Науменка (1852–1919) [479].

Один з найвідоміших вихованців В. П. Науменка, майже через тридцять років після убивства педагога київською ЧК 1919 р., добрим словом згадував свого колишнього директора гімназії: «Гімназія, в яку мене, по довгих сімейних нарадах, віддано, була приватна. Директором її був Володимир Науменко, давній голова Київської української «Громади» і редактор журналу «Киевская старина». Дуже прикро згадати, що чоловік цей заплямував безнадійно свою сиву голову участю (у 1918 році) в гетьманському уряді, але несправедливо було б закреслювати той факт, що саме він зробив із «Киевской старины» дорогоцінну скарбницю української культури. А педагог з нього був надзвичайно талановитий. Він викладав російську мову й літературу. В моєму класі викладачем він не був, але іноді приходив до нас і давав лекції. В третьому класі прочитав він нам пушкінського «Мідного вершника» і «Полтаву» – кращого читання я не чув, – а в четвертому заміняв інколи милого нашого словесника Олексія Левицького. І які то були лекції! Левицький сідав під час них на задню лаву і слухав разом з нами, – було що й послухати! За програмою це були лекції з «церковно-слов'янської мови», але Науменко обертав їх у прецікаві виклади порівняльного мовознавства, говорив з нами дуже приступно й популярно, але – розкривав широкі обрії...

Олексій Левицький вартий доброї згадки хоча б за те, що в ті люті часи реакції (після 1905 року) сміливо твердив нам, що українська мова – мова самостійна, а не діалект, не «наречие»... Науменко ж, «лисиця» і «хитрий

Уллiс», як його називано в старiй Громадi, унікав самого слова «український» і говорив так: «Кто живал в наших малороссийских деревнях, тот знает» і т. ін. [163, с. 45–46]».

Атестат, що його виписали В. П. Науменку у жовтні 1914 р., коли він остаточно залишив педагогічну ниву, сухо, але виразно змальовує етапи його кар'єрно-педагогічного зростання. З огляду на джерельну цінність документа у контексті заявленої нами теми, подаємо його майже повністю із незначними скороченнями: «Предъявитель сего, бывший директор частной, с правами правительственных, мужской гимназии «Общества содействия среднему образованию в г. Киеве», действительный статский советник Владимир Павлович Науменко, родился 7 июля 1852 г., православного исповедания. Имеет ордена: Св. Владимира 4-й ст., Св. Анны 2-й и 3-й ст. и Св. Станислава 2-й и 3-й ст. и серебряную медаль в память царствования ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III-го. Содержания получал: жалованья – 1800 р., столовых – 1800 р., квартирных – 900 р. и за уроки 300 р., итого 4800 р. в год. По происхождению сын статского советника. Окончил полный курс в ИМПЕРАТОРСКОМ университете Св. Владимира, по историко-филологическому факультету и от совета оногo получил: а) аттестат от 22 августа 1873 г. за № 1663 об утверждении его в звании действительного студента помянутого факультета по славяно-русскому отделу и б) свидетельство от 6 мая 1880 г. за № 568 на звание учителя гимназии и прогимназии, с правом преподавать русский язык и словесность. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 31 июля 1873 г. за № 6879 определен в Киевскую 2-ю гимназию учителем пригготовительного класса. С ВЫСОЧАЙШЕГО разрешения в награду усердной службы получил 200 рублей 1875 г. декабря 26-го. Указом Правительствующего Сената 26 июня 1878 г. (№ 72) утвержден в чине коллежского асессора, со старшинством со дня вступления в службу, т. е. с 1873 г. июля 31. Состоял секретарем педагогического совета Киевской 2-й гимназии с 1878 г. октября 13 по 1889 г. октября 18-го. Сверх настоящей должности был преподавателем

русского языка и словесности в Киевской Министерской женской гимназии с 1873 г. сентября 1-го по 1894 г. августа 16. Указом Правительствующего Сената от 5 сентября 1879 г. за № 133 произведен в надворные советники, со старшинством с 1877 г. июля 31-го.

По разрешению Господина Министра Народного Просвещения в награду отлично-усердной службы по женской гимназии получил 200 руб. 1879 г. января 19. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Господ Министров ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу и особые труды его орден Св. Станислава 3 степени 1879 г. декабря 28. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 21 января 1880 г. за № 1081 перемещен исправляющим должность учителя русского языка и словесности в ту же гимназию, с обязательством приобрести свидетельство на звание учителя означенных предметов. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 18 мая 1880 г. за № 5454 утвержден в занимаемой должности учителя русского языка и словесности в Киевской 2-й гимназии. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 31 мая 1880 г. за № 5834 назначен ему высший оклад жалованья в 900 руб. за 12 нормальных уроков со дня утверждения его в должности, т. е. с 1880 г. мая 17. Сверх должностей по гимназиям, преподавал русский язык и словесность в коллегии Павла Галагана с 1880 г. августа 13 по 1882 г. августа 1. Указом Правительствующего Сената от 3 февраля 1882 г. за № 10 произведен в коллежские советники ... ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Господ Министров ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу по Киевской женской гимназии орден Св. Анны 3-й степени 1883 г. мая 15. Указом Правительствующего Сената от 11 июня 1886 г. за № 66 произведен в статские советники ... ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Господ Министров ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу орден Св. Станислава 2 степени 1888 г. декабря 28. Сверх занимаемой должности преподавателя в

Киевской 2-й гимназии, состоял преподавателем русского языка и словесности в Киевской Фундуклеевской женской гимназии с 1889 г. и в Киевском Владимирском кадетском корпусе с 1893 г. августа 15. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу орден Св. Анны 2 степени 1893 г. января 1. Попечитель Киевского учебного округа предложением от 8 октября 1894 г. за № 7845 разрешил ему, на основании § 58 устава гимназий и прогимназий, производить высший оклад жалованья в 1250 руб. в год за 12 нормальных уроков с 1894 г. сентября 1. Получил серебряную медаль для ношения на груди на ленте ордена Св. Александра Невского, ВЫСОЧАЙШЕ учрежденную 26 февраля 1896 г. в память Незабвенного ЦАРЯ-МИРОТВОРЦА, в Бозе почивающего ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III 1897 г. октября 6. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 января 1898 г. за № 1 награжден орденом Св. Равноапостольного князя Владимира 4 степени ... Попечитель Киевского учебного округа предложением от 20 марта 1898 г. за № 3279 разрешил производить ему с 26 февраля 1898 г. выдачу высшего оклада жалованья в 1500 руб. в год за 12 нормальных уроков с предоставлением ему, согласно § 57 Устава гимназий 1871 г., звания заслуженного преподавателя ... . Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 16 июня 1898 г. за № 6449 оставлен на службе в занимаемой им должности еще на пять лет, сверх 25-летнего срока по учебной части Министерства Народного Просвещения с 1898 г. июля 31. Господин Товарищ Министра Народного Просвещения предложением от 11 ноября 1898 г. за № 27687 назначил ему за 25-летнюю его службу в пенсию полный оклад жалованья, присвоенного должности старшего учителя Киевских гимназий, по штатам 17-го апреля 1859 г., по 650 руб. в год, сверх содержания на службе, со дня выслуги 25-летнего срока, т.е. с 1898 г. июля 31. Предложением Управляющего Киевским учебным округом от 28 июля 1903 г. за № 11312 уволен, согласно прошению, от занимаемой им должности, с мундиром, присвоенным последней должности, с 1903 г.

августа 1. Предложением Министерства Народного Просвещения от 26 сентября 1903 г. за № 30049 назначена ему за выслугою 30-летнего срока прибавка в размере $\frac{1}{5}$ доли пенсии – 130 руб. с 1903 г. августа 1. Предложением Министерства Народного Просвещения от 28 мая 1905 г. разрешено ему открыть в г. Киеве на свои средства мужскую гимназию с 1905 г. июля 1. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 9 декабря 1905 г. за № 94 утвержден в должности директора содержимой им гимназии ... . Предложением Министерства Народного Просвещения от 10 февраля 1911 г. за № 20 оставлен на службе еще на пять лет со дня выслуги 35-летнего срока, т. е. с 1910 г. декабря 9. Предложением Господина Товарища Министра Народного Просвещения от 9 апреля 1912 г. за № 1415 назначена ему вторая прибавка к пенсии, составляющая $\frac{1}{5}$ доли основной (650 руб.) пенсии, – 130 руб. в год, со дня выслуги пятилетия в ныне занимаемой должности с 1910 г. декабря 9. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 28 января 1913 г. перемещен директором частной мужской гимназии «Общества содействия среднему образованию в г. Киеве» 1913 г. января 1. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 января 1914 г. за № 1 произведен за отличие в действительные статские советники. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 августа 1914 г. за № 55 уволен, согласно прошению, от службы, с мундиром, занимаемой им должности присвоенным ... [14, арк. 13–14 зв.]».

Вищенаведені відомості краще дозволяє уявити табл. 2.3:

Послужний список В.П. Науменка

Рік	Посада	Ранг	Оклад	Державні нагороди
1	2	3	4	5
1873 31.07	Київська 2-га гімназія, учитель підготовчого класу			
1878 26.06	—«—	Присвоєний чин колезького асесора – 8-й ранг (зарахування старшинства 3 31.07.1873)		
1879 05.09	—«—	Присвоєний чин надвірного радника – 7-й ранг (зарахування старшинства 3 31.07.1877)		
1879 28.12	—«—			Орден святого Станіслава 3 ступеня
1880 21.01	Київська 2-га гімназія, переміщений виконувачем посади учителя російської мови та словесності			
1880 18.05	Затверджений на посаді учителя російської мови та словесності Київської 2-ї гімназії		900 руб. щорічно за 12 тижневих уроків	
1882 03.02	Київська 2-га гімназія, учитель російської мови та словесності; Київська міністерська жіноча гімназія, учитель російської мови та словесності (01.09.1873 – 16.08.1894)	Присвоєний чин колезького радника – 6-й ранг (зарахування старшинства 3 31.07.1881)		
1883 15.05	—«—			Орден святої Анни 3 ступеня
1886 11.06	—«—	Присвоєний чин статського радника – 5-й ранг (зарахування старшинства 3 31.07.1885)		

Продовження табл. 2.3

1888 28.12	—«—			Орден святого Станіслава 2- го ступеня
1893 01.01	—«—			Орден святої Анни 2-го ступеня
1894 08.10	—«—		1 250 руб. щорічно за 12 тижневих уроків	
1898 01.01	—«—			Орден святого рівноапостолю ного князя Володимира 4- го ступеня
1898 20.03	—«—		1 500 руб. щорічно за 12 тижневих уроків	
1898 26.02	Присвоєне звання заслуженого викладача			
1898 16.06	Залишений на службі ще на 5 років понад 25- річний термін вислуги			
1898 11.11	За 25-річну службу призначено у пенсію повний посадовий оклад згідно штатів 17.04.1859 – 650 руб.			
1903 28.07	Звільнений з посади з мундиром			
1903 26.09	За 30-річну вислугу призначено надбавку до пенсії – 1/5 частка – 130 руб.			
1905 28.05	Дозволено відкрити у м. Києві власним коштом чоловічу гімназію з 01.07.1905. Затверджений на посаді директора 09.12.1905			

Продовження таблиці 2.3

1911 10.02	Залишений на службі ще на 5 років			
1912 09.04	Призначено другу надбавку до пенсії – 130 руб.			
1914 01.01		Присвоєний чин дійсного статського радника – 5 ранг		
1914 01.08	Звільнений зі служби згідно власного клопотання			

Таким чином, наприкінці власної сорокарічної педагогічної кар'єри Володимир Павлович Науменко мав наступне доволі пристойне утримання: оклад 1 800 руб., харчових – 1 800 руб., квартирних – 900 руб. й за уроки – 300 руб., що становило річно 4 800 руб. [14, арк. 13]. Отримавши чин 4-го класу – дійсного статського радника, він перейшов до генеральського розряду за «Табелем про ранги». Відтак звертатися до нього належало: «Ваше превосходительство»...

Назагал до незаможних верств інтелігенції належало студентство, переважна більшість якого, у свою чергу, рекрутувалася з інтелігентських та напівінтелігентських шарів населення – провінційного учительства, духовенства, чиновництва та ін. Спогади З. Тулуб зафіксували розповіді її батька, студента 1880-х років, про його напівголодне студентське життя: «Чтобы как-нибудь просуществовать, большинство студентов давало частные уроки, занималось перепиской, издавало лекции или работало секретарями у адвокатов или в торговых фирмах. Для приискания работы печатали в газетах объявления и просили знакомых рекомендовать их всем, кому нужен интеллигентный труд. Пришлось и папе искать работу. Для экономии папа решил нанять комнату вдвоем с одним из херсонских товарищей, обедать стал в студенческой столовой, где за 15–20 копеек можно было получить миску мясного борща и пару котлет с тарелкой гречневой каши. Утром он пил чай с сахаром или с вареньем, пока оно не вышло, с белой булкой и четвертью фунта чайной колбасы, которая в те времена

продавалась по 20 копеек за фунт (600 грам) (...). Вечером папа снова пил чай с булкою и колбасой ... [48, арк. 29]». Нічого дивного, що такий стиль життя і харчування давався взнаки майбутнім фахівцям – інтелігентам хронічними шлунковими захворюваннями.

Життєвий рівень основної маси інтелігенції, насамперед учительства, у порівнянні з науково-освітянською елітою, був значно нижчим. В той час, як міністерські чиновники від освіти, директори гімназій, шкільні інспектори мали посадові оклади не менші, а іноді й більші за професорські (випадок В. П. Науменка – наочне тому підтвердження), то середньорічний заробіток земських учителів, наприклад, Полтавської губернії, наприкінці ХІХ ст. становив річно 200–240 руб. [86, с. 37–39]. У відповідності з даними перепису початкових шкіл імперії Романових, що відбувся 1911 р., середня заробітна платня сільського учителя сягала 343 руб. на рік, його міський колега пересічно отримував 528 руб. [377, с. 65]. Подібним був середній заробіток й переважної більшості лікарів, особливо міських. Втім, подібні заробітки уможливлювали цим фаховим групам інтелігенції підтримувати релятивно високий життєвий рівень, вищий, ніж більшості підданих Російської імперії. За оцінкою Г. В. Касьянова, тогочасна українська інтелігенція, основна її маса, змикалася за своїми життєвими стандартами з тими міськими верствами, що їх на Заході окреслюють терміном «середній клас» [326, с. 19].

Примикали до інтелігенції й відносно численні категорії так званої напівінтелігенції – дрібних службовців залізниць, пошти й телеграфу, кредитних й комерційних закладів та ін. Їх в Україні напередодні Першої світової війни нараховувалося майже 160 тис. осіб. Враховуючи їхній невисокий соціальний статус, заробітна платня й, відповідно, життєвий рівень цих груп, як правило, були нижчими за аналогічні показники більшості «аутентичної» інтелігенції. За власним соціальним станом, це був, так би мовити, «інтелектуальний пролетаріат».

Як вже вище зазначалося, матеріальне становище сільської інтелігенції мало власну специфіку й відрізнялося від її міських колег.

Так, наприклад, у перші роки після здійснення реформи 1861 р. заробітна платня сільського народного учителя коливалася у межах 30–120 руб на рік [269, с. 48]. Наприклад, 1871 р. максимальна річна платня учителів Миргородського повіту Полтавської губернії сягала 120 руб. Наприкінці ХІХ ст. середній річний оклад сільського педагога дещо зріс й становив від 240 до 300 руб. [198, с. 51; 269, с. 50]. Назагал зарплатня сільського вчителя була вищою у південних українських губерніях, що пояснювалося регіональною специфікою, тобто значно вищим рівнем включення вітчизняного Півдня у соціально-економічні відносини буржуазного типу [664, с. 118]. Порівняльний аналіз прибутків педагогів з цінами другої половини ХІХ ст. дає підстави стверджувати про перевищення витрат над пересічною платнею учителя, отже засвідчує неможливість для народного учителя прохарчувати родину, не кажучи вже про придбання пристойного одягу, наймання комфортного помешкання, формування власної книгозбірні [290, с. 39].

Ще менше отримували учителі парафіяльних шкіл. Їхні оклади аж до 1896/97 навчального року становили річно 120 руб., й лише відтоді були збільшені до 180 руб. на рік. Научитель Закону Божого діставав щорічно 40–60 руб. заробітної платні [306, с. 433].

Після революції 1905–1907 рр. й початку запровадження загальної початкової освіти з 1909 р. на офіційному рівні була встановлена законом від 3 травня 1908 р. фіксована норма основного окладу учителів й учительок початкової школи, яка складала 360 руб. на рік [421, с. 294]. Цей закон обумовлював мінімальний оклад законовчителів у 30 руб. за кожен комплект учнів. Причому початковий оклад періодично збільшувався на 10 % надбавки за кожні п'ять років роботи [579, с. 65].

Матеріальний стан учителів середньої школи був набагато кращим, ніж народних учителів. Їх істотною перевагою була наявність службових і

пенсійних прав. У середній школі Міністерства народної освіти учитель з вищою освітою отримував щороку 900 руб. заробітної платні. Зацікавленість у викладацькій діяльності викликали надбавки до заробітної платні у розмірі 400 руб. за кожні 5 років стажу. Крім того, якщо педагог відпрацьовував 20 років у школі, то його грошове утримання збільшувалося на 2 500 руб. Проте, якщо в нього не було вищої освіти, то надбавка становила лише 750 руб. річно. Однак цим матеріальне стимулювання праці викладача середньої школи не обмежувалося. Коли учитель, крім вищезгаданих 20 років, відпрацьовував ще 20, то йому призначалася надбавка у розмірі 1 550 руб. додаткового річного утримання. Ще однією особливістю доходів педагогів середньої школи було те, що переважна більшість їх давала додаткові приватні уроки. Щоправда, ці заробітки не становили головної статті їхніх доходів, проте щорічно приносили до вчительського бюджету близько 60–75 руб. [579, с. 68].

Варто зауважити, що грошове утримання викладачів гімназій дозволяло не лише безбідно жити, а й надавало можливість займатися наукою, зокрема під час перебування на вакаціях за кордоном. Повертаючись додому, вони привозили колекції мінералів, зразки флори та фауни [182, с. 171].

У 1913 р., напередодні Першої світової війни, були запроваджені систематичні п'ятирічні надбавки за стаж, надавалися пільги для навчання дітей педагогів та ін. [306, с. 434; 269, с. 50]. Як почасти небезпідставно вважає авторитетна дослідниця питання Н. А. Шип, сільські учителі до певної міри перебували навіть у вигіднішому становищі за міських колег. Адже сільські педагоги користувалися земельними ділянками (не менше 1 десятини), що їх обробляли самі або ж віддавали в оренду. Траплялися випадки, коли окремі сільські громади й товариства доплачували учителям від 10 до 50 руб. у вигляді щорічної допомоги [618, с. 57].

Архівні джерела засвідчують, що учителі сільських початкових шкіл отримували у період Першої світової війни й 240, й 288, й 600, й 1044, й

навіть 1190 руб. на рік [50, арк. 2; 51, арк. 13; 52, арк. 7; 53, арк. 1]. Отже, коливання рівнів «воєнної» учительської зарплатні сягало, згідно з цими даними, пропорції 1 : 5. Рівень зарплати залежав від багатьох обставин – навантаження, освіти, стажу, проробленого на одному місці часу, відомства, що до нього належала школа, тощо. У будь-якому разі, становище учителів не було стабільним, що засадничо тривіально констатувати за умов війни, економічної розрухи й галопуючої інфляції.

Матеріальне становище учителя за умов Першої світової війни значною мірою залежало від регіону, в якому він/вона працювали. Тому й не дивно, що його (становище) по-різному оцінюють сучасні учені-історики. Так, наприклад, якщо вітчизняний дослідник О. Драч стверджує, що Перша світова війна спричинила значне скорочення бюджету міністерства народної освіти Російської імперії [268, с. 163], то його російський колега О. Ілюха, навпаки, зазначає, що за умов воєнного часу кожний учитель (sic!) отримував так звані «воєнні надбавки» у розмірі 1120 руб. на рік [306, с. 434].

Як зазначали самі сільські учителі, у 1916/17 навчальному році на належні їм 40 руб. у місяць (річна зарплатня 480 руб.) вже годі було прожити [54, арк. 8]. Тому вже з перших днів другої російської революції (з 1 березня 1917 р.) посадові оклади вчителів зросли й складали 600 руб. на рік [49, арк. 32 зв.].

За мізерних статків учителю було важко утримувати родину, давати належну освіту власним дітям. Саме тому насамперед 1910 р. з 153 тис. учителів Російської імперії обох статей перебували у шлюбі лише 30,7 % [377, с. 65]. На думку сучасника тієї доби, відомого педагога й літератора С. В. Васильченка (1878–1932), вихованця Коростишівської учительської семінарії, сільський учитель мав лише три можливості одружитися, а саме: взяти шлюб з «дяківною», «урядниківною» або ж «селянкою» – відповідно до зазначених категорій сільських наречених й статусу їхніх батьків. Перші два варіанти пророкували йому, за С. Васильченком, «доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний скотячий, нікому не

нужний труд у школі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов кари Господньої». Не рятувала становища й дружина з сільських дівчат, оскільки вона «не підніма, а ще більше підрива авторитет учителя в селі». Бо спершу вона слухає свого вченого мужа, соромиться його, учиться у нього, але з появою дітей й додаткових клопотів – сміливішає й бере чоловіка «в оборот»: мовляв, треба працювати й сім'ю глядіти, а не газети читати. І, як підмічав С. Васильченко, одружений з селянкою учитель мав йти за нею, бо «усі люди в селі – усі її сторонники», а він «із своїми замірами, із своїми питаннями один у селі, як палець [118, с. 499]».

Вочевидь, вищенаведена картина «вибору без вибору» для сільського педагога, який мав намір одружуватися, занадто песимістична, але й насправді, за певних обставин дилема одруження для сільського учителя перетворювалася на болючу проблему вибору поміж жертвовною (й невдячною?!) працею задля народу й особистим щастям. Ідеалістом був далеко не кожний сільський педагог. Але ідеалістів у цьому середовищі все ж таки не бракувало.

Учителі перебували у гіршому соціальному становищі у порівнянні з іншими категоріями робітників розумової праці. За «Табелем про ранги», учительська посада відповідала XIV класу – найнижчому, але під різними приводами адміністрація зволікала з присвоєнням цього чина, що тривало зазвичай упродовж кількох років. У той же час випускники педагогічного інституту при Ришельєвському ліцеї (дворянському навчальному закладі) отримували чин IX класу, якщо прослужили 6 років на посаді наглядачів чи ад'юнктів, а вихованці училища правознавства й політекономії при цьому ж ліцеї чин IX класу діставали одночасно з випуском [425, с. 100].

Пересічна тривалість педагогічної служби сільського учителя була зазвичай меншою, аніж у його міського колеги, й становила назагал 6–8 років. Відтак значною була плинність кадрів сільських педагогів й перманентно великою – кількість незайнятих вакансій. Найстійкішими, за визначенням В. Р. Лейкіної-Свірської, виявляли себе випускники

учительських семінарій й учительки з єпархіальних шкіл [377, с. 65]. 20-річна педагогічна праця надавала право на пенсію у розмірі третини учительської платні, 25-річна – двох третин, 30-річний педагогічний стаж дозволяв отримувати пенсію у розмірі 100 % зарплатні. Втім, з кожних 100 учителів допрацьовували до 25-річного педстажу лише 5–6 осіб (відповідно 5–6 %) [618, с. 57].

Траплялися випадки, коли учитель залишав школу після 10 років роботи, школу, «яку він любив і з якою звикся «усією душею», й вступав до числа студентів Київських вищих комерційних курсів, щоби покращити у майбутньому власне матеріальне становище й отримати сприятливішу кар'єрну перспективу [55, арк. 19]. Аби отримати додаткові джерела заробітку, сільські педагоги масово підпрацьовували у земствах (зокрема, збирали й опрацьовували статистичні дані), наймалися помічниками писарів, виконували іншу малокваліфіковану канцелярську роботу [578].

Правове становище учителя було невисоким. Дипломовані випускники вчительських семінарій звільнялися від багатьох особистих повинностей, але це все рівно було меншим привілеєм, ніж ті, що їх собі міг дозволити чиновник вже найнижчого – 14-го рангу. Цей ранг натомість учитель міг отримати лише після 12 років бездоганної праці. За інших обставин він повертався до податного стану [376, с. 169–170].

Релятивно вищим (хоча й далеко не завжди) було матеріальне й правове становище медико-санітарних працівників. Так, наприклад, дільничний земський лікар отримував у перші роки організації земської медицини 800–900 руб. на рік, а наприкінці XIX ст. – 1 200–1 500 руб. [376, с. 141–142]. Для порівняння: за відомостями 1889/90 навчального року, попечитель Київського навчального округу отримував 7,8 тис. руб. щорічно (з оплачуваною казною квартирою); попечитель Харківського навчального округу – 8,7 тис. руб. [376, с. 84].

У першій половині 1880-х років у Київському генерал-губернаторстві фельдшер отримував щорічно 80 руб., а дипломована повивальна бабка

30 руб. Одночасно, за відомостями О. Боряк, влада мала намір збільшити кількість повітух до шести (замість наявних трьох) на кожний повіт й призначити їм утримання у 150 руб. на рік (фельдшерам – 180 руб.), передбачивши при цьому додаткові премії найстараннішим [199, с. 55].

На початку ХХ ст. максимальний рівень фельдшерської зарплатні сягав 500–600 руб. на рік, а мінімальний становив 200–300 руб., не враховуючи казеннокоштною квартири. Такий бюджет відома дослідниця російської інтелігенції ХІХ – початку ХХ ст. В. Р. Лейкіна-Свірская називала для тих часів «напівголодним» [377, с. 59]. Для порівняння: найманий сільськогосподарський працівник отримував 1915 р. пересічно 1 руб. щоденно на власних харчах [109, с. 404–407]. Відтак, навіть за наявності постійної роботи й великої інтенсивності праці він не отримував на рік більше 300 руб. зарплатні. Однак, це було більше, ніж отримували деякі фельдшери.

Погоджуючись з В. Р. Лейкіною-Свірською, що наприкінці ХІХ ст. стипендія у 35 руб. (420 руб. на рік) гарантувала безбідне існування [376, с. 29], відзначимо, що на неї могла жити лише одна молода людина, яка не потребувала постійного житла, не мала родини й професійних обов'язків. У той же час необхідно зауважити, що упродовж 1890-х –1907 рр. ціни на всі товари зросли більше як на 30 % [599, с. 28]. І так траплялося неодноразово упродовж всього пореформеного періоду, оскільки каталізаторами виступали війни Російської імперії, голод наприкінці ХІХ ст., економічна стагнація й революція 1905–1907 рр.

Так, наприклад, згадуючи побут курсисток Київських вищих жіночих курсів 1909–1913 рр., З. П. Тулуб свідчила, що пересічний місячний бюджет її однокурсниць не перевищував 30–35 руб., чого відверто бракувало для пристойного утримання: «В общем курсистки были народ бедный и порядком нуждались. Ведь эти 30–35 рублей не все получали из дому: большинство должно было их зарабатывать, давая частные уроки. Зарабатывали и стенографией, и перепиской, но, по мере распространения пишущих

машинок, переписки втречалось все меньше и меньше. А параллельно надо было посещать лекции, готовиться к экзаменам, писать рефераты. Неудивительно, что многие, записавшись на лекции, уезжали в провинцию домой, где был кров и кусок хлеба при родных, а потом приезжали только сдавать экзамены и останавливались у кого-нибудь из подруг [48, арк. 254]».

Виснажлива боротьба за існування, що її провадила значна частина студентів, підточувала здоров'я й моральні сили. Непоодинокими були випадки самогубства серед студентів – юнаків і дівчат. Поширенню песимістичних й суїцидальних настроїв у суспільстві, особливо серед молоді, сприяла доба реакції після поразки першої Російської революції 1905–1907 рр.

І. Феценко-Чопівський згадував, як у студентській їдальні Київського політехнічного інституту у 1903/1904 навчальному році порція борщу коштувала 8–10 копійок, цілий обід – 25 коп. Крім того, «хліб був безкоштовний, безкоштовним додатком до борщу була й гречана каша [177, с. 93]». Майже ідентична інформація щодо харчування й житлово-побутових умов слухачок Київських вищих жіночих курсів міститься й у присвячених дещо пізнішому періоду мемуарах З. Тулуб: «Жили курсистки вдвоєм и втроем нанимая комнату для экономии. На таких улицах, как Гоголевская, Тургеневская, Павловский переулоч и другие смежные с ними, можно было найти комнату на двоих и троих рублей за 8–10 в месяц. В центре города, в новых многоэтажных домах такая же комната шла рублей за 25. Обедали либо у хозяйки рублей за 10 в месяц, или в студенческой столовой. Студенческих столовых в Киеве было несколько и содержались они на общественные средства, туда же шла часть доходов от благотворительных вечеров и лотерей. В каждой такой столовой обедало ежедневно тысячи по 2–3 студентов и курсисток. Сытный мясной обед из двух блюд стоил там 20 копеек. Я несколько раз бывала в этих столовых и даже обедала в них. На первое давали глубокую тарелку борща или супа с довольно большим куском мяса, на второе – пару котлет с гречневой или пшенной кашей и подливой.

Каши давали много: полную мелкую тарелку. За пять копеек добавляли тарелку клюквенного или вишневого киселя, или блинчики с сахаром из белой муки [48, арк. 254]».

У власній практичній діяльності учитель залежав від численних представників влади. За ним пильно стежили інспектори, священники, сільські та повітові урядовці й поліція [198, с. 52]. За свідченням сучасників: «Чим розумніший, освіченіший і більш відданий своєму обов'язку був учитель, тим швидше він викликав підозру у свого начальства і суворо осуджувався яким-небудь поліцейським шпигуном, як підбурювач до підривної діяльності і розбещувач молоді. Якщо він, навпаки, неук і бездара, п'яниця і ледар, його ніколи не обвинуватять, що він вовк у овечій шкурі і таємний революціонер [618, с. 36–37]».

Мінімальною мірою покарання, що до неї вдавалися жандарми, якщо не могли довести причетність того або іншого учителя до революційного руху, було brutальне й неумотивоване переведення його до іншої школи; другим ступенем покарання – позбавлення роботи з оповіщенням усіх шкільних адміністрацій щодо його політичної неблагонадійності й позбавлення права бути народним учителем; третій ступінь – ув'язнення й заслання до Сибіру [618, с. 38].

Перевірка на політичну благонадійність була обов'язковою фактично для всіх мешканців села, які прагнули обіймати службові, учительські, лікарські та ін. посади [23, арк. 31 зв., 52–53, 81–82]. На початку ХХ ст. це було особливо актуально для влади, адже досвід попередніх десятиліть засвідчив, що інтелігенція бере активну участь в антиурядових акціях.

Дослідники відзначають, наприклад, участь у народницькому русі пересічних медичних працівників (упродовж 1870-х років ця категорія гуманітарної інтелігенції становила 15 % народників) й учителів [618, с. 131]. В. Й. Борисенко подає випадки, коли революційна пропаганда народників-учителів охоплювала одразу декілька повітів Лівобережної й Слобідської України. Мала вона місце і в Катеринославській, Київській, Подільській та

Таврійській губерніях [198, с. 97]. Дослідник також наводить дані, згідно з якими, упродовж 1860–1880-х років 142 народних учителі за революційну діяльність або за підозрою щодо участі у ній були позбавлені посад, а найактивніші засуджені до різних термінів ув'язнення й заслання до віддалених місцевостей Російської імперії [198, с. 101].

Відтак, випускника університету, який повертався до рідного села наприкінці 1880-х років щоби учителювати, батько відмовляв від цієї невдячної справи у таких виразах: «Школа – се ось що: се праця з ранку до вечора, що після неї й ніг не підволочеш; се – мізерна плата – яких 15–20 рублів на місяць, що їх до того ти по два, по три місяці не одержуватимеш з управи; се – тісна, брудна твоя хатина, що на неї старшина з писарем по місяцю не даватиме дров; се – п'яний старшина або писар будуть ходити до тебе в школу та показувати, що вони твоє начальство ... [238, с. 410]».

Поряд з владними структурами, цькувало гуманітарну інтелігенцію села й православне духовенство. Один з учителів характеризував діяльність тогочасного сільського духовенства таким чином: «Отці церковні, корисливі, живуть майже в розпусті, займаються клязузами й очевидними наклепами, не шкодуючи ближнього свого [55, арк. 9]». Під час широкомасштабного учительського з'їзду у Москві (29 грудня 1902 р. – 6 січня 1903 р.), що на ньому були репрезентовані й українські учительські товариства, висувалися вимоги щодо звільнення учителя від нагляду духовенства й попечителів училищ за політичною, моральною та релігійною ознакою, а також – незалежнення його від сільських властей [376, с. 67].

У відповідності з умовами існування інтелігенції, склався у цей час й певний зовнішній вигляд інтелігента. У масовій свідомості з поняттям «інтелігент» асоціювалася особа цілком визначеного й певного способу життя, поведінки, зовнішнього вигляду, матеріально-культурних потреб й запитів. Охайний одяг, борода або вуса (на межі XIX й XX століть модною стала борідка «а ля Чехов»), окуляри (переважно пенсне), чемна поведінка, лояльність до оточення тощо – такими назагал були головні риси

стереотипу «інтелігентної людини», що був генералізованим для усієї Російської імперії, отже, й для підросійської України. Щоправда, в українських губерніях хрестоматійний образ інтелігентної людини вряди-годи «псувала» малоросійська «вишиванка», що за нею таки проглядала потенційна небезпека «відпадиння Малоросії», але то вже були деталі. Не викликає жодних сумнівів, що подібний узагальнений портрет склався саме на рубежі XIX–XX ст., увійшовши до красного письменства, театральних вистав, мистецьких творів.

Певним відхиленням від «норми» (хоча, ймовірно, це також було своєрідною нетрадиційною «нормою») був вигляд студентів з демократичного середовища. Письмениця З. Тулуб зафіксувала у мемуарах – з розповідей батька П. Тулуба, який 1882 р. вступив на перший курс юридичного факультету Університету св. Володимира, – зовнішній вигляд київського студентства 1880-х років: «Формы не было. Высшим шиком прогрессивных студентов было носить на плечах плед, широкополую фетровую шляпу, дубинку в руках, да еще и суковатую, а вместо пиджака – косоворотку. Волосы тоже постригали, так что за год они отрастали и падали на плечи, как у священников. Брились тоже далеко не все ... . В общем, тогдашние студенты представляли собой довольно колоритные и довольно страховидные фигуры вроде разбойников, как их изображают в детских сказках [48, арк. 29]».

З урахуванням вищенаведеного можна стверджувати, що в окреслений період завершився процес формування загального соціально-психологічного портрета інтелігенції як самостійної соціальної верстви. У цей час інтелігенція вже була настільки численною, що можна говорити й про її масову поведінку, масову психологію, загальний, зі спільними рисами портрет цього суспільного феномена.

Висновок до розділу 2.

Формування інтелігенції як окремої соціально-професійної групи пройшло ряд етапів, розпочавшись у додержавний період, коли своєрідною протоінтелігенцією виступали тогочасні служителі релігійного культу (шамани, волхви, чаклуни тощо), продовжувалося у середні віки, коли почалося вироблення її дуалістичної соціально-психологічної, духовної традиції, коли переважна її частина за своїм походженням була феодалною й органічно зросталася з правлячою елітою, складаючи професійний прошарок людей, які займалися переважно інтелектуальною працею, трансформується з кінця XVI ст. у продуцента головних політичних ідей, виступаючи інтегруючою силою, насамперед під час Української національної революції середини XVII ст.; «секуляризує» та інтегрує у імперську суспільну стратифікацію у XVIII ст. виокремлюється у специфічну соціальну категорію населення; у XIX ст., яке стало переломним етапом у трансформації її соціальної природи, вона перетворюється в окрему соціально-професійну, впливову та динамічно зростаючу чисельну верству, демократичну за своїм складом і джерелами формування, ставши основною рушійною силою національного відродження, політично дебютувавши створенням Кирило-Мефодіївського товариства, виробленням першої політичної програми українського руху («Книги буття українського народу» М. І. Костомарова); на рубежі XIX – початку XX ст. постає як провідна політична сила нації, прикметними ознаками якої стає високий, адекватний європейським стандартам, «аутентичний» європейський, рівень соціогуманітарної освіти, спроможність продукувати життєздатні наукові та суспільно-політичні ідеї, формувати теоретичний рівень свідомості суспільства (ідеологію), формулюючи націотворчі дезидерати, що усвідомлювалися як спільні цілі як для підросійської, так і для підавстрійської (чи австро-угорської) України.

Соціальна природа української інтелігенції не була гомогенною: джерелом її формування виступали як «верхи», так і демократичні суспільні «низи».

Чинниками, що впливали на формування соціально-професійного портрету української інтелігенції у підросійській Україні було: складне її національно-культурне становище в умовах русифікації; швидкі темпи індустріальної модернізації імперії, процес декласування дворянського стану, недостатній розвиток системи середньої та вищої технічної освіти; невідповідність питомої ваги української інтелігенції загальній кількості українців у імперії Романових, диспропорція у розподілі її кадрів в українських губерніях, чисельне переважання інтелігенції зайнятої у державно-поліційному апараті над рештою професійних груп.

За чисельністю та процентним співвідношенням кількості зайнятих у тій чи іншій сфері професійні групи української інтелігенції розміщувалися у такому порядку: на першому місці були представники державно-поліційних, адміністративних установ, далі – освітянсько-педагогічна інтелігенція; за нею представники зайняті у лікарсько-санітарній сфері діяльності; потім фахівці «громадської і станової служби» (працівники земств); нечисельною групою були приватні юристи; діячі науки, літератури і мистецтва.

Українська інтелігенція (загальна кількість у підросійській Україні була 32%) складала абсолютну й відносну більшість лише у сферах, пов'язаних з громадською й становою службою, т.б. у тих, котрі найменше впливали на стан державних, адміністративних та інших життєво важливих справ, але генетично прив'язаних до села.

Українська національна інтелектуальна еліта формувалася майже стовідсотково коштом гуманітарної інтелігенції, поодинокими особами були представлені у ній правники, технічна й науково-технічна інтелігенція. Перманентна боротьба за збереження й відродження національної культури й мови спричиняла акумулювання кращих інтелектуальних сил нації саме у сфері гуманітарних професій, що було однією з головних причин браку

представників української інтелігенції серед модерних інтелектуальних професій.

Територіальний розподіл інтелігенції за групами професій відповідав специфічним особливостям соціально-економічного розвитку різних регіонів підросійської України того часу: у губерніях, центри яких були водночас й центрами інтенсивної управлінсько-господарської, торговельної діяльності (Київська, Харківська, Херсонська), концентрувалося найбільша доля інтелігенції; дві третини української інтелігенції мешкало у сільській місцевості. Українська міська інтелігенція зосереджувалася, переважно, у Київській, Харківській та Полтавській губерніях. Разом з тим, константним є те, що між сільською й міською українською інтелігенцією не виникало відчуження, яке назагал існувало поміж містом і селом. Ці зв'язки були тим міцніші, що міська інтелігенція, що очолювала національно-визвольний рух, у пошуках ширшої сполучної ланки між нею і селянством, приречена була опиратися на більш чисельну українську сільську інтелігенцію, але менш організовану, більше розпорошену, обмежену у належних засобах комунікації, що у перспективі і послабило український національно-визвольний рух.

У другій половині XIX – на поч. XX ст., через появу та розширення системи жіночої освіти в Російській імперії, відбувається фемінізація інтелігенції загалом та української зокрема. Проте кількість представниць жіночої статі у інтелігентському середовищі була мізерною і не відповідала питомій вазі жінок серед населення під російською Україною.

Матеріально-побутове і соціально-правове становище української інтелігенції було неоднаковим. До заможних прошарків інтелігенції звично зараховувалися приватні лікарі та правники, більшість інженерно-технічних фахівців, вищі урядники міністерства освіти, відомі літератори, митці тощо. Середній життєвий рівень мали учителі гімназій, більшість лікарів, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів. На нижчих

щаблях матеріального добробуту перебували сільські учителі, дрібні службовці, студентство та ін.

Комплекс матеріальних благ, соціальних і правових гарантій обумовлювали корпоративний імідж української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: масову поведінку, масову психологію, загальні спільні риси зовнішнього портрету цього суспільного феномена.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Участь інтелігенції у культурно-національних процесах.

Питання ролі певного прошарку чи групи населення у таких багатограних явищах, як формування нації чи державницьких ідей є досить складним і неоднорідним. Його аналіз потребує комплексного аналізу цілої групи чинників, врахування всіх обставин тогочасної епохи, і що саме головне історичного поля, на якому розвивалися події. Особливо це стосується такої неоднорідної як за освітньо-культурним, так і соціо-політичним статусом групи, як інтелігенція. Саме тому висвітлюючи і аналізуючи культурно-національну діяльність інтелігенції необхідно зазначити як неоднозначність форм діяльності: від напівлегального, організованого громадівського руху, до індивідуальної просвітницької діяльності простих сільських вчителів, котрі сприяли піднесенню у своїх учнів національної самосвідомості та культури. Враховуючи особливі риси інтелігенції як соціального прошарку, і високий рівень індивідуалізму, притаманний діячам культури, зазначимо, що ключовим для визначення загальних рис та характеристик рухів є дослідження діяльності окремих представників, що свідомо чи інтуїтивно своїми діями визначали розвиток процесів, характерних для епохи.

Так, в Україні, як і в інших слов'янських країнах у період формування націй, спрацьовували власні чинники, які сприяли розвитку культури. Знизу, тобто від народу, ними були фольклор й різноманітні культурно-мистецькі традиції, а з організуючого боку, що в нашому випадку представлений інтелігенцією – напівлегальний громадівський рух, що зародився за умов відсутності демократичних свобод в імперії Романових, однак зміг відіграти позитивну роль у розвитку культури й національної свідомості українців.

Саме громадівський рух, що в умовах всезагального контролю зумів зайняти нішу між власне культурницькою роботою та політичними партіями, виявився тим феноменом у житті української інтелігенції, котрий визначив особливості і перспективи її діяльності на найближчі десятиліття в більшості суспільних форм життя. Презентуючи себе як аполітичні і недержавні групи, громади напрочуд швидко (особливо враховуючи особливості пореформеної Росії) зуміли знайти своє місце в тогочасному українському середовищі, і в цьому їх велика історична заслуга.

На початку 1860-х років громади постали у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові. Їхніх учасників, незалежно від політичних поглядів та національної приналежності, згуртував антикріпосницький світогляд, що виявлявся насамперед у акцентованому інтересі до селянської реформи 1861 р., ініціативі щодо організації недільних шкіл задля усунення масової неписьменності трудового люду.

Ядром Київської громади саме й стали викладачі трьох недільних шкіл, заснованих у місті. Одна школа функціонувала на Подолі з жовтня 1859 р. Її викладачів А. Свидницького, К. В. Шейковського, М. П. Драгоманова, Х. Я. Вороного та інших називали «космополітами» за широке використання ними у педагогічній практиці надбань російської культури. Друга (так звана українська) – на Новому Строєнні. У ній викладали О. І. Стоянов, П. П. Чубинський, В. Торський та ін. Третя недільна школа постала на Печерську й іменувалася «слов'янофільською»: там гуртувалися українці й росіяни – О. С. Лашкевич, Н. С. Тумасов, В. Юзефович, П. Г. Житецький, М. Ф. Владимирський-Буданов, К. М. Воскресенський та ін..

Згуртувавшись спершу на аполітичному й безнаціональному ґрунті діяльності недільних шкіл, згодом ті ж самі люди приблизно з другої половини 1861 р. утворили громаду з ширшою культурно-національною програмою. 1862 р. у ній нараховувалося майже 300 осіб [135, с. 95]. Ті ж, хто дотримувався радикальніших позицій, клали собі за мету об'єднання слов'янських племен – росіян, українців, сербів, болгар і поляків та

забезпечення самостійності України, як пізніше повідомляв один із заарештованих громадівців [34, арк. 210 зв., 211 зв. – 212]. На протипагу їм представники поміркованого крила на чолі з В. Б. Антоновичем в «Отзыве из Киева», оприлюдненому «Современной летописью» (1862, листопад, № 46) – додатком до журналу «Русский вестник», запевнили царський уряд щодо своєї непричетності до демократичних устремлінь й боротьби за самостійність України. Своїм завданням вони («Отзыв» підписали В. Антонович, П. Чубинський, К. Солонина, О. Стоянов, М. Малашенко, А. Тищенко, В., Є. та М. Синьогуби, І. Ничипоренко, П. Житецький, В. Горський, Д. Богданов, Т. Рильський, П. Супруненко, Б. Горясковський, А. Стефанович, І. Касяненко) вважали не нав'язування а priori теорій й суджень широкій масі, а потребу насамперед братися за справу піднесення загальноосвітнього рівня населення, причому з неодмінним урахуванням релігійності, специфіки селянського побуту, етнографії, мови та інших національних особливостей. Автори «Отзыва» запевняли, що вони не мають нічого спільного з тією групою, яка виступає проти релігії, родинних устоїв й пропагує усіякі революційні заходи, ігноруючи права власності [458, с. 5–6].

Далі, відкидаючи обвинувачення у сепаратизмі, вони заявляли, що під останнім можна розуміти два поняття – державний і національний: «Якщо нам докоряють за сепаратизм або принаймні за бажання сепаратизму державного, то ми оголошуємо, що це найбезглуздіший і найнаївніший наклеп. Інша справа, якщо під словом сепаратизм розуміють бажання розвинути південноруську мову і південноруську літературу. Нині ніхто, здається, не стане доводити необхідність переробляти одну національність на іншу, адже всі співчують прагненням болгар, хорватів, словенців, лужичан відновити або розвинути свої літератури... Чому ж русини російські повинні бути одні позбавлені права, яке визнане за всіма іншими народностями [458, с. 5–6]».

Отже, раннім громадівцям бракувало злагоди внаслідок невизначеності програми, розходжень у розумінні національного питання та обранні шляхів

його розв'язання, що є не дивним. Адже це, по-суті були перші спроби сформулювати свою громадянську позицію в умовах відсутності національної ідеї, потужних про-російських та словянофільських традицій. Громадівці не були одностайними й у виборі засобів досягнення своєї мети. Частина з них виразно дистанціювалася від політичної діяльності, свідомо уникаючи її й займаючись натомість культурницькими справами, інші закликали до радикальних дій, виходячи з нагальних соціально-економічних потреб, але без національного забарвлення, а дехто намагався розпалити й національну ворожнечу. Однак, не зважаючи на ці проблеми періоду становлення, громаді вдалося уникнути не лише репресій, повторивши таким чином долю Кирило-Мефодіївського товариства, а й поширити свої ідеї на інші осередки українського культурного життя.

Значною перевагою тогочасного статусу громад стало те, що громадівський рух у цілому мав не суто культурницький, а й політизований характер, хоча й розпочинався переважно як культурно-національний, патріотичні акції якого виявлялися у заснуванні недільних шкіл з викладанням рідною мовою й друкуванні популярних брошур. Громадівці займалися також складанням українського словника, робота над яким провадилася нелегально чи, радше, напівлегально й була продовженням справи, започаткованої 1861 р. П. Кулішем. Як свідчила одна з активісток Київської громади Софія Русова (уроджена Ліндфорс, 1856–1940) [про неї докладніше див., напр.: 661], щоразу доводилося переховувати матеріали, адже усі боялися «трусу» (обшуку), який перманентно влаштовувала поліція за чийось доносом: «Тут провадилася велика культурна праця, складався словник, отой великий, якого, на жаль, не всім складачам довелося допровадити до кінця. Якби котрийсь із тих складачів написав історію цього словника, це була б цікава сторінка з історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусіла припинятися, бо часто не було змоги зібратися 4–5-ом душам, матеріали для словника переносились з помешкання на помешкання, «ховались» від поліції. Як часто приходилося чути: «Бога ради,

заберіть од мене цей словник, бо в мене напевне буде трус». І треба було великої мужности, щоб узяти словник до себе, ділили його між собою за літерами [166, с. 154]».

Попри глузування радикальної молоді на адресу старших громадивців («Одне знають ці українофіли – над словарем сидіти!»), С. Русова високо цінувала значення цієї копіткої словникової праці, слушно вбачаючи у ній органічне поєднання суто культурницьких й політичних моментів: «Але скільки українських діячів виховалось на цих «словарних» зібраннях, бо, окрім самої роботи над словником, там за товариською вечерею, за чаркою обмірковувались також усі пекучі події, питання тогочасної української тяжкої дійсності, обмірковувались нові українські видання, вишукувались способи, як переборювати все нові перешкоди для розвитку української літератури, як піднести українську культуру, яким шляхом іти в цих змаганнях [166, с. 155]».

Властиво, ця словникова праця київських громадивців увійшла вагомою складовою до відредагованого й виданого Б. Грінченком чотиритомного «Словаря української мови» (К., 1907–1909), удостоєного Російською Академією наук другої премії М. Костомарова [640].

Реакція традиційних еліт тогочасного суспільства на діяльність українських громад була далеко неоднозначною. Їх культурницька діяльність викликала незадоволення, з одного боку, представників польської шляхти Правобережжя України, з іншого – правлячих кіл Росії, адже друкування книжок та викладання у недільних школах українською мовою було кроком уперед до зміцнення національних основ духовного життя широких народних мас України. Для перших (представників місцевої польської еліти краю) процес масового утвердження національної свідомості українців означав падіння впливів католицького універсалізму й підрив панування латині. Власне, й назву «сепаратистів» українським діячам, обвинувачуючи їх у прагненні розірвати зв'язки з історичною Польщею, першими дали ідеологи й захисники польського домінування у регіоні [75, с. 11]. Проте, будучи самі

підкореною нацією, поляки вже не могли чинити серйозних перешкод громадівцям, чого не можна сказати про російську владу.

Російське самодержавство на той час переймалося не стільки намаганнями відокремити українську мову і літературу від російської, скільки демократичними тенденціями, що проявлялись у виданнях громадівців, тобто більш не культурницькою, а саме політичною стороною громадівського руху. Однак не маючи достатніх підстав власне для політичних репресій, урядові сили розпочали наступ у тій галузі, яка видавалася їм першоосновою нонконформізму інтелігенції. Як наслідок, самодержавство вчинило відкритий наступ на національні права, заборонивши у 1863 р. (згідно з циркуляром міністра внутрішніх справ П. Валуєва) друкування науково-популярних та релігійних книжок українською мовою, а роком раніше були закриті недільні школи. Зокрема, у циркулярі прямо вказувалося на те, що царський уряд лякає політична пропаганда, яка здійснюється під прикриттям поширення грамотності.

Валуєвський циркуляр ще більше розколов громади. Після нього дехто з громадівців послабив активність, втративши можливість легальної культурно-освітньої роботи, інші продовжували свою діяльність у рамках законності, а треті, незважаючи на утиски уряду, шукали засобів для вирішення національного питання, пов'язуючи його з політичною боротьбою. Таким чином, з осені 1864 р. Київська громада згорнула свою діяльність й відновила її лише наприкінці 1860-х років у новому складі, а саме: М. П. Драгоманов, В. Б. Антонович, В. Л. Беренштам, П. Г. Житецький, П. А. Косач, М. О. Костантинович, М. В. Лисенко, О. І. Лоначевський, К. П. Михальчук, Х. Т. Панченко, В. А. Рубінштейн, І. Я. Рудченко (брат Панаса Мирного), О. О. Русов, М. П. Старицький, Ю. Ю. Цвітківський та ін. [136, с. 149]. Це вже були перевірені, свідомі діячі, котрі під тиском обставин позбавилися ілюзій щодо лібералізму самодержавства та змушені були зробити крок від культурництва до політики. В основу своєї культурницької, соціальної й політичної діяльності вони поклали ідеї кирило-мефодіївців про

право українців, як і інших народів, на самовизначення й федеративне об'єднання в союз. Завдання кожного громадивця у культурно-національному русі полягало у конкретних справах за своїм фахом – історія, мовознавство, література тощо. Серед них виявилось чимало визначних осіб, які відігравали ідейну, організуючу і спрямовуючу роль у боротьбі громадськості за культурно-національне відродження України. Саме визначні особистості, що формували громаду, навіть не зважаючи на її ідеологічну та організаційну слабкість, дозволили їй посісти значне місце у українському національно-культурному відродженні. Саме лідери громади, котрі походили з різних соціальних верств та майнових станів, надали їй тієї сили, котра дозволила повноцінно опиратися урядовому тиску. Одночасно саме така строкатість призвела до формування в Громаді двох напрямків: культурницького і політичного, які очолювалися, відповідно, В. Антоновичем та М. Драгомановим.

Одним з визначних лідерів Київської громади, фактичним символом українського культурницького руху, був В. Б. Антонович – представник польської правобережної шляхти, який з невеликою групою своїх однодумців, також польського етнічного походження (15 осіб, в тому числі Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук та ін.), обрав життєвий шлях наукового й громадсько-політичного діяча України [644, s. 97–99; 654, p. 42]. У дитячі роки В. Антонович виховувався у демократичному дусі й гаряче полюбив знедолений український народ. Зацікавившись його історією, юнак наприкінці 1850-х років став ініціатором й одним з активних учасників вивчення сільського народного життя під час студентських літніх канікул. З 1860-х років розпочалася його інтенсивна наукова й суспільно-політична діяльність.

Політичний світогляд В. Антоновича формувався під впливом гуманних та вільнолюбивих ідей кирило-мефодіївців (їх він засвоював лише з усних переказів та літературних джерел, бо їхня програма як політичний документ стала відомою лише у 1880-х роках). Його патріотичні

устремління, проголошення суверенності людського сумління, духовної й фізичної свободи були співзвучними ідеям західноєвропейських мислителів.

У «Моей исповеди», надрукованій у журналі «Основа» (1862, № 1), В. Антонович повідомив, що порвав з національними упередженнями польської шляхти, яка ніяк не хотіла відмовлятися від своїх зазіхань на українські землі. Характеризуючи моральну дилему, що постала перед ним, він зауважував на адресу свого колишнього шляхетського оточення: «Залишилося або зректися своєї совісті, або покинути ваше суспільство; я вибрав останнє ... [35, арк. 21 зв.]». Але за те, що В. Антонович присягнувся служити українському народові, оскільки українці, за його словами, «коли-небудь визнають мене за сина свого народу через те, що я усе готовий поділити з ним», польська шляхта Правобережної України вживала усіляких заходів щодо дискредитації В. Антоновича. Його називали перевертнем, писали на нього доноси, ледь не примусили до еміграції.

1860-ті роки В. Антонович вважав несприятливими для політичної боротьби. Зате роль культури у народному житті він підносив надзвичайно високо, наголошуючи, що політична робота без культурних засад є спорудою, побудованою на піску. Навіть труднощі історичного шляху українського народу він пояснював «малою культурою українського суспільства, браком української інтелігенції, культурного і політичного виховання [184]».

Наукові дослідження вчений підпорядковував розв'язанню соціальних, національних, культурних й політичних завдань. Свої теоретичні міркування щодо національного питання, історії козаччини він повідомляв на лекціях у тісному колі громадівців. Записи цих виступів поширювалися серед інтелігенції й студентства. В. Антонович свідомо протистояв централізаторській політиці царату, й водночас навіть після розриву із шляхетським суспільством залишився прихильником польської літератури і культури. Стоючи міцно на ґрунті українського культурно-національного руху, він не виступав проти поляків узагалі, а лише проти історичної Польщі,

ідеології її правлячих кіл, однаково ворожої польському й українському демосу [35, арк. 20 зв.].

В. Антонович умів згуртувати навколо себе людей, впливати на них, але як надзвичайно делікатна і вразлива натура, він не міг долати перешкод. Разом з тим один із студентів у своїх спогадах відзначав його сильний розум і організаторський талант [35, арк. 22–23]. Товариші характеризували В. Антоновича як стриману скритну особу, яка вміла завоювати симпатії київських громадянців й водночас користувалася прихильністю уряду. Олександр Федорович Кістяківський (1833–1885), не надто прихильний Володимиру Боніфатійовичу, у своєму щоденнику занотував, що В. Антонович умів чарувати людей, оточуючи себе агентами, які підтримували його напівлегендарний авторитет [38, арк. 3].

Буквально Олександр Федорович стверджував таке у власній розлогій характеристиці В. Антоновича, не призначеній, втім, для стороннього ока: «Антонович – человек (втрачені у джерелі місця доповнені і виділені курсивом нами – К. І.) не малороссийской, а польской породы, выдержанной, глубоко скрытной, до высшей степени самообладающий. Это человек, под высшей степени скромной наружностью, скрывающий властолюбивый дух. Он получил образование среди польского общества, и поэтому ловкость его изумительна. Несомненно, он был и есть душа киевских украинофилов, но он умеет стоять на втором плане. Левобережники чисто малороссийской породы вроде Драгоманова будут всегда идти вперед и его прикрывать своей грудью. Антонович обладает величайшим секретом нравиться и владеть; секрет этот, может быть, скрывается в его натуре, а сколько можно судить по внешности, он состоит в том, что он вечно ровен, ни о ком не говорит дурно, что он умеет с каждым поладить, найти себе феодала, которого ... каждый в наше время должен иметь. Он умеет окружать себя известными агентами, которые поддерживают его полубаснословный авторитет. Не подлежит сомнению, что преследование украинофильства только увеличивает ореол его славы. ... Не к тому я говорю это, чтобы сказать, зачем Драгоманов, а не он пострадал. Боже

меня сохрани. Я глубоко ненавижу и презираю преследователей украинофильства. Все сказанное высказано мною для того, чтобы характеризовать Антоновича, чтобы показать, что этот человек обязан своей необыкновенной ловкости, такту и своему миролюбию тому, что он усидел на своем месте. Чубинский в сравнении с ним – младенец, однако ж, должен ехать в ссылку. Драгоманов очень наивен, и, однако ж, он побит окончательно. Отчего это? От того, что оба эти деятели чистые малороссы, страстные, невоздержанные на язык, бросающиеся всем в глаза своею деятельностью, от того, что каждый из них своею бестактностью, своими отзывами о других нажили себе кучу личных отдельных врагов. Не то Антонович [140, с. 187–188]».

Отже, сучасниками В. Антонович сприймався неоднозначно. Втім, вищенаведена характеристика О. Ф. Кістяківського 1876 р. варто, на нашу думку, розглядати у ширшому контексті тогочасної української підросійської дійсності й з урахуванням підсумку життєвого шляху Володимира Боніфатійовича – від цієї критичної характеристики й до кінця життєвого шляху В. Антоновича пролягли три десятиріччя. Навіть якщо сприйняти за аксіому «не малоросійськість, а польськість» породи В. Антоновича й прикметну, мовляв, їй («польській породі») «скритність» та «холоднокровність», то можна лише вітати використання цих «чужонаціональних» рис на користь українській справі. Заслання або вимушена еміграція цього чільного діяча українського руху завдала б йому непоправної шкоди. Натомість перебування на офіційному становищі професора Університету св. Володимира й зберігання, принаймні назовні, лояльного ставлення до царської адміністрації уможливили В. Антоновичу виховання низки більш або менш відомих українських істориків, громадських й суспільно-політичних діячів, а в особі найбільш відомого з його учнів – М. Грушевського – виразно простежується перехід кількості в якість: культурницького етапу національного руху в етап політичний.

Цікавим наведений документ є не лише з позиції аналізування діяльності В. Антоновича як особистості. У тих же щоденникових нотатках О. Ф. Кістяківський з'ясовував й власне ставлення, ставлення сучасника, до тогочасної малоросійської/української інтелігенції, головну ваду якої вбачав у прикметній їй фрагментаризації й «мультигетьманстві». При цьому несамохіть робився комплімент на адресу В. Антоновича, приклад якого варто було б наслідувати для подолання групівщини вітчизняної інтелігенції й осягнення вагоміших політичних результатів й поважніших суспільних впливів: «Несомненно, что малороссийская интеллигенция даже при теперешней ее численности, была бы более могущественна, если бы она была антоновичевского закала. Между тем, все это люди, напоминающие малороссов XVII стол., способные к одним раздорам, к взаимной зависти. Старшее поколение: Костомаров, Кулиш, Белозерский и Симонов – во взаимной вражде. Это четыре гетмана в одно время, как бывало в XVII стол. в Украине. Индивидуализм малороссов поразителен, неспособность к организации тоже. Малороссийская интеллигенция – это скептики и резонеры, это истинные еще потомки козаков. Это-то и заставляет думать, что малороссийское племя неспособно создать какую-либо особь политическую. Тем более, что и в прежние века оно представляет слабые зачатки того. Мы знаем малороссийское племя под Польшею, знаем его и под властью России. Но о самобытности его политического существования история нам не говорит. Тем гнуснее кажутся те преследования, которые воздвигнуты против невинных украинофилов [140, с. 188]». Звичайно можна довго дискутувати з автором щодо категоричності характеристики всієї тогочасної української інтелігенції, однак в цілому його оцінка є достатньо об'єктивною, і якнайкраще характеризує увесь інтелегнетський, громадівський рух 60-80-х років XIX ст..

Яскраво характеризує ідеологічний стан тогочасної інтелігенції питання щодо її дискриптної самоідентифікації. Спочатку у правлячих колах, а згодом і серед громадівців, яких цікавили проблеми української історії,

мови, культури, етнографії, поширюється назва українофіли (подібно до слов'янофілів). Проте в офіційному застосуванні цей термін мав негативний відтінок. Близькою, але дещо відмінною від українофільства була «хлопоманія», що означала бажання об'єднатися (чи принаймні наблизитися) з простим людом – хлопами (так називали в Київській Русі, а згодом у Польщі й на українських та білоруських землях, що входили до її складу, феодально залежних селян). Хлопомани розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг, співали українських пісень, організовували маніфестації у пам'ять про Т. Шевченка й не цуралися селянського товариства [402, с. 141; 389, с. 84–85; 235, с. 68]. Спочатку царський уряд лояльно ставився до їхньої діяльності й не вимагав від місцевої адміністрації переслідування тих, хто, не виявляючи шкідливих тенденцій, займався вивченням малоросійського нареччя [39, арк. 28]. Відтак рух поширювався легально, знаходячи навіть покровителів серед деяких чиновників. У числі хлопоманів було чимало й представників польських/спольщених родин з привілейованого стану (як в українофільстві – В. Антонович, Т. Рильський), яких часто вважали українофілами. Тому траплялося, що затримували людей лише на підставі того, що вони були одягнені у національний одяг, хоча в кодексі російських законів не було пункту про переслідування за українське вбрання [239, с. 19]. Проте тих українських діячів, які більше займалися питанням національної культури, ніяк не можна порівнювати з польськими хлопоманами.

Українофіли, на відміну від останніх, «полюбляючи свою народність, не думали про відторгнення від Росії, вони усвідомлювали необхідність зв'язку... Польські хлопомани мріяли про об'єднання України з Польщею, не обмежуючи своїх претензій Дніпром. Українофіли і польські хлопомани ставились один до одного вороже [532, с. 122]». Перших ображало те, що купка хлопоманів з привілейованого стану, яка розпоряджалася долею православного населення цілого регіону, обіцяла йому після приєднання до Польщі деякі поступки. Вони не погоджувалися також з їх запереченнями

ролі російської літератури в культурному розвитку України. Тому з метою обмеження впливу польських політичних ідей у Київському університеті утворилася студентська корпорація.

Отже, культурно-національна проблема набирала політичного забарвлення, навколо якої точилися інтриги. До них були втягнуті В. Б. Антонович і М. В. Юзефович. Їм підкидалися анонімні листи з погрозами розправи за літературну діяльність, спрямовану нібито на підтримку роз'єднаності слов'янських племен [590, с. 248–249].

Політичний напрям у громадівському русі представляв М. П. Драгоманов. Ось як про нього писала в своїх спогадах С. Русова: «Завше веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабі риси і посміятись навіть з своїх близьких – часто жартував з своєю жінкою, любив танці [34, арк. 541; 168, с. 42–43]». Він та його сестра Ольга – «горда й пишна панночка» – завжди ходили «в чудових українських убраннях». Ольга стала дружиною волинського мирового посередника Петра Антоновича Косача (1841–1909). За словами С. Русової, «це була людина така певна в своїх переконаннях, така прямолінійна й шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей [168, с. 43]». О. П. Драгоманова-Косач (літературний псевдонім Олена Пчілка), віддаючи данину українським загальнокультурним цінностям, збирала зразки народних вишивок, орнаменту. 1876 р. у Києві з'явилася друком її перша дослідницька праця «Український народний орнамент».

Та не лише визнані лідери формували діяльність Київської громади. Інші її учасники, самі по собі непересічні особи добавляли фарб у загальну палітру поглядів та ідей української інтелігенції. Одним з активних членів громади був Юрій Юрійович Цвітківський (1843–1913), український громадський діяч, педагог, член Старої громади, член-засновник Південно-Західного відділу Російського географічного товариства [585, с. 75–78; 677]. Він брав участь в організації III Археологічного з'їзду в Києві (1874 р.), що відіграв велику роль у дальшому розгортанні українознавства [311, с. 69]. На

квартирі Цвітківського збиралися молоді люди й обговорювали громадські національні і політичні питання. В 1875 р. він став одним з організаторів й фактичним редактором щоденної газети «Киевский телеграф». Проте згодом її з цензурних міркувань було передано іншій особі й невдовзі закрито. Підставою стали закиди на адресу редакційної колегії «Киевского телеграфа» (М. Драгоманов, Ф. Волков (Вовк), М. Лисенко, П. Чубинський та ін.) у пропаганді неповаги до царизму, відстоюванні українських національних інтересів.

Збори громадівців відбувалися й на квартирі чиновника Київської контрольної палати Ф. Вовка. Туди приходили студенти, військовий лікар Ф. Винниченко, П. Чубинський, із жінок – М. Тризна, М. Маркевич, Н. Іванова (учителька з Козелецького повіту Чернігівської губернії). Деякий час на квартирі у Ф. Вовка мешкав громадівець з Полтави А. Богословський, який за дорученням П. Житецького займався відбором українських слів для словника. Гуртківці, які збиралися у Ф. Вовка, називали себе «українофілами-соціалістами» й вважали себе сполучною ланкою поміж старо- й молодогромадівцями, тобто між культурницькими та політичними течіями не лише власне у громаді, а й у всьому тогочасному суспільно-політичному житті української інтелігенції. Ф. Вовк відвідував таємні засідання громади, які відбувалися щосуботи у П. Житецького, Ю. Цветковського, В. Науменка, В. Антоновича та ін. [608, с. 97]. Як і О. Русов, він належав до лівого крила громади.

О. Русов, будучи звільненим з учительської посади за те що відмовився підписати протокол про виключення одного учня, вважаючи таке рішення несправедливим, виїхав до Петербурга, де продовжив свою філологічну освіту. Разом з ним вирушила і його наречена, яка згодом стала його дружиною, Софія Ліндфорс. У своїх споминах вона зазначає, що 1872 р. вважала себе членом української (пізніше так званої старої) громади. Під впливом О. Русова Софія захопилася українською народною поезією, перейнялася любов'ю до громадської роботи, яка ніколи не покидала її і

керувала її політичними виступами, всією працею довгі літа [32, арк. 3, 6, 8, 10]. Тривалий час подружжя Русових мешкало у Празі з метою видання заборонених віршів Шевченка. В 1876 р. вони повернулися до Алешні, потім оселилися в Чернігові, де О. Русов працював земським статистиком разом з П. Червінським та В. Варзаром. Культурно-національне життя тогочасного Чернігова визначалося лівим крилом земства. Зокрема, завдяки його ініціативі там була організована громадська книгозбірня, яка протягом 10 років задовольняла духовні потреби мешканців міста.

У 1877 р. Русови купили землю у Борзенському повіті і почали на ній господарювати. Восени до них приїхав Л. Жебуньов (брат революціонера С. Жебуньова) під виглядом робітника-муляра. Тут революціонер-народник під впливом повсякденного сільського життя і Русових проїнявся ідеєю українського національного відродження. На початку 80-х років XIX ст. Жебуньова за революційну діяльність було заслано на три роки до Сибіру. Відбуваючи адміністративне покарання, він остаточно переконався, що має віддати всі свої сили українській справі, і, повернувшись із заслання, багато зробив для відродження національного руху в Києві.

Хоч і далекими від політики були старі громадівці (за виключенням М. П. Драгоманова), все ж таки вони своєю культурницькою діяльністю розбурхували багатьох пасивних українців. Особливо діяльно у цьому плані вони скористалися Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, завдяки активній діяльності якого, за висновком С. Русової, «з'явилися перші бруньки нової національної свідомості [166, с. 155]». Цей відділ був заснований у Києві з ініціативи П. П. Чубинського. Останній повернувся в Україну 1870 р., відбувши адміністративне заслання (з 1863 р.) в Архангельській губернії за участь у таємному товаристві, яке ставило своєю метою повалення російського самодержавства і побудову суспільства на демократичних засадах. В іншому документі читаємо, що П. Чубинського покарано за розповсюдження відозви українською мовою та за організацію походу студентів і селян на місце поховання Т. Шевченка [166, с. 155].

Сучасники відзначали його високу талановитість, енергійність, чесність, наслідком чого було блискуче вміння привернути до себе оточуючих, які завзято працювали разом з ним [30, арк. 18]. Зокрема, С. Русова у своїх споминах про нього писала: «Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом – «тип організатора, який добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. Ні постійні переслідування уряду, ні заклання до Архангельської губернії не змогли остудити його відданості Україні, він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору [218, с. 234]».

Київський відділ Російського географічного товариства став першою легальною організацією в галузі українознавства, розширивши можливості напівлегальних громад. Інтелігенція, що згуртувалася навколо відділу, розгорнула науково-пошукову роботу, заснувала свій орган (вже згадану вище газету) «Киевский телеграф» і друкарню, видавала дешеві книжки й продавала їх у своїй книгарні. Члени відділу готували ґрунт для створення Академії наук. Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу з професіоналів і аматорів увінчалася семитомною працею «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» за редакцією П. П. Чубинського. Невдаючись у спеціальний аналіз етнографічної спадщини останнього, відзначимо лише його наукову позицію у питанні російсько-українсько-польських відносин від Люблінської унії (1569 р.) до 1861 р. Вона стисло висловлена у сьомому томі названих «Трудов», де йдеться про поляків – мешканців Південно-Західного краю, які, за його даними, належали переважно до шляхетного стану. Автор однозначно засудив намагання польської шляхти повернути свою колишню політичну владу над цією віковичною територією українського народу [167, с. 150].

Наукова, просвітницька, культурницька діяльність інтелігенції дратувала царських чиновників. Їх лякав не лише розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної і революційної активності у

суспільстві під впливом географічного товариства. У зв'язку з цим М. В. Юзефович повідомляв у Петербург, що «розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з'являються в краї, не що інше як початки народжуваної в спокушених умах гайдамаччини [590, с. 215, 230]». Він пропонував урядові вжити радикальних заходів, які б могли викоринити причини подібних дій. Юзефович висунув ідею ліквідувати Київський відділ Російського географічного товариства, додавши при цьому, що поки Драгоманов і Чубинський будуть тут, «ніякі заходи не припинять руху, що виник з їхньої ініціативи [39, арк. 20 зв.]». У травні 1876 р. на особливій нараді за велінням імператора Олександра II обговорювалося питання про українофільську пропаганду. Імператор зажадав докладних відомостей про найактивніших діячів українського національного руху. І вже у липні з канцелярії міністра внутрішніх справ повідомлялося «секретно», «циркулярно» Київському губернатору, що імператор заборонив М. Драгоманову й П. Чубинському проживати у Петербурзькій і Московській губерніях та в Малоросії, а Драгоманову заборонив і виїзд за кордон (на щастя, на той час учений був уже за межами Російської держави).

Ліквідувавши у 1876 р. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, самодержавний уряд завдав удару найбільш впливовому й організованому осередку культурно-національного руху. Внаслідок сваволі адміністрації інтелігенція дедалі більше розуміла, що без правової основи досягнути успіхів у справі національного відродження неможливо. Тому частина громадян підтримувала зусилля земських діячів і революційних народників домогтися прийняття конституції в Росії. Саме цей політичний акт їхньої діяльності привернув увагу поліції, яка досить різко характеризувала багатьох громадянців, у результаті чого в 1880 р. П. Житецького та І. Цветковського було примусово переведено на службу до Петербурга [39, арк. 70 зв.]. З того часу громадяни почали збиратися нелегально, хоча серед них і не було одностайності. Дехто не сприйняв заклик П. Житецького – «Нам треба лихо переспати», тобто згорнути свою

діяльність до настання сприятливіших часів. Дезорганізуюче на громадівців подіяли й слова М. Костомарова: «Нам треба примирити з собою уряд», висловлені у відповідь на прохання підтримати українське видавництво, організоване у Женеві М. Драгомановим. Послабив громаду й вихід з неї О. Кониського, який вирішив зайнятися науковою розробкою проблем української мови, а також відхід В. Антоновича від безпосередньої активної діяльності в громаді, хоча формально він залишався в її складі. Отже, внутрішня незлагодa, адміністративні утиски призвели до згасання діяльності Київської громади.

Менш впливовою, однак також досить активною, була і громада у Одесі. Одеські громадівці кінця 70-х років умовно поділялися також на дві течії – «праву» й «ліву», хоча принципової відмінності між ними не існувало. Серед «правих» виявлялася нетолерантність щодо «інших національностей», «ліві» були стриманішими по відношенню до «іноплеменців». Членство у громаді вимагало «самовизначення», тобто дотримання певних позицій, зокрема визнання того, що: 1) «народність даної країни визначається за її селянським населенням»; 2) «хто є постійним мешканцем даної країни, має служити її інтересам [608, с. 107–108]». У складі Одеської громади перебувало багато людей неукраїнського походження, але своєю справою вони вважали служіння інтересам українського національного відродження. Передусім це пояснювалося й самим мішаним складом населення Херсонської губернії, до складу якої входила тоді Одеса.

Так, наприклад, Л. А. Смоленський – один з найвпливовіших одеських громадівців. У його родоводі були росіяни й українці, німці і французи. Як сам він висловлювався, хто живе в Одесі, має бути якщо не українцем за походженням, то українофілом за переконаннями. Л. Смоленський глибоко цікавився роллю національного чинника у суспільно-політичному житті, про що свідчить його магістерська дисертація. У ній висвітлювалася історія взаємовідносин російського й українського народів на прикладі заселення Чернігово-Сіверщини (дисертація не була захищена тому, що

Л. Смоленський залишив викладацьку роботу в Рішельєвській гімназії, ставши приватним учителем історії). Його погляди на національне питання ґрунтувалися на визнанні рівноправності націй, тому він не поділяв ні ідеї месіянізму, ні культурної зверхності привілейованих націй. Антиурядовець, гарячий прихильник культури, освіти, Л. Смоленський завоював любов і повагу не лише громадівців, а й широкого загалу учнів і старшого покоління одеситів. Товариші характеризували свого лідера як людину «виключного розуму і таланту, глибокої щирості і кришталево чистої душі». «То був Белінський Одеської громади [273, с. 192]», згадував про нього Д. М. Овсянико-Куликовський.

Однодумцем Л. Смоленського був О. О. Андрієвський (українець з Київської губернії). Обидва любили російську культуру і підкреслювали її важливу роль у своєму духовному розвитку. О. Андрієвський відзначався прямою, сміливістю, мав організаторський хист і взагалі був людиною «великої і ніжної душі, глибокої прихильності і сміливих поривань [158, с. 25]». У 1879 р. його як неблагонадійного було вислано й лише через два роки йому було дозволено оселитися в Києві. Тут він також розгорнув діяльність у громаді, працював редактором неофіційної частини «Киевских губернских ведомостей», був членом Товариства грамотності, Товариства сприяння народній освіті та ін.

Крім вищеназваних, до старшого покоління Одеської громади у 70-і роки належали М. П. Боровський, М. І. Климович, В. Г. Мальований. Молодших представляли студенти Є. І. Борисов, П. Т. Климович (майбутній міністр фінансів України часів Центральної Ради), Ф. О. Василевський й ще декілька осіб [273, с. 196].

«Школою політичного виховання» стала Одеська громада й для Д. Н. Овсянико-Куликовського. Його пращури були українцями, один з яких потрапив до Молдавії, а звідти – у Харків, отримавши від царського уряду землі на його околицях. Наприкінці XVIII ст. прадід Овсянико-Куликовського придбав землю у Новоросії [158, с. 97–98]. За внутрішнім

складом свого характеру юнак не міг замкнутися у рамках якого-небудь народницького гуртка 70-х років XIX ст. з його революційною доктриною. Від тодішніх народників його відштовхувала сповідувана ними ідея «спрощення», відмови від надбань науки і цивілізації заради досягнення мети – здійснення соціальної революції. Духовний потяг студента привів його до одеських громадівців, які у національному питанні сперечалися з народницьким гуртком, очолюваним С. М. Южаковим і Г. Е. Афанасьєвим.

Згодом і сам Д. Овсянико-Куликовський вступив у полеміку з ідеологом народництва П. М. Ткачовим. Слушні заперечення у нього викликали, зокрема, такі ткачовські сентенції: «У кожній державі, яким би не був різноманітним її національний і племінний склад, завжди є і завжди повинен бути клас людей, у яких національні, племінні особливості майже зовсім стерлися і яких у цьому розумінні можна назвати загальнорусами, загальнофранцузами, загальнонімцями, загальноіталійцями, загальноамериканцями й т. п. Клас цей складається, по-перше, з так званого «служилого стану», з бюрократії, закріпаченої державою, яка втратила під її нівелюючим тиском усі свої національні особливості», по-друге – з інтелігенції. Наука, як відомо, справляє на людей майже такий же нівелюючий вплив, як і держава на бюрократію. Між інтелігентними людьми різних національностей ви завжди знайдете незрівнянно більше подібних рис, спільних почуттів, звичок, поглядів, ніж між інтелігентною й неінтелігентною людиною однієї і тієї ж національності [586, с. 416]». Свої заперечення ідеологу народництва з приводу існування загальноросійських інтересів Д. М. Овсянико-Куликовський виклав в опублікованій 1877 р. у Женеві брошурі «Записки южнорусского социалиста». Критикуючи соціалістів-революціонерів за їхню віру в можливість швидкого перевороту в Росії, він протиставив їм свою точку зору соціаліста-федераліста [586, с. 405, 481], яку він виробив під впливом М. П. Драгоманова [158, с. 46].

П'ять років (1877–1882) стажування за кордоном зблизили Овсянико-Куликовського з багатьма російськими й українськими емігрантами (зокрема

з М. П. Драгомановим, М. І. Зіббером, П. Л. Лавровим), які відіграли важливу роль у розвитку його політичного мислення. Він став прихильником суспільно-політичних і літературних поглядів Драгоманова, цікавився «Капіталом» К. Маркса, працями Г. В. Плеханова, П. Б. Струве, М. К. Михайловського та ін.

Із спогадів Д. М. Овсянико-Куликовського можна простежити в загальних рисах процес формування його національної свідомості. У 18–19 років він ще не мав певних переконань, а відчувалася лише зміна настроїв, психологічна криза особистого й соціального самопочуття як неодмінний етап інтелектуального розвитку. «Син поміщика, я мріяв не про те, щоб самому стати згодом поміщиком і предводителем дворянства, як мій батько, – писав він, а про те, щоб стати, якщо не професором, то в крайньому разі учителем словесності, як Авдієв, і – головне – жити на зароблені своєю працею гроші [158, с. 32]». Його позиція ніяк не мотивувалася моральним «боргом перед народом», а суто психологічним тяжінням до трудової інтелігенції. Захоплюючись літературою, історією, він одного разу спробував на пропозицію вчителя Сімферопольської гімназії В. В. Авдієва прочитати вірша Т. Шевченка «Думи мої, думи...» й виявив невміння вимовляти слова українською мовою.

Пізніше, як свідчить Д. Овсянико-Куликовський, він все ж став прихильником українських національних ідей. Глибокий інтерес до історії, всього самотнього й національного сформувався під впливом професора Одеського університету О. Міллера і книги Л. Д. Градовського з національного питання. «Деякий час, – повідомляє він у своїх спогадах, – я захоплювався великоруським націоналізмом і почував себе «слов'янофілом-демократом» за типом Ореста Міллера, а згодом розділив порівну свої національні симпатії між великоросами і українцями [158, с. 22]».

Як бачимо, наскільки складно народжувалася власна національна самосвідомість однієї особи. А ще складніше відбувався процес формування суспільної національної самосвідомості, яка складається не з арифметичної

суми свідомостей людей, а є вищим їхнім узагальненням й залежить не від індивідуальних умов і особливостей, а від суспільно-політичного, економічного й культурного життя в цілому.

Оскільки у той період культурні діячі були позбавлені можливості вирішувати національне питання на державному рівні, то вони вишукували різні форми й засоби консолідації сил у боротьбі за відродження нації. Найбільш сприятливими для об'єднання зусиль учасників культурно-національного руху, як уже зазначалося, були громади. У цих напівлегальних об'єднаннях зосереджувалися значні наукові сили, спрямовані на вирішення багатьох теоретичних і практичних завдань культурно-національного характеру. Але відсутність ідейно-політичної єдності, чіткої платформи у національному питанні не сприяли громадівцям у вирішенні політичної долі української нації. Вони не наважувалися на безпосереднє апелювання до народу, що, принаймні гіпотетично, могло спонукати широкі маси української людності до певних активних дій.

Неодмінною умовою формування національної самосвідомості українські діячі вважали визначення свого місця серед інших народів, одним із засобів якого є історія, що її завдання полягає у вивченні походження даного етносу, доведенні його автохтонності на цій території, а також глибокому висвітленні того періоду, коли він відігравав найбільш важливу й самостійну роль. Отже, не випадковим було звернення українських учених до вузлових, кульмінаційних, драматичних подій минулого українського народу. Шукаючи ідеологічне, політичне обґрунтування національних ідей, дослідники зверталися до часів Гетьманщини й особливо періоду та наслідків визвольної війни 1648–1654 рр.

Ключовою історичною базою для аналізу тогочасною вітчизняною інтелігенцією подій Хмельниччини стали праці учасника Кирило-Мефодіївського товариства й загалом одного з «батьків» українського національного відродження М. Костомарова. Історик не лише докладно прослідкував причини та перебіг війни, а й показав її закономірність,

вказуючи, що боротьба за власну національну гідність є природною, більш того необхідною за будь-яких, навіть несприятливих умов. Саме остання теза й стала історико-ідеологічним обґрунтуванням діяльності різних поколінь громадянців. Учений засуджував ті лиха, що їх довелося пережити українському народові під владою російського царя, висловлювався за надання йому права вільно розвивати свою мову й йти разом з російським народом шляхом загальнонародського прогресу. Власне, розвиток історичних досліджень, котрому дав новий поштовх М. Костомаров, як однієї з галузей народознавства, свідчив про зростання національної самосвідомості інтелігенції. Її діяльність по збудженню й популяризації інтересу до історії України шляхом публікацій, лекцій, масових заходів (археологічні з'їзди, відкриття музеїв) розширювала коло впливу на суспільну свідомість.

Особливо це проявилось на новому поколінні української інтелігенції – студентстві університетів підросійських українських земель. Цьому великою мірою сприяли викладачі навчальних закладів, які безпосередньо контактували з молоддю. Саме вона являлася найчутливішим середовищем до національних ідей. У київському Університеті святого Володимира такими наставниками були В. Б. Антонович, недовгий час М. І. Костомаров, П. В. Павлов, М. П. Драгоманов та ін.; в Одеському (Новоросійському) – О. І. Маркевич, який викладав там упродовж 1880–1895 рр. Поряд з курсом нової російської історії, він першим у згаданому університеті прочитав курс історії «Південної Русі». (І пізніше, крім В. Б. Антоновича, який читав історію Литовської Русі й козацтва, куди входила майже вся історія «Південної Русі», жоден професор не викладав подібного матеріалу) [559, с. VI]. Сучасники знали професора як справжнього патріота України. «Він любив малоросійську націю такою високою гуманною любов'ю, яка робить лише честь людині. То була любов до народу, свого народу. У такій любові не можна докорити. Навпаки, така освічувана любов звеличує людину [559, с. VIII–IX]».

Не менш популярним істориком у студентів був І. Ф. Павловський, який з 1874 р. майже упродовж 40 років працював у Полтавському кадетському корпусі. Невтомний дослідник Полтавщини, її героїчної історії, широко використовував джерела не лише вітчизняні, а й зарубіжні [525, с. 101]. Завдяки його науковій і викладацькій діяльності кілька генерацій української молоді душею доторкнулося до історичних скарбів національної минувшини.

Історичним світилом у Харківському університеті був Д. І. Багалій. Його лекції відвідували не лише студенти історико-філологічного факультету, де вчений викладав російську історію, широко висвітлюючи проблеми матеріальної і духовної культури, а й студенти з інших факультетів. Поєднуючи педагогічну й дослідницьку діяльність, він приніс користь освіті й історичній науці, створивши понад 350 наукових праць, присвячених переважно історії Слобідської України [504]. Завдячують йому співвітчизники і нащадки за розробку історії м. Харкова й Харківського університету. Виховуючи історичну свідомість у відвідувачів студентських аудиторій і міських публічних лекційних заходів, він запалював слухачів патріотичним почуттям й бажанням працювати на користь українського народу. Д. І. Багалій активно співробітничав у Історико-філологічному товаристві (1869) при Харківському університеті, куди входили відомі вчені О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов та ін., які займалися вивченням історії та культури Лівобережжя і Слобожанщини. Немов би відповіддю на його копітку працю й старанність на ниві вітчизняної історії читаємо повідомлення у «Харківському календарі»: «Ми вже зрозуміли, що вивчення місцевої історії є той основний фундамент, на якому повинна будуватися всяка історія, включаючи її філософські вершини [606, с. 601]». Зусиллями членів цього товариства створено історичний архів, етнографічний музей, бібліотеку. Товариство фінансувало дослідження Д. Яворницьким історії Запорозької Січі.

Подібні об'єднання науковців і викладачів – Історичне товариство Нестора-літописця у Києві, Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, Ніжинському історико-філологічному інституті, товариства і комісії істориків у Житомирі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові та інших містах – спрямовували свої зусилля у рідніще українського національного відродження. Саме в цьому вони вбачали сенс своєї діяльності.

Піднесення українознавства, що припадає на початок 1870-х років, простежується й у розвитку національної літератури та мови, яка є одним із засобів вираження духовної специфіки народу. Створення літератури рідною мовою служило важливим чинником зміцнення національної спільності українців. Всупереч об'єктивному суспільному процесу царська адміністрація намагалася здійснювати мовне і культурне нівелювання. У своїй національній політиці самодержавство керувалося загальним принципом тодішніх багатонаціональних держав – матеріальна й духовна зверхність пануючої нації. У теоретичному аспекті воно керувалося працями деяких тогочасних російських учених, які обґрунтовували принцип асиміляції спільністю історичного розвитку різних (насамперед слов'янських) народів.

У другій половині XIX ст. українська літературна мова функціонувала у художньому, публіцистичному й науковому стилях. Найбільшого розвитку досяг перший завдяки невтомній праці письменників, поетів, драматургів; досить розвинутим був епістолярний стиль і в зародковому – діловий [492, с. 16–17]. Українська мова впливала з живого народного джерела, не копіюючи натуралістично якогось окремого говору чи діалекту. У розвитку суспільно-політичної, наукової термінології важливу роль відігравали праці М. П. Драгоманова «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.» (1883 р.); С. А. Подолинського «Ремесла і фабрики на Україні» (Женева, 1880 р.); «Здоров'я і життя людей на Україні» (1881) та ін.

Незважаючи на явне функціонування української мови, у різних суспільних сферах громадськості точилася гостра полеміка з приводу можливості й потреби перетворення її на знаряддя науки й вищої освіти. У цьому питанні виявлялися полярні погляди тогочасної української інтелігенції. Захистити українську мову від зовнішніх впливів намагалися В. П. Науменко, К. П. Михальчук, П. О. Куліш та ін. Натомість, зокрема, мовознавець П. Житецький визнавав корисною взаємодію української й російської мов [370, с. 272–273].

Українська літературна мова, незважаючи на адміністративні перешкоди, продовжувала розвиватися на народній основі, поширюючись на більшій частині території України. Відбувалося даліше формування її стилів, вироблення єдиних літературних норм. Внаслідок розширення географічних меж функціонування літературної мови, вона поповнювалася лексичними, фонетичними, граматичними елементами різних діалектів. Паралельно з формуванням української літературної мови розвивалося мовознавство, на якому позитивно позначився вплив попередніх розвідок з історії східнослов'янських (зокрема, старослов'янської) мов (М. Максимович, І. Срезневський).

Видатний учений-мовознавець О. О. Потебня найбільший науковий інтерес виявив до семантики синтаксису української мови, а також заглибився у загальнофілософські мовні проблеми. Учений був переконаний, що кожна мова завдяки своїм потенційним можливостям за сприятливих умов спроможна забезпечити наукові й культурні потреби того чи іншого етносу. У своїй праці «Заметки о малорусском наречии» (1870) він висловив думки з приводу класифікації діалектів й правопису української мови. У наукових дослідженнях він користувався не лише фактами авторської мови, а й фольклорними зразками, у яких відбивалися смаки й психологія народу [474, с. 105, 108–109, 113]. Науковий доробок О. О. Потебні слушно вважається наріжним каменем українського мовознавства. Питання культурно-національного розвитку цікавили українського мовознавця не

лише теоретично, а й були для нього життєвою потребою. Обурюючись обрусительською політикою царату, він разом з тим не поділяв почуттів хутірського патріотизму на кшталт «моє – найкраще». Втрату тією чи іншою нацією своїх самобутніх рис учений вважав втратою усього людства. На його думку, українські культурні і національні діячі прогаяли сприятливий момент розвитку національної мови, культури, шкільної справи, що існував з кінця XVIII до середини XIX ст. Своїм опонентам, які доводили, що український народ існує завдяки збереженню власної мови й наявності таких відомих його репрезентантів, як М. Драгоманов чи Т. Шевченко, мовознавець скептично відповідав: «Шевченко! Життєвість нації! – Етнографічний матеріал, а не нація! [158, с. 182]».

Найбільшою величиною з представників наукової школи О. Потебні у Харківському університеті був М. Ф. Сумцов – автор близько 800 розробок з питань мови фольклорних й авторських художніх творів. Перед студентами він виступав з глибокозмістовними лекціями, в яких висвітлював не лише проблеми літературознавства, а й археології, історії, мистецтва. Він першим на початку XX ст. розпочав викладати в університеті українською мовою [283, с. 7], що стало чи не найбільшим чинником зміцнення упевненості у справі боротьби за культурно-національну самобутність України.

Талановитим мово- й літературознавцем, фольклористом був П. Г. Житецький – один з найвпливовіших членів Київської громади. «Дуже красивий, огрядний і чудово співав українські пісні» – так характеризували вони свого улюбленця [608, с. 103; 166, с. 154]. У розробці мовно-психологічних ідей він продовжував дослідження О. О. Потебні, зокрема у праці «Очерк литературной истории малорусского наречия XVII века» (1889) науково довів наявність старої української літературної мови, яка до часів її заборони у XIX ст. пройшла вже тривалий шлях свого розвитку. Отже, мовознавчі праці українських учених спростовували вигадані «підстави» мовної політики царської адміністрації, згідно з якими, буцімто, ніякої української мови не було й не може бути.

П. Житецький висловив принципову позицію щодо шляхів розвитку української мови, полемізуючи з В. Ламанським – автором критичної статті у журналі «День» на публікацію «Современника» – «Национальная бестактность». Автор зазначав, що спільна історія російського й українського народів не означає доведення її до визнання того, «щоб вважати російську літературну мову однаковою мірою надбанням великоросів і малоросів [284, с. 7]». Освічені люди XVII–XVIII ст. ще не усвідомлювали мовної індивідуальності двох етносів, тому багато українських діячів у ті часи справляли вплив на формування російської літературної мови, оскільки цивілізаційно й культурно на той час істотно перевищували своїх московських колег. Не заперечуючи спорідненості двох народностей, доведеної історією, П. Житецький обґрунтовував право українців на існування своєї мови і літератури: «Усіляка спроба обмежити повноправність однієї народності є замахом теорії на історію, теорії, яка заперечує сама себе, тому що з-за неї виглядає погано замаскована народна виключність [284, с. 10]». Він сміливо виступав проти польського зверхнього охрещення української мови «хлопською» й зневажливого російського – «провінціальною», відстоював право українців на природний, поступальний внутрішній розвиток, а не керований зверху й під впливом «цивілізаторських прагнень російських патріотів». Маючи право на свою індивідуальність, український народ тим часом входить у загальноросійський світ для досягнення загальнолюдських прагнень, успіх яких залежить від повноправності двох народностей [284, с. 20]. П. Житецький виступав за діалектичний розвиток російської й української літератур, ніким не регламентований їх взаємовплив.

Заборона української мови Валуєвським циркуляром та Емським указом викликала в інтелігенції бажання більш послідовно запроваджувати її не лише в побуті, а й у діловому та науково-теоретичному спілкуванні. Важливу роль у відстоюванні прав української мови відіграла художня і публіцистична література. У наукових суперечках перепліталися думки про

майбутнє української мови, зростали і стверджувалися національні кадри мовознавців. До визначних постатей, які займалися вивченням згаданих проблем, належить К. П. Михальчук. Доля склалася так, що він не зміг повною мірою розвинути свої здібності, науковою діяльністю зайнявся як член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві. Ґрунтовно вивчаючи діалекти, наріччя, піднаріччя і говірки української мови, Михальчук одним з перших свого часу дав найбільш чітке визначення поняття «мова». Учений започаткував таку галузь мовознавства, як діалектологія, запропонувавши поділ української мови на три діалекти, який за своїм науковим обґрунтуванням визнається правильним й сьогодні [474, с. 140].

Велику зацікавленість у справі розвитку української мови виявляв М. Костомаров. Він виступав із статтями у пресі, полемізував з «Московскими ведомостями», «Современными известиями». Закликаючи українську інтелігенцію до створення наукової термінології, викладання наук рідною мовою, він разом з тим докоряв деяким місцевим народолюбцям за те, що вони одягаються у національні костюми, подекуди вживають українські вирази, дискутують про Шевченка, анітрохи не надаючи матеріальної допомоги справі розвитку громадського виховання [85, с. 138–139]. Відзначаючи, як згубно в цілому на розвитку української культури позначився Емський указ (1876), учений наполегливо домагався зняття усяких обмежень на вживання української мови у пресі і церковному навчанні. Тут, на наш погляд, його визначення української мови, як такої, що придатна для місцевого вжитку, мало на меті не приниження її ролі, а вживалося для пом'якшення своєї вимоги й затьмарення пильності правлячих кіл, аби досягти послаблення адміністративних утисків.

Одеську школу мовознавців представляли В. І. Григорович, В. І. Шерцль, В. М. Мочульський та ін., діяльність яких розгорталася в Історико-філологічному товаристві при Новоросійському (Одеському) університеті.

Багато культурних діячів плідно працювали у галузі словотворення. Приміром, М. Старицький, як і багато його сучасників-поетів Я. Щоголев, І. Манжура, блискуче володіли українською мовою й своєю творчістю збагачували її лексичний словник. Деякі неологізми, введені ними до обігу в своїх творах, розширювали семантичний склад («мрія», «страдниця», «байдужість» тощо), вдосконалювали мовну культуру [315, с. 386]. Істотного розвитку українська літературна мова зазнала також у творчості драматургів М. Кропивницького, І. Тобілевича (Карпенка-Карого). Жива розмовна мова, сміливі неологізми щедро поповнювали літературний лексикон.

Великої уваги літературні працівники надавали перекладацькій роботі, розуміючи її важливе значення у піднесенні престижності рідної мови та ознайомленні українського читача з кращими зразками російської і зарубіжної літератури. Переклади М. Старицьким поезії О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, О. П. Огарьова, байок І. А. Крилова, казок Х.-К. Андерсена і Б. Д. Грінченком віршів О. Кольцова, О. Плещєєва, творів Г. Шіллера, Г. Гете, Г. Гейне, П. Кулішем – поем Байрона, драм В. Шекспіра та інших творів зарубіжної літературної класики збагачували українську літературу.

Значну роботу здійснювали українські вчені в галузі лексикографії. 1861 р. у Києві надруковано «Опыт южнорусского словаря» К. В. Шейковського, в якому налічувалося близько 36 тис. слів. Згодом (1874) з'являється перший «Опыт русско-украинского словаря» М. Левченка, у реєстрі якого понад 7 500 російських і майже 9 000 українських слів [595, с. 306, 836].

Інтенсивна діяльність української інтелігенції у створенні наукової термінології, складанні словників, до якої були причетні, крім згаданих, Ф. К. Волков, М. В. Закревський, Ф. Піскунов, А. С. Рогович, Є. К. Тимченко, створили можливість підготовки у майбутньому більш повного словника. У 1893–1896 рр. видано 4-томний «Словарь російсько-український» під редакцією М. Уманця й А. Спілки. У ньому, як і в попередніх виданнях,

відчуваються архаїчні тенденції, уникнення іншомовної суспільно-політичної термінології. Трохи пізніше копітка робота редакції журналу «Киевская старина» увінчалася випуском чотиритомного «Словаря української мови», (1907–1909) упорядкованого Б. Д. Грінченком.

Складання словників відбувалося паралельно і на основі розвитку художньої літератури, яка у 60-90-ті роки XIX ст. гучно заявила про себе такими іменами, як Марко Вовчок, Л. І. Глібов, С. Руданський, І. Манжура, П. Куліш, Г. Барвінок, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький та ін. Характерними ознаками літератури пореформеної доби були звернення до проблеми взаємовідносин інтелігенції і народу, поширення освіти, виховання національних почуттів. Художня література служила основною формою відбиття суспільних потреб українського народу і в ній же самій відображалися різні ідейні позиції та естетичні смаки художників слова.

Нагальною потребою тогочасного літературного життя й безпосереднім самовиявленням ідеї та творчих можливостей української інтелігенції було заснування власного друкованого органу. Такий з'явився 1861 р. завдяки зусиллям петербурзьких громадівців – В. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова, О. Кістяківського. Вони утворили так зване редакційне ядро журналу «Основа». Технічні й організаційні справи залагоджував Д. С. Каменецький. «Основа» об'єднала зусилля прихильників української національної ідеї й намагалася втілити ці ідеї в життя. Тобто це була перша спроба надати національному питанню політичної ваги. Першочерговим завданням журнал ставив сприяння розвитку національного руху і самосвідомості. Взявши за основу тезу, що пропаганда виключності і замкненості так само шкідлива, як і нівелювання національних особливостей, які ведуть до космополітизму, журнал здійснював свою нелегку місію відстоювати права пригніченої української культури.

Три основні діячі журналу були дуже різні за особистими якостями: В. Білозерський – надзвичайно хитрий, «з характером стійким і здатним до удаваності [192, с. 2]», М. Костомаров – обдарований, крім здібностей,

добрим серцем і якостями чесної людини, однак слабкодухий і безхарактерний, надзвичайно сприйнятливий, легко піддавався захопленням, внаслідок чого його можна було спрямувати куди завгодно. Наприклад, коли М. Костомаров знайшов у Московському архіві документи про доброзичливе ставлення царя Олексія Михайловича до України і хотів написати про це, В. Білозерський обурився, посварився з ним й перестав відвідувати його. Тоді Костомаров відмовився від своєї ідеї. П. Куліш відрізнявся нестійкістю характеру. Згадані особливості кожного з них відбивалися на їхніх взаєминах й видавничій справі загалом.

Плідно співробітничали з журналом Т. Г. Шевченко і Марко Вовчок. В «Основи» вміщено також кілька публікацій відомого ученого й культурного діяча М. Максимовича. Серед авторів журналу були й інші представники українського культурно-національного руху: В. Антонович, П. Житецький, О. Кониський, Б. Познанський, Т. Рильський, А. Свидницький. Не говорячи про більш широке коло співробітників «Основи», навіть серед названих не було єдності у суспільно-політичних поглядах, але всі вони дбали про національні інтереси своєї батьківщини. Різні соціальні позиції не давали можливості їм виробити спільну платформу в національному питанні. Не можна назвати одностайними, приміром, Т. Шевченка й В. Антоновича, хоча обидва виступали за свободу України та її культурне піднесення.

Крім національної проблематики, журнал «Основа» багато уваги приділяв постановці й висвітленню важливих питань культурного життя України. Велику увагу часопис приділяв справі розвитку української мови, і не лише з лінгвістичного боку, а й словникового, а також творення наукової термінології, хоч інколи бувало й невдалої. У 22 виданих книжках «Основи» здійснено пояснення російською мовою близько 25 тис українських слів [474, с. 153].

У журналі віддзеркалювалася одна з найболючіших суспільних проблем – стан і шляхи розвитку освіти. Ось лише деякі питання, що висвітлювались у березневому номері «Основи» за 1862 р.: Школи,

необхідність заснування дійсно народних училищ. Лист О. Кониського про викладання українською мовою. Школа народних учителів у Харкові. Новоросійський університет тощо. «Основа» не обмежувалася лише публікаціями про характер і напрям народної освіти, а й брала участь у збиранні коштів для недільних шкіл, відстоювала принцип навчання українською мовою, а також забезпечила видання кількох підручників. Але намагання зрушити шкільну справу лише шляхом благодійності не викликало співчуття поміщиків, на яких розраховувала ліберальна інтелігенція. Останню крапку в освітній діяльності громадівців та їх прихильників поставила заборона 1862 р. недільних шкіл, а наступного року і друкування науково-популярних книжок. У 1862 р. припинив своє існування і сам журнал, як вважають дослідники, через фінансове становище, цензурні утиски, зменшення кількості передплатників, відмежування частини авторів внаслідок неуважного ставлення до них з боку редакції, довільного втручання у текст, незгоди між керівниками тощо [190].

Після припинення видання журналу настав «антракт» у легальному розвитку української політичної думки до публікацій М. П. Драгоманова. В «Основі», яка була першим громадсько-політичним і літературно-художнім українським журналом, як на лакмусовому папері проявилася відсутність чіткої програми культурно-національного руху, а також невизначеність шляхів і засобів її здійснення.

Припинення видання «Основи» негативно позначилося на моральному й психологічному стані української інтелігенції. Про це, зокрема, свідчив наведений нижче лист П. Куліша від 28 лютого 1863 р. до харківського підприємця й мецената О. К. Алчевського. Подаємо його мовою оригіналу, з деякими скороченнями: « «Основа» своим падением поставила нас, украинцев, в затруднительное и неловкое положение. На все, что скажут о нас Великороссияне, нам поневоле придется молчать. Когда в Петербурге сделалось известным, что «Основа» в 1863 г. издаваться не будет, некоторые из наших земляков зашевелились было, чтобы основать новый орган, может

быть, и оснуется в Киеве нечто противоположное невежеству и грязи «Вестника Юго-Западной России»; но все-таки провинциальный журнал может у нас существовать только с большим трудом и никак не в состоянии быть органом независимым. Надобно управлять мнением украинских читателей из центра просвещения и администрации. Необходимо издавать журнал в столице. Мы должны иметь дело не столько с людьми смиренными и малообразованными, сколько с людьми, имеющими в своих кружках вес, – не столько с людьми убогими, сколько с людьми, от которых материально зависит многое (...). Вы догадываетесь, что я говорю не собственно об украинском журнале, но о журнале для Украинцев или Южноруссов. И украинский литературный язык, и украинская политическая самостоятельность составляют еще проблему, для решения которой, может быть, понадобятся века. Речь к тому, что, при всей любви к родному слову, мы должны в журнале отодвинуть его на второй план и писать побольше хорошего на языке, которым мы вполне владеем и который будут одинаково ясно понимать все наши читатели (...). Этот воображаемый мною журнал должен быть возможно обилен дельными статьями на общерусском языке, так чтобы мог заменить для жителей Украины любой из великорусских журналов. Лишь только бы мы достигли того, что этот журнал сделался бы необходимостью для всех любителей чтения на юге, – мы достигли бы, как отдельная нация, и литературной автономии, независимо от украинского языка [135, с. 107–108]».

Як бачимо, у цьому листі позначилося особисте бачення П. Кулішем складності національної проблеми як у політичному, так і мовно-літературному аспектах. Знадобиться тривалий час, наголошував він, для її вирішення.

Упродовж другої половини XIX ст. культурно-національне питання займало одне з центральних місць і в художній літературі. Художнім словом письменницька інтелігенція намагалася збудити у читачів любов до рідного слова, природи, історичного минулого України. Проблема національного

буття у письменників демократичного напрямку висвітлювалася поряд із соціальною. Національний характер, побут, звичаї змальовані, приміром, у повістях І. С. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», Панаса Мирного «Лихі люди» та ін. Так, національну проблему Панас Мирний розглядав як похідну від соціальної. З великим співчуттям змалював він визвольний рух українського народу в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» В образі Мирона Гудзя показано сміливого січовика, що бився з татарами, ляхами за свободу рідної України. Письменник критикував урядову політику, спрямовану на придушення української культури. Він належав до того кола українських діячів, які завжди відстоювали позицію тісного російсько-українського єднання, не втрачаючи й не принижуючи свого почуття національної гідності.

Автором першої в українській літературі соціальної повісті «Інститутка» була Марко Вовчок (М. О. Вілінська) – росіянка за походженням, яка досконало володіла українською мовою, любила фольклор, що служив невичерпним джерелом її літературної творчості. Отже, свідомий українець – це людина не лише за походженням чи то виключним вживанням української мови, а за глибокими переконаннями, яка поставила своє життя на службу українському народові.

На відміну від авторів вищеназваних гостросоціальних творів, суто культурно-освітні питання порушували О. Кониський, Ганна Барвінок, В. Леонтович та ін. Визначне місце у культурно-національному відродженні України посідає П. О. Куліш. Письменник, історик, критик і публіцист, фольклорист і етнограф, редактор і видавець – така різнобічність наукових і громадських інтересів висунули Куліша в число популярних діячів свого часу [444–445]. Формування його інтересу до рідної України почалося ще з дитинства під впливом матері, яка зуміла прищепити йому любов до пісні. Наукова зацікавленість у нього розвинулась у роки навчання в Київському університеті під впливом професора М. Максимовича. За «дружні зв'язки» з членами таємного Кирило-Мефодіївського товариства та опубліковану

1846 р. «Повесть об украинском народе» П. Куліш потрапив до Петропавлівської фортеці, а потім майже на чотири роки був засланий до Тули. Повернувшись після заслання у Петербург, П. Куліш розгорнув широку видавничу діяльність. Крім свого роману «Чорна рада», «Граматики» (український буквар і читанка), він друкував оповідання Марка Вовчка, книжки для народного читання [445].

Фахівці давали різні оцінки мовно-літературній творчості П. Куліша. З часом учені дійшли консенсусу щодо його палкого бажання розвинути українську мову до рівня європейських, а його вимога етнографічної точності у літературі пояснювалася бажанням зберегти національну самобутність. У своїх «Листах з хутора» він прагнув переконати громадськість у необхідності збереження патріархального побуту. П. Куліш підкреслював переваги хутірського життя перед міським, намагався піднести малоосвічених людей у культурному рівні, зазначаючи, приміром, що жебраки займають не останнє місце за розвитком поетичних і філософських здібностей й відіграють роль вихователів народу. У поглядах П. Куліша на культурно-національну проблему відбулася еволюція від вихваляння культуртрегерської ролі Росії до повного заперечування впливу російської літератури на українську (після 1876 р.). Як перша, так і друга крайнощі у його висловлюваннях спростовані історичною дійсністю.

Зрозуміти позиції П. Куліша, О. Кониського, який закликав українців жити в тих формах, що у них вивели їх «на арену природа й історія», І. С. Нечуя-Левицького, що прагнув до «реальності, національності і народності» в літературі, пропагував залишатися у межах своєї нації, можна, виходячи з тогочасних суспільно-політичних умов, адміністративних утисків та відкритої антинаціональної політики царизму. Вони виступали за збереження недоторканості української літератури, захист її від стороннього впливу з боку інших національних культур, дбаючи насамперед про її мову. Такі тенденції народжувалися внаслідок болісного сприйняття інтелігенцією

тяжкого становища української культури, намагання всіляко протидіяти денаціоналізації.

Щиро вболівав за долю української мови і багато працював на її користь фольклорист і етнограф, літератор і видавець Б. Д. Грінченко. Відстоюючи законне право українського народу на власну мову, він іноді у захопленні полемікою не бачив різниці між російським народом і царизмом, ототожнюючи їхнє ставлення щодо до України й українського народу (можливо, він і був недалекий від істини). Б. Грінченко виступав проти царизму, за національні права кожного народу, підкреслюючи при цьому, що між ними має розвиватися і процвітати не порожнеча, з злагода. У «Листах з України Наддніпрянської» він таврував ретроградську політику самодержавного уряду. «Нація, – писав він, – має свої права, і ніхто не може тих прав у неї віднімати. Українська нація має такі ж самі права, як і всі інші нації [314, с. 175]».

Полум'яний патріот України, Б. Грінченко висловлював помилкові твердження про особливий український національно-культурний тип. У полеміці з ним М. Драгоманов піддав критиці його теоретичну концепцію. У практичній діяльності по вихованню національних почуттів Б. Грінченко посідає важливе місце серед когорти відомих учителів за фахом і працею, як Л. І. Глібов, І. С. Нечуй-Левицький, С. Васильченко та ін. Упродовж майже 13 років він нелегально викладав у школах українську мову. У ряді його статей, зокрема, педагогічних роздумах «Яка тепер народна школа на Україні», «Народні вчителі і українська школа», він зазначав, що за право навчати дітей українською мовою виступали педагоги Київського учбового округу, а також відомі вчені М. Драгоманов, О. Єфименко, К. Ушинський, М. Корф. Але і на кінець століття справа вільного розвитку української мови та навчання нею у школах не зрушилася з місця.

Суттєвим гальмом мовно- і літературотворчого процесу була бідна матеріально-технічна база видавничої справи. Україна, яка здавна славилася своїм традиційним книгодрукуванням, перебувала тоді у скрутному

становищі. Після Валувського циркуляра кількість книг, що видавалися в Російській імперії українською мовою, різко скоротилася. Так, у 1864 р. випущено лише 12 книг, 1865 р. – 5, 1866 р. – жодної, у наступні три роки по 2 [338, с. 134]. Як відомо, заборона 1863 р. була викликана не тільки невизнанням факту існування української мови, а й побоюванням поширення революційних ідей, можливістю відокремлення України від Росії. До такої думки П. О. Валув дійшов за допомогою Київського генерал-губернатора Анненкова, який висловився проти видання українського перекладу Євангелія, мотивуючи тим, що для українців зрозумілий і російський переклад; якщо ж визнати українську мову, то це потягне за собою «відокремлення». Так, чисто культурницьке прагнення до самостійності (у розвитку літератури, мови) було перенесене у політичну площину. До того ж видавнича справа перебувала у лещатах цензури. У 1865 р. в межах цензурної реформи було створено Головне управління у справах друку, яке не допускало вільнодумства ані у соціально-політичному, ані у національному питаннях. До середини 90-х років через відсутність умов існування української періодики, літературно-видавничий вакуум заповнювався альманахами: «Луна» (К., 1881), «Рада» (К., 1883), «Нива» (Одеса, 1885), «Степ» (Херсон, 1886) та ін.

У розвитку українознавства та пропаганді історичних, етнографічних, археологічних знань важливу роль відігравав журнал «Кіевская старина». Хоч він і був російськомовним (з огляду на цензуру), характер і тематика його публікацій широко відбивала питання археології, історії (церковної і загальної), художньої літератури; в ньому вміщувалися біографічні та бібліографічні матеріали, критичні статті тощо [476–477]. Серед його дописувачів, зокрема, широковідомі імена таких учених, як В. Б. Антонович – «Раскопки у Трехсвятительской церкви в г. Киеве»; С. Голубев – «О начале книгопечатания в Киеве»; П. Житецький – «О языке и поэтическом стиле народных малорусских дум»; О. М. Лазаревський – «Из истории сел и селян Левобережной Малороссии»; О. І. Левицький «О положении крестьян Юго-

Западного края во второй четверти XIX ст.»; І. Ф. Павловський «К истории полтавского ополчения 1812 г.» та ін. [477]

Українська етнографічна і фольклористична тематика знаходила відображення у «Чтениях Общества истории и древностей российских», редагованих О. М. Бодянським. На сторінках «Чтений» публікувалися джерела та дослідження з історії України переважно XVI–XVIII ст. Оскільки журнал користувався популярністю в Україні, його роль у формуванні національної свідомості була помітною. Праці П. О. Куліша, Г. Ф. Карпова, надруковані у «Чтениях...», мали дискусійний характер, спонукали учених до подальшого пошуку й аналізу історичних джерел [587, с. 110–112]. Чимало прислужилися українському читачеві публікації з історії освіти, науки, книгодрукування. Українські вчені співробітничали також з російськими журналами «Современник» [674], «Исторический сборник», «Русский архив» тощо.

Важливу роль у культурно-національному русі інтелігенції в Україні відіграла зарубіжна українська преса. Коротко кажучи, завдяки закордонним виданням творів М. П. Драгоманова, С. А. Подолинського, збірки «Громада» та ін., а також активній участі української інтелігенції у видавничій справі на Галичині у 80-90-і роки XIX ст. українське національне питання набуло загальноєвропейського звучання [607, с. 4]. Крім того, М. Драгоманов опублікував кілька статей у зарубіжній пресі (італійській, англійській, німецькій, французькій) про переслідування царизмом української літератури. Це стало авторитетним свідченням високого рівня національної свідомості інтелігенції та одночасно стимулом до її поширення й утвердження у народних масах.

Наукові студії з українознавства, літературна і видавнича діяльність надихали й вселяли упевненість представникам української інтелігенції у сфері сценічного, музичного й образотворчого мистецтва. 1875 р. у Єлисаветграді аматорський гурток під керівництвом М. Кропивницького поставив п'єсу Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля», музику до якої і текст

«Вечорниць» написав композитор П. І. Ніщинський. Тут він познайомився з М. К. Садовським, П. К. Саксаганським та іншими українськими митцями, внаслідок чого утворилася творча співдружність, яка відіграла важливе значення в історії українського музично-драматичного театру. Поступово знімалися пута, що стримували розвиток культури в Україні. 1881 р. з'явився указ про дозвіл українських театральних вистав. На початку 80-х років трупи Кропивницького і Старицького гастролювали по містах України та за її межами, завоювавши популярність своїм репертуаром і виконавською майстерністю. Під час гастролей трупи М. Старицького у Петербурзі 1886 р. відчувалося небачене духовне піднесення серед земляків-українців. У своїх спогадах, народний артист СРСР М. С. Нароков зазначав, що він одержував насолоду від мистецтва українців. Їхні спектаклі слугували для мемуариста своєрідною театальною школою: «Українці відчували себе на сцені якось особливо вільно й грали на диво просто і правдиво [156, с. 33]».

Театр відіграв велику роль у пробудженні національної самосвідомості як нової інтелігенції, так і інших прошарків українського суспільства. У ньому поєднувалися засоби літературно-драматичного й емоційного впливу на публіку. У вирі посиленого культурно-національного руху особливо популярними ставали п'єси на історичну тематику. «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Ясні зорі» Б. Грінченка, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого та ін. – безпосередньо апелювали до історичної пам'яті народу, збуджували й закріплювали національні почуття. У репертуарі українського театру вперше з'явилися соціальні драми М. Старицького – «Не судилось», «У темряві», І. Франка – «Украдене щастя», П. Мирного – «Лимерівна», комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого та ін. Завдяки глибокому проникненню у народне життя українським драматургам вдавалося узагальнити найважливіші національні риси й втілити їх у своїх персонажах. Дістати дозвіл на постановку гостросюжетних п'єс було нелегко. Одного разу, щоб

обдурити цензуру, Марія Ліндфорс підписали своїм прізвищем водевіль М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» [167, с. 151].

М. Старицький підтримував щирі товариські відносини й з М. В. Лисенком, чиє ім'я нерозривно пов'язане з історією вітчизняного музичного мистецтва й українського драматичного театру. Микола Віталійович був надзвичайно обдарованою людиною. Щиро любляючи музику, він чи не найбільше любив Україну. Композитор писав свої твори лише на українські тексти й не погоджувався, щоб їх перекладали російською мовою. Ім'я композитора стало національним гаслом і кожний його виступ перетворювався не лише на культурну розвагу, а й набирав суспільного звучання як демонстрація національних почуттів. Українську пісню М. В. Лисенко вважав живим літописом історії. Глибоко і всебічно вивчивши репертуар кобзаря Остапа Вересая, він теоретично обґрунтував національні особливості народної музики. Вся діяльність засновника української музичної класики – виховання молодих талантів, організація хорових колективів і музичної школи, гастролі по містах України й т. ін. – була просякнута високим громадським почуттям. Обробки Лисенком українських народних пісень, музика до «Кобзаря» Шевченка, опери «Тарас Бульба», «Енеїда», «Наталка Полтавка» увійшли до золоті скарбниці українського музичного мистецтва.

Високий професіоналізм акторів сприяв тому, що для виконання драматичними колективами були написані українські опери. Музику для театру створювали М. Лисенко, П. Ніщинський та ін. Таким чином немов би компенсувалася відсутність національного оперного театру. «Різдвяна ніч», «Енеїда» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського та інші стали перлинами репертуару вітчизняних музично-драматичних труп.

Музичне життя в Україні наповнювалося діяльністю численних напіваматорських, напівпрофесіональних об'єднань музикантів, акторів, співаків. Філармонічні товариства в Одесі і Києві, хорове в Одесі, музично-драматичні і хорові гуртки у Харкові здійснювали велику музично-

просвітницьку роботу. І хоча професійний рівень творів, обробки народних пісень чи то виконання були не завжди високими, вони привертали до себе увагу притаманною їм мелодійністю, національним колоритом. Великою популярністю у Києві користувалися фортепіанні мініатюри І. Витвицького – поляка за походженням, що віддав свій музичний талант розвитку українського мистецтва. У 1860-х рр. тут розвинув концертну діяльність піаніст і хормейстер В. Заремба. Він створив багато дитячих фортепіанних п'єс і поклав на музику понад 30 віршів Т. Шевченка. Автором близько 500 музичних творів був М. Завадський. Фольклорна основа його творів створила їм велику популярність у демократичних колах. Його фортепіанні п'єси, пісні, козачки, гопаки неодмінно виконувалися у домашніх концертах.

Центрами національно-культурного життя України були великі міста, де українська інтелігенція прагнула не лише зберегти, а й професійно розвивати національне мистецтво, збільшуючи його не лише суто мистецьку сутність, а й соціально-політичні та національні риси. Сучасники відзначали, наприклад, що драматичні вистави у народній аудиторії (м. Одеса) відвідувалися з бажанням, і українські трупи, які грали у Російському театрі (на Грецькій вулиці) й у Новому (на Єврейській), майже завжди мали успіх [452, с. 611–612].

Представники української інтелігенції кінця ХІХ ст. великої ваги надавали збиранню, обробці й публікуванню творів музичного та поетичного фольклору, оскільки були переконані, що він створює найкращі можливості для самопізнання нації. Лише до 1868 р. видано понад 50 збірок народних пісень, пізніше О. Рубець опублікував «216 народных украинских напевов», В. Антонович і М. Драгоманов – «Исторические песни малорусского народа» (1875), «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу» (1878–1879) та ін. Значення такої діяльності полягало в тому, що, крім збереження й ознайомлення інших народів з українським фольклором, цими збірками користувалося українське населення, завдяки

чому в ньому пробуджувалося почуття власної національної гідності, виховувалася національна самосвідомість.

Національні мотиви живили творчість багатьох тогочасних майстрів пензля. Один з найвидатніших серед них С. Васильківський – автор близько 3,5 тис. картин, тематика яких нерозривно пов'язана з життям і побутом українців. Його творчість відзначається не лише оригінальністю, а й насамперед своєю національною основою. Піклуючись про долю українського мистецтва, він збирав різноманітні його зразки. Свою колекцію С. Васильківський згодом передав до Мистецько-етнографічного музею м. Харкова. Глибоко і гармонійно відображений національний колорит у художніх полотнах П. О. Левченка («Водяний млин», «Осінь»), І. П. Похитонова («Зимові сутінки на Україні»). Упродовж другої половини ХІХ ст. формувалася національна реалістична школа живопису й одночасно з тим зростала роль образотворчого мистецтва у формуванні національної культури й самосвідомості.

Надзвичайно майстерно відтворював типові національні риси у скульптурних зображеннях Л. В. Позен, мистецькі твори якого часто виставлялися на пересувних виставках («Кобзар» (1883); «Переселенці» (1884); «Жебрак» (1886)).

Як свідчать вищенаведені факти, у передових колах суспільства, насамперед серед інтелігенції, поступово утверджувалася національна самосвідомість, яка почасти проявлялася в активних діях, тоді як її виробленню у широкому масштабі, тобто серед народних мас, заважав культурно-освітній бар'єр. Інтелігенція, сформувавши власне уявлення про історію України, реалії її сьогодення й – найголовніше – опрацювавши навіть власну візію майбутнього українських земель [605], – тривалий час залишалася відірваною від широкого загалу. Брак українських друкованих видань, значна матеріальна диференціація суспільства, відкритий й прихований опір царської адміністрації – все це, по суті, перетворювало культурницьку діяльність інтелігенції в «мистецтво заради мистецтва»,

спрямоване саме на піднесення власне інтелігенції, а не широких народних мас. Фактично єдиною сферою, в якій інтелігенція могла наблизитися до простого народу, передати йому свої ідеї, залишалася шкільна освіта. Саме через неї представники інтелігенції намагалися донести до загалу передові ідеї не лише соціального звільнення, а й національної самоідентичності та унікальності українського народу.

Оглядаючи стан шкільної освіти другої половини ХІХ ст., доводиться констатувати, що національне відродження було малопомітним й короткочасним внаслідок наполегливого проведення царизмом денаціоналізаторської політики. Воно ніби променем засяло в діяльності недільних шкіл, які використовували у навчанні букварі Шевченка, Шейковського, Строніна, граматку Куліша та ін. Серед учнів виявлялося палке бажання навчатися рідною мовою, – повідомляв кореспондент з Кременчуцького повіту до журналу «Основа» [208, с. 65]. Показовим був факт, що рідна мова почала опановувати й церковні школи. Так, чернігівський владика наказав усім священикам своєї єпархії здійснювати навчання у школах українською мовою. У Каневі при Преображенській церкві священик Ф. Чайковський влаштував недільну школу, яку щоразу відвідувало по 60 чол. [210, с. 68].

«Основа» відстоювала таку позицію, що творчі сили народу можна найбільш успішно розвивати лише на базі національної школи: «Спілкування з іншими народностями необхідне і плідне для кожного народу, але воно приносить справжню користь лише тим суспільствам, які здобувають життєві сили з рідного ґрунту, які збагачуються не стільки запозиченнями від сусідів, скільки розробкою моральних і речових дарів природи у своєму краї, у своєму племені [210, с. 82]».

Отже, народна школа рідною мовою – мрія кожного патріота, й тому слід віддати належне тим діячам українського відродження, які дбали про її розвиток. Вони йшли назустріч прагненню мільйонів колишніх кріпаків, які, діставши особисту незалежність, виявили потяг до навчання. Однак доля

повернулася іншим боком, й з волі російського царя був погашений національний вогник у школі.

Хоча школи й продовжували діяти за наказом «згори», але у справі виховання національних почуттів вони не приносили бажаних результатів. Так, у надрукованій 1862 р. «Основою» інформації з містечка Тараща Київської губернії повідомлялося, що у відкритій там недільній школі навчання здійснювалося російською мовою, бо більшість учителів вільно не володіє українською. Але навіть ті, хто знають, називають її «мужицькою» або «хлопською» [489, с. 84].

Звичайно, початкове навчання, хоч і російською мовою, підвищувало загальноосвітній рівень, збільшувало кількість письменних людей, яким можна було донести національні ідеї. Інша річ, що за умов забезпечення викладання рідною мовою наслідки були б набагато вагомішими, бо національна школа є найважливішим фактором національно-патріотичного виховання. Українській мові важко було завоювати пріоритет у шкільній освіті, зважаючи на мовну політику Російської імперії. Внаслідок наруги над українською мовою офіційна державна (міністерська) школа не могла стати органом чи засобом національного відродження. Активніше в цьому діяли деякі вчителі земських шкіл. Так, С. Русова у своїх мемуарах розповідала про вчителя, який працював у школі с. Алешня Городянського повіту Чернігівської губернії. Він цілком віддавався своїй справі. Крім того, увечері збирав молодь, якій читав твори М. Костомарова, П. Куліша, Д. Мордовця, пробуджуючи у слухачів національну свідомість [166, с. 155].

Враховуючи вкрай обмежені можливості офіційної школи у вихованні національних почуттів, ентузіасти національного відродження доклали чимало зусиль до того, щоб іншим шляхом донести до широкого загалу свої ідеї. Це вони здійснювали через комітети грамотності, «народні читання», бібліотеки. Але у багатьох повітових і сільських населених пунктах бібліотек не існувало, а придбати книжки в особисте користування не було де й за що. Друковані книжки коштували дорого. Сільський хлопчик, який хотів

придбати окреме видання поеми Т. Шевченка, що коштувало 25 коп, не міг заплатити торговцю 55 коп, які він просив [566, с. 122]. Скоріше розходилися дешеві книжки вартістю від 3 до 15 коп., що їх друкувала редакція журналу «Основа». Приміром, у Полтавській губернії упродовж січня – жовтня 1861 р. їх було продано 12 195 примірників [209, с. 156].

Педагогічний колектив Харківської недільної школи на чолі з Х. Д. Алчевською склав покажчик літератури під назвою «Что читать народу?» [615]. Цей заголовок, як свідчать дослідники, означав не те, що хоче читати «простолюд», а лишень те, що йому слід/варто давати [188, с. 84]. Пропоновані книжки мали сприяти підвищенню культурного рівня людей. Однак, як поради щодо позаурочного читання, так і саме навчання у цій школі були відірваними від завдань формування національної самосвідомості, бо бракувало як історичної, так і українознавчої літератури насамперед. Ось, наприклад, що розповідалося про Україну у складеній Р. С. Поповим книжечці «О Малороссии и малороссах» (надрукована 1877 р. у серії «Чтение для народа»). Автор розповідав, що раніше губернії Харківська, Полтавська, Київська, Чернігівська, Подільська й Волинська називалися Україною, тепер – Малоросією. Людей там називають малоросами і хохлами (так їх прозвали великороси за довгі чуприни). Р. С. Попов, викладаючи історію, лише один раз згадав слово «українці». Українських підручників не існувало, чим також стримувався процес визрівання масової національної самосвідомості. Селяни не були байдужими до національних ідей, однак у їхньому розумінні рельєфніше відчувалося переплетення соціального й національного. Та й серед інтелігенції чимало було таких, які не боролися за національну ідею, за що їм докоряв М. П. Драгоманов, зауважуючи, що вони перестали бути українцями [267, с. 121, 124]. В той же час народ зберігав у своєму повсякденному житті музичний і поетичний фольклор, звичаї, традиції, побутову культуру, народну архітектуру, ужиткове мистецтво на рівні етнічної свідомості. Зберігаючи й далі розвиваючи декоративно-прикладне мистецтво, купальські

ігри, свята та обряди, національний стиль одягу, український народ зміцнював свою етнокультурну спільність. Культура виступала одним з факторів розвитку українського етносу, була основною формою виявлення і в той же час складовою частиною національної самосвідомості.

Таким чином, розглянувши основні сфери культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., ми можемо помітити ряд характерних ознак і закономірностей. Зокрема, можна зазначити, що формування національної самосвідомості інтелігенції є часткою загального культурного процесу епохи капіталізму, що відбувався в Україні через двосторонній зв'язок культууроутворюючих й культууроорганізуючих чинників. До перших належить фольклористична, обрядова, трудова й побутова діяльність народних мас, до других – робота інтелігенції по збиранню, вивченню, упорядкуванню, осмисленню духовних скарбів і теоретичному обґрунтуванню ідей. Розгортання наукової розробки національного питання виявилось у зацікавленні проблемами історії, етнографії, мовознавства. Праці М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, П. Житецького, О. Потебні та інших засвідчували високий рівень національної свідомості інтелігенції. Їхня діяльність спрямовувалася на пробудження національних почуттів своїх співвітчизників через організацію шкільної освіти, видання популярних книжок. Діяльність науковців у цих галузях мала не лише теоретичне, а й практичне значення: видання пам'яток народної словесності, мистецтва, збереження в архітектурі і мистецтві національних традицій, а також висунення соціально-політичних, мовних, культурно-національних вимог, боротьба за збереження етнічної спільності.

У культурно-національному русі брали участь різні соціальні верстви, які діяли відповідно до свої суспільних позицій, але об'єднаних спільною національною ідеєю. Однак реальним лідером культурно-національного руху в Україні досить швидко стає інтелігенція, котра на протипагу російським колегам відразу очолила не лише культурне відродження, а й національно-політичні рухи. Загальний низький культурно-освітній рівень українського

народу гальмував усвідомлення ним свого місця у цьому процесі, хоча характерною рисою тогочасного суспільного життя стало зростання патріотичного почуття як національного явища, і саме інтелігенція прискорювала перебіг цих процесів. В Україні у другій половині XIX ст. лише склалися соціально-економічні і культурні передумови для національного відродження. Тривалий етнічний розвиток українського народу, який природньо в епоху капіталізму мав завершитися формуванням нації, був ускладнений й уповільнений самодержавством. Негативна дія державно-правового фактора, який виявлявся у відкритій русифікаторській політиці, спричинила загострення культурно-національної проблеми.

3.2. «Просвіти» як форма діяльності української інтелігенції.

Ідеї поширення серед широкого загалу надбань української інтелігенції, здобутих ще у 60–80-х рр. XIX ст., все більшої актуальності набували на початку XX ст. Недосконалість освітньої моделі, перепони у впровадженні української мови та поширенні української культури підштовхували інтелігенцію до запровадження нових форм національно-культурницької діяльності. До того ж вони мали достатньо дієвий зразок – діяльність «Просвіт» у підавстрійській Галичині, котрі активно сприяли зростанню самосвідомості західних українців. Через це ідея поширення у Наддніпрянщині «Просвіт» з часом набула не лише актуальності, а й практичного втілення. І в цьому процесі неоціненну роль відіграла саме українська інтелігенція, котра не лише організовувала «Просвіти», а й усіляко їх підтримувала [400, с. 8–126]. Тому, на нашу думку, діяльність «Просвіт» у Наддніпрянщині можливо розглядати як окрему форму культурно-національної діяльності саме інтелігенції.

Просвітянський рух у Наддніпрянській Україні сформувався під ідейним впливом галицьких «Просвіт». Так, ще в січні 1901 р., коли «Просвіти» існували лише у Галичині й уособлювали прагнення українців до

національного відродження, відомий український громадський та політичний діяч Є. Чикаленко зазначав у своєму листі до письменника М. Комарова: «Тепер висунулися зо всіх діл – два діла: «Петербурзьке видавниче товариство» та «Київська старовина». Нам треба з'єднати всі зусилля, аби поставити ці два діла на тверді ноги. Щодо «Петербурзького товариства», то воно мусить стати нашою «Просвітою», нехай тільки земляки записуються в члени, збирають засоби і постачають хороші рукописи, бо петербуржці самі нічого не напишуть, як Вам відомо [57]».

Потрібно віддати належне діячам українського руху у Наддніпрянщині, переважна більшість яких відносилася саме до стану інтелігенції. В умовах, коли легальна національна діяльність у підросійській Україні була заборонена, вони зуміли об'єднати свої зусилля та кошти задля успішної роботи петербурзького «Благодійного товариства для видання загальнокорисних та дешевих книжок» (офіційна назва – «Благотворительное общество издания общепользных книг для малорусского народа»), яке не лише видавало велику кількість українських книжок, а й перетворилося на справжню «кузню кадрів» для майбутніх наддніпрянських «Просвіт». В ньому, зокрема, пройшли школу легальної видавничої діяльності такі діячі українського національного руху, як Є. Чикаленко, Б. Грінченко, М. Загірня (Грінченко), М. Комар, О. Степовик, М. Левицький, В. Корольков, Д. Дорошенко та ін., що й стало запорукою успішного початку діяльності українських «Просвіт» вже безпосередньо на терені Наддніпрянщини під час революції 1905–1907 рр. [129, с. 48–49].

Перші «Просвіти» тут виникли ще наприкінці 1905 р. у Катеринославі та Одесі, тоді ж фактично оформилася й кам'янець-подільська «Просвіта», хоча офіційно вона була зареєстрована лише навесні наступного 1906 р. Трохи затрималися з відкриттям «Просвіти» київські українці: статут товариства був затверджений 26 травня, а перші збори відбулися 25 червня 1906 р.

Ці чотири наддніпрянські «Просвіти» фактично й визначали обличчя усього просвітянського руху у Наддніпрянщині. Щодо інших «Просвіт», що виникли на території Російської імперії – чернігівської з двома філіями у Ніжині та Козельці, житомирської, миколаївської, мелітопольської, катеринодарської, бакинської, мінської та владивостоцької, то їхню діяльність слід вважати малоактивною. Так, приміром, миколаївська «Просвіта» трималася творчим запалом та коштом відомого українського письменника та історика М. Аркаса, чернігівська – енергією М. Коцюбинського та І. Шрага. Смерть першого та вимушена під тиском самодержавства відставка двох інших діячів призвели до майже цілковитого паралічу обох вищезгаданих українських національно-культурницьких інституцій.

Для тих, хто добре ознайомлений з тими засадами, на яких будувався просвітянський рух у Галичині, такий стан речей може здатися незрозумілим. Адже тут «Головний Виділ «Просвіти»», що перебував у Львові, уміло розподіляючи кошти та енергію просвітян, ніколи б не дозволив завмерти українському національному життю в котромусь з регіонів Галичини. Але річ у тім, що у Наддніпрянщині не було не лише якогось єдиного координуючого центру, а й регулярних зв'язків між різними «Просвітами». Морально-психологічний клімат, який панував тоді у Наддніпрянській Україні серед представників вітчизняного національного руху, якнайкраще охарактеризував Є. Чикаленко у своєму листі до М. Комарова від 13 грудня 1906 р.: «Був проект з'єднати «Киевскую старину» із «Записками товариства ім. Шевченка», «Нову громаду» з «Літературно-науковим вістником» – на сьому наподався Грушевський, але у нас, як і за часів «Руїни», кожний гетьманець вважає, що тільки він «утре сльози неньці Україні» і ніяк не хоче поступитися своєю булавою [58]».

Дійсно, упродовж 1905–1907 рр. «Просвіти» у Наддніпрянщині розпочали свою діяльність з великим запалом та ентузіазмом, натомість без чітко окресленого спільного плану. Кожна новоутворена «Просвіта», маючи

до всього ж обмаль коштів, намагалася поводити себе так, начебто вона була єдиною українською інституцією у Наддніпрянщині й намагалася охопити своєю діяльністю усі сфери національного життя. Особливо грішила в цьому одеська «Просвіта». Окрім лекційної та артистичної діяльності, яка дійсно була поставлена тут дуже добре й завдяки якій «Просвіта» здобула собі симпатії серед широких верств одеської громадськості, місцеві просвітяни також відкрили свою читальню, яка отримувала всю прогресивну українську пресу, в тому числі з Галичини та Америки. Крім цього, одеська «Просвіта» влаштувала свою наукову бібліотеку, що мала понад 2 000 томів, спробувала видавати українську газету «Вісті», відкрити українську школу та організувати видання українських книжок, для чого був створений фонд ім. Л. Смоленського. Але широко розгорнувши фронт робіт, одеська «Просвіта» далеко не завжди доводила їх до належного рівня. Так, В. Грищинський на шпальтах української преси доволі критично оцінював стан справ в одеській «Просвіті»: «Наскільки добре тут поставлена справа з рефератами, настільки кепсько стоїть вона з бібліотекою та читальнею. Не дивлячись на те, що читальня кожного дня буває одчинена, в ній нікого і ніколи не буває... Не краще стоїть і з бібліотекою. До цієї пори (листопад 1907 р. – *Авт.*) правління «Просвіти» ще не впорядкувало власної бібліотеки і не одчинило її офіційного користування. Правда, є в «Просвіті» бібліотечні шкафи з книжками, та виймаються вони звідти лише на продаж, користуватися ж книжками можна тільки по-знайомству [237]».

Не змогли одеські просвітяни зрушити з мертвої точки справу з заснуванням української школи, газета «Вісті» припинила своє існування вже після п'ятого числа, а діяльність видавничого фонду обмежилася двома книжками – «Запорозькі вольності» М. Комарова та «Про Гарібальді» І. Бондаренка. До того ж наприкінці 1906 р. одеська «Просвіта» виявилася втягнутою до політичної боротьби, яка точилася тоді в Російській імперії. Так, дочка члена правління товариства І. Луценка Анастасія сполучала роботу секретаря «Просвіти» з членством у партії есерів й перетворила

помешкання цієї української національної інституції на справжній склад нелегальної соціал-демократичної та соціал-революційної літератури, що мало не спричинило закриття «Просвіти» [15, арк. 11–12].

Подібні негаразди були наявні і в діяльності інших «Просвіт» Наддніпрянщини. Соціалістичні омани, під вплив яких потрапила у той час значна частина української молоді, призвели до того, що ситуація, подібна до одеської, повторилася у наступному 1907 р. у Кам'янці-Подільському, де бібліотекар місцевої «Просвіти» О. Неселовська передала одному із місцевих робітників низькопробну соціалістичну листівку, яку той одразу ж відніс до поліції [19, арк. 16, 23]. Як наслідок «Просвіту» було закрито й відносити свою діяльність вона змогла лише на початку наступного 1908 р.

Відсутність єдиного керівництва діяльністю «Просвіт», чи хоча б координаційного органу, спричинила поглиблення кризових явищ у них. Діячі української інтелігенції, які з великим ентузіазмом бралися до заснування осередків, досить часто виявлялися неспроможними стабільно керувати ними, налагоджувати не лише культурно-просвітницьку діяльність (з цим проблем практично не виникало), а вирішувати саме організаційні, життєві питання їх функціонування. Так, двома найхарактернішими рисами просвітянського руху на Поділлі були: 1) наявність непримиренної ворожнечі всередині самого товариства між його радикальним та консервативним крилом, що завдавало значної шкоди в цілому успішній просвітительській роботі, що її провадила серед українського селянства кам'янець-подільська «Просвіта»; 2) відсутність контролю за діяльністю філії «Просвіти» у Могилеві-Подільському, що спричинило опанування нею польським поміщиком Йоахімом Волошиновським, який всю енергію місцевої організації спрямував виключно на справу кооперації й недостатню увагу (на думку опонентів) приділяв виконання філією «Просвіти» національно-культурних завдань. Водночас, попри цю критику, безперечною заслугою Й. Волошиновського було заснування у лютому 1906 р., видавництво у Могилеві-Подільському й ледь не одноосібне редагування ним першого на

Поділлі україномовного часопису «Світова зірниця», який, серед іншого, значну увагу на своїх шпальтах приділяв й українському питанню, зокрема вивченню української мови та піднесенню її статусу, поширенню української національної свідомості, ознайомленню з українським культурним життям [288; 493; 344; 400, с. 341–343].

На потребі усунення окремих недоліків у діяльності подільських просвітян наголошував Перший український просвітньо-економічний конгрес, який відбувся 1–2 лютого 1909 р. у Львові й організатором якого стала галицька «Просвіта». Цікаво, що подільські просвітяни лише в останній момент відшукали засоби, щоб надіслати власного делегата на конгрес, а ще за місяць до цього на сторінках української преси промайнула звістка про те, що подільські просвітяни не братимуть у ньому участі. Так, відомий галицький громадський діяч та письменник С. Томашівський [400, с. 714–716], торкаючись питання просвітянської видавничої справи, заявляв: «Одні раді б іти за модою і подавати популярну поживу у спеціальнім доборі модерності, як ось: економія, кооперація, соціологія, наука про державу, останні здобутки науки і т. і.; другі держаться певних етичних принципів і пропагують спеціальну тенденційну літературу: демократизм у політиці, лібералізм у культурі, соціалізм у суспільних питаннях, виключаючи все інше як шкідливе або щонайменше баласт; інші знов дають перевагу т. зв. релігійно-моральним творам і т. і. (...). Найменше зате бачимо таких, що признають повну свободу популярного письменства і лише у великій його різномірності бачать суспільно-культурну вартість. Сей останній погляд треба назвати єдино виправданим – товариство «Просвіта» ніколи не повинно забувати, що суспільність складається з дуже різномірних елементів (...). Годі забувати, що у нас є ще сотні тисяч людей, які, наприклад, поза інтерес до всяких «житій святих» ще не вийшли і не скоро вийдуть [588, с. 100]».

Все сказане С. Томашівським безпосередньо стосувалося кам'янець-подільської «Просвіти», де праве клерикальне крило виступало проти

розповсюдження серед українського населення демократичної літератури, такої, приміром, як книжки «Земельна справа в Новій Зеландії» та «Про автономію України», а ліве демократичне крило товариства активно виступило проти спроб просвітянського духовенства налагодити видавництво релігійної літератури українською мовою.

Багато корисного для кам'янець-подільських просвітян на конгресі було сказано про необхідність поєднання національно-культурної та кооперативної діяльності. Так, відомий наддніпрянський кооператор М. Гехтер [400, с. 363–364] зазначав: «Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З другого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона висітиме у повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме [221, с. 596]».

Рішення Першого Українського просвітньо-економічного конгресу у Львові про розбудову кооперації в Україні на національному ґрунті відразу ж викликало негативну реакцію у Й. Волошиновського. «Кооператисти, які працюють для добра всіх, – зазначав він на шпальтах «Світової зірниці», – мають занадто велике завдання перед собою – щоб собі на очі вузько національне більмо накладати [258]».

Але нові віяння, викликані конгресом українців у Львові, стрімко вривалися в національне життя Наддніпрянщини. Значно покращилися взаємостосунки серед просвітян, що дозволило кам'янець-подільській «Просвіті» значно активізувати роботу серед українських селян. Особливо успішно провадилася національно-культурна діяльність у селі Печері, де функціонувала бібліотека-читальня «Просвіти». Крім цього, кам'янець-подільська «Просвіта» відкрила бібліотеки-читальні в Щурівцях, Іванківцях, Кунищах. Пробудження подільських селян до національного життя змушувало Й. Волошиновського та його прибічників з числа подільських кооператорів – поляків толерантніше ставитися до українського питання, про що вже йшлося вище. Так 17–18 серпня 1909 р. у Жмеринці відбувся Перший

з'їзд представників подільських товариських крамниць, одним із важливих рішень якого була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати українські книжки, які із 10 % знижкою надавала кам'янець-подільська «Просвіта» [302].

Кам'янець-Подільська «Просвіта» у своїй спроможності давати на продаж українські книжки до товариських крамниць повністю залежала від українських видавничих інституцій, оскільки сама вона книжок не видавала. Але до книгарні «Просвіти» надходило багато пропозицій брати на комісію книжки не лише від українських, а й від російських видавництв. Із українських видавничих інституцій лише «Благодійне товариство» надіслало до кам'янець-подільської «Просвіти» свої видання. З цієї причини «Просвіта» не могла в повній мірі задовольнити великий попит на українські книжки, який спостерігався в цей час серед українських селян [301]. Загалом упродовж 1909 р. з книгарні кам'янець-подільської «Просвіти» було продано книжок на 697 руб. 54 коп. Крім того, на 53 руб. 21 коп. українських книжок було продано з рундука [292].

Кам'янець-Подільська «Просвіта», крім продажу українських книжок, для поширення українського друкованого слова вдало використовувала бібліотеки-читальні. Так, наприклад, з просвітянської бібліотеки в Кам'янці-Подільському 1909 р. користувалося книжками 162 особи, які прочитали 2 469 книжки. Для бібліотеки виписувалися такі газети та журнали: «Рада», «Діло», «Громадський голос», «Народний голос», «Листи з «Просвіти»», «Економіст», «Світова зірниця», «Літературно-науковий вістник», «Українська хата», «Записки Наукового товариства у Києві», «Киевские вести». Для бібліотек, які розташовувалися по селах, «Просвіта» виписувала газети «Рада», «Село», «Рідний край», «Світова зірниця». Зважаючи на велику потребу на селі в українській книжці, «Просвіта» давала по змозі в борг книжки тим, хто хотів їх придбати, але не мав грошей, щоб розплатитися [292]. Було впоряджено дві вистави (одну з них з нагоди 48-х роковин смерті Т. Шевченка), влаштовано 8 літературно-музичних

етнографічних свят та концертів, на якому грав бандурист Кучеренко. Все це дало «Просвіті» 235 руб. 55 коп. чистого прибутку.

Більш значна сума грошей надійшла до каси товариства від упорядження етнографічних свят просто неба. Таких свят відбулося 8. Вони дали прибутку 645 руб. 88 коп. На цих святах хор співав українські пісні, роздавалися подарунки за найкраще українське жіноче вбрання. Загалом у 1909 р. регіональна Подільська «Просвіта» мала прибутків 2 378 руб. 15 коп., видатків – 2 645 руб. 12 коп. Дефіцит у 236 руб. 97 коп. покривався вартістю інвентаря, якого у товариства, не рахуючи книжок у книгарні, було на 100 руб. Найбільші витрати «Просвіти» пішли на утримання бібліотеки та книгарні: близько 2 000 руб. [292].

Стосунки діячів «Просвіти» із адміністрацією були порівняно непоганими, хоча й тут не обходилося без різних казусів. Так, наприклад, заходами просвітян Маруняка та Загорського було отримано дозвіл давати при «Просвіті» юридичні поради селянам. Але коли потрібно було надрукувати та поширити про це оповістки, то адміністрація наклала на це заборону. Не дозволено було робити й зібрання у приміщенні «Просвіти», начебто через те, що в ньому дерев'яні сходи. Заборона була накладена й на відкриття філії «Просвіти» в Дунаївцях [292]. У 1910 р. діяльність кам'янець-подільської «Просвіти» виявлялася у: а) продажі книжок, б) підтримуванні бібліотек, в) упорядженні музичних вечорів та етнографічних свят на міському бульварі.

1910 р. кам'янець-подільська «Просвіта» продовжувала зазнавати утисків з боку адміністрації. Так, зокрема, товариству було заборонено виставляти українські книжки на сільськогосподарській виставці у селі Сербах Могилів-Подільського повіту. Втім, порівняно з іншими регіонами України, взаємини подільських просвітян з місцевою адміністрацією були порівняно толерантними.

Царизм, який докладав чималих зусиль, аби прищепити українцям Наддніпрянщини почуття власної неповноцінності, зневіри у власні сили,

одним словом, виховати з них слухняного «молодшого брата», який ні на крок не може відійти від «старшого», з тривогою спостерігав, як відомості про успіхи галичан у національно-культурній та економічній сфері просочувалися в підросійську Україну. Зростання місцевої, національно-свідомої інтелігенції та її активізація змусила царський уряд діяти щодо «Просвіт» більш радикально. Для об'єктивності, однак, треба зазначити, що галицький вплив розглядався як шкідливий чинник не лише з огляду на піднесення української національної самосвідомості, а передусім через ймовірну небезпеку зростання австрійського впливу на українців напередодні війни. Тому з загостренням російсько-австрійських стосунків через анексію австрійцями Боснії, репресій зазнали й усі структури, так чи інакше пов'язані з Австро-Угорщиною, у тому числі і «Просвіти». Протидія інтелігенції цьому процесу, особливо враховуючи значущість питання для імперії, була неможливою.

У 1909 р. була закрита одеська «Просвіта», наступного 1910 р. – Київська. Це товариство із самого початку свого існування почало видавати книжки, в яких начебто розповідалося про далекі країни – Ірландію, Нову Зеландію, Сполучені Штати Америки чи Канаду, але разом з тим у цих виданнях проголошувалися демократичні та республіканські ідеї, актуальні для Наддніпрянської України. Самодержавство не помічало, чи скоріш за все – робило вигляд, що не помічає вільнодумства київських просвітян, адже в цілому це товариство було поміркованим та навіть сумирним, за що й зазнавало постійної критики з боку українських соціал-демократів. Аж ось наприкінці 1909 – на початку 1910 рр. київська «Просвіта» видала дві книги: В. Доманицького «Про Галичину та життя галицьких українців» й «Про Буковину та життя буковинських українців», в яких були показані здобутки західних українців. Реакція царської адміністрації була миттєвою – київську «Просвіту», в якій був зібраний цвіт наддніпрянської інтелігенції (Б. Грінченко, М. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко, О. Лотоцький, М. Левицький, Д. Дорошенко, М. Лисенко, В. Леонтович,

Л. Старицька-Черняхівська, В. Дурдуківський, В. Корошів, С. Русова, Мод. Левицький та ін.), було закрито за абсурдними обвинуваченнями в анархо-комунізмі.

Закриття київської «Просвіти» відбулося в той час, коли її діяльність була надзвичайно активною. Так, за перші три місяці 1910 р. шкільно-лекційна комісія товариства влаштувала 33 лекції, на кожній з яких у середньому було присутньо 114 осіб.

За кількістю лекцій та слухачів на них перше місце посідала Деміївка (14 лекцій – 2 196 слухачів), друге – Куренівка (10 лекцій – 818 слухачів), третє – Народний дім (9 лекцій – 700 слухачів) [630]. Дуже цікаві відомості дала анкета, яку провела шкільно-лекційна комісія серед своїх слухачів. Як виявилось, серед них найбільше було осіб віком від 20 до 30 років – 48,8 %, в той час як віком від 16 до 20 лише 37,7 %. Щодо освіти, то 29,5 % слухачів були з нижчою, 22,7 % скінчили церковнопарафіяльні школи. Слухачі виказали також свої побажання відносно тих тем, на які їм хотілося б послухати лекції. Найбільше було бажаючих слухати лекції з української історії – 64 %, історії української літератури – 22 %, про українську музику та мистецтво – 11 %. Мова відповідей була здебільшого українською (75 % відповідей), й трохи не половина їх написана фонетичним правописом.

Найбільше серед слухачів нараховувалося робітників та ремісників (52 %), а також приказчиків та конторщиків (20 %). Цікаво, що уперше на лекції було аж 45,5 % опитуваних, натомість друге місце посідали ті, що відвідували лекції вже уп'яте [300].

У будинку «Товариства народних читань» на Бульварно-Кудрявській вулиці просвітяни щомісяця влаштовували концерт, присвячений якомусь із українських письменників, зокрема, Б. Грінченку, Маркові Вовчкові, І. Котляревському, Т. Шевченкові, І. Франкові та ін.

Спочатку читався реферат про письменника, потім декламувалися його твори чи відбувалися співи на слова його віршів. В артистичній частині таких вечорів брали участь переважно молоді сили з Музично-драматичної школи

М. Лисенка. Іноді виступав і сам композитор, музично супроводжуючи виступи співаків та співачок.

Під проводом артистки М. Старицької-Яворської ставилися театральні вечори, під час яких відбувалися театральні вистави на твори українських письменників, зокрема, «На новий шлях» Б. Грінченка. Всі вистави та концерти «Просвіти» були поставлені на доброму професійному рівні й завжди мали великий успіх у публіки.

Для народних читань кийвські просвітяни використовували будинки «Товариства тверезості» на Сінному базарі, на Деміївці, на Подолі та Куренівці. Тут читалися твори Т. Шевченка, Б. Грінченка, Г. Квітки-Основ'яненка, відбувалися лекції з медицини, гігієни, фізики, історії, природознавства. Тут уперше Київ почув відчити українською мовою [262, с. 2–3].

Але всі спроби самодержавства не допустити галицького національно-культурного руху на Наддніпрянщину виявилися марними. Так, влітку 1911 р. мануйлівська філія катеринославської «Просвіти» приймала у себе делегацію українських вчителів з Буковини, очолювану В. Сімовичем. Обмін думками, щирі дружні поради західних українців допомогли мануйлівським просвітянам оживити підупалий на той час на Катеринославщині національно-культурний рух [129, с. 154–155].

Пожвав'яшення просвітянського руху у філіях підштовхнуло до більш активних дій й катеринославську «Просвіту». Наприкінці 1911 р. в цьому товаристві було обрано нове правління, до складу якого увійшли Т. Вичихина, Є. Гаркавцева, Г. Денисенко, Д. Дорошенко, В. Литвинський, Н. Ничипоренко, Б. Павловський, О. Рогович, П. Сіренко, М. Хрінникова та Н. Щоголівна, більшість яких репрезентували саме інтелігенцію.

Саме під керівництвом цих осіб катеринославська «Просвіта» перетворилася із замкненої у собі купки інтелігентів у могутній національно-ідейний центр, який впливав на свідомість тисяч українських селян усієї Катеринославщини. Нелегко далися катеринославцям ці здобутки. Так

Д. Дорошенко згодом згадував: «Багато довелося мені працювати по сільських філіях катеринославської «Просвіти», попозитати лекцій, їздячи і в дощ, і в болото, і пішки ходячи, вертаючись пізно уночі (а на другий день вранці треба було йти на службу). Ще більше попрацювала і поклала сил моя дружина, організовуючи концерти та вистави по філіях і сама виступаючи на них. Але ця робота доставляла нам стільки тихої радості й морального задоволення, що й досі люблю згадати ті часи. І ні один документ з признанням моєї скромної праці не є для мене такий дорогий, як грамота на почесне членство, який вшанували мене на прощання, коли я виїздив 1913 р. з Катеринослава, мануйлівська й діївська «Просвіти». А моїй жінці торік прислали поздоровлення з її артистичним ювілеєм колишні просвітяни з одного катеринославського села [262, с. 6; 129, с. 146–148]».

24 лютого 1912 р. адміністрацією було дозволено відкрити філію «Просвіти» в селі Перещепині Новомосковського повіту Катеринославської губернії [446, с. 74]. Невдовзі після цього на свято відкриття філії до села прибула делегація катеринославської «Просвіти» на чолі з Д. Дорошенком. Останній згодом згадував: «Яке було моє приємне здивування, коли, перезнайомившись з провідниками місцевої «Просвіти», я довідався, що Перещепина передплачувала більше десятка примірників щоденної «Ради», передплачувала майже всі тодішні українські часописи, а один селянин дістав навіть «Письмо з «Просвіти»» зі Львова. На селі було по кілька примірників «Історії України-Русі» М. Аркаса й «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського. Але найбільше було моє здивування, коли на другий день по нашій приїзді весь майдан перед помешканням «Просвіти» був уставлений возами, як на ярмарку, се приїхали на свято господарі з усіх колишніх сіл. А на самім святі громади двох сіл зложили на мої руки писані заяви, щоб і у них відкрити філії «Просвіти» [262, с. 6]».

21 липня 1912 р. мануйлівські просвітяни впорядили дуже цікавий вечір. Успіх був надзвичайний – всім охочим потрапити на нього навіть не вистачило квитків. Прибуток від влаштованої імпрези становив 92 руб.

60 коп. Самі просвітяни так оцінювали це явище: «З деякого часу помічається все більша і більша цікавість широкої публіки до праці «Просвіти». Коли торік літом не можна було уряджати ніяких вистав, бо мало приходило глядачів, то тепер на вечорах «Просвіти» не вистачає квитків. Так само було на виставі «Бондарівни» 23 червня. Між глядачами помічається багато селян, особливо молоді [211]».

У 1914 р., з початком Першої світової війни, діяльність катеринославської «Просвіти» почала все більше спрямовуватися на допомогу біженцям й виселенцям з Галичини та Буковини, вдовам та сиротам загиблих солдат. Для них при «Просвіті» була заснована дешева їдальня, яка упродовж 6 вересня 1914 р. – 1 вересня 1915 р. видала 80 454 обіди, в тому числі безплатних – 4 129 вдовам та сиротам загиблих солдат і 6 383 біженцям й виселенцям з західноукраїнських теренів, окупованих російським військом. Їдальня катеринославської «Просвіти» виявилася першою інституцією, яка у червні 1915 р. матеріально підтримала галицьких біженців, які в значній кількості почали прибувати в цей час до Катеринослава [282, с. 151].

«Просвіта» також потурбувалася про те, щоб створити в Катеринославі сприятливий для галицьких біженців моральний клімат. Вона влаштувала у місті ряд лекцій про Галичину, які завжди проходили з великим успіхом при переповненому залі й викликали у катеринославських українців щирю симпатію до своїх західноукраїнських братів.

У цілому за недовге десятиріччя свого існування під владою російського самодержавства наддніпрянські «Просвіти», незважаючи на адміністративні обмеження та власні прорахунки й недоліки, встигли зробити багато як для консолідації інтелектуальних еліт Східної та Західної України, так і для піднесення культурно-освітнього рівня й національної самосвідомості підросійських українців.

3.3. «Свято української інтелігенції» – відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві 30–31 серпня 1903 р.

Розглядаючи культурно-національну діяльність української інтелігенції неможна обминути важливу тогочасну обставину. Розподіл українських земель між Росією та Австрією, особливості шляхів внутрішнього розвитку цих держав – все це призвело до формування двох українських інтелігенцій – наддніпрянської та галицької. Однак попри розбіжності ідея їх єдності та об'єктивної цілісності завжди була актуальна. Тому самостійним напрямком культурницької діяльності інтелігенції ми можемо назвати боротьбу за подолання розбіжностей між східно-українською та західно-українською інтелігенцією, спрямування її об'єднаних зусиль на досягнення єдиної цілі – незалежної України. Саме через це на нашу думку, необхідно більш детально висвітлити програми і заходи, що сприяли зближенню двох гілок української інтелігенції з подальшим перетворенням її на єдине ціле.

Питання внутрішньої єдності українців десятиліттями перебувало у центрі уваги вітчизняних політичних та культурно-освітніх діячів. Так, наприклад, у статті «Галичина і Україна» (грудень 1906 р.) М. Грушевський застерігав співвітчизників від повторення шляху сербів і хорватів – двох націй, які мали спільне етнічне походження. Історик доводив, що спільність етнічного походження ще не гарантує постання єдиної нації, оскільки трансформація етнічної групи у націю потребує великої роботи й бажання. Відтак етнічне походження тут є лише точкою відліку. До того ж і розвиток спільної, єдиної української мови вимагав свідомої політики, послідовних зусиль.

Наголошуючи на особливостях історичного розвитку двох найбільших регіонів України під чужоземною займанщиною й відповідно – потужних асиміляційних впливах імперій, М. Грушевський зауважував: «Ріжні часті великої української землі в своїм історичнім житті йшли ріжними дорогами, під впливами ріжних чужих народів, культур, правительствених систем, відмінних економічних і суспільно-політичних обставин, і при слабім розвої

національного життя, національної культури вони слабо відчували свою національну одність, мало вносили в спільну культурно-національну скарбницю й пасивно піддавалися чужим впливам [242, с. 378]».

Водночас історик накреслював власні соборницькі дезидерати як програму діяльності свідомого українства по обидва боки кордону: «Щоб вийти з сього розбиття й занепаду, який в дальшій розвої грозить нам повною національною смертю, українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національне почуття, і з ним – почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо, систематично і планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на порядок дня. Інакше мертвіє, слабне і відпадає не тільки та частина, якої зв'язь з цілістю порушена, ослаблена. Слабне також і цілість, всеукраїнський організм через зменшення тих сил, якими може він розпоряджати для загальнонаціональних цілей, і через дальший зріст розкладової енергії [242, с. 378–379]».

Наукова, науково-організаційна та суспільно-політична діяльність М. Грушевського львівської та пізніших – «центральнорадівської», еміграційної й советської доби була яскравим втіленням у життя його соборницької програми, яку він прагнув реалізовувати й за найтяжчих для нього обставин.

Нагальність питання формування української політичної нації, що його актуалізувала російська революція 1905–1907 рр., й завдання, які поставали у зв'язку з цим перед української інтелігенцією Галичини, виразно артикулював І. Франко у відомому зверненні до галицької молоді 1905 р.: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй ... та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі

загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися [604, с. 404]». Видатний вітчизняний літератор наголошував: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції... Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордоновими українцями мусять виробити у нас ширший, свободніший світогляд, щиріші і свободніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами [604, с. 405]».

Вихованню цього відчуття «всеукраїнськості» виразно сприяла така маркантна загальнонаціональна акція як урочистості 30–31 серпня 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському, в яких взяли участь видатні діячі української культури І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Лисенко, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, П. Саксаганський, Леся Українка та ін.

Один з яскравих лідерів тогочасного українського руху свідчив, що після одержання відомостей про урядовий дозвіл Полтавській міській думі на відкриття пам'ятника Котляревському на чергових зборах Загальної Безпартійної Української Організації було ухвалено «взяти в цьому святі якнайактивнішу участь, вирядити від кожної «Громади» делегатів з адресами, писаними українською мовою, і поширити якнайширше відомість про це свято, щоб з'їхалося якнайбільше українців не тільки тутешніх, а й закордонних, і таким чином заманіфестувати силу українського руху [179, с. 237]».

Отже, загальнонаціональний формат цій імпрезі надала участь у ній й представницької західноукраїнської делегації у складі чільних представників інтелігенції регіону – доктора медицини Я. Грушкевича, представника Товариства ім. Котляревського та «Академічної громади» у Львові; директора М. Губчака від галицької театральної дружини; доктора

Л. Кульчицького – представника коломийських українських товариств; редактора львівського щоденника «Діло» Є. Левицького; редактора часопису «Руслан» Л. Лопатинського; директора «Кредитового Союзу» К. Паньківського з дружиною Й. Паньківською й сестрінкою п. Скобельською; посла віденського парламенту й представника галицької «Просвіти» Ю. Романчука; письменника В. Стефаніка; заступника голови Наукового товариства імені Шевченка у Львові К. Студинського; посланців Буковини доктора М. Кордуби та делегата «Січі» студента В. Сімовича [179, с. 237–239; 506; 202, с. 186]. Як згадував К. Студинський, «було, отже, нас, австрійських українців, 13 осіб [40, арк. 77]».

Так, Є. Чикаленко свідчив: «На свято відкриття пам'ятника Котляревському приїхало багато делегатів від галицьких установ, і ми з Києва разом виїхали до Полтави в одному поїзді, зайнявши підряд два вагони. Жартуючи казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації, як чехи казали, що якби завалився будинок, в якому збиралися «будителі» чеського національного руху (...), то, може, не було б і відродження чеської нації [179, с. 238]». Очевидно, що згадка про два вагони потяга, що у них вмістився ледь не весь інтелектуально-політичний провід вітчизняного національного руху того часу, була не більше ніж жартом. Адже, навіть у випадку найгіршого – фатальної залізничної катастрофи – втрати (у разі потреби) заповнив би людський потенціал однієї Полтавщини чи самої лише Чернігівщини (однієї Київщини?!), не рахуючи національно й політично дозрілої за умов австрійських конституційних свобод Галичини.

Тогочасний галицький «десант» у Наддніпрянській Україні був би значно потужнішим, якби не російські урядово-поліційні обмеження, з огляду на які від поїздки відмовився ряд відомих українських діячів.

У листі до К. Студинського від 24 серпня (6 вересня) 1903 р. голова Наукового товариства ім. Шевченка у Львові так умотивовував власну неучасть у полтавських урочистостях: «Сам я (і Франко) не їду тому, що

згаданий заступник голови (що нам прислав запросини) (Г. Маркевич (1849–1923). – К.І.) на моє довірочне запитання повідомив, що супроти теперішніх дражливих обставин не було б пожаданим, аби з Галичини приїздило багато людей, і, взагалі, щоб бути як найобережнішими, аби не накликати біди на Полтавців. Тому, як чоловік маркований, я за ліпше вважаю сидіти тихо й тільки вислав від себе привіт extra на руки того ж Маркевича [41, арк. 7; 76, с. 4]».

З огляду на офіційну заборону «українських виступів» міністром внутрішніх справ Російської імперії В. К. Плеве, більшість промов й привітань під час полтавських урочистостей виголошувалися російською мовою. Виступи рідною мовою офіційно були дозволені лише делегатам закордонної України – австрійським підданам. Але з боку підросійських українців послух урядовій забороні аж ніяк не був абсолютним. Українською виголосив промову – привіт від Хотинського повіту, «від зеленої Буковини» д-р Ф. Немоловський (головуючий сплутав промовця з закордонним делегатом й тому не спиняв виступу); хоча й коротко, але українською промовляла у Полтаві на святі І. Котляревського й письменниця О. Пчілка [432, с. 3]; українською виголосив своє привітання й уславлений майстер слова М. М. Коцюбинський, виступ якого рідною мовою спричинив демонстративне залишення урочистого зібрання полтавськими губернатором, віце-губернатором й поліцмейстером [40, арк. 80]. Натомість виступ українською Ольги Андрієвської з привітанням від Чернігівського літературно-артистичного товариства був зупинений головуючим – міським головою Полтави В. Трегубовим. Ось як пригадував цей момент Д. Дорошенко: «Виходить панна Ольга Андрієвська і починає читати привіт від Чернігівського літературно-артистичного товариства – українською мовою. Читає тихим голосом, не всі, може, як слід і розбирають. Але тут устає міський голова Трегубов і говорить їй, що не може дозволити читати по-українськи, бо, мовляв, «пан міністр внутрішніх справ» і так далі... сам блідий, хвилюється. Панночка зупинилася. В залі німа тиша [131, с. 244]».

Далі ситуація розгорталася з калейдоскопічною швидкістю, адже сценарій був заздалегідь передбачений національно свідомою молоддю – на сцені з'явився харківський присяжний повірений й рупівський політичний діяч М. Міхновський, який російською мовою заявив: «Маю доручення відчитати тут українську адресу, але Ви, Пане Голово, по приказу згори, мені це забороняєте. Я такого закону не знаю, і коли заборона походить від міністра, то він не має права до цього. Тому прошу шановного Голову дати мені відпис протоколу цього засідання, щоб я міг подати жалобу до Сенату. А що не можу ані читати інакше моєї адреси, ані оддати вам її, бо інтенцією тих, що мене висилали, було, щоб її відчитати прилюдно, а не щоб вона пішла незамітно до архіву, тому я можу вам віддати хіба саму обкладинку, а адресу беру з собою [40, арк. 82; 129, с. 74]».

Вимогу М. Міхновського щодо занесення українського протесту проти незаконної заборони зачитувати привітання мовою титульної нації підтримав й чернігівський присяжний повірений І. Л. Шраг [277, с. 195; 255, с. 95–103]. Протест українських колег підтримали й представники близько десятка російських літературно-мистецьких товариств й організацій, відмовившись зачитувати привітання російською мовою, хоча владна заборона їх, зрозуміло, не стосувалася [277, с. 195].

Найбільш прецизійний у власному газетярському описі полтавських урочистостей, підготовленому по гарячих слідах подій – 21–22 вересня 1903 р., отже, й прикрого інциденту з владною заборonoю зачитувати привітання українською, С. Єфремов тоді ж рішуче запротестував проти вигадок бульварної преси щодо вищезгаданого інциденту, згідно з якими, мовляв, одразу ж після оголошення владної заборони запанував «неописуемый хаос», чутні були вигуки, зойки, свистіння тощо, М. Міхновський розірвав свій адрес, решта ж українських делегатів віддавали (кидали на сцену) лише порожні папки без текстів привітань [277, с. 196].

На жаль, частина цих хибних тверджень (зокрема про порожні обкладинки без адресів від українських делегатів перед полтавським міським головою В. Трегубовим) потрапила й на сторінки мемуарів такого шановного автора й свідка урочистостей у Полтаві, як Д. І. Дорошенко, а саме: написаного 1923 р. для «Літературно-наукового вістника» відповідного фрагмента спогадів й згодом увійшла до оприлюднених 1949 р. його ж «Моїх споминів про давнє минуле (1901–1914 рр.)» [131, с. 244; 129, с. 74].

Міський голова Полтави В. Трегубов, який, хвилюючись (за Д. Дорошенком), зупинив промову О. Андрієвської українською, зрозуміло, не був україножером, а, навпаки, прихильником української справи й вочевидь одним з ініціаторів відкриття пам'ятника уславленому земляку. Свідченням цього – його написаний специфічною мовою лист-подяка К. Студинському від 15 жовтня 1903 р.: «Високошановний Пане Добродію! Видь глыбу серця засылаю вельку дяку, якъ прихильныку до рідной мовы, за Вашу добру ласку, и прыймить найгорячишу подяку за честь, якою Вы обдарыли городъ своимъ прыездомъ на вельке свято водкрыття першому батькови ридной украинської литературы. Вирьте, Високоповажанный Пане Професоре, що Ваша участь у велькому для украинцівъ святі була намъ дуже дорога [42, арк. 23]».

Як згадував згодом К. Студинський: «На всякий спосіб заборона українського слова на святі Котляревського зробила велику прислугу розвитку національної свідомості серед українців. Вона скріпила боротьбу за права своєї мови, що її вперто і послідовно вели кращі одиниці серед української суспільності пером, словом і ділом [40, арк. 83]».

Урочистості 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття монумента І. Котляревському справили величезне враження не лише на їхніх безпосередніх учасників, а також мешканців рідного міста видатного вітчизняного літератора, але й – через російську пресу – на широкі кола усієї України. Є. Чикаленко наголошував на довготривалих наслідках цієї загальнонаціональної акції: «Заборона читати адреси українською мовою і

протест українців проти цього, приїзд великого числа делегатів від різних інституцій з Галичини на чолі з старим Романчуком, головою українського парламентарного клубу у Відні, їх промови українською мовою, проголошені звиклими, часом дуже талановитими промовцями, багатьом людям вперше розкрили очі на український рух, так що потім з'явилося багато дуже активних українських діячів, що свою свідомість національну датували від свята Котляревського. Багато й селян жалкувало, що не знали про цей ювілей і не приймали в ньому участі (...). Взагалі, такі публічні, прилюдні виступи українців значно розбудили свідомість в широких масах як міських, так і селянських, що виразно помічалось з попиту на українську книжку, який після ювілею Котляревського значно зріс [179, с. 239]».

Однак урочистості з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському були швидше винятковою подією, аніж фактом динамічного зближення наддніпрянської та галицької інтелігенції. Напередодні Першої світової війни взаємні контакти й відвідини один одного українцями східної та західної частин національної території були несистематичні й радше поодинокими. Епізодичність таких контактів зумовлювалася назагал галицьким консерватизмом, численними й свідомими паспортними перешкодами з боку австрійської та російської адміністрації. Але й за таких несприятливих обставин представники західноукраїнських освічених верств усвідомлювали й плекали власну спорідненість з земляками за Збручем. І. Кедрин-Рудницький наголошував: «Як відомо, було мінімально таких галичан, які їздили в Україну і знали її з автопсії за царських часів. Головною причиною цьому були російські паспортні труднощі, але чималою виною була й провінційна галицька психіка, неохоча до подорожування: адже й на Захід їздили з Галичини тільки одиниці, а подорож до Відня була вже неначе атестатом вищости даної людини. Галичани почували себе українцями-соборниками... Галичани виховувались на літературі наддніпрянських, чи пак всеукраїнських клясиків, і культ Шевченка досяг свого апогею у Львові 28-го червня 1914 р. у величавому святі в 100-річчя його народин. Проте,

галичани знали Наддніпрянську Україну куди менше, як наддніпрянці знали Галичину, бо цілий ряд найвидатніших наддніпрянських діячів – меценатів, письменників, політичних емігрантів – приїздили до Галичини або їздили через Галичину на Захід, ставали добродіями центральних галицьких культурно-наукових установ, зберігали з Львовом тісні взаємини [138, с. 138–139]».

Цікаві свідчення щодо «техніки» подорожі до Галичини на початку ХХ ст. залишив Є. Чикаленко, який стенографічно чітко зафіксував численні російські бюрократичні перепони перед тими, хто бажав відвідати півавстрійську Україну: «1903 року, коли у Львові організовано було святкування ювілею М. Лисенка і запрошено його на те свято, то Лисенко запропонував мені і Єфремову як людям, не зайнятим службою, поїхати разом з ним, і ми охоче згодилися. Почалася пашпортна волокита. Перше всього треба було подати прохання поліцмайстрові про видачу свідоцтва «о неимении препятствий» на виїзд за границю, тоді до пристава, потім до околдочного, який робив одмітку на проханні, тоді знов до поліцмайстра за свідоцтвом, потім в казначейство платити досить великий на той час пашпортний податок, аж тоді до губернатора за пашпортом, потім ще до австрійського консула за візою. На все оте треба було витратити не менше тижня, чому галичани не хотіли вірити і докоряли нам, що нас так мало їздить до Галичини [179, с. 234]».

Відтак варто наголосити на особливій ролі освіченої верстви у взаємному ознайомленні Сходу й Заходу України на початку ХХ ст. – напередодні Першої світової війни. Очевидно, що спорадичні контакти поодиноких представників інтелігенції цих регіонів національної території внаслідок мілітарного протистояння 1914–1918 рр. перейшли у якісно нову площину: фронтві колізії й політика поліетнічних Австро-Угорської й Російської імперій викликали потужні переміщення десятків, а то й сотень тисяч людності з західноукраїнських земель на територію підросійської України й на терени власне етнічної Росії, а згодом – у зворотному напрямі.

Інформація про «інших» (підросійських, підавстрійських) українців, усвідомлення власної відмінності/подібності до них із здобутку обмеженого й вузького кола заангажованих (національно свідомих) інтелектуалів ставала надбанням мас, вирішальним чином вплинувши на інтенсифікацію процесу формування загальноукраїнської політичної нації й події незавершеної Української революції 1917–1921 рр. [530, с. 82–84].

Таким чином, розглянувши соціокультурну діяльність вітчизняної інтелігенції на другій половині XIX – початку XX ст., ми можемо зробити ряд висновків. Передусім, необхідно зазначити, що форми діяльності інтелігенції в зазначений період були набагато ширшими й змістовнішими, аніж це намагалися показати в радянській історіографії. Сама по собі соціокультурна діяльність не була однобічною: лише поширення мови, розвиток духовної культури та освіти, поширення народних традицій в мистецтві. Паралельно з цими, загальноочевидними формами діяльності, на яких акцентували увагу попередні дослідники, ми бачимо й іншу, націотворчу та соціальну канву.

Фактично процес формування української нації, її самоідентифікації та національного самоусвідомлення відбувався в середовищі інтелігенції, котра хоч і використовувала як базис народні традиції та культуру, однак спромоглася створити новий, певною мірою відірваний від широкого загалу суспільно-культурний феномен: ідеологію єдиної української нації. Причому остання не була штучною, вона мала власне історичне коріння й – що найголовніше – спиралася на реалії життя тогочасного українського суспільства: мовні заборони Валуєвського циркуляру та Емського указу; поділ України між Росією та Австрією, посилена соціально-майнова диференціація українського суспільства внаслідок реформ 60-х років XIX ст. та капіталізації життя; значний культурний вплив з боку Росії та політика русифікації, тощо. Ідеї цілісності та історичної тяглості української нації, безкласовості українського суспільства, де експлуататори є іноземцями (поляками, євреями чи росіянами), особливо поширювана впливовими

істориками того часу М. Костомаровим, М. Грушевським, В. Антоновичем, Д. Дорошенком та ін., стали ключовими догматами нової державницької ідеології. Саме культурне відродження, духовна єдність, історичні традиції мали бути ключовими засадами, що на них можливе відновлення української держави та перетворення українців з упосліджених підданих чужонаціональних імперій на державницьку націю. Потрібно зазначити, що саме такий підхід у подальшому й вирішив долю українських визвольних змагань 1917–1920 рр., очолюваних представниками тієї інтелігенції, що формували доктрину. Якщо на початку їм вдалося консолідувати народ за допомогою гасел політичної та культурної незалежності, то згодом ігнорування соціальних та економічних реалій, притаманне вітчизняній державотворчій доктрині XIX ст., призвело до поразки української державності.

Не менш важливою, аніж формування власної ідеології, задачею української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., яку їй вдалося виконати, стало створення модерної української культури, котра поєднувала б як національні звичаї і традиції, так і нові напрямки творчості. Українська література, образотворче мистецтво, музика, театр зусиллями вітчизняної інтелігенції на початок XX ст. виходять на світовий рівень, не поступаючись кращим зразкам російської та європейської культур. Водночас, що характерно, більшість українських митців при цьому не відійшли від реалій життя, на зразок західноєвропейських декадентів, а продовжували займати активну громадянську позицію, не лише створюючи шедеври, а й поширюючи їх серед суспільства, наділяючи їх важливим соціокультурним змістом.

Ледь не ключовим досягненням інтелігенції другої половини XIX ст. – початку XX ст. стало поширення ідеї українства серед широкого загалу. Активна діяльність інтелігенції в освітніх центрах, як університетах, так і загальних школах та «Просвітах», сприяла передачі нових ідей, побудованих на принципах національної самосвідомості, підростаючому поколінню:

студентам та учням. Дотримання власної громадянської позиції, а саме: використання в освіті і побуті української мови, засудження мовно-етнічних «перевертнів», захист національної гідності – все це допомогло не лише зберегти, а й примножити досягнення української культури, на власному прикладі показати молоді, що ідеї України, українців та української самоідентичності не є простими словами, а справжнім соціально-політичним кредо кожного свідомого українця.

Й, насамкінець, не можна не відмітити діяльності інтелігенції в сфері консолідації українського суспільства, подолання перешкод щодо єднання Східної та Західної України, створення єдиної, соборної Української держави. Саме інтелігенція вперше взялася за подолання тих штучних бар'єрів між наддніпрянськими українцями і галичанами, що були збудовані чужоземними імперіями. І хоча остаточно відмінностей подолати на той момент не вдалося, однак саме вплив східних українців на галичан сприяв національно-культурному відродженню 1840–50-х років на західноукраїнських землях, а галицькі культурні надбання допомогли наддніпрянським українцям самоствердитися на початку ХХ ст.

Враховуючи все вищенаведене, можна як підсумок зазначити, що інтелігенція другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відіграла величезну роль у соціокультурному становленні сучасної української нації.

3.4. Книговидавнича діяльність вітчизняної інтелігенції.

Важливою сторінкою культурно-освітньої діяльності української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була книговидавнича справа у різних її проявах, спрямована на піднесення національної самосвідомості широких мас українського суспільства, виявлення, збереження й поширення історико-культурних й мистецьких знань про минуле й сучасне українського народу. Суттєвою складовою цього процесу була лінгвістично-словникова й енциклопедична робота. За влучним

зауваженням акад. С. Єфремова, упродовж понад 50 років після появи 1798 р. «Енеїди» І. П. Котляревського українська книга виглядала явищем «випадковим, екзотичним, залежачи щодо своєї появи од таких малонадійних причин, як своєрідне любительство та пієтизм до рідного слова, як випадкове перебування того чи іншого «любителя» в одній з столиць. Хіба тільки харківські літературні заповзяття дуже здалека нагадують трохи ніби вже зародки якоїсь систематичної на видавничому ґрунті роботи [281, с. 43]».

Процес Кирило-Мефодіївського товариства 1847 р. завершився, серед іншого, й заборону писати найвідомішим учасникам цього товариства й водночас найвизначнішим тогочасним українським літераторам – М. Костомарову, П. Кулішу й Т. Шевченку, а також знищенням їхніх опублікованих творів. Були запроваджені жорсткі цензурні заходи щодо українського друкованого слова. Цей період Миколаївської доби М. Драгоманов цілком слушно охарактеризував як «перший антракт» в історії української справи в імперії Романових ХІХ ст. [281, с. 44]

Видання етнографічно-фольклористичного, історіографічного та літературного збірника «Записки о Южной Руси» (Санкт-Петербург, т. 1 – 1856 р.; т. 2 – 1857 р.), що його впорядкував і видав П. Куліш за сприяння С. Аксакова, ознаменувало відродження українського культурного процесу по миколаївському погромі вітчизняної культури [595, с. 297].

«Записки о Южной Руси» П. Куліша – видання, цінність якого полягає не лише в тому, що це унікальне зібрання записів народних дум, пісень, легенд, переказів та оповідань (про запорожців, І. Мазепу, боротьбу проти турецько-татарських нападів, гайдамаччину тощо), а й тим, що у ньому чітко проступає притаманна П. Кулішеві методика народовивчення: подано описи власних фольклористичних подорожей, сліпих кобзарів й лірників (Архипа Никоненка з хутора поблизу с. Оржиця на Лубенщині, Андрія Шута з містечка Олександрівка Сосницького повіту на Чернігівщині, Дмитра Погорілого зі Звенигородки на Черкащині) та численних малознаних й безіменних оповідачів, з якими спілкувався під час цих мандрів [444, с. 112].

Згадане видання репрезентувало виразно романтичний підхід до народу – поетичний, історико-етнографічний. Поклавши собі за мету створювати (унормувати) українську літературну мову, П.Куліш уніфікував окремі діалектні її риси – фонетичні й морфологічні; дещо знімав з огляду на цензуру [595, с. 297].

Доба так званих великих реформ Олександра II, почавши зі скасування кріпацтва 1861 р., позитивно вплинули й на стан українського письменства [654, р. 42]. Оскільки ледь не все тогочасне культурне життя зосереджувалося й концентрувалося у столицях Російської імперії (Санкт-Петербург – Москва), пожвавлення національного культурного руху цілком закономірно розпочалося у Петербурзі, де вже проживав тодішній очільник українського руху П. Куліш, видатний історик М. Костомаров й куди згодом, одбувши десятилітню неволю в безводній пустелі, повернувся Т. Шевченко. Починається досить-таки інтенсивний Петербурзький період українського друкованого слова. Найбільш енергійним діячем, можна сказати, «душею української видавничої справи» став цього разу П. Куліш [545, с. 142].

Куліш-письменник найбільшу популярність здобув собі історичним романом «Чорна рада: Хроніка 1663 року», що з'явився друком українською мовою 1857 р. (у Петербурзі) та російською (у Москві). За дозвіл на публікацію П. Куліш витримав справжню баталію з цензурою [280, с. 385–386].

Більшість видань ентузіастів-етнографів та фольклористів тоді з'являлися друком завдяки пожертвуванням мецената Василя Васильовича Тарновського-старшого. Одначе згодом Тарновському-старшому не сподобався егалітарний та антипоміщицький дух деяких робіт П. Куліша і він відмовився виділяти кошти на їх публікацію. Втративши фінансову підтримку, П. Куліш не відмовився від своїх задумів. Як сильна особистість, він навчився не занепадати духом від перманентних труднощів, а стійко долав усілякі перешкоди на своєму життєвому шляху, в тому числі й видавничому [444, с. 125]. Тим більше, що до його видавничих проєктів була

прикута увага не лише Тарновського-старшого, а й інших заможних земляків. Так, Г. Галаган та М. Юзефович передплатили по 20 прим. «Чорної ради» на суму по 60 руб. сріблом кожний.

Заходами П. Куліша у червні 1857 р. у Санкт-Петербурзі розпочала працю «Друкарня П. А. Куліша», у якій він виконував головну редакторську роботу, а завідувачем (бухгалтером, секретарем, коректором й книгопродавцем в одній особі) був його ще київський знайомий і земляк Данило Каменецький (1830–1881) – уродженець Глухівщини, випускник Університету св. Володимира того ж 1857 р. Акад. С. Єфремов так характеризував цю непересічну особистість: «Каменецький був людина свідомо й інтелігентна, любив дуже видавничу і взагалі книгарську справу, і в історії української книги ім'я його не повинно піти в непам'ять [281, с. 45]».

Під час подорожі за кордон 1858 р. П. Куліш особисто придбав у Берліні для видавничих потреб друкарську машину. Заклад П. Куліша став першою й єдиною упродовж XIX ст. українською друкарнею у підросійській Україні (засновник-видавець так спершу й хотів її назвати – «Українська друкарня», однак влада йому в цьому відмовила) [444, с. 127].

Першою книгою, що її надрукувало підприємство П. Куліша, були «Размышления о Божественной Литургии» М. Гоголя, написані упродовж 1843–1852 рр. й неодноразово редаговані автором, який залишив його нащадкам у вигляді незавершених фрагментів. У процесі підготовки рукопису до друку «настирливий і верткий Куліш [444, с. 127]» зумів обійти застереження цензури й отримав бажаний дозвіл. У тому ж видавничо-друкарському комплексі побачило світ найповніше на той час зібрання творів і листів М. Гоголя («Сочинения и письма», т. 1–6, 1857), що його ініціювала мати письменника Марія Іванівна. Видання у найстисліший термін (три місяці) упорядкував особисто П. Куліш, попередивши власною передмовою, подавши пояснення українських слів та коментарі. 1859 р. у друкарні

П. Куліша вийшов російський переклад оповідань М. Вовчка – «Украинские народные рассказы» – з передмовою І. Тургенєва [281, с. 45].

В адресованій народному читачеві й слухачеві серії «Сільська бібліотека», котру ініціював й видавав власним коштом Д. Каменецький, «Друкарня П. А. Куліша» упродовж 1860–1862 рр. випустила понад 20 дешевих книжечок-«метеликів» з творами найліпших тогочасних українських літераторів – Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Номиса (М. Симонова), Д. Мордовця (загалом серія нараховувала 39 випусків, решта з яких вийшла у «Типографии департамента уделов») [444, с. 132]. Як зауважував з цього приводу акад. С. Єфремов: «Це була перша спроба систематичного видавництва для народу. Окрім Петербургу, склади цих народніх виданнів були в Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові та Одесі, залітали вони аж до Львова. Дехто з тодішніх студентів (...) пробували їздити з тими книжечками по ярмарках, уторовуючи тим шлях книжці вже безпосередньо до народу. Маємо звістки, що дехто з української молоді студентської того часу взагалі були першими пропагаторами на селі української книги. [281, с. 45]».

П. Куліш докладав величезних зусиль, провадячи перманентну завзяту боротьбу зі свавіллям цензури. Наприклад, заборонені цензурою у «Кобзарі» рядки поеми «Катерина» було, на прохання автора – Т. Шевченка, надруковано на окремих аркушиках для вклеювання на місці цензурних купюр у примірниках, що призначалися як подарунок високопосадовцям (у такий спосіб прагнули наочно довести безпідставність цензурних вилучень); П. Куліш й Д. Каменецький доклали титанічних зусиль й винахідливості задля одержання цензурного дозволу на видавання окремими «метеликами» Шевченкових «Псалмів Давидових», «Наймички», «Гайдамаків», «Катерини» й деяких інших творів Кобзаря [444, с. 132].

Привертала увагу поліграфічна якість видань П. Куліша. Це були простенькі, але досить охайні, добре відредаговані книги. Відчувалася в них дбайливість і відповідальне ставлення як самого видавця, так і його

найближчого помічника Данила Каменецького, що його сам П. Куліш рекомендував за свого «секретаря, він же й хазяїн, і коректор, і издатель [281, с. 45]».

1857 р. з'явилася друком Кулішева «ГраMATка» – перший у Наддніпрянщині український буквар й читанка («граматка» – поширена у тогочасній українській мові загальна назва посібника для початкового навчання грамоти [595, с. 59]). Плекаючи задум про національну школу – осередок національного виховання, П. Куліш надавав особливого значення цьому підручникові, наголосивши у листі до сестер Олександри й Марії Милорадович 19 липня 1857 р.: «Ся книжка явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити [444, с. 133]». Розпродавши усі п'ять тисяч примірників першого видання «ГраMATки», П. Куліш на початку 1861 р. видрукував її друге видання, вже 8-ми тисячним накладом. Книги здобули великий успіх серед читачів. Ці ознаки духовного піднесення українства викликали занепокоєння місцевої польської шляхти. Від неї до князя Іларіона Іларіоновича Васильчикова – київського військового та київського, подільського і волинського генерал-губернатора [617, с. 216] надійшло прохання заборонити у краї всі українські видання, які мовляв, нібито підбурюють народ до гайдамаччини.. Генерал-губернатор задовольнив скаргу поляків частково. Він наказав у підвладних йому губерніях не допускати до шкіл, які мали статус державних навчальних закладів, будь-яких інших букварів, окрім казенних російських. Кулішевий «Буквар», таким чином, опинявся за межею офіційної освіти [595, с. 59].

У друкарні П. Куліша вийшло й чотиритомне зібрання російськомовної прози самого літератора-видавця під назвою «Повести» (Санкт-Петербург, 1860), що його склали романи «Чёрная рада» (I том) й «Алексей Однорог» (II том), повістева трилогія «Воспоминания детства» (III том), повість «Майор» та оповідання «Потомки заднепровских гайдамак» (IV том). Заходами П. Куліша й Д. Каменецького «Друкарня П. А. Кулиша» випустила 1861 р. фольклорну збірку «Українські пісні з голосами», до якої увійшло

десять пісень – по дві козацькі, чумацькі, бурлацькі, жіночі та дівочі. Як пояснював П. Куліш у «Передньому слові», «допомагаючи нашій народності українській над чужоземством по Україні гору брати [444, с. 135]».

Наприкінці жовтня 1859 р. П. Куліш склав «Объявление об издании с 1860 года украинских сборников», що у ньому висловив думки про заснування українознавчих наукових товариств і доцільність випускати до тих пір, поки немає цензурного дозволу на журнал, українські збірники. Проект цього оголошення про видавання українських збірників Пантелеймон Олександрович надіслав для попереднього ознайомлення Василеві Білозерському, а через нього – й М. Костомарову та польському поетові Едварду Желіговському – ініціатору, автору програми й натхненнику та редактору польського часопису «Słowo». Обережний В. Білозерський, за підтримки М. Костомарова, висловився за те, щоб не публікувати цього оголошення, принаймні до отримання дозволу на видання журналу. Про свою позицію він сповістив П. Куліша листом від 27 жовтня 1859 р. [272, с. 51]. П. Куліш не став перечити авторитетним колегам. Оповістку не надрукував. Наполегливий видавець домігся дозволу цензури на оприлюднення матеріалів, підготовлених для першого числа журналу, саме у вигляді збірника. Так, у його друкарні 1860 р. з'явився альманах «Хата», укладений з літературно-критичних та художніх текстів П. Куліша, а також поетичних і прозових творів Є. Гребінки, Т. Шевченка, Якова Щоголева, Марка Вовчка, Олександри Псьол й уперше репрезентованих нових літературних імен – Ганни Барвінок, Петра Кузьменка, М. Номиса (літературний псевдонім Матвія Симонова) [444, с. 138].

1860 р. вийшло й друге видання «Хати». Письменник плекав задум видавати на зразок «Хати» почергово літературні збірники «Левада», «Пасіка» та «Гумно», а наступного року знов-таки «Хату», «Леваду», «Пасіку» та «Гумно», оскільки, внаслідок цензурних обмежень, як писав П. Куліш у листі до М. Вовчка від 24 лютого 1860р.: «ни один сборник под одним и тем же заглавием явится два раза в год не может [444, с. 139]».

П. Куліш, і Д. Каменецький не обмежувались тільки власним видавництвом, а мали взагалі вплив на друкарські і видавничі заходи тодішньої Петербурзької української громади. Безперечно, зокрема на засноване для популяризації науки видавництво під керуванням М. Костомарова [281, с. 46].

Невдовзі Василеві Білозерському таки вдалося одержати дозвіл на друкування українського журналу, якому П. Куліш дав назву «Основа» й до якого склав програму [190]. У літературно-науковому щомісячному часописі (віснику) «Основа», що виходив з січня 1861 р. по вересень 1862 р. українською і частково російською мовами у Санкт-Петербурзі й друкувався його видавничим підприємством, П. Куліш виступав не лише видавцем (за участю Т. Шевченка й М. Костомарова), а й вмістив чимало власних творів різних жанрів – художньо-прозових, поетичних, літературно-критичних, публіцистичних, історико-дослідницьких, етнологічних. Крім того, він здійснював велетенську редакторську роботу над чужими текстами – літературно-художніми (прозовими й віршованими), літературно-критичними, роблячи це ґрунтовно, у непоодиноких випадках навіть переробляючи їх [272, с. 316].

Отже, як справедливо відзначає Є.Нахлік, ще перед І. Франком П. Куліш став першим вітчизняним літератором, який професійно заробляв на життя літературною, науковою й редакційно-видавничою працею (як письменник, перекладач, літературний критик, історик літератури, публіцист, фольклорист, етнограф, історик, видавець й редактор власного видавництва та часопису «Основа», а також видавець чужих книжок) [444, с. 142].

На початку 1860-х років українська книга вже почала здобувати собі якесь місце у загальноросійській книговидавничій справі, що засвідчував й виразний інтерес до неї з боку й професійних видавців – людей, які бралися до видання лише розраховуючи на матеріальний зиск. Так, з російських видавців видавали українські книги Н. Тиблен («Повістки» Марка Вовчка, 1861), П. Лобко («Народні оповідання» Марка Вовчка, т. II, 1862), Литов

(«Сочиненія Е. П. Гребинки», 1862; 5-й том містив його українські твори), Яковлев («Оповідання» Марка Вовчка, т. III, 1865), Кожанчиков і Лисенков, які навіть позивалися за Шевченкового «Кобзаря» (1867) [280, с. 386].

Менше української книжки, як і взагалі всякої книжки в провінції, виходило тоді саме у підросійській Україні. З цього приводу П. Куліш так писав про своєрідний феномен Києва, обурюючись його тогочасним мовчанням на вітчизняній книговидавничій ниві: «Київ наш – чудний якийся город. Стоїть він посеред України; дивиться в Дніпро – Славути; славиться дивами своїми по всіх наших селах і хуторах; чуємо про ті дива з малого малечку; рине до його божий люд літо в літо зо всієї України. Здавалось би: оттут-то мусить словесність наша народня процвісти пишним цвітом! а виходить воно не так. Що ж цьому за причина? Багато причин, та піч у хаті [281, с. 46]».

Розшифровуючи езопову мову П. Куліша, можна натомість назвати речі їхніми власними іменами. Річ у тому, що саме тоді Київ був зробився центром не стільки української національної справи, як національних рахунків досить підозрілого типу. З одного боку, казенне обрусіння, що саме тоді виявило навіть своїх «ідеологів», як К. Говорський, С. Гогоцький, В. Аскоченський, М. Юзефович тощо; з іншого – польські претензії на Правобережну Україну й прагнення зберегти польський «стан посідання» на «кресах». Отже, історична Польща й казенна Росія не тільки між собою сперечалися, але й гуртом накинулися тоді на спільного ворога – молодий український рух. Як вже вище згадувалося, П. Куліш на власній особі зазнав був цього спільного ворогування, адже саме за доносом польських панів російська адміністрація конфіскувала його найневиннішу «Граматку», немов якусь революційну прокламацію. На власній особі зазнав місцевих рахунків й Т. Шевченко під час своєї останньої подорожі на Україну, діставши навіть з уст київського генерал-губернатора І. І. Васильчикова авторитетну пораду – повертатися якнайшвидше до столиці. Звичайно, що така урядова політика, підтримувана у цій ділянці польськими магнатами краю, не могла не гативно

не впивати на початки київського видавництва, що все ж пробувало було народитися у найпопулярнішій тоді формі, тобто у вигляді вищезгаданих «метеликів». «Арихметика» Д. Мороза (1862), прегарні популярні колективної роботи нариси «Дещо про світ божий», видані «коштом К(иївського) Гурта» та «Байки» Л. Глібова (1862) [402] Решта з небагатьох київських видань не виходила поза межі особистих заходів й того сорту літератури, що невдовзі дістав собі назву «самородної творчості» [281, с. 47].

Для характеристики тодішньої суперечливої ситуації у Києві можна згадати, що київська царська адміністрація тоді не зовсім ще дистанціювалася від української мови: навіть єдиний на той час репрезентант місцевої преси – офіційні «Губернскія Ведомости» – вмщував на своїх шпальтах чимало українського матеріалу; київський губернатор свої промови до народу друкував паралельно двома мовами – російською й українською; «Байки» Л. Глібова з означенням «для народнєго читання» видані були казенним коштом. Але незабаром та плутанина зникла й перемогла жорстка лінія щодо української книги – лінія традиційна для російського самодержавства [190; 280, с. 386].

Інші міста у підросійській Україні ще більш кустарно ставили тоді видавничу справу, хоча і в Чернігові, і в Полтаві, і в Харкові, де були українські громади – усюди спостерігалися й зародки громадських видавництв, початки та спроби використати друковане слово на народну освіту. Особливо виразно це спостерігалось у Чернігові, де Л. Глібов почав був видавати газету «Черниговскій Листокъ» (1861–1863), у якій вмщував й деякі матеріали українською мовою – тому зібрав навколо видання коло молодих письменників не з самої лише Чернігівщини. Українська провінція почала була прокидатися й пробувала заговорити, принаймні київська цензура вже скаржилася, як читаємо у відомому циркулярі Валуєва, «на систематический наплыв изданий на малороссийском наречии [281, с. 47]».

18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв спробував увести в береги ту повінь українських видань, що на неї скаржилася київська

цензура. Його обіжник («Валуєвський циркуляр») до Київського, Московського й Петербурзького цензурних комітетів намагався принципово обґрунтувати репресивні заходи проти українського слова, вбачаючи в йому лише наслідки «польської інтриги» та посиляючись на самих же «малоросіянь», що, мовляв, «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может [272, с. 72; 611]». А практичний висновок з тих принципових антиукраїнських засад було зроблено в дусі давнього Петрового указу, «чтобы к печати дозволяют только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы, пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа, приостановиться до решения настоящего вопроса [430, с. 112]». Проте, у сучасній російській історіографії висловлюється погляд (наприклад, Олексій Міллер), що «валуєвський циркуляр не являв собою якоїсь рубіжної віхи у політиці влади. Уряд ще тільки визначав своє ставлення до українофільства [430, с. 126]». У вересні 1863 р. флігель-ад'ютант полковник Н. В. Мезенцев був відряджений III відділенням «в южные губернии по случаю развивавшейся там малороссийской пропаганды [538, с. 193]». Перше донесення Н. Мезенцева було відправлене з Харкова, решта – з Києва. Зміст цих документів засвідчує, що головне завдання майбутнього шефа жандармів у цьому відрядженні полягало у загальній оцінці українофільства й з'ясуванні його взаємозв'язку з польським рухом [411, с. 126]. Головним центром українофільства Н. Мезенцев вважав редакцію петербурзької «Основи». Більше того, він виразно розрізняв українофільство «Основи» та його аналог у самій Україні. Перерахувавши «видимі ознаки бажання у деякої частини суспільства якогось відокремлення», а саме «носіння малоросійського костюму, вживання малоросійського наріччя, маніфестації з нагоди пам'яті поета Шевченки й тому подібне», полковник підсумовував, що все це не становило б «ничего угрожающего, если бы рядом с ними некоторые влиятельные по своему таланту личности, как Костомаров, Кулиш и его сообщники, не

проводили систематически такие начала, утверждение коих влекут за собою положительную политическую сепарацию Малороссии от прочей части Российской империи [411, с. 126–127]».

Очевидно, що такі висновки лише зміцнювали прагнення російської влади дотримуватися жорсткої лінії стосовно тогочасних лідерів українства, їхніх друкованих видань та самої української мови.

Валуєвський циркуляр та похідна від нього інструкція цензурі 1866 р. завдали дошкульного удару українській книзі, тим більше, що разом з тим російський уряд вислав за межі України на далеку північ й найактивніших громадівців із молодих українців (П. Єфименка, О. Кониського, В. Лободу, П. Чубинського, А. Шиманова тощо) [476, с. 18].

Звичайна статистика доводить, наскільки тяжкого погрому завдав українській книзі Валуєвський циркуляр. Упродовж 1856–1863 рр. число українських видань неухильно йшло вгору, зростаючи щороку. 1863 р. ця крива зростання відразу заламується, й за кількістю виданих цього року українських книг відбувається «відкат» до позицій 1859 р. 1864 р. у Російській імперії вийшло друком 12 українських книжок, 1865 р. – 5, 1866 р. – жодної, у наступні три роки – по дві щороку.

Отже, упродовж семи років після Валуєвського циркуляру було надруковано стільки українських книжок, скільки за один лише 1862 р. [411, с. 137]. Але це був тільки новий антракт в історії української книги (М. Драгоманов включав занепад українського книгодрукування у ширший період, що його окреслював як другий «антракт з історії українофільства 1863–1872 рр. [411, с. 137]»), – антракт, якого кінець позначився вже на початку 1870-х років. Заборонний курс хутко пережив себе, й це використали молоді українські сили.

Вже на початку 1870-х років Київ перетворюється на центр українського руху. Тут збираються найвизначніші українські наукові й літературні сили, об'єднані в «Громаді», що була заснована ще під час «медового місяця» російського лібералізму (тобто на початку 1860-х рр) [135, с. 91–125].

Починається інтенсивна наукова робота, яка виявилася, зокрема, у відомій «експедиції» П. Чубинського 1869 р., у новозаснованому «Юго-Западном Отделе Российского Географического Общества» (1872) [677], й дала зразки не тільки збирання матеріалів, а й їхнього опрацювання новими науковими методами. За оцінкою С. Русової, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876) «відіграв величезну роль; він розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринославу, Манжура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості [166, с. 155]».

Хоча і не такими високими темпами неухильно розвивалося українознавство у київському Університеті св. Володимира та по інших університетських центрах підросійської України, відбувається його інституціоналізація [294; 299; 434; та ін.]. З'являється низка першорядних художніх талантів (І. Нечуй-Левицький, М. Старицький й близький до Київського гуртка П. Мирний), постають початки національного українського театру (М. Старицький, М. Лисенко). Все це не могло, певна річ, не вплинути й на долю української книги. З відомих казок Ів. Рудченка (1869–1870) починає видавництво розвиватися у двох напрямках – популярної літератури та наукових творів [280, с. 461].

Заходами Київської Громади друкується представницька низка популярних книжок, що мали на меті дати народові в популярній формі відомості з тієї чи іншої галузі знання або просто хорошу й цікаву, між іншим й дитячу, книжку. До цієї серії належали, зокрема: поновлене видання популярної космографії «Дещо про світ божий» (1874), «Розмова про небо та землю» (1874) й «Розмова про земні сили» (обидві – О. Іванова в українському перекладі М. Комарова; 1875), «Що робиться у воздуху і що з

того треба знати землеробу» (1875) та «Як розпізнати ґрунт» (1876) М. Горбунова (переклад з російської І. Реви), «Про звірів» (по Брему) Яструбця (Хв. Вовка, 1876), «Ліки своєнародні», «Про хвороби і як їм допомогти», «Про холеру» (1875) (усі три – С. Носа), «Як тепер одбуватиметься воєнна служба» М. Троцького (1875), «Про кари, до яких присуджують мирові судді» (1876), «Про українських козаків, татар та турків» М. Драгоманова (1875), «Перші Київські князі» (1876), «Татари і Литва на Україні» (1876), «Унія і Петро Могила» (1875) Ів. Левицького, «Дітські пісні, казки й загадки» Лободовського (1876) й т. ін. [281, с. 48–49; 329; 476, с. 20]

Це був тільки початок широкого популярного видавництва, яке існувало лише упродовж неповних трьох років (1874–1876) й припинилося на пікові власної діяльності, залишивши у рукописах ще чимало книжок, яким вже не судилося побачити світу. Так, за свідченням акад. С. Єфремова, йому доводилося гортати рукописи третьої книжки «Розмов» О. Іванова (український переклад М. Комарова), що давала читачеві виклад популярної соціології, а також надзвичайно гарно складеної фізіології Г. Стрижевського («Як живе тіло людське») тощо. Все це підпало вже під новий заборонний закон й не встигло вийти з-під друкарського станка [281, с. 49].

Нетривалий період національної «відлиги» 1870-х років приніс й чимало здобутків у царині науки та художнього письменства: Ів. Рудченка – згадані вже «Казки» (1869–1870) й «Чумацкие народные песни» (1874); славетний корпус історичної пісенності – «Исторические песни малорусского народа» з примітками й коментарями В. Антоновича та М. Драгоманова (1874–1875) (у збиранні матеріалів до цього видання брали участь студенти Університету св. Володимира й аматори-етнографи, які таким чином залучалися до українознавчої праці й зазнавали впливу Київської громади) [476, с. 20]; М. Драгоманова – «Малорусские народные предания и рассказы» (1876); М. Левченка – «Опыт русско-украинского словаря» (1874), у реєстрі якого понад 7 500 російських слів і майже 9 000 українських [595, с. 306]; величезний матеріал у «Трудах этнографическо-статистической экспедиции»

П. Чубинського (СПб., 7 томів, 1872–1878) та в двох томах «Записок Юго-Западного Отдела» Російського Географічного Товариства (1874–1875) [294; 434; 476, с. 21–22].

З красного письменства з'явилася поважна серія творів Ів. Нечуя-Левицького, М. Старицького, О. Федьковича, й знову ж таки чимало творів, як, наприклад, «Хіба ревуть воли, як ясла повні» П. Мирного або «Причеп» Ів. Нечуя-Левицького, що були вже навіть дозволені цензурою, але надовго зникли з обрію українського читача в Росії [281, с. 49].

Такою була коротка, але надзвичайно плідна видавнича діяльність Київської Громади та її поодиноких членів у 1870-х роках. З історичної перспективи її цілком слушно можна вважати за блискучу сторінку в історії української книги, надто взявши на увагу становище друкованого слова взагалі в тодішній російській провінції. Київ тоді був чи не єдиним з провінційних міст Російської імперії, що розгорнуло таку широку культурну роботу, яка звернула увагу на себе не тільки в центрах, а й за кордоном, «скрізь викликаючи співчуття й здивування [281, с. 49]». Зважаючи на тодішній загальний стан українського друкованого слова у імперії Романових, не буде перебільшенням стверджувати, що громадівці значною мірою уможливили поступальний розвиток суспільно-політичної думки в Україні в останній чверті XIX ст. й сприяли пробудженню національної самосвідомості серед української інтелігенції [476, с. 23].

У цей період почав уже вироблятися тип української популярної книги – удосконалені щодо змісту «метелики» 1860-х років; чисто літературна творчість усе ширше захоплює життя й, окрім оригінальних творів, дає вже й зразки перекладної роботи (М. Старицький). Порівнюючи з цим досить широким розмахом громадської літературно-видавничої діяльності у Києві, здобутки на тому полі поодиноких людей у самому Києві й інших містах підросійської України лишаються далеко на задньому плані й мають розпорошений, несистематичний вигляд. У Києві по кілька книжок видали книгарі: Ф. Піскунов (Гоголя-батька «Простак», альманах «Чайка», 1876,

тощо), Федоров, Холевинський, Наголкин; в Одесі – книгар Распопов, у Харкові – дещо вийшли з творів Вол. Александрова. Одначе ідеологічним й технічним лідером у справі національного книгодрукування був і залишався у той час Київ [281, с. 49].

На жаль, ця робота у Києві звернула на себе увагу не тільки в наукових та культурних колах Росії й закордону, але і ближчу – у добровільно-поліційних сферах самого Києва. Розцвіт українського видавництва збігається з розцвітом прихованої й явної донощицької «літератури» (М. Юзефович, С. Гогоцький та ін.), яка настирливо проводила одну думку – що все це «есть ничто иное, как попытка, которой маскируется чистейший социализм или, вернее, чистейшая демагогия [280, с. 462]».

Царські урядовці у Санкт-Петербурзі та окремі місцеві діячі, насамперед голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів таємний радник М. В. Юзефович та колишній професор Університету св. Володимира, редактор реакційного часопису «Киевлянин» В. Я. Шульгін, акцентуючи увагу на небезпеці українофільської пропаганди, перейшли у відкритий наступ. Наприкінці 1874 р. В. Шульгін ініціював на шпальтах «Киевлянина» антиукраїнську кампанію, обравши головною мішенню Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який, мовляв, «захоплено гуртком т. зв. українофілів, і влада зі службовцями і вельможними панами легалізує підпільне товариство та його роботу [476, с. 23]».

М. В. Юзефович надіслав до імперської столиці меморандум, що мав за мету довести «неблагонадійність» так званого «українофільства». У доносі, серед іншого, наголошувалося, що розбійницькі зграї, які з'являються у краї, не що інше, як початок нової гайдамаччини. Автор спонукав уряд до вжиття радикальних заходів, аби запобігти потенційній небезпеці, пропонуючи зокрема ліквідацію Південно-Західного відділу Російського географічного товариства й підкреслюючи, що поки М. Драгоманов й П. Чубинський будуть тут, «жодні заходи не зупинять рух, що виник з їхньої ініціативи [476, с. 24]».

27 серпня 1875 р. начальник III відділення генерал-ад'ютант О. Л. Потапов підписав наступний обіжник: «Государь император ввиду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке, Высочайше повелеть соизволил учредить под председательством министра Внутренних Дел Совецание из министра Народного Просвещения, обер-прокурора Святейшего Синода, главного начальника III-го Отделения собственной его императорского величества Канцелярии и председателя Киевской Археографической Комиссии тайного советника Юзефовича для всестороннего обсуждения этого вопроса [538, с. 204]». Наступного дня цей лист було надіслано очільникам відповідних відомств й зацікавленій особі – М. В. Юзефовичу [411, с. 173].

Отже, відповідно з волею Олександра II, у Петербурзі було створено спеціальну нараду, очолювану міністром внутрішніх справ імперії генерал-ад'ютантом О. Є. Тимашевим й покликану запропонувати ефективні заходи для поборювання українства й насамперед його друкованого слова. До складу наради увійшли також міністр народної освіти граф Д. А. Толстой, обер-прокурор Синоду К. П. Побєдоносцев, шеф жандармів генерал-ад'ютант О. Л. Потапов та автор доносу М. В. Юзефович.

Нарада, ґрунтуючись на інформації цензурного відомства, так охарактеризувала літературну й видавничу діяльність в Україні: «Цензурное ведомство давно уже обратило внимание на появление в печати значительного числа книг, издаваемых на малорусском наречии, не заключающих в себе, по-видимому, ничего политического и возвращающихся единственно в сфере интересов чисто научных и художественных. Но, следя с особенным вниманием за направлением всех расплодившихся во множестве изданий для народа на малорусском наречии, нельзя было не прийти к положительному заключению о том, что вся литературная деятельность так называемых украинофилов должна быть отнесена к прикритому только благовидными формами посягательству на

государственное единство и целость России. Центр этой преступной деятельности находится в настоящее время в Киеве. Стремление киевских украинофилов породить литературную рознь и, так сказать, обособиться от великорусской литературы, представляется опасным и потому еще, что совпадает с однородными стремлениями и деятельностью украинофилов в Галиции, постоянно толкующих о 15-миллионном южнорусском народе, как о чем-то совершенно отдельном от великорусского племени [411, с. 176]».

Наслідком роботи цієї наради й стало підписання 18 травня 1876 р. російським імператором Олександром II так званого Емського акта, основними положеннями якого було заборонено: 1) ввезення до імперії без особливого на те дозволу Головного управління в справах друку будь-яких книжок і брошур, виданих за кордоном на «малоросійському наріччі»; 2) видання в імперії оригінальних творів чи перекладів на «малоросійському наріччі», за винятком: історичних документів та пам'яток, а також творів красного письменства; однак за умови, щоби під час публікації історичних пам'яток неодмінним було дотримання правопису оригіналів, а у творах красного письменства не було жодних відступів від «загальноприйнятого російського правопису»; дозвіл на їх публікацію мав видаватися лише після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку; 3) сценічні вистави та публічні читання на «малоросійському наріччі», а рівночасно й друкування на ньому текстів до музичних нот [411, с. 178; 538, с. 379]. Особливий наголос було зроблено на забороні «кулішівки» – українського фонетичного правопису, застосованого П. Кулішем у «Записках о Южной Руси» (т. 1, 1856) та «Грамматці» (1857), а згодом використовуваного у часописі «Основа» [595, с. 297]. Наголошувалося, що слід дотримуватися «общерусской орфографии», тобто заборонялося використання літери «ї» замість «й» та «і» перед приголосною [411, с. 178].

Акт 1876 р. був послідовним розвитком попередніх засад російської імперської політики, що вбачала в українському національному русі

«польсько-австрійську інтригу», спрямовану на відокремлення України від імперії Романових.

Внаслідок реакційних дій царату було ліквідовано Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, закрито часопис «Киевский телеграф». Звільнений з Університету св. Володимира у Києві 1875 р., наступного року був змушений виїхати за кордон М. Драгоманов (зрештою, еміграція ця була, так би мовити, силувано-добровільною – «санкціонована» Київською Громадою). Дещо згодом емігрували М. Зібер, Ф. Вовк, С. Подолинський. Довелося покинути батьківщину й П. Чубинському, Ф. Мищенкові, П. Житецькому, Н. Тумасову, Ю. Цвітковському. Отже, репресивні заходи російської влади завдали тяжкого удару національній справі, проте не спромоглися завадити повільному формуванню нового українства [476, с. 25; 654, р. 44].

За умов рестрикційних заходів російської імперської адміністрації українське друковане слово змушене було шукати вихід за межами імперії Романових. Відтак закордонні видавництва 1870–1880-х рр. стали першими спробами нелегальної соціалістичної літератури українською мовою [281, с. 50].

Як вже вище згадувалося, внаслідок репресивних дій російської влади низка українських діячів змушена була емігрувати за кордон. Потребу у вільному друці українське слово мало вже давно, як і відповідний матеріал для такого безцензурного поширення. Наприклад, нелегальні твори Т. Шевченка та деякого з його молодших колег роками оберталися серед української спільноти у рукописах й навіть робилися спроби їхнього видання. Так само робилися спроби й відгукуватися на злободенні виклики й потреби у формі україномовних прокламацій. Синхронно з тим, як посилювалися антиукраїнські заходи царату, зростала й потреба у вільному слові, й задля задоволення саме цієї потреби насамперед й постала українська закордонна еміграція [280, с. 466].

Реакція другої половини 1860-х – 1870-х рр. у Російській імперії змусила залишити вищу школу багатьох представників студентської молоді. У своєму прагненні здобути освіту, молодь, позбавлена такої можливості у себе на батьківщині, перебирається до закордонних університетів й тут, на волі, згуртовується, здобуваючи не лише освіту, а й політичне виховання. Деякі західноєвропейські й центральноєвропейські міста, наприклад, Цюріх, стали своєрідними центрами високошкільної молоді з Росії, серед якої було й чимало українців з Великої України й Галичини.

Природно, що серед інших питань революційної теорії й практики обговорювалася поміж цюріхською молоддю й українська справа. Засвідчує це й тогочасне листування, в якому відбилися сліди палких дебатов на українські теми, й навіть відбулася 1873 р. своєрідна російсько-українська конференція, що пробувала розв'язати ці питання [281, с. 51]. В результаті постало кілька спроб організувати у Європі видавництва, що постачали б нелегальну, головним чином соціалістичну, літературу в Україну.

Визначну роль у тогочасному закордонному українстві відіграв С. Подолинський, один з перших соціалістів-українців, що гуртував українську молодь на ґрунті соціалізму. Йому належить перша спроба організації закордонного українського видавництва соціалістичної літератури.

1875 р. у Відні за допомогою студентів-галичан він видав під псевдонімом В. Кістка свою брошуру «Парова машина», що у ній у белетристичній формі подано популярні відомості про експлуатацію робітництва у капіталістичному суспільстві й про конечну потребу соціальної революції, що одна лише й спроможна поліпшити становище трудящих мас. Наступною була надрукована брошура С. Подолинського «Про бідність. Розмова перша», що у ній з'ясовувалися причини пауперизації суспільства й викладалося учення про додаткову вартість. Третім виданням підприємства С. Подолинського була переробка російської «Хитрой механики» (про податки) під заголовком «Правда»; четвертим – «Правдиве

слово хлібороба до своїх земляків» Ф. Волховського на тему аграрних злиднів та способів їх позбутися. Більше книжок цього видавництва вже не виходило, оскільки австрійська свобода слова не витримала бунтарського тону останньої брошури й конфіскувала її, притягнувши до судової відповідальності номінального видавця, О. Терлецького. На цьому й припинилася ця, безперечно, цікава спроба українського соціалістичного видавництва, розрахованого на широкі маси трудящих [245, с. 34–44].

У Галичині «видання В. Кістки» свого часу набули значного розголосу як своїм змістом, так і, можливо, навіть більше судовим процесом, що був взагалі першим соціалістичним процесом в Австрії з участю українців. Важко відстежити, яка кількість «видань В. Кістки» потрапила у підросійську Україну, але відомості про поодинокі випадки конфіскації цих книжок зафіксовані в історіографії. Принаймні «Парова машина» й була тією книжкою, за яку 1879 р. виключили з харківського реального училища 15-річного Б. Грінченка [595, с. 126].

Отже, й на Слобожанщину, до Харкова, «залітали ті перші ластівки соціалістично-революційної літератури, що вивелися в австрійській столиці [281, с. 52]».

Набуття чинності Емським актом 1876 р. фактично унеможливило легальну видавничу діяльність Громад у межах Російської імперії. Об'єктивний стан справ вимагав створення українського закордонного осередку й друкування позацензурного періодичного органу. Втім, питання про потребу заснування за кордонами імперії Романових власного часопису, який не підлягав би російській цензурі, громадівці обговорювали ще 1874 р. [476, с. 25].

Того ж року було сформовано комітет, якому було доручено виробити програму видавництва. Меценатом виступив Я. М. Шульгін (1851–1911), який пожертвував на майбутню видавничу справу 12 тис. руб. зі своєї спадщини. Редагування закордонного видання Громада доручила М. П. Драгоманову, вирішивши виплачувати йому щорічно 1 600 руб. й

взявши на себе зобов'язання регулярно надсилати за кордон наукові й публіцистичні матеріали для оприлюднення у незалежному видавництві.

На думку В. Антоновича, майбутній орган мав видаватися у Львові, а коли б це виявилось неможливим, то у Відні або Женеві. В той же час громадівці не виробили одностайної думки щодо спрямування часопису. Очолювана М. Драгомановим група вважала, що журнал мав би пропагувати соціалістичні ідеали та орієнтувати українське суспільство на активну боротьбу з царатом. Натомість В. Антонович та його однодумці бачили спрямування часопису у зосередженні винятково на українських проблемах, ознайомленні європейської спільноти й громадської думки зі станом та завданнями українського національного руху. Відтак від самого початку громадівцям бракувало єдності поглядів на головні завдання й напрямки діяльності власного закордонного представництва. Зазначена дихотомія з часом спричинила загострення непорозумінь, а згодом й розрив між М. Драгомановим й Київською Громадою.

Виїхавши за кордон, М. Драгоманов оселився у Відні, де 1876 р. надрукував брошуру «По вопросу о малорусской литературе». Спершу він думав розташуватися в австрійській столиці як ближчому до України, особливо Галицької, європейському центрі. Але конфіскація «Правдивого слова» й процес видавця перших соціалістичних брошур українською мовою виразно довели, як небезпечно було б розпочинати справу українського видавництва на австрійському ґрунті. Видавши у Відні одну тільки вищезгадану брошуру, М. Драгоманов того ж 1876 р. оселився у Женеві і мало не самотужки, за допомогою тільки невеличкого гуртка (значну допомогу надавали йому С. Подолинський, М. Павлик та Л. Драгоманова), десять років провадив широку видавничу роботу.

«План літературно-політичної роботи, – згадував згодом М. Драгоманов, – я склав собі такий: 1) перш за все, дати якомога більш матеріалу для пізнання України й її народу, культурних його заходів та стремлінь до волі й рівності; 2) як цим матеріалом, так і викладанням

західноєвропейських ліберальних та соціально-демократичних ідей, спричинитись до організації по українських землях в Росії й Австрії політичних гуртків, котрі б узялись за культурне, політичне й соціальне визволення народу [71, с. 39]». Відповідно до такого плану було зроблено й «поділ літературної праці: писати по-українському все, що стосується безпосередньо до України та до поширення в ній соціалістичних ідей; писати по-російському різні речі політично-ліберального й федерального характеру, стежучи за всіма подіями, котрі хвилюють публіку в Росії [71, с. 40]».

Першій половині зазначеного плану відповідала насамперед «Громада» (усього упродовж 1878–1882 рр. вийшло 5 томів неперіодичного видання та дві книжки журнального типу з такою назвою) й низка брошур і більших праць: «Про багатство та бідність» (українською й білоруською мовами), «Про те, як наша земля стала не наша» (1877), «Про хліборобство» (1877); «Життя і здоровля людей на Україні» (1879) та «Ремесла й хвабрики на Україні» (1880) – обидві С. Подолинського; «Марія» Т. Шевченка (1882); «Хіба ревуть воля, як ясла повні» – роман П. Мирного й І. Білика (1880) й т. ін. До другої серії належали праці російською мовою – самого М. Драгоманова: «По вопросу о малорусской литературе» (1876), «Турки внутренние и внешние» (1876), «Внутреннее рабство и война за освобождение» (1877), «До чего довоевались?» (1878), «За что старика обидели и кто его обижают?» (1878), «Детоеубийство, совершаемое русским правительством» (1877), «Соловья баснями не кормят» (1880), «Было бы болото, а черти будут» (1880), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1881), «Вільна Спілка – Вольный Союз. Опыт украинской политико-социальной программы» (1884) й багато інших [281, с. 53].

Як у «Громаді» вміщено статті з програмних й практичних українських питань, так у російських брошурах М. Драгоманова, згодом зібраних у паризькому двотомнику його творів [65; 66], подавався відгук мало не на всі визначні події російського життя. «Мої політичні брошури, – згадував згодом М. Драгоманов, – спочатку викликали незадоволення російських соціалістів-

революціонерів, але нарешті брошуру «До чого доводувались?» передруковано петербурзькою потайною друкарнею і прийнято за кордоном, як прокламацію «Исполнительного Комитета русской социально-революционной партии» [71, с. 42]».

Виїзд М. Драгоманова за кордон поставив перед Київською Громадою нові завдання: потрібно було допомагати М. Драгоманову, збирати кошти й шукати шляхи для передачі їх до Женеві. У цій роботі брали участь С. Подолинський, П. Чубинський, Ф. Вовк, В. Беренштам та інші громадівці. Матеріально підтримав місію М. Драгоманова й відомий український меценат В. Ф. Смиренко [141, с. 354]. 1876 р. громадівці переслали М. Драгоманову на часопис та друкарню 1 500 руб., 1877 та 1878 рр. – по 3 000 руб. [476, с. 26]

Одначе поява першого випуску «Громади», що його публікації були просякнуті соціалістичними та антимонархічними ідеями й виразно контрастували з поглядами й настроями більшості Київської Громади, викликала серед громадівців «велике збентеження й незадоволення [266, с. 65, 67]». У свою чергу, й М. Драгоманов мав підстави для незадоволення Громадою – внаслідок майже цілковитої відсутності обіцяного літературного матеріалу й нерегулярності надходження від неї коштів на видавничі потреби закордонного підприємства. Певне порозуміння між М. Драгомановим й В. Антоновичем було досягнуто 1880 р. у Женеві – київський професор перебував у цьому швейцарському місті у науковому відрядженні. Під час їхньої особистої зустрічі було проdiscутовано видавничу діяльність М. Драгоманова, затверджено план подальшої праці, урегульовано фінансові проблеми. Одначе «більшість питань політичного характеру, що були головною причиною їх розходжень, все ж таки zostались нерозв'язаними [476, с. 27]».

1 березня 1881 р. був убитий російський цар Олександр II, що покляло край сподіванням на ймовірні конституційні реформи. Розпочалася нова хвиля урядового терору, більшість народницьких гуртків було розгромлено,

активних революціонерів чекали арешти, ув'язнення, заслання на каторгу [141, с. 460]. За таких обставин більшість членів Київської Громади вирішила відмовитися від будь-якої політичної діяльності, котра б спричиняла конфронтацію з владою, й зосередити зусилля на формуванні у суспільстві національної свідомості шляхом поширення й інтенсифікації культурно-освітньої та наукової роботи. Це ще більше посилювало суперечності між Громадою та М. Драгомановим. У листуванні поміж громадівцями та їхнім закордонним представником виразно розкриваються концептуальні засади культурницького й «революційного» угруповань Київської громади щодо їхнього ставлення до нагальних проблем й перспектив суспільно-політичного й національно-визвольного руху.

Виразник думок поміркованих громадівців, відомий правознавець, професор Університету св. Володимира О. Ф. Кістяківський занотував 5 травня 1883 р.: «Вчера было у нас собрание громады. Беседа шла о частных вопросах. Поднят был вопрос о необходимости оказать Драгоманову поддержку денежную для продолжения печатания «Исторических песен малорусского народа». Я стоял на том, чтобы денег не давать на заграничные издания даже такого невинного характера, как исторические песни. Женевские издания, даже невинного содержания, для нас недоступны. Следовательно, не подобает нам тратиться на издания таких сочинений, которые не имеют и не могут иметь распространения в России. Мы сами имеем много дела, у нас на очереди стоит издание малороссийского хронографа, и хроники XVII ст., и малороссийского Евангелия XVI ст. [141, с. 418]».

Відтак М. Драгоманов не сприйняв заяву Громади щодо «безкорисності» політичних закордонних видань, наголосивши натомість на конечній потребі для українства за тогочасної ситуації заявити про себе ясно й голосно, адже в іншому випадку – «ніхто не піде за нами, коли настане ранок». М. Драгоманов переконував громадівців, що слід поставити український рух «на ґрунт європейський – ідейно й географічно, – і що тільки

на цьому ґрунті українська справа може вигоріти взагалі й почасти пережити теперішню реакцію [476, с. 28]».

Жоден з закидів М. Драгоманова на власну адресу Київська Громада не сприйняла, визнавши натомість, що його політичні публікації у європейських часописах були передчасними й не провадили українство до «практичного, реального діла». 1885 р. стався остаточний розрив В. Антоновича з М. Драгомановим внаслідок принципових розходжень щодо концепції майбутнього устрою України. Якщо київський професор обстоював південно-західнослов'янський федералізм, то його закордонний опонент виступав проти. В. Антонович був союзником галицьких народовців у їхній боротьбі з москвофілами [636, с. 86–100]; натомість М. Драгоманов вважав цю боротьбу зайвою; перший ставився негативно до молодогромадівських гуртків «політиків», другий – позитивно. І хоча окремі громадівці (наприклад, М. Лисенко) продовжували підтримувати М. Драгоманова, більшість членів Старої громади залишилася на боці В. Антоновича [476, с. 29].

Опонент В. Антоновича, вищезгаданий проф. О. Ф. Кістяківський занотував у щоденнику 2 березня 1884 р.: «Я настаиваю, чтобы украинофильству дано было направление исключительно практическое, местное, чуждое драгомановских увлечений. Следует все силы направить к тому, чтобы народное самопознание проникло во все слои, во все классы общества. Прозелитизм украинофильства должен сделаться первою и исключительною задачею. Драгоманов мечтал создать социалистическое, радикальное украинофильство. Я же думаю о создании украинофильства как национального сознания. Украинифилом должен быть каждый житель Малороссии ... . Украинифильство должно быть практическим. Каждый, работая в своей сфере, на своем поприще, на котором его поставила судьба, должен быть националистом. Это так называемая малая политика, в отличие от большой драгомановской политики [141, с. 455]». І далі, вже зовсім сервільно й майже «єдїнонедєлімськи» – очевидно, як результат сповїдуваної

Олександром Федоровичем «малої політики»: «Нераздельность Малороссии с Великою Россиею должна лечь в основание малороссийской партии. Никакие соблазны извне, никакие притеснения внутри не должны отвращать нас от единства с общим нашим отечеством Россиею. Мы должны разделять общую нашу судьбу в полной надежде, что Россия выйдет рано или поздно на другую дорогу, на дорогу политической свободы и широкого развития [141, с. 455]».

Стара Громада у цей час перетворилася на напівконспіративну організацію з обмеженою кількістю учасників. Як згадував Є. Чикаленко: «З 1876 р., після розв'язання (...) Київського відділу Географічного Товариства і заборони української літератури (...), «Стара Київська Громада», виславши за кордон свого члена М. П. Драгоманова голосно протестувати проти такої кривди українському народові, що він блискуче й виконував, видаючи журнал «Громада» та всякі публікації на всяких мовах, сама притихла і сховалася в підпілля. До 1876 р. вона мала по Україні до сотні своїх членів, а після закону Юзефовича 1876 р. оголосила себе зліквідованою, а тим часом зосталася існувати у великій таємниці, навіть між українцями, в числі тільки чотирнадцяти душ [179, с. 210]».

Попри вищезгадані розбіжності й принципові суперечки зі своїми київськими опонентами, українська публіцистика й видання М. Драгоманова справили потужний вплив на формування політичної думки в Україні. На «Громаді» й інших його творах виховалося кілька поколінь вітчизняної інтелігенції, й у історії української громадської думки цей женеvський епізод закордонного видавництва, незважаючи на його нетривалість, займає виключне становище. Попри те, що женеvським виданням важко було потрапляти до рук читача у підросійській Україні, деякі з них, як свідчив сам М. Драгоманов, «розійшлись зовсім [68, с. 7]» й, безперечно, робили свою справу, впливаючи на напрям думок представників вітчизняної інтелектуальної еліти й ширші кола української інтелігенції [281, с. 53].

Характеризуючи черговий «антракт в історії українофільського руху» у Російській імперії, який настав після відомої заборони 1876 р., С. Русова висловлювала такі міркування, аналогічні вищенаведеним спогадам Є. Чикаленка: «Політична праця на той час була майже неможлива, бо уряд всякій, навіть культурній, праці ставив найбільші перешкоди, так що молоді партії всі перейшли до терору (...). В університетах був скрізь неспокій, і наша українська праця майже цілком заховалася або в інтимні гуртки, або в Галичину. Саме ім'я Драгоманова боялися голосно вимовляти, бо воно було зв'язане з політичним напрямком діяльності, а т. зв. Стара Громада якогось політичного напрямку зріклася і виявляла свою діяльність лише в словарі та в виданні дуже цінного журналу «Кіевская Старина», який не мав жодної політичної окраски, та й то цей журнал деякі українці передплачували на чуже ім'я [168, с. 80]».

Українська інтелігенція у Російській імперії, позбавлена можливості вільної політичної, громадської й навіть аполітичної культурної діяльності, сконцентрувала натомість увагу на наукових дослідах у ділянці української історії й мови, маючи на меті довести культурно-історичну самобутність українського народу та його право на вільний і самостійний національний розвиток.

Непересічну роль у розвитку українознавства й пропаганді історичних, етнографічних, археологічних знань відіграв журнал «Киевская старина» (1882–1906) [476–478]. Хоча він і був російськомовним, характер і тематика його публікацій широко відбивала питання археології, церковної та загальної історії, художньої літератури; у ньому вміщувалися біографічні та бібліографічні матеріали, критичні статті та ін. Серед його дописувачів широко відомі імена таких учених, як В. Б. Антонович, С. Т. Голубєв, П. Г. Житецький, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, І. Ф. Павловський та ін. [436, с. 83].

Отже, заснування «Киевской старины» було колективною справою української інтелігенції, значна частина якої (принаймні серед фундаторів й

осіб, причетних до заснування часопису) належала до Київської Громади й плекала сподівання розробкою й популяризацією вітчизняної історії впливати на формування національної самосвідомості [476, с. 36–37]. І ця спроба виявилася напрочуд вдалою. Принаймні, М. Грушевський (шістнадцятирічний юнак на момент появи першого тому «Киевской старины») так згадував цю подію: «На той час батько зробив мені дуже доречний подарунок, що мав великий вплив на дальший напрям моїх інтересів: він виписав мені «Київську старину» за перший рік, 1882, і заперенумерував на наступний, 1883. Фундатором-видавцем і першим редактором «Київської старины» був Феофан Гаврилович Лебединцев, холмський шеф мого батька (...) [126, с. 120–121]». Числа «Киевской старины», наголошував історик, «поглибили мої симпатії й інтереси до української старовини, вони вперше дали мені хоч в деякій мірі поняття про сучасний стан українського життя, українського руху (...). Роздумуючи над тим, як багато я завдячив їй першим двом річникам, я скріплююся у вдячності і признанню громадським заслугам її фундаторів і керівників. Скільком поколінням українського громадянства протягом її перших двох десятиліть існування служила вона такою школою? [126, с. 121]»

Як вже вище зазначалося, Емський указ 1876 р. запровадив жорсткі обмеження щодо українського друкованого слова. Наслідком його серед українських авторів і видавців назагал запанувала й звичайна психічна депресія. Чимало з них замовкло, зневірившись в українській справі. Більш енергійні виїхали до Галичини у конституційній Австрії або інших європейських країн, щоби звідти поширювати українське друковане слово.

Втім, черговий «антракт» в українському книгодрукуванні у Російській імперії не був аж надто тривалим. Вже на початку 1880-х років цензура стала дещо поступливішою. Цим скористалися такі вітчизняні видавці, як, наприклад, М. Старицький, І. Левицький, Олена Пчілка, Б. Грінченко та ін. М. Старицькому вдалося навіть, окрім власних авторських книжок, започаткувати друкування неперіодичного альманаху «Рада», що його два

випуски з'явилося упродовж 1883–1884 рр. О. Ф. Кістяківський занотував 1 травня 1883 р.: «Вышла «Рада» – малороссийский сборник, изданный Старицким. Книга достойная похвалы. Вышел «Кобзар» и получен в Киеве: печатался в Петербурге. Напечатано 6 100 экз. (...) Малороссийская литература растет, ширится. Появляются новые деятели [141, с. 415]».

Цензурну блокаду тих років проривали й окремі науково-популярні видання для ширшого громадянства: «Про обклашки (дифтерит)» Ми-ча (1881), четверте видання брошури «Дещо про світ божий» (1882), «Оповідання про комах» О. Степовика (О. Комарова) (1882), «Про дифтерит або обклашки» М. Хведоровського (1882), «Земля і люде в Росії» К. Гамалії (1883), «Про грім та блискавку» В. Чайченка (1883); з'являються й окремі підручники, як, наприклад, «Грамматка» О. Кониського (1883) або «Читанка» Хуторного-Лубенця (1883). Втім, нетривалий період цензурної лібералізації щодо українського друкованого слова у другій половині 1880-х рр. знову змінився на жорсткий курс [281, с. 54].

Чергове поживлення й піднесення вітчизняного книгодрукування розпочинається з 1890-х рр., коли за видавничу справу знову беруться українські громадські кола, беруться систематично й, за словами акад. С. Єфремова, «встигають поробити проломи навіть у товстих мурах несамовитої цензури з часів темної реакції [281, с. 56]».

Упродовж останнього десятиліття ХІХ ст. у підросійській Україні виникло 4 українських видавництва, що мали на меті постачати на книжковий ринок добру книжку. Пріоритет у цій справі належав Б. Грінченкові, який перші спроби у цій царині здійснював ще на початку 1880-х рр. у Харкові з гуртком товаришів-учителів. Після кількох невдалих спроб в Україні й навіть за кордоном, 1894 р. у Чернігові він започаткував власне видавництво «Курінь» на гроші (1 000 руб.) свого приятеля І. Череватенка.

Багато перешкод стояло на заваді Б. Грінченкові: цензура, вбогі технічні засоби у провінційному Чернігові, брак коштів на видавництво і власна

незабезпеченість, що вимагала ще й сторонньої роботи заради шматка хліба, непротореність шляхів для збуту книги, невизначеність й випадковість «споживача» – українського читача – та ін. Дошкуляла цензура, через що доводилося вдаватися до хитрощів, дурити цензуру невинними заголовками, квазібелетристичною формою, надолужувати упертістю, відстоювати кожний рукопис, надсилаючи скарги до урядовців у Петербурзі. В одному з тогочасних листів до колеги-видавця Б. Грінченка охарактеризував прикрі умови власної друкарської діяльності: «Заборони скрізь (...). А иноді й щастить, от як [Марії] Загірній (дружина Б. Грінченка. – *К. І.*). У той час, як їй дозволяють, напр., Стефенсона та Орлеанську дівчину, мені забороняють невинну Сахару або Гутенберга. Але я на те не зважаю. Мені заборонили Котляревського і по-українському, і по-московському. Переробив і знову незабаром пошлю. Те ж раджу й вам. Одмініть заголовки, псевдонім, пошліть від когось іншого. Бо хоча цензура й забороняє, але часом і пускає. Через віщо те пустила, а те заборонила, ніяк не можемо зрозуміти. Через те й доводиться посилати всячину, рахуючи собі, що а може так чи сяк проскочить [281, с. 57]».

Невтомна боротьба з цензурою зрештою принесла позитивні наслідки. 1894 р. з'явилося перше видання Б. Грінченка. А на момент ліквідації його чернігівського підприємства 1901 р., ним було видано майже 50 книжок (кожна накладом у 5 000 – 10 000 прим.). Крім белетристики (твори Є. Гребінки, П. Грабовського, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, Ю. Федковича та ін.), з'явилася низка науково-популярних праць з медицини, техніки, історії, природознавства. Чернігівське видавництво відродило колишні традиції популярної української книжки й було першим вітчизняним видавництвом, що провадило свою працю систематично [281, с. 57].

На рік пізніше припадає заснування аналогічного видавництва у Києві, ініційованого О. Кониським, який передав йому основний фонд у 75 руб. Підприємство згодом отримало назву «Вік». Складалося видавництво

переважно з студентської молоді (О. Лотоцький, В. Доманицький, С. Єфремов, пізніше Ф. Матушевський, В. Дурдуковський та ін.). 1896 р. з'явилося його перше видання. Праця «Віку» відбувалася в аналогічних умовах, що й у Б. Грінченка: перманентне змагання з цензурою, хронічним безгрошів'ям, неналагодженим збутом тощо. Попри зрозумілі труднощі, за перші 10 років праці (1896–1905) «Вік» видав 82 назви книжок у 91 томі – загалом 325 700 прим., на суму близько 100 000 руб. Видання «Віку» можна розбити на чотири серії: 1) серія народних книжок – 70 позицій до 1918 р.; 2) «Українська бібліотека» – окремі твори українських письменників та збірники – 23 томи; 3) збірки творів українських письменників – 9 томів; 4) позасерійні видання – 13 томів. Після революції 1905 р. додалася й публіцистична серія «Наші справи» – 21 випуск. Крім того, у збірниках видавництва – три томи «Віку» (1902), «Літературний збірник на спомин О. Кониського» (1903) й «На вічну пам'ять Котляревському» (1904) – брали участь ледь не усі тогочасні вітчизняні літератори [281, с. 58].

Менш виразним було харківське видавництво молоді, що також розпочало свою діяльність у другій половині 1890-х рр. під керівництвом Г. Хоткевича (позначало свої видання криптонімом: «видано Вс. І. Гуртом» – тобто «всі гуртом»). Підприємство припинило діяльність перед революцією 1905 р., обмежившись виданням півтора десятка белетристичних книжок.

Наприкінці 1898 р. у Санкт-Петербурзі розпочало свою діяльність «Благотворительное Общество издания общепользных и дешевых книг», що у повсякденному вжитку іменувалося менш офіційно й скорочено – «Благодійне Товариство» або «Просвіта». Попри скромні перші кроки, невдовзі, завдяки наполегливим заходам та енергії насамперед його лідерів П. Стебницького та О. Лотоцького, перетворилося на поважну культурну установу. Це було єдине українське (хоча й з російською назвою) завданнями й складом товариство, що його офіційно визнав російський уряд.

Товариство спеціалізувалося на публікації науково-популярної літератури, видавши за 20 років свого існування цілу науково-популярну

бібліотеку з 80 назв накладом понад 1 млн примірників, а саме: природознавство – 14, історія – 13, сільське господарство – 12, медицина – 6, економіка й соціальні питання – 10, історія письменства – 10, медицина – 6 та ін. Найкращі українські літературні сили наповнювали видавничий портфель Товариства: Б. Грінченко, В. Доманицький, М. Грінченкова (Загірня), М. Комаров, О. Комаров (Степовик), О. Кониський, Мод. Левицький, Є. Чикаленко та ін. У непоодиноких випадках, оскільки отримати дозвіл цензури було важко, й інші українські видавництва (зокрема «Вік») поступалися Благодійному Товариству честю надрукувати те чи інше видання. Усталеною практикою був звичай подавати популярні відомості у квазібелетристичній формі, щоб легше оминати цензуру, оскільки белетристика українською мовою не заборонена. Цією хисткою можливістю повною мірою користувалося Товариство [150, с. 167].

Цензурні заборони щодо українського друкованого слова були скасовані під час революції 1905–1907 р. – після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., який серед іншого сповістив свободу слова. Це уможливило появу українських часописів. Так, наприклад, у Лубнах почав виходити «явочним порядком» «Хлібороб». З'явилися українські газети й в інших містах. Водночас російське чиновництво чинило опір, й тимчасові правила 24 листопада 1905 р. запровадили певні умови тільки для періодичних видань, обійшовши мовчанкою книжковий друк. На підставі тимчасових правил київський губернатор не дав дозволу на газету «Громадське слово» й журнал «Нове життя», побачивши у їхніх програмах загрозу єдності Росії. Хоча ці видання під іншими назвами все ж таки виходили, однак за юридично невизначених умов. Лише після скасування у березні 1906 р. Емського указу 1876 р. українську книжку було поставлено юридично у рівні умови з усіма іншими. Щоправда, формальна юридична рівність не перешкоджала владі конфісковувати й піддавати судовому переслідуванню українські книги й часописи за те саме, що безперешкодно дозволялося російськомовній періодиці й книзі [150, с. 174–179].

Одначе й за цих умов почасти обмеженої для української справи свободи друку українська книга перетворилася на помітний чинник національного культурного життя. У лютому 1909 р. у Львові заходами галицької «Просвіти» з нагоди 40-ліття товариства відбувся знаковий просвітньо-економічний Конгрес. З доповіддю про український книжковий рух виступив на цьому форумі один з найкращих знавців української книжкової справи В. Доманицький. Його виступ заслуговує на увагу дослідників, оскільки у ньому не лише наводилися факти й підбивалися підсумки певного періоду українського книгодрукування, а й відобразилися погляди на це питання тогочасних українських діячів.

«Коли ми, – стверджував В. Доманицький, – поспробуємо зібрати до купи дані про діяльність самих лишень 17 українських видавництв (цікаво, що аж 13 з них зосередилося у Києві!), то побачимо, що вони видали за увесь час (15 літ) більш 400 книжечок, великих і малих, в числі близькому до 2 мільйонів примірників. Самі два видавництва «Благодійне Товариство» та «Вік» дали більшу половину того. Крім того (...), видали найменш $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{3}$ мільйона примірників окремі люде, отже загальне число можна вважати $2\frac{1}{2}$ – 3 мільйони. Так виглядає український видавничий рух в Росії, коли брати здобутки його за 15 літ гуртом [400, с. 587]».

Втім, для об'єктивної оцінки вітчизняного видавничого руху й співвідношення окремих галузей у ньому доповідач пропонував розглянути статистику за минулий 1908 р., спираючись на офіційні дані петербурзького «Головного управління по делам печати» та його тижневика «Книжная летопись», де вміщувалася докладна бібліографія усіх видань на всіх мовах у Російській державі. Отже, 1908 р. було опубліковано 220 окремих українських видань (крім часописів), що удвічі перевищувало показники 1906 й 1907 рр. «Це, – зауважував В. Доманицький, – перший потішаючий висновок. Далі бачимо, що на усе число (220 видань) – на красне письменство (...) припадає 112 (50 %), на наукові, публіцистичні і критичні – 29 (13 %), на популярно-наукові 40 (19 %), на музичні 13 (6 %), інформаційні

10 (5 %) і, таким чином, усякий «луб» і взагалі безвартісні книжки виносять тільки 7% (...) Це другий радісний висновок, бо він свідчить про те, що українська література в Росії майже виключно є продуктом людей національно свідомих (...). що вона є література здорова, жива, корисна для люду (...). В кожному разі те, що вже зроблено і робиться зараз, свідчить як найкраще, що українська література в Росії зрушила вже з мертвої точки, з кожним днем поширюється й поглиблюється, стає літературою справді народньою, а не існує для осолоди лишень жменьки «місцевих патріотів». Про це свідчить і потішаючий баланс «Української Книгарні» в Києві, який показує, що в році 1907 продаж української книжки зріс проти року 1906 на 18 %, а року 1908 – на цілих 66 % проти того ж 1906 року. Отже, і книгарська бухгалтерія стверджує те саме, що й наша статистика, тобто – що українська книжна продукція року 1908 зросла майже вдвоє проти років 1906 та 1907, і при тому зі зростом продукції так само майже вдвоє зріс і попит на неї [400, с. 588]».

Вийшовши на 7–8 місце у Росії за кількістю видань, українська книжка перманентно зміцнювала свої позиції аж до початку Першої світової війни, попри спорадичні рестрикційні заходи царської адміністрації. Лідером в українській літературній продукції був, як і раніше, Київ, де, крім старших видавництв, таких як «Вік», постала низка нових підприємств – «Час», «Лан», «Криниця», «Український Учитель», «Просвіта», Б. Гріченка та ін. Виникали українські видавництва й по інших містах (Катеринослав, Одеса, Полтава, Харків: Петербург тощо). Цілі друкарні (у Києві П. Барського, 1-ої Артїлі, в Полтаві Г. Маркевича й ін.) займалися переважно українськими друками, що приносили прибуток. Змінився не лише зміст, а й зовнішній вигляд української книжки, яка розраховувалася головним чином на дрібну інтелігенцію – сільського вчителя, інтелігентного селянина, робітника. Пристойний, гарний, хоча й переважно простий вигляд стає неодмінною рисою української книжної продукції. Й читач тепер вже знав, де і як знайти потрібну йому книжку, оскільки по всіх більших і малих містах України

заснована була низка нових книгарень, що постачали новонародженному читачеві не саму книгу, а й перші лекції національно-громадської свідомості [281, с. 64]. Все ще тривала заборона на доступ української книги до школи, що стримувало її (книги) перетворення на головний чинник українського культурного процесу.

З початком Першої світової війни царська адміністрація повернулася до звичної практики заборон української преси. Наступного дня після оголошення війни закрито єдину щоденну українську газету. За нею прийшла черга й усіх українських видань підросійської України – тижневиків й місячників, загального й фахового змісту, популярних та літературних. Упродовж першого місяця війни припинився вихід 15 українських часописів, які переважно друкувалися у Києві.

З окупацією російським військом у серпні – вересня 1914 р. теренів Східної Галичини аналогічна політика була застосована окупаційною адміністрацією й щодо українських видавництв (близько 50) і видань у цьому регіоні. Наприкінці 1914 р. – на початку 1915 р. був момент, коли не залишалося жодного українського друкованого органу на всій українській етнографічній території у Російській та Австро-Угорській імперіях.

У всіх ворогів українства з'явилася надія задавити його у корені, яким вони вважали Галичину і зокрема Львів. «Кінець українству!» – таким було гасло царської адміністрації краю. Провідником політики, спрямованої на якнайшвидшу інкорпорацію окупованих російською армією територій до складу імперії Романових й остаточне розв'язання «мазепинського питання», виступив тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини граф Георгій Олександрович Бобринський (1863–1928). 23 вересня 1914 р. він підписав постанову про цензуру, згідно з якою, зокрема, заборонявся продаж книг російською мовою й на «малорусском наречии, изданных не в пределах Российской Империи». Категорично заборонявся друк часописів українською – мовляв, мовою «казенною, австрійською, винайденням мазепинців [530, с. 35–36]». Владну заборону на продаж, а також вивозу з бібліотек

закордонних щодо імперії Романових друків до певної міри пришвидшили вояки російської армії – наддніпрянці (вже виховані на вітчизняних українських виданнях), які відвідували львівські книгарні й масово розкупували різні українські книжки, а головним чином повне видання «Кобзаря», понад сто примірників якого встигло-таки потрапити до рук солдатів-українців [121, с. 158–159; 530, с. 36].

Попри періодичні спроби відновлення української преси й видавництв, які здійснювалися українською інтелігенцією під час війни, вітчизняне друковане слово було загнане у підпілля. Виняток становила лише російськомовна «Украинская жизнь» у Москві за редагуванням С. Петлюри, яка виходила увесь час, несамохіть виступаючи репрезентантом усієї української преси Російської імперії. Характеризуючи значення «Украинской жизни» (1912–1917) в історії вітчизняного книговидавничого руху, О. Лотоцький наголошував: «Ролью «Украинской жизни» для сього часу навіть тяжко оцінити, – така значна була вона. Се була справжня трибуна, на якій, властиво вперше, стикалися та перехрещувалися погляди українські з поглядами російського та зросійщеного громадянства (...). Протягом п'ятих літ виконував журнал такі свої завдання, – головно, виконував і тоді, коли всю українську пресу, з початком війни, було задушено, і український голос єдино чути було з сторінок «Украинской жизни» [150, с. 180]».

Маловідомою сторінкою української словниково-енциклопедичної традиції кінця XIX – початку XX ст. (отже, й історії вітчизняної інтелігенції, якій належить цей задум) є історія генези й втілення у життя першого вітчизняного енциклопедичного проекту – чотиритомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1909–1916). З наукової точки зору, значний інтерес становить з'ясування виникнення задуму підготовки цього українознавчого довідково-енциклопедичного видання, його структури, кола авторів й редакторів, перепон у підготовці, сприйняття ідеї української енциклопедії вітчизняними інтелектуалами та їхньої участі/неучасті у його реалізації.

Найпопулярнішою російськомовною енциклопедією дореволюційного періоду був «Энциклопедический словарь» видання Брокгауза і Єфрона (1890–1907). Вийшло 82 книги і 4 додаткових томи. Його друге видання під назвою «Новый энциклопедический словарь» припинилося 1916 р. на 29 томі. Найважливіші статті на українські теми для цього видання підготували відомі українські громадсько-політичні діячі, науковці й літератори І. Франко (великий огляд українського письменства), М. Сумцов (стаття про Т. Шевченка), М. Василенко, І. Лучицький, В. Науменко, П. Житецький та ін. Насиченим великим різноманітним матеріалом був «Энциклопедический словарь Гранат» (його сьоме видання у 58 томах виходило упродовж 1910–1948 рр.), в якому співробітничали М. Василенко, Б. Грінченко та ін.

Робота над першою модерною українознавчою енциклопедією розпочалася за ініціативою петербурзьких українців й прихильних до української справи російських учених упродовж 1909–1911 рр. Проект дістав назву «Украинский народ в его прошлом и настоящем». За повідомленням газети «Рада», перший том цього енциклопедичного видання планувалося видати у листопаді 1912 р. у Москві, видавничою фірмою мало стати відоме товариство братів Гранат [72, с. 281, прим. 1].

Ініціатором проекту був лідер української Громади у Санкт-Петербурзі Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939). У третьому томі його відомих мемуарів «Сторінки минулого» міститься окремий підрозділ, присвячений історії підготовки енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» [150, с. 155–166].

Ідея видання виникла під час чергової хвороби мемуариста. Ось як він згадував про це: «Я часто хорував. Через гниле петербурзьке підсоння захоплював я інфлюенцу, що на кілька день привязувала мене як не завжди до ліжка, то в кожному разі до хати. Тоді був я вільний від службової праці чи громадської біганини та, хоч і в гарячковому стані, міг спинятись думкою не лише на справах біжучих. В один із таких гарячкових моментів прийшов я до думки видати загальну енциклопедію (...) в яких чотирьох – пяти томах,

використавши до того матеріял, що вже досить було його зібрано в київських комісіях, які опрацьовували словники історично-біографічний та географічний (...) [150, с. 155–156]». Спершу провідники петербурзьких українців поставилися скептично до цього проекту, оскільки «не мали віри, щоб, за наявності кількох російських енциклопедій, могла мати успіх ще й енциклопедія українська [150, с. 156]».

Первісний проект видання передбачав підготовку тритомної енциклопедії, що складалася б з окремих монографічних праць, які б у своїй сукупності обіймали найважливіші або найрепрезентативніші сторони українського життя, даючи уявлення про Україну як окремий національний організм, принаймні невиразно, але протиставлений російському імперському. Невдовзі М. Грушевський, запрошений на редактора історичного відділу, зажадав для себе окремого тому, взявшись його написати. Відтак остаточний план видання передбачав друк українознавчого енциклопедичного чотиритомника [150, с. 157].

Видавничою фірмою, яка б взялася надрукувати енциклопедію, було визначено відоме московське товариство «Братья А. и И. Гранат и К^о» (1891–1917), яке поважно зарекомендувало себе публікацією російської універсальної енциклопедії під назвою «Настольный энциклопедический словарь Гранат» (вид. 1–3, стереотипні у 8 т.; 1891–1895, 1896, 1897 рр.; вид. 4–6, доповнені у 9 т.; 1899, 1901, 1903 рр.), започаткувавши 1910 р. 7-ме видання під назвою «Энциклопедический словарь Гранат». Оскільки поважне видавництво братів Гранат «боялося устряти в українську авантюру [150, с. 157]», воно висунуло умову, щоби видавцем виступила якась приватна особа. У такій якості погодився виступити М. А. Славінський. Секретарські обов'язки по виданню виконував той самий ініціатор проекту О. Лотоцький (безпосередні й листовні контакти з авторами, видавцями – фактичними й номінальними, рецензування текстів тощо) [150, с. 157].

Зміст проектного видання був таким: Том I: Відділ I. Розвиток українських досліджень у XIX ст. й розкриття у них основних питань

українознавства (автор – М. Грушевський); Відділ II. Історія українського народу (М. Грушевський). Том II. Відділ III. Нарис географії України (С. Рудницький); Статистика українського населення Європейської Росії (О. Русов); Галичина (В. Охримович); Буковина (В. Охримович); Угорська Русь (С. Томашівський); Відділ IV. Антропологічні особливості українського народу (Ф. Волков); Етнографічні особливості українського народу (Ф. Волков); Звичаєве право українського народу (Т. Єфименко); Короткий нарис історії малоросійської (української) мови (О. Шахматов). Обидва томи мали наскрізну пагінацію [593–594, с. 1–707].

У наступних томах планувалося вмістити, зокрема, великий відділ з історії української літератури, більшу частину якого мав підготувати відомий вітчизняний публіцист і літературознавець С. О. Єфремов [223, с. 163–164].

Співредактором проекту був відомий діяч петербурзької української Громади, створеної 1896 р., Петро Януарійович Стебницький (1862–1923). Упродовж 30 років він служив на посаді керівника комерційного відділу телеграфного агентства й чиновником особливих доручень у міністерстві фінансів. Служба була єдиним джерелом його доходів і матеріальної незалежності, а весь позаслужбовий час віддавав він українській справі [420, с. 11; 572, с. 15]. Сучасні вітчизняні дослідники так характеризують цю яскраву постать українського руху кінця XIX – початку XX ст.: «Усі тогочасні українські гуртки та громади в Петербурзі пов'язані з його ім'ям: жодне українське питання, що вирішувалося в столиці, не обминуло його. Українству віддавав він усе – силу, розум, кошти, яких надто не вистачало українському рухові, і навіть більше – саме життя [572, с. 42]».

Видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», котре стояло цілком на висоті тодішнього рівня науки й досі на втратило свого довідково-енциклопедичного й системного щодо тогочасного українського руху значення, з'явилося упродовж 1914–1916 рр. у Петрограді за редакцією Ф. К. Вовка (антропологія, етнографія, мистецтво), М. С. Грушевського (історія, географія, статистика), М. М. Ковалевського (господарство),

Ф. Є. Корша (мова, література, мистецтво), А. Ю. Кримського (мова й література), М. І. Туган-Барановського (господарство), О. О. Шахматова (мова й література). Задля популяризації знань про Україну серед широких верств освіченого російського суспільства видавалася енциклопедія російською мовою. Через воєнні дії з запланованих чотирьох томів пощастило видати лише два [593, с. 1–360; 594, с. 361–707].

Процес підготовки видання був відомим еліті української підросійської інтелігенції, що фрагментарно відбилося в епістолярній спадщині тогочасних діячів українства.

Так, наприклад, у листі з Кракова до М. Грушевського у Львів від 11 травня 1912 р. В'ячеслав Липинський запитував: «Ви не написали під чиею редакцією виходить видавництво бр.[атів] Гранат (Укр.[аинский] нар.[од] в прош.[лом] і настоящ.[ем]). Тоді, коли ми з Вами про це говорили, це ще була, здається, справа не рішена. Будьте ласкаві повідомити мене про це при нагоді карткою, щоб я міг подати в заголовку (...) [78, с. 312]» (йшлося про наукову розвідку В. Липинського). У пізнішому, майже через рік (19 квітня 1913 р.), листі В. Липинський перепитував М. Грушевського щодо долі своєї статті, в якому саме виданні буде вона вміщена: «Се не «Украинській Народь» Граната – правда? [78, с. 323]».

Виконання проекту затягнулося через об'єктивні й суб'єктивні обставини. Вочевидь саме на останній чинник нарікав П. Стебницький у листі до Є. Чикаленка від 12 грудня 1911 р., акцентуючи увагу на інерційних рисах, прикметних для його освічених сучасників: «Господи, яка не талановита нація, принаймні в своїх верхах – інтелігенції! Ось коли вийде та московська «Энциклопедия» («Украинский народ»), то побачите. Та, правда ж, Ви бачите це і дома – на київських виданнях. Чи це покоління таке пішло, така полоса ніби, – бо були ж діди – одиниці з великим хистом та талантом. Тепер теж одиниці, і не більше їх як колись, а гурт – сірий, сірий, що й не відзначиш обличчя від обличчя... Одна втіха в думці, що, може, це не тільки

ми, а вся Росія, вся російська інтелігенція така, – що це просто загальний наслідок загальних умов... [72, с. 279–280]».

Значно оптимістичніший лист Петра Януарійовича до того ж адресата від 19 травня 1915 р. У ньому зафіксоване поживлення інтересу російської освіченої публіки до українознавчих публікацій (ймовірно, пов'язане з тимчасовою окупацією царським військом теренів Східної Галичини). Характеризуючи складену співробітниками часопису «Украинская жизнь» працю «Галичина, Буковина и Угорская Русь» (Москва: «Задруга», 1915), що містила географічний і етнографічний матеріал про етнічні групи (русинів, гуцулів, бойків, лемків, угорських русинів), історичний нарис про національний і літературний рух цих територій у ХІХ ст., їхній адміністративний лад, політичне й культурне життя краю тощо, П. Стебницький зауважував: «А знаєте, що з «Галичиною» вони вже тепер балакають про третє видання? Такий, очевидно, виявився попит на ринку... Що ж, це добре, може яке насіння й прийметься... Так само, кажуть, дуже розходиться 1-й том «Енциклопедії» (з історією Грушевського) (тобто видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем». – *К. І.*), – і це добрий знак ... [72, с. 433]».

П. Стебницький також виступив рецензентом обох надрукованих томів цієї новітньої української енциклопедії. Зокрема, щодо першого тому видання він зауважував на шпальтах популярного часопису «Вестник Европы»: «В течение всего ХІХ ст., на фоне общерусской государственной и общественной жизни, периодически возникал украинский национальный вопрос – то как отзвук славянского культурного возрождения, то как органически связанное с русской действительностью, культурно-национальное движение (...). С новыми формами государственного строя, получив относительную свободу проявления, украинское движение быстро выросло в крупный вопрос внутренней политики и в наше время сосредоточивает на себе пристальное внимание общества. Отсюда и

ощущаемая потребность в ознакомлении с фактическим материалом из области украиноведения (...) [101, с. 352]»

Відзначивши цінність та інформативність для пересічного читача обох розвідок проф. М. Грушевського, що складали перший том видання («Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та «История украинского народа»), рецензент вельми позитивно оцінював й поліграфічний рівень видання. До недоліків він зараховував брак докладнішого змісту й до певної міри випадковий добір ілюстрацій, що, зрештою, на його переконання, цілком компенсувалося цінністю змісту книги [101, с. 352].

Значно розлогіша рецензія-анотація на другий том видання, попри позитивну назагал оцінку цієї книги енциклопедії, згадувала й втрати редакційного комітету в особі померлих проф. М. М. Ковалевського й акад. Ф. Е. Корша. Завершувалася рецензія таким побажанням: «Слід сподіватися, що ці втрати не завадять комітету закінчити своє цінне й солідне підприємство, – яке, до того ж, так відповідає інтересам моменту, що владно висунув долі українського народу на видне місце... [101, с. 372–375]»

Одначе, життя розпорядилося інакше – третій і четвертий томи видання так і не були надруковані. Адже на заваді стали події Першої світової війни, а згодом й революційні події 1917 р. у Російській імперії.

Редагування третього тому, присвяченого питанням економіки України, було доручено знаному економісту проф. М. І. Туган-Барановському (1865–1919).

До співробітництва в економічному відділі було запрошено серед інших й відомого російського статистика Д. І. Ріхтера (1848–1919), з 1890 р. завідувача статистикою Дворянського поземельного банку, автора зокрема цінної розвідки «Опыт разделения Европейской России на районы по естественным и экономическим признакам» (1898), укладача «Географического словаря России» (6 випусків, 1909–1911 рр.). З ним був близько знайомий лідер петербурзької української «Громади» О. Лотоцький.

Перед авторами економічного тому вже на першій нараді, скликаній М. Туган-Барановським, постали численні складні питання, чіткої відповіді на які не міг дати й редактор: «Найперше перед кожним автором встало питання, що таке Україна з погляду території, населення та своїх економічних властивостей. І щоб ясніше окреслити характер та обсяг тем, що їх мали опрацьовувати різні автори, доручено було Д. І. Ріхтерові написати та на дальших зборах прочитати вступну статтю – географічно-статистичний огляд, де було б подано особливості економічного життя України взагалі та зокрема поодиноких її районів. Ріхтер написав та перед зборами дав мені свою працю прочитати, – се був географічно-господарчий начерк, рівного якому щодо влучності мені не доводилося опісля читати» [150, с. 163].

Фаховий склад співробітників економічного тому, що звикли регулярно працювати в ділянці свого фаху, мав наслідком своєчасне виконання замовлених праць. Більшість тем не було опрацьовано – переважно внаслідок того, що повне додержання наміченої програми перевищило б розмір тому (кожний том розраховано було на 20 аркушів) [150, с. 163].

Се була перша спроба опрацьовання економічного життя України відокремлено від решти державної території Російської імперії, – спроба, dokonana фаховими силами тодішніх російських економістів. Такий початок мав би заініціювати подальші праці у тому ж напрямі, подаючи приклад – й найголовніше – методикау опрацьовання цієї нової ділянки наукового дослідження народногосподарського життя України.

Одначе доля була неприхильною з самого початку підготовки економічного збірника, що зрештою й спричинило фіаско цього видання. Справа з друком затяглася, а тим часом почалася війна. Комісіонерський апарат видавничої фірми розсипався, а найголовніше – почалися жорстокі урядові репресії щодо всього українського. За словами О. Лотоцького: «Се дуже видавців застрашило, – вони боялись, що в таких умовах вихід дальшого тому української енциклопедії спричинить для них утрати не лише матеріальні. Видавці охоче погоджувалися передати ініціаторам справи

матеріал, уже оплачений авторським та редакторським гонораром; але в тих обставинах уже трудно було знайти іншого підприємця, що підняв би на себе друк такої матеріально коштовної книжки. Так ті праці й залишилися, не будши видруковані, в портфелі видавництва [150, с. 164]».

Аналогічна доля спіткала й четвертий том видання – відділ сучасної культури та громадського життя, що для нього майже усі статті також було написано. З них з'явилася друком за кордоном лише стаття В. Гнатюка – про культурне та громадське життя закордонних українських територій [150, с. 164].

Все широке підприємство видання української монографічної енциклопедії під назвою «Украинский народ в его прошлом и настоящем» обмежилося виданням лише перших двох томів. Тим не менше, реалізований лише наполовину перший український енциклопедичний проект новітньої доби залишив свій виразний слід в історії вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст., збагативши її цінним практичним досвідом – як позитивним, так і негативним, який був використаний при підготовці подальших енциклопедичних видань, зокрема «Української Загальної Енциклопедії» та «Енциклопедії українознавства». Водночас навіть часткова реалізація цього масштабного задуму вписала яскраву сторінку в історію суспільно-політичної й громадсько-культурної діяльності представників вітчизняної інтелектуальної еліти.

Отже, книговидавнича справа була важливим (досить часто – єдино можливим) сектором культурно-освітньої діяльності української інтелігенції другої половини ХІХ – перших десятиріч ХХ ст. Вона була спрямована не лише на поширення освіти рідною мовою серед широких мас українського суспільства, а й мала на увазі стратегічну мету – піднесення української національної самосвідомості, виявлення, збереження й поширення історико-культурних й мистецьких знань про минуле й сучасне українського народу, а відтак й формування української національної ідентичності. За специфічних умов російського імперського управління Україною книговидавнича

діяльність рідною мовою перманентно наражалася на владні обмеження й заборони українського друкованого слова.

Однак, навіть за умов найжорсткішої реакції представники вітчизняної інтелектуальної еліти наполегливо шукали шляхів і можливостей поширення українського друкованого слова. Одним із таких стратегічно вдалих шляхів стало заснування українських видавництв поза межами імперії Романових, зокрема на території Австро-Угорщини.

Суттєвою складовою книговидавничої діяльності української інтелігенції цього періоду була лінгвістично-словникова й енциклопедична робота. Знаковими подіями у цій сфері діяльності вітчизняної інтелігенції стали підготовка й публікація «Словника української мови» Б. Грінченка й двох томів (із запланованих чотирьох) енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

Висновок до розділу 3.

Період формування української нації, процес її самоідентифікації та національного самоусвідомлення у другій половині XIX – на початку XX ст., як і в інших слов'янських країнах, характеризується зростаючою організуючою роллю такої неоднорідної за освітньо-культурним і соціо-політичним статусом групи, як інтелігенція.

В Україні у другій половині XIX ст. склалися соціально-економічні і культурні передумови для національного відродження, тому формування національної самосвідомості інтелігенції стало часткою загального культурного процесу епохи капіталізму, що відбувався через двосторонній зв'язок культууроутворюючих й культууроорганізуючих чинників. До перших належить фольклористична, обрядова, трудова й побутова діяльність народних мас, до других – робота інтелігенції по збиранню, вивченню, упорядкуванню, осмисленню духовних скарбів і теоретичному обґрунтуванню національної ідеї.

Використовуючи народні традиції та культуру українська інтелігенція спромоглася створити новий суспільно-культурний феномен – ідеологію єдиної української нації, яка не була штучною, а мала власне історичне коріння й спиралася на реалії життя тогочасного українського суспільства: мовні заборони Валуєвського циркуляру та Емського указу; політику русифікації, поділ України між Російською та Австрійською монархіями, посилену соціально-майнову диференціацію українського суспільства внаслідок реформ 1860-70-х років та капіталістичної модернізації всіх сфер суспільних відносин; значний культурний вплив з боку Росії тощо.

Ідеї цілісності та історичної тяглості української нації, безкласовості українського суспільства, де експлуататори є іноземцями (поляками, євреями чи росіянами), особливо поширювані впливовими істориками того часу М. Костомаровим, М. Грушевським, В. Антоновичем, Д. Дорошенком та ін., стали ключовими догматами нової національної ідеї. Саме культурне відродження, духовна єдність, історичні традиції стали ключовими засадами виробленими українською інтелігенцією ідеологією про можливе відновлення Української держави та перетворення українців з упосліджених підданих чужонаціональних імперій на державницьку націю.

Особливі риси української інтелігенції як соціального прошарку стали визначальними у виборі нею форм, засобів, напрямів культурно-національної діяльності: від напівлегального, організованого громадівського руху, до індивідуальної просвітницької діяльності як окремих визначних представників, що свідомо чи інтуїтивно своїми діями визначали розвиток процесів, характерних для епохи національного відродження, так і простих сільських вчителів, котрі сприяли піднесенню у своїх учнів національної самосвідомості та інтересу до національної культури.

Тривалий етнічний розвиток українського народу, який природньо в епоху капіталізму мав завершитися формуванням нації, ускладнений й уповільнений політикою російського самодержавства, негативною дією державно-правового фактора з його відкритою русифікаторською політикою,

сприяли загостренню культурно-національної проблеми. Загальний низький культурно-освітній рівень українського народу гальмував усвідомлення ним свого місця у цьому процесі, хоча характерною рисою тогочасного суспільного життя стало зростання патріотичного почуття як національного явища. І саме активна суспільно-політична та культурно – освітня діяльність української інтелігенції прискорювала перебіг цих процесів.

У культурно-національному русі брали участь різні соціальні верстви, які діяли відповідно до свої суспільних позицій, але об'єднаних спільною національною ідеєю. Однак реальним лідером культурно-національного руху в Наддніпрянській Україні досить швидко стає національно свідомо інтелігенція, котра на противагу російським колегам відразу очолила не лише культурне відродження, а й національно-політичні рухи.

У цей період національно-культурницька та соціально-політична діяльність української інтелігенції була репрезентована напівлегальним громадівським рухом, що зародився за умов відсутності демократичних свобод в імперії Романових, однак відіграв позитивну роль у розвитку культури й національної свідомості українців. В основу своєї діяльності в Громадах українська інтелігенція другої половини XIX – на початку XX ст. поклала ідеї кирило-мефодіївців про право українців, як і інших народів, на самовизначення й федеративне об'єднання в демократичний союз рівноправних народів. Завдання кожного українського національно свідомого інтелігента – члена Громади у культурно-національному русі полягало у конкретних справах за своїм фахом – історія, мовознавство, література тощо. Серед них виявилось чимало визначних осіб, які відігравали ідейну, організуючу і спрямовуючу роль у боротьбі прогресивного українства за культурно-національне відродження України. Визначні особистості, що формували Громади, навіть не зважаючи на їхню ідеологічну та організаційну слабкість, дозволили посісти їм значне місце у українському національно-культурному відродженні. Лідери Громад, котрі походили з різних соціальних верств та майнових станів, надали їм тієї сили, котра

дозволила повноцінно опиратися урядовому тиску та спричинили формування в Громаді двох напрямків: культурницького і політичного, які очолювалися, відповідно, В. Антоновичем та М. Драгомановим.

Громадівський рух, що в умовах всезагального контролю зумів зайняти нішу між власне культурницькою роботою та політичними партіями, виявився тим феноменом у житті української інтелігенції, котрий визначив особливості і перспективи її діяльності на найближчі десятиліття в більшості суспільних форм життя. Презентуючи себе як аполітичні і недержавні групи, Громади напрочуд швидко (особливо враховуючи особливості пореформеної Росії) зуміли знайти своє місце в тогочасному українському середовищі, і в цьому їх велика історична заслуга.

Не менш важливою, аніж формування власної ідеології, організації діяльності Громад, завданням української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., яке їй вдалося виконати, стало створення модерної української культури, котра поєднувала б як національні звичаї і традиції, так і нові напрямки творчості. Українська література, образотворче мистецтво, музика, театр, наукова розробка національного питання, дослідження проблем історії, етнографії, мовознавства (у працях М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, П. Житецького, О. Потебні та інших) на початок XX ст. виходять на світовий рівень, не поступаючись кращим зразкам російської та європейської культур, засвідчуючи високий рівень національної свідомості інтелігенції, теоретичне й практичне значення її націокультурної діяльності. Водночас, що характерно, більшість українських митців при цьому не відійшли від реалій життя, на зразок західноєвропейських декадентів, а продовжували займати активну громадянську позицію, не лише створюючи шедеври, а й поширюючи їх серед народу, наділяючи важливим соціокультурним змістом (видання пам'яток народної словесності, мистецтва, збереження в архітектурі і мистецтві національних традицій).

Історично значимим досягненням української інтелігенції другої половини XIX ст. – початку XX ст. стала популяризація національної ідеї

серед широкого загалу українства. Активна діяльність національно свідомих представників інтелігенції в освітніх центрах, як університетах, так і загальних школах та «Просвітах», сприяла передачі нових ідей, побудованих на принципах національної самосвідомості, підростаючому поколінню: студентам та учням. Дотримання власної громадянської позиції, використання в освіті і побуті української мови, засудження мовно-етнічних «перевертнів», захист національної гідності – все це допомогло не лише зберегти, а й примножити досягнення української культури, на власному прикладі показати молоді, що ідеї України, українців та української самоідентичності не є простими словами, а справжнім соціально-політичним кредо кожного свідомого борця за національну ідею.

Важливу роль мала діяльність української інтелігенції в сфері консолідації українського суспільства, подолання перешкод щодо єднання Східної та Західної України, створення Соборної Української держави. Саме інтелігенція вперше взялася за подолання тих штучних бар'єрів між наддніпрянськими українцями і галичанами, що були збудовані чужоземними імперіями. І хоча остаточно відмінностей подолати на той момент не вдалося, однак вплив східних українців на галичан сприяв національно-культурному відродженню 1860–90-х рр. на західноукраїнських землях, а галицькі культурні надбання допомогли наддніпрянським українцям політично самоствердитися на початку ХХ ст.

Отже, форми діяльності української інтелігенції у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були набагато ширшими й змістовнішими, аніж це намагалися показати в радянській історіографії. Сама по собі соціокультурна діяльність не була однобічною (лише поширення мови, розвиток духовної культури та освіти, поширення народних традицій в мистецтві), вона відіграла величезну націотворчу роль у соціокультурному становленні модерної української нації.

РОЗДІЛ 4

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

4.1. Народництво в Україні.

Розглядаючи суспільно-політичну діяльність української інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст., неможливо оминати увагою номінально другу, але за умов тогочасних українських реалій її першу функцію: представництво і захист політичних інтересів України та українського суспільства. Опинившись на чолі нації, котра лише формується, українські інтелігенти змушені були все активніше втручатися саме у політику, поступово залишаючи на другому плані свої безпосередні функціональні обов'язки. І з посиленням процесів націєтворення та державотворення роль інтелігенції у політичному житті дедалі більше зростала. Участь у політичних гуртках, рухах, партіях з часом стає невід'ємним атрибутом свідомого представника української інтелігенції. При чому ця участь не обмежувалася лише діяльністю суто українських політичних об'єднань. Перебування у складі могутньої Російської імперії з власними політичними традиціями, власним балансом політичних сил дуже часто змушувало українців тісно співпрацювати з загальноросійськими партіями, будучи в тому числі їх активними членами. Саме через це, розглядаючи діяльність української інтелігенції, на нашу думку, є доцільним здійснювати аналіз її діяльності не лише на ниві суто українського політичного поля, а й в загальноімперському контексті, як то: участь у загальноімперських політичних інституціях (Державні думи) та загальноросійських політичних партіях.

Одним з ключових політичних рухів, що визначив розвиток політичного життя в Російській імперії та Україні, зокрема, в пореформений період стало народництво. В силу історичної специфіки становища українських земель, які на той час перебували під владою імперських режимів Габсбургів та Романових, народництво в Україні відзначалося етнічно-ідеологічною

розмаїтістю й було представлене двома головними «потокими» – українським та російським. Ці споріднені, типологічно близькі історичні явища розвивалися самостійно й водночас у взаємозв'язку, мали спільні й особливі риси. Так, аналізуючи увесь народницький спектр в Україні, включаючи національний та загальноімперський потоки, внутрішні ідейні течії й тенденції, ми можемо визначити не лише його загальні риси, а й ідеологічні та політичні особливості. При цьому вимальовуються чотири основні етапи історії народництва в Україні: 1) початковий етап «романтичного» народолобства (приблизно з початку XIX ст. до 40–50-х років); 2) «дійове», «реальне» народництво (60–80-і роки XIX ст.); 3) «неонародництво» (з 90-х років XIX ст. до лютого 1917 р.); 4) «новітнє» народництво доби Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917 р. – 1921 р.) [549, с. 37].

Грунтовна розробка зазначених етапів дасть можливість простежити всі фази виникнення й розвитку вищезгаданого історичного явища, без якого не можна уявити історію України другої половини XIX – початку XX ст..

За умов наявності на українських теренах різних народницьких потоків нагальним науковим завданням є їх чітка термінологічна ідентифікація. Аналіз різноманітних джерел дає змогу стверджувати, що головний зміст і особливості демократичного українства, принаймні стосовно другої половини XIX ст., найточніше відбиваються в такому узагальнюючому понятті, як «українське народолобство». Спробуємо довести це на підставі конкретних фактів.

Виникнення згаданого терміну припадає на початок 1860-х рр., коли ідеї вітчизняної демократії стали не тільки світоглядним дороговказом для окремих осіб або нечисленних й розпорошених інтелігентських гуртків та груп, а й засобом консолідації українського національного руху. Уперше це поняття було вжито публічно діячами київської громади в посланні до «братів галичан», датованому 21 червня 1862 р. й надрукованому в львівському часописі «Слово» [551, с. 65].

Київські громадівці зверталися до таких же прихильників народної справи в Галичині: «... На перший раз напишемо вам, милі Братья, про наш побит, про те, як життя у нас складається, які препони зустрічаються народному ділу, хто йому стає в заемогу, та яку межу проклали досі перед собою Українські народолюбці [561, с. 227]». Автори листа констатували, що «народолюбці складають в кожному місті свою громаду, удержують між собою стосунки і заклали собі скрізь єдинакову мету: розвить свой народ на початках народних [561, с. 226–227].

Як встановив сучасний дослідник народницького руху С. Світленко, вперше терміни «українські народолюбці», «народолюбці» використовуються в посланні київських громадівців до однодумців з Галичини не випадково й неодноразово. На його погляд, це були самоназви учасників українського демократичного руху не лише Києва, а й інших міст Наддніпрянщини. Очевидно, що вже тоді народолюбський напрям мав цілком визначену мету, засоби та принципи діяльності, чітке розуміння своєї соціальної бази [551, с. 65].

Звернення П. О. Куліша до однодумців «українофілів», яке було написане 28 серпня 1862 р. на хуторі Мотронівка, демонструє поширення в тогочасному українському національному русі поняття «українські народолюбці». Зокрема, звертаючи увагу на проблему започаткування вітчизняного демократичного руху, автор відмічав наступне: «...Прийнялись ці спочатку дуже нечисленні народолюбці за свою нову справу і почали її з вивчення простого народу українського, його мови, його звичаїв, побуту і його історії [369, с. 69]». Аналізуючи слова П. О. Куліша про те, що українські діячі мали своїми ватажками людей «високого таланту» в галузі поезії та історії, С. Світленко трактує їх як очевидний натяк на ідейних лідерів Кирило-Мефодіївського братства – Т. Г. Шевченка і М. І. Костомарова [551, с. 65-66]. Поряд з цим, у зверненні відчувається і критична оцінка автором поширеного серед більшості українських народолюбців прагнення у своїй діяльності опиратися тільки на «пригнічених та скривджених».

Головним наслідком цієї «фатальної крайності», на думку П. О. Куліша, стала ізолюваність «нашої громади народолюбців і – що найгірше – відчуження від нас багатьох людей багатих і різнобічно освічених... [369, с. 72]».

Не можна не погодитись з С.Світленком, що аналіз джерел свідчить про те, що термін «українські народолюбці» у той період тлумачився досить широко, зараховуючи до цієї категорії прихильників народної справи, починаючи від кирило-мефодіївців і аж до громадівських діячів 1860-х рр. Крім того, цитоване нами звернення говорить про існування різних підходів щодо визначення питання соціальної основи українського національного руху.

Про поширення терміну «українські народолюбці» не тільки серед учасників українського руху, а серед їхніх опонентів свідчать виявлені С.Світленком, негативні оцінки значення діяльності українських народолюбців співробітниками київського часопису «Вестник Юго-Западной и Западной России», що видавався К. А. Говорським. Зокрема, у цитуванні редакційної примітки до статті Св. І. П-ського «Народ проти хохломанії», говорилося про «самозванство й безтактність наших непрошених народолюбців-хохломанів [204]».

У 70-х рр. XIX ст. продовжується поширення у публіцистиці, періодичних виданнях різного ідейного спрямування, як з позитивними, так із негативними віддітками означення представників української інтелігенції як «народолюбці»: у той час, коли газета «Киевский Телеграф» (неофіційний орган Київської Старої Громади у 1874–1876 рр.) відмічала «сумну долю козацької старшини, нізведену із п'єдесталу істориками-народолюбцями», її головний опонент реакційно-консервативний часопис «Киевлянин» писав про «правобережних народолюбів, які збираються навчати дітей помалоросійськи» [204; 332].

Поступово терміни «українське народолюбство», «народолюбство» набули свого поширення і за межами імперії Романових. Зокрема, як

дослідив С.Світленко, вони неодноразово зустрічаються на шпальтах європейської української преси. Певний науковий інтерес для нас у цьому плані має розвідка Ф. К. Вовка (Сірка) «Т. Г. Шевченко. Його думки про громадське життя», надрукована у № 4 «Громади» М. П. Драгоманова за 1879 р. На його думку, цитата з видання про те, що «ляхи-поміщики узивали українських народолюбців хлопоманами» засвідчує, що для сучасників поняття «українські народолюбці» виступало самоназвою представників демократичного руху [551, с.67].

Не менш важливим джерелом, на думку одного з провідних сучасних дослідників народницького руху в Україні с.Світленка є аналіз публіцистичної полеміки між М. П. Драгомановим і Б. Д. Грінченком протягом 1892–1893 рр., зокрема аналіз «Листів з України Наддніпрянської» останнього, в яких було подано класифікацію патріотично налаштованої частини української інтелігенції в Росії [62]. До першої групи автором зараховувалися так звані «формальні націоналісти» («українофіли»), які «виявляють прихильність до всього вкраїнського: до вкраїнської мови, до вкраїнської літератури, навіть до вкраїнської одежі, – але й тільки». Але їхня діяльність не знайшла схвальної оцінки Борисом Дмитровичем: «Ніякої позитивної праці від них сподіватися нема чого, бо позитивна вкраїнська праця можлива в нас тільки на народолюбній основі, а в цих людей перше стоїть націоналізм, а народолубство – так собі [62, с. 102]».

Не менш критичним є ставлення Б. Д. Грінченка до другої групи, в яку ним були включені представники радикальної течії, що виникла «під впливом російського та галицького радикалізму, з одного боку, а з другого – під впливом того, що «українофіли» більш балакають про свій патріотизм, ніж дбають про справу. Ся групка проповідує любов до народу, говорить про працю для нього і має соціалістичний колір. Опріч того соціалістичного кольору (що багатьох дуже вражає), народолюбні ідеї в сієї групі такі, що до них буде прихильний всякий народолубець. Але, на превеликий жаль, і ся партійка багато говорить і мало робить або й зовсім не робить [62, с. 103]» .

Найбільшу симпатію виявив цитований громадсько-культурний діяч до «свідомих вкраїнських націоналам-народолюбців», які репрезентували третю групу і які «вважають русько-вкраїнську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, – себто: права порядкувати по своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальной та політичній. Бачивши, що русько-вкраїнську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернути їх їй [62, с. 105]».

Отже, відповідно до поданої класифікації Б. Д. Грінченка, українське народолюбство як система світоглядних цінностей було органічно притаманне усім трьом названим групам (напрямам вітчизняного національного руху) (хоча й різною мірою) і стало тим чинником, що дозволяє, на думку С. І. Світленка, поставити доволі різні угруповання опозиційної української інтелігенції в один типологічний ряд [548, с. 43].

У контексті нашої проблеми не меншу теоретичну цінність мають «Листи на Наддніпрянську Україну» ідейного опонента Б. Д. Грінченка та одночасно з цим і союзника в українській національній справі – М. П. Драгоманова. Вступивши у полеміку з Б. Д. Грінченком, на оцінку С. Світленка, Михайло Петрович, хоча і охарактеризував представників національно свідомої української інтелігенції різноманітними термінами, напр.: «народолюбець», «українські націонали-народолюбці», «національно-народолюбна» «партія», «група» та інші [62, с. 193, 202, 204–205], проте висунув власну класифікацію вітчизняної інтелігенції, виділивши у ній дві основні групи: «українських націоналістів» та «українських гуманістів», підкреслюючи, що спільним для представників цих двох груп є те, що вони «однаково свідомі українці», а різнить їх те, що «мають не однакові вихідні точки, наукові основи своїх тенденцій [71, с. 226, 232, 403, 478].» [551, с. 69].

Поступово термін «народолюбство» набуває свого поширення не тільки у публіцистиці, а стає означенням повсякденного вжитку представників суспільно активної української інтелігенції. Про що свідчить дослідження епістолярної спадщини діячів громадівського руху. Так, П. С. Єфименко

(1835–1908), перебуваючи на засланні в Архангельській губернії писав полтавському громадівцю О. Я. Кониському (1836–1900) : «Дякую за Ваш лист, за новини, а найбільше за Вашу працю для народної освіти. Ви своїми листами до Комітету Грамотності зробили для народу більше, ніж кожен з наших народолюбців [56, арк. 142-143]». У своєму «Щоденнику» О. Ф. Кістяківський (1833–1885), зокрема у записі від 19 лютого 1876 р. вживає поняття «народолюбці» не тільки по відношенню до діячів Наддніпрянщини, а й Галичини, до того ж не лише у просторі, але й у часі, оскільки вже запис від 22 вересня 1876 р. містить згадку про «демократизм і народолюбство» «шістдесятника» О. О. Козлова (1831–1900/1901) [140, с. 89; 141, с. 190]; у нотатці від 19 травня 1880 р. йдеться про «українофіла і київського громадянина шістдесятих років», діяча Старої громади, етнографа, співробітника «Киевской старины» Бориса Станіславовича Познанського (1841–1906). За характеристикою О. Ф. Кістяківським цієї постаті: «Українофіл й київський громадівець шістдесятих років. Один з тих народолюбців, які мріяли власне народолюбство поставити на практичний ґрунт, хотіли бути народолюбцями не на словах, а на ділі. Він, як і інші, одружився з кріпачкою; скинув з себе німецьку шкуру, вбрався у народний одяг й пішов служити прикажчиком до якогось пана з метою жити серед самого народа, зблизитися з ним, впливати на нього й бути йому корисним [141, с. 161]». У запису від 17 лютого 1880 р. О. Ф. Кістяківський вживає поняття «народолюбство» й стосовно себе і не в ретроспективному контексті, а як стан власного світогляду [141, с. 74; детально аналіз див. 551, с.69-71].

Не меш важливим для розуміння діячами національного руху значення поняття «народолюбство» має аналіз мемуарної літератури. Зокрема, М. П. Драгоманов використовуючи його досить часто у своїх працях (починаючи від «Австро-руських споминів» (1867-1877) і закінчуючи «Відповіддю» з нагоди відзначення 30-річчя громадської праці у 1895 р.) наводить авторське розуміння місця й ролі «українського народолюбства» у власному світогляді та життєдіяльності. «Коли я претендую на що-небудь, то

лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Мехтодієвські, і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з одмінами, котрі принесли всевітня наука і політика в новіші часи [80, с. 105]».

Подібна термінологія зустрічається також в опублікованих на шпальтах «Киевской Старины» 1884 р. споминах О. Ф. Кістяківського про відомого українського діяча Павла Платоновича Чубинського (1829–1884), в яких згадуючи добу початку 1860-х рр. відмічалось, що: «ідеї народолюбства і народовивчення були у своєму zenіті [139]», а також у поданій оцінці у спогадах В. Б. Антоновича видатного ідеолога українського руху, історика М. І. Костомарова як «історика-народолюбця [161]».

Досліднику С.Світленку вдалося встановити, що терміни «народолюбці», «народолюбство» продовжували використовуватись в історико-мемуарних публікаціях учасників вітчизняного визвольного руху і у перші десятиліття ХХ ст.. Так, колишній соціально-революційний народник 1870–1880-х рр., катеринославець К. Є. Котов, подаючи ретроспекцію формування свого світогляду в молодості, писав, що у ньому вже у гімназичні роки «жевріла іскра народолюбчества» [146, с. 38]. Виразні мемуарні свідчення щодо «народолюбних елементів» в Україні доби революційних подій 1905–1907 рр. залишив відомий український громадсько-політичний діяч Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) [150, с. 85; детально див. 551, с.72].

Паралельно з поняттями «українські народолюбці», «українське народолюбство» для ідентифікації вітчизняного національного руху пореформеної доби застосовувалися й інші терміни. З початку 1860-х рр. синонімічними назвами українських «народолюбців», «народолюбства» стали такі означення, як «хлопомани», «хлопоманія». Щоправда, В. В. Дорошенко у своїй відомій праці «Українство в Росії. Новіші часи» (1916) зробив виразне територіальне розмежування щодо українського

національного руху 1860-х рр., зауважуючи, що на вітчизняному Лівобережжі цей рух виступав під «формою народництва», у той час як на Правобережжі – під назвою «хлопоманства» [259, с. 103].

На початку 1860-х рр. у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та деяких інших містах підросійської України з'являються напівлегальні гуртки – «українських громад», основу яких склали вітчизняна опозиційна інтелігенція. У цей період пореформеної доби однією з найпоширеніших самоназв діячів українського національного руху пореформеної доби стали терміни «громадівці», «громадівство» [71, с. 284, 421, 428].

Подібні організаційні осередки існували в Україні не лише у другій половині ХІХ ст., а й на початку ХХ ст. Втім, згадані поняття, на думку С.Світленка, мали все ж таки частковий характер, оскільки учасники українського визвольного руху діяли не тільки у форматі «громад», а й інших гуртків або навіть окремо, не об'єднуючись у якісь виразні організаційні структури) [551, с.78].

Цікавим з погляду висвітлення еволюції ідейного наповнення терміну «українське народолобство» є аналіз творчої спадщини, неодноразово згадуваного нами, видатного діяча українського національно-визвольного руху, мислителя, теоретика громадського соціалізму М. П. Драгоманова. Так, термін «соціалісти-громадівці» він використовував по відношенню до прихильників нових соціальних порядків у різних країнах, залучаючи їх в один типологічний ряд «усіх недержавних і служицьких пород в Європі» і висловлюючись за те, щоб «громадівці фламандські, українські, чеські, сербські і т. і.», «оступаючись кожний за свою породу, були б в той же час і явними прихильниками громад мужицьких [71, с. 325]». Більш детальне розкриття значення терміну «українські громадівці» М. П. Драгоманова подає у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм», порівнюючи його з поняттям «українські народолобці», яке, на його думку, є близьким, але дещо ширшим за значенням. У термін «українське громадівство» діяч вкладав соціалістичний зміст, що відрізняло його (визначення) від інших

груп в українському національному русі. Це підтверджується наступними словами: «Критично-історичний же перегляд життя й писання Шевченкового може багато чому навчити українолюбців і почасти українських громадівців». Також за М. П. Драгомановим, «українські громадівці», повинні працювати в середовищі селянства - «цих безперечних українців, приміром європейських городян [71, с. 421, 428]». Таке бачення проблеми є свідченням ідейної орієнтації видатного вітчизняного політичного мислителя не тільки на національні, а й загальноєвропейські демократичні цінності. Використання у праці «Антракт з історії українофільства (1863–1872)» М. П. Драгомановим термінів «українське народовство», «народовці-романтики»; у «Передньому слові до «Громади» – «народовці» «демократи», а в «Листах на Наддніпрянську Україну» ототожнення «української демократії» з «хлопоманією» чи «народовством» [71, с. 229–230, 322, 402; 43, арк. 1], як стверджує С. Світленко, була нічим іншим, як втіленням ідеї національного народолюбства у суспільно-політичному світогляді видатного мислителя [551, с. 78].

Отже, поняття «українські громадівці» репрезентувало як в організаційній, так і в теоретико-ідеологічній площині лише частину демократичного українства [549, с. 45].

Аналізовані дослідником Б. Янишиним джерела засвідчують, що термін «народовство» укорінився винятково на теренах Галичини й внаслідок історичних умов розвитку цього краю набув певної виразної специфіки [636–637]. Тому цілком справедливим є висновок сучасного дослідника про те, що застосовувати дану назву як узагальнюючу для усього вітчизняного визвольного руху було б надто спрощено [551, с. 79].

Таким чином, аналіз епістолярної та мемуарної спадщини, публікації культурно-громадських діячів другої половини XIX ст. засвідчує, що по відношенню до учасників вітчизняного національно-визвольного руху пореформеної доби застосовувалися різні назви та поняття («громадівці», «малорусофіли», «русинофіли», «українолюбці», «українофіли», «українські

народовці», «українські народолюбці», «українці», «українські хлопомани», «хохломи», «українські соціалісти-федералісти» тощо), усі вони індефікували одне історичне явище, хоча і були різними за походженням, рівнем автентичності, вірогідності та репрезентативності.

Проаналізовані наявні джерела та історіографія переконують, що термін «українське народолюбство» мав вітчизняне походження і не просто служив однією з найпоширеніших самоназв в українському національному русі другої половини XIX ст., як це стверджує С. Світленко, а й, на нашу думку, за рівнем відповідності світоглядним позиціям є найбільш вдалим узагальнюючим поняттям для ідентифікації вітчизняної інтелігенції цього періоду. Важливо, що цей термін адекватно відбивав головний зміст й особливості українського руху в підросійській Україні. Усе це знаходить відповідне підтвердження у різноманітних й непоодиноких джерелах: публіцистиці, приватному листуванні, щоденниках, мемуарах, позасудовому офіційному діловодстві тощо [548, с. 45].

Зміна суспільно-політичної атмосфери після скасування кріпацтва та доба «Великих реформ» 1860-1870-х рр. обумовила збільшення ваги демократичного руху російської інтелігенції та відповідно трансформацію термінології для його ідентифікації. Вже початок 1860-х рр., як зазначають дослідники, відмічений появою поняття «народники», яке використовувалося для означення демократично налаштованих, схильних до реформаторства людей, симпатиків народу, які вважали себе речниками його прагнень. Втім, упродовж 1860-х рр. згаданий термін не набув значного поширення [343, с. 119-120].

У радянській історіографії було здійснено детальний аналіз термінологічного подження поняття «народництва». Спростовано погляд відомого діяча визвольного руху Я. В. Стефанович (1854–1915) про південноросійське походження поняття «народництво» та обґрунтовано знаним істориком Б. П. Козьмінім (1888–1958) «північне», тобто суто російське його походження [343, с. 118].

В історіографії прийнято вважати, що лише після масового «ходіння у народ» 1874 р. терміни «народник», «народництво» почали поширюватися у російському опозиційному русі, а остаточно утвердилися лише у другій половині 1870 – х рр.. Тоді ж землевольці «народниками» стали називати й власних попередників – російських революційних демократів 1860-х рр. Пізніше поняття «народники», «народництво» трактувалися досить широко, оскільки свою приналежність до них засвідчили як «народовольці», так і «чорнопередільці», однак наприкінці 1870-х – упродовж 1880-х рр. вони були ближчими саме до представників останнього напрямку. Зазначені терміни набули поширення у легальній літературі лише з 1880-х рр., хоча й продовжували побутувати без чіткого визначення його змісту [343, с. 119, 122-123].

Варто зазначити, що основу соціальної бази тогочасних російських «народників», як і їх українських колег становили саме представники інтелігенції, у тому числі студенти. Саме вони відігравали основну роль у русі «народників», і тому ми можемо цілком обґрунтовано розглядати «народницький» рух саме як політичний рух інтелігенції, хоч і спрямований передусім на активізацію селянства.

У губерніях підросійської України російське народництво широкого поширення набуло у 1870-1880-х рр.. Але у середовищі української інтелігенції ця дефініція визнаною не стала. Українські народолюбці не ототожнювали себе з «російським народництвом».

Разом з тим, про типологічну близькість двох народницьких напрямів в Україні говорить С.Світленко. Так, у воєму дослідженні він наводить такі факти: використання, хоча і епізодично, М. П. Драгомановим терміну «українофільське народництво» у 1880-х рр. [66, с. 419] та терміну «малоруське народництво» [20, арк. 199–200]. тими учасниками визвольного руху, які були близькими до «Народної Волі», але прагнули розробити програму боротьби у відповідності з особливостями України [551, с. 79].

Разом з тим, ми можемо констатувати, що поряд з термінологічною різноманітністю щодо визначення діячів українського руху, термінологічні означення представників російської радикальної опозиції упродовж 1870–1880-х рр. характеризуються такою ж різноманітністю: «чайковці», «лавристи», «бунтарі», «якобінці», «землевольці», «народовольці», «чорнопередільці» та інші, які вважали себе «соціалістами-революціонерами», прихильниками «соціально-революційної» «партії», «руху», «справи».

Саме ці узагальнюючі поняття стали невід’ємною складовою термінології судово-слідчої та позасудової офіційної документації. Численні джерела засвідчують наявність ще одного поширеного терміну – «радикали» [549, с. 46].

Дослідник народницького руху в Україні С.Світленко вважає, що на початку ХХ ст. в українському суспільно – політичній думці утверджується термін «українське народництво» [453; 243; 339; 592, с. 48; 634]. Так, у працях М. С. Грушевського, П. С. Єфименко (1835–1908) та інших представників вітчизняної історіографії паралельно з використанням назв – «народолюбець», «народолюбці», «народолюбка», «народолюбство» тощо [298, с. 9; 333, с. 83–122; 334, с. 338–376; 592, с. 94] вживано термін «українське народництво», хоча. Крім історіографічних досліджень утвердженню терміну в українській історіографії сприяло його використання у мемуарах таких відомих діячів визвольного руху, як С. Ф. Русова та В. К. Дебогорій-Мокрієвич, у яких згадується українолюбство 1860-х рр. як «народницький просвітницький рух», та «українофіли-народники» 1870-х рр., сприяла утвердженню терміну «українське народництво» [453; 243; 339; 592, с. 48; 634; детал. див. 551, с.84].

Не зважаючи на те, що окремі дослідники народницької проблематики (С. Н. Валк, Б. П. Козьмін, В. М. Фігнер) вживали у своїх роботах поняття «народолюбство», воно все ж не дістало широкого вжитку в історіографії. У даному випадку головну роль зіграла відсутність у працях названих істориків

чіткого термінологічного визначення його змістового наповнення. Як наслідок, поняття «українське народництво» та пов'язана з ним наукова проблема у 1930-х рр. (після розгрому школи М. С. Грушевського) була поставлена під сумнів й не підлягала вивченню в радянській історіографії [548, с. 46].

З початку 1990-х рр. у працях українських та російських науковців використання терміну «народолюбці» переживає «нове дихання» часто використовується поряд з поняттям «народники». Зокрема, російський історик М. О. Троїцький, надає першому узагальнюючого характеру, використовуючи його стосовно російських революціонерів 1860–1870-х рр. [589, с. 165]. Сучасний дослідник з української діаспори Л. Винар [529] унікає проблеми чіткого визначення згаданих понять, однак використовує при написанні досліджень систему термінологічної поліваріантності вживаючи паралельно поняття «українські народники», «українські народовці», «українські народолюбці», «українолюбці» та «хлопомани» [206, с. 90–91].

Таким чином, науково обґрунтованим вважаємо висновок С.Світленко про те, що джерелознавчо-історіографічний аналіз термінології засвідчує, що найбільш поширеними узагальнюючими самоназвами двох головних народницьких потоків на території країнських губерній у складі Російської імперії були «українське народолюбство» і «російське народництво». Незважаючи на їх найбільш автентичний, вірогідний та репрезентативний характер, враховуючи усталену історіографічну традицію, існуючий у другій половині ХІХ ст. народницький спектр вважаємо за необхідне ідентифікувати поняттям «народництво в Україні» [551, с. 84].

Застосування цих термінологічних відмінностей не є звичайною «грою слів», а проявом необхідності чітко виявити спільне, споріднене й оригінальне, специфічне у двох народницьких потоках [548, с. 47].

Вважаємо, що типологічна близькість, спорідненість українського народолюбства та російського народництва дозволяє нам стверджувати про

спільність впливів низки однорідних чинників. Обидва народницькі потоки генетично походять з першої половини XIX ст., тобто з перехідної доби від кріпацтва до утвердження буржуазного ладу, коли ще зберігалися істотні залишки феодальних виробничих відносин, а нові – буржуазні – лише визрівали. Усе це відображалось на тогочасній соціальній структурі суспільства з прикметними їй домінуванням дрібного товаровиробника – селянина. Саме на цю соціальну силу й орієнтувалися представники прогресивної частини української та російської інтелігенції з дворянства та різночинства, які становили ядро опозиційного демократичного руху, за умов тимчасової слабкості нових класів – буржуазії та найманого робітництва. Формування обох народницьких потоків відбувалося у межах однієї країни – Російської держави, надбудова якої ґрунтувалася на монархічному режимі, з великодержавною імперською ідеологією, відсутністю політичних свобод, заборонаю й переслідуванням опозиційних рухів.

Українське народолобство і російське народництво мали чимало спільних ідейних витоків. Це, зокрема, ідеї вітчизняного й зарубіжного просвітництва, ліберального реформізму, демократизму, радикалізму, утопічного соціалізму, позитивізму у філософії, історіософії, природознавстві, природничо-наукового матеріалізму, суб'єктивної соціології тощо – тоб-то власне «інтелігентських» ідеологічних джерел, на відміну від пролетарського соціалізму, клерикалізму та буржуазного прагматизму. Прихильники обох народницьких потоків мали такі однорідні етичні витoki, як патріотизм національних традицій, християнська мораль, засади просвітництва і романтизму [548, с. 47].

Діячі українського народолобства й російського народництва були спадкоємцями визвольних традицій масових народних рухів – Запорозької Січі та Коліївщини, разінщини та пугачовщини, а також попередніх поколінь опозиційних рухів: декабристів, західників та слов'янофілів, кирило-мефодіївців та петрашевців, таких явищ світового революційного процесу, як американська та Велика Французька революції XVIII ст..

За своєю сутністю вони становили споріднені історичні явища, національні (східнослов'янські) форми європейського демократизму. Фундаментальною ідейною основою світогляду українського народолюбства й російського народництва стало антифеодальне, загальнодемократичне начало. Учасники обох народницьких потоків органічно не сприймали морально-етичний, соціально-політичний деспотизм, виходили з гуманістичних цінностей й прагнули до оновлення суспільства. Свої пріоритетні завдання вони вбачали у тому, щоб пізнати «народний ідеал», «розчинитися» у народі, присвятити себе служінню й захисту інтересів «принижених та скривджених» задля того, аби «повернути свій борг народові». Ідеї народницької (селянської) демократії поєднувалися у світогляді народолюбців й народників з утопічно-соціалістичними поглядами. Пробуджуючи самосвідомість народу, українські та російські демократи тієї доби пов'язували історичну перспективу з народовладдям, хоча шлях до нього розуміли по-різному.

Обидва народницькі потоки в Україні розвивалися самостійно й водночас перебували у щільному зв'язку. Їхню типологічну спорідненість добре усвідомлював М. П. Драгоманов, який вважав, що між ними «дуже багато точок стику, особливо в теоретичних засадах [548, с. 47]». Ідейна близькість зумовлювала чимало аналогічного й у практичній діяльності українських народолюбців та російських народників. Варто принагідно згадати досвід недільних шкіл або «ходіння у народ». Про це яскраво засвідчує також, проаналізоване дослідником С. Світленком, ділове листування тимчасового Одеського генерал-губернатора Е. І. Тотлебена наприкінці 1879 р., в якому є свідчення, що «українофільська партія має значний вплив на соціальний рух у Росії», а «з українофілів виходять відмінні «народники»». Такі як: Я. В. Стефанович, І. В. Бохановський, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, С. П. Ковалик, Д. А. Лизогуб, Б. Х. Кравцов, Ф. В. Волховський, К. К. Брешковська, Є. М. Ковальська та ін. [31, арк. 16]. Існування згаданого явища взаємовпливу констатував і М. П. Драгоманов,

зауваживши: «Взагалі в Україні тільки нелогічний народник може не стати українофілом, і навпаки [536, с. 124-125; детально див 551, с.150]».

Усе це зайвий раз доводить, що розвиток двох народницьких потоків доцільно розглядати комплексно, а не відокремлено.

Водночас українське народолюбство й російське народництво не були тотожними етнічно-ідеологічними напрямками, а мали специфічні особливості. Причини цього слід шукати в тому, що вказані народницькі потоки виникли цілком самостійно на історичному ґрунті двох, хоч і близьких, але самобутніх народів [548, с. 48].

Засаднича відмінність українського народолюбства від російського народництва полягала у тому, що світоглядними складниками першого були «українолюбство» («українофільство», «хохломанія») та «народолюбство» («народовство», «хлопоманія»), які перебували в органічному й неподільному зв'язку.

Обрання українолюбцями своєї головною метою захист природних прав власного народу, а не російських державних інтересів було очевидний і безперечно обумовлювалося тогочасною історичною ситуацією шовіністично-імперських кіл стосовно українства. В умовах створення урядом імперії Романових штучних перешкод вільному розвитку української мови, літератури, освіти, мистецтва, преси, всього того, що складає духовність народу, в умовах активізації русифікаторської політики причина такого вибору, за словами П. О. Куліша крилась в наступному: «Українська ідея, заснована на началі глибоко-демократичному, явилась унаслідок відчуття неправди у взаємних відносинах між собою брата і брата [90, с. 423]».

Не зважаючи на те, що українолюбство не набуло форми окремої ідеології й практики українського національного руху, його предстаники були прихильниками національної ідеї і прагнули реалізувати природне право українського народу бути вільним та рівним серед інших народів. Підтвердження думки про відсутність упередженого ставлення до інших

етносів ми знаходимо у листах О. Я. Кониського до М. І. Павлика (1853-1915). Так, висловлюючи своє життєве кредо у політичній та міжнародній сферах він наголошував: «Відносини до всіх народностей однакові... Україна-Русь – однаково з усіма народами має право уладнатись по своїй уподобі [47, арк. 16 зв.]».

Ці рядки говорять про те, що українська національна ідея мала демократичне підґрунтя, яке проявлялося в органічному поєднанні любові до рідної землі з любов'ю до власного народу. Саме тому М. І. Костомаров зараховував до українолюбців людей, «люблячих Україну, її народ, мову, нрави, звичаї, пісні, побут і життя цього народу... [490, с. 59]». Першошопричиною виникнення «українофільства», на думку В. Б. Антоновича, була посилена увага інтелігенції до «селянського середовища», наслідком якої і було «всебічне вивчення свого народу [60, с. 142, 144]». З цими словами погоджувався і П. О. Куліш, який відмічав взаємопов'язаність «українофільства» з «працею на користь народу і для живого зближення з народом [369]».

Розуміючи, що український народ опинився на власній землі у статусі духовного ізгоя, українофіли прагнули реалізувати ідею всебічного національно-культурного відродження й піднесення України. Адже без зростання національної самосвідомості українців годі було й мріяти про національне самовизначення, яке дало б змогу досягти найбільш повного демократизму в національних відносинах.

Аналіз творчої та епістолярної спадщини діячів визвольного руху дозволяє говорити про наповненість терміну «українолюбства» насамперед національно-культурницьким змістом. Так, В. Б. Антонович «українофілами» визначав патріотів, які «дорожать надзвичайно своїми обласними відмінностями і своїм обласним нарiччям [60, с. 138, 144]». М. І. Костомаров з «українофільством» пов'язував з «прагненням деяких малоросів писати на своєму рідному нарiччі і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії [490, с. 217]» Подібно до них акцентував увагу на просвітницькому

характері українолюбства О. Я. Кониський, зазначаючи при цьому, що «від часу знесення кріпацтва і до нині найважливішою і найголовнішою потребою було, є і довго ще буде освіта народня на народній мові [47, арк. 2 зв.]».

Натомість М. П. Драгоманов, хоча й відзначав в українолюбстві національно-культурницьке, просвітницьке начало, не погоджувався з тим, що це «зовсім не політичний рух [71, с. 386–387, 447, 452]».

Радикально-демократичні представники українського народолюбства, котрі склали меншість у вітчизняному національному русі, надавали першорядного значення державницько-політичному аспекту діяльності, пропаганді ідеї української державності, принаймні політичної автономії. В той же час поміркована більшість, яка перебувала на ліберально-демократичних позиціях, вважала за доцільне виборювати в першу чергу право культурно-національної автономії.

Ідейний розкол серед представників української інтелігенції у вітчизняному народолюбстві на поміркованих та радикалів – явище цілком закономірне, що обумовлене такими об'єктивними чинниками: розгромом Кирило-Мефодіївського товариства та морально-психологічним станом його ідейних лідерів (М. І. Костомарова та В. Білозерського), їхньою відмовою від ідеології політичного радикалізму, відсутністю політичної програми в умовах українського національного відродження на початку 60-х років XIX ст.; імперською сутністю російського монархічного режиму, що був традиційно жорстоким ворогом українського національно-визвольного руху, перманентні обвинувачення українофілів у «сепаратизмі», що супроводжувалися поліцейськими репресіями упродовж усіх пореформених десятиліть. На думку С. Світленка, саме це стало однією з суттєвих причин переходу частини української молоді на позиції російського соціально-революційного народництва, обумовило млявість та ідейну слабкість руху демократичного українства [551, с. 161]. Крім того, народолюбні ілюзії та ідеалізація селянства були також тими чинниками, обумовлювали поміркованість державницько-політичних прагнень українолюбців.

Поширеною була думка про те, що «прихильник мужиків мусить мало не в усьому йти з мужиками», які все ще вірили у легенду про «доброго царя-батюшку», сподіваючись отримати від нього землю й вбачаючи в його особі захисника від панів-поляків Правобережної України. Негативну роль зіграла і віра українських народолюбців в те, що відсутність демократичного державного ладу не є перешкодою для реформування селянського господарства, необхідна лише «поміч царства [549, с. 30]».

Історичну обумовленість орієнтації народолюбців – представників селянського демократизму – на селянство зауважував С. А. Подолинський: «Українці – народ мужицький здебільшого; немає народу в світі, де б був такий малий відсоток вищих станів, і тому всілякий український рух у вихідній точці своїй не має ніякого сенсу, якщо він не чисто мужицький [107, с. 128]».

Пріоритетними напрямками діяльності народолюбців стало просвітництво серед селянських мас, книжково-видавнича справа, спрямована на випуск підручників, популярних й дешевих книжок для народу, а також вивчення народного життя, його побуту та звичаїв, що розглядалося як один з наріжних каменів національно-культурного відродження. Вітчизняні демократи певною мірою ідеалізувати селянські маси, а, з іншого боку, прагнули засобами художнього слова, етнографії, літературо- й мовознавства, мистецтва, правознавства, статистики тощо якомога повніше відтворити історичний досвід та духовну пам'ять народу, без чого годі було вести розмови про його національну й соціальну свідомість, про право стати самостійним господарем, хазяїном у своєму домі, на рідній землі. «Хто любить свій народ – нехай любить його не по-донкіхотські, не уявленням, а серцем і справою, – наголошував М. І. Костомаров, – нехай любить не абстрактне поняття про народ, а народ у дійсності, у відчутності... [362]».

Органічним явищем вітчизняного інтелігентського народолюбства стало «ходіння у народ», яке розпочалося у вигляді руху демократичної молоді вже

на рубежі 50–60-х й тривало упродовж 70–80-х років XIX ст. Його метою була головним чином реалізація завдань просвітництва та народовивчення селянських мас, що поступово провадило б до їхньої національної та соціальної ідентифікації, а інтелігентів-демократів – до «злиття» з народом. На думку С. Світленка, в сукупності це був важливий засіб «популяризації демократичних ідеалів свободи, рівності й братерства серед простолюддя [551, с. 148]». Переважною формою «ходіння в народ» українських народолобців була «осіла» діяльність серед селянства, причому пріоритет надавався культурницькій роботі.

Вітчизняне народолобство, що під ним слід розуміти світоглядні цінності та соціальну практику єднання демократичної інтелігенції з селянством, ґрунтувалося на гуманістичних й демократичних засадах, розвивалося засобами просвітництва і народовивчення, мало на меті національно-культурне і соціальне відродження селянства.

На початку 1860-х років в ідейних поглядах та діяльності народолобців домінували національно-культурницькі аспекти, натомість аспекти соціальні були ще недостатньо окреслені. «Отже, за нашим розумінням, – зазначалося у «Відгуку з Києва», підписаному 1862 р. 21 діячем українського руху, – єдина справа істинних друзів народу в нинішній час – допомагати розвитку народу, не вдаючись у політичні або соціальні толки і очікуючи терпляче часу, коли народ буде в змозі толкувати з нами про предмети, котрі тепер не досяжні його розумовому розвитку, а тому для нього загадкові, темні і не потрібні [565, с. 4]».

Проте вже «Моя сповідь» В. Б. Антоновича, написана того ж року, свідчила про наявність певних (хоча й притлумлених) соціальних мотивів у діяльності народолобців. «Істинні друзі народу, – стверджував ідейний лідер київської української громади, – не ламають собі голову над далеким майбутнім, але якщо вони люди справи і якщо мають кошти, то дбають про народну просвіту, про покращання матеріального побуту селян... [60, с. 82]».

Про гуманістичні, антикріпосницькі устремління народолюбців – «шістдесятників» неодноразово згадується у мемуарній спадщині учасників українського визвольного руху. Зокрема, С. Ф. Русова, змальовуючи добу 60-х років XIX ст., зазначала: «Завдання українофілів – розвиток, просвітництво народу шляхом його ж рідної мови, визволення цього народу від кріпосної залежності». Б. С. Познанський, маючи на увазі польських та українських «хлопоманів» того часу, наголошував: «Всі ми однаково бачили несправедливість кріпосної залежності, і в жертві цього суспільного ладу – селянини – бачили насправді неіснуючі чесноти [535, с. 43; 162, № 4, с. 26]».

У 70-х роках XIX ст. провідні діячі народолюбців ще більше уваги приділяли соціальному питанню, розглядаючи його крізь призму, насамперед, демократичної та ліберальної ідеї. «Наше діло усе-таки соціально-демократичне й вольнодумське, – писав М. П. Драгоманов у листі до В. М. Навроцького від 14 квітня 1873 р., – а не магнатське і клерикальне [46, арк. 97]». Згодом у праці «Література російська, великоруська, українська і галицька» він визначав «лібералізм» української молоді як «більш соціальний, або педагогічний», а великоруської – як такий, що «мав більш політичний характер, революційну окраску [69, с. 116]». На соціально-демократичній спрямованості вітчизняного національного руху акцентував увагу й С. А. Подолинський. У його листі до В. М. Смирнова від 4 травня 1875 р. зауважувалося: «Знайте, передусім, що зараз українофільство означає – українська соціально-демократична партія... [533, с. 124]». Навіть в офіційній позасудовій документації 70-х років побутовав й набув поширення термін «соціал-українофільська партія» [33, арк. 51 зв., 54 зв.].

Соціальні прагнення українських народолюбців розвивалися під впливом утопічно-соціалістичних концепцій. Цей зв'язок простежувався вже з середини XIX ст. Так, наприклад, М. П. Драгоманов у листі «До киян» від 3–12 лютого 1887 р. стверджував, що, починаючи з гімназійних років, «завше був соціалістом». У споминах «Два учителі» він згадував, як відомий народолюбець О. І. Стронін (1826–1889) викладав полтавським гімназістам

соціальні теорії західноєвропейських теоретиків утопічного соціалізму Р. Оуена, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є [68, с. 19; 71, с. 594].

У 70-х роках ХІХ ст. ідеї «громадівського соціалізму» здобувають дедалі більше прихильників у середовищі вітчизняних народолюбців. Цей процес спричинив й появу таких термінів, як «українофіли-соціалісти», «українофільський соціалізм» та ін. [549, с. 31–32]. Поширення соціалістичних ідей сприяло посиленню уваги народолюбців до соціально-економічних і політичних питань. Уже у 70-х роках М. П. Драгоманов і С. А. Подолинський висловлювали принципові міркування стосовно теоретичних підвалин українського «громадівського соціалізму», що його складовими стали ідеї масштабних економічних перетворень в інтересах селянства й робітництва, соціальної та національної рівності на засадах вільної автономії осіб, спілок, громад, народів, а також вільного товариства (федерації) громад і народів. Зокрема, С. А. Подолинський дійшов висновку, що слід «прямо і відкрито, шляхом розповсюдження книжок і шляхом усної пропаганди поширювати вчення соціалізму серед селян [71, с. 317–319; 107, с. 127–128, 132]».

Прикметно, що частина провідних діячів українського демократичного руху висловлювалася за можливість як мирних, так і революційних методів утвердження соціалістичних ідей. М. П. Драгоманов у «Попередньому слові» до «Громади» пропонував боротися за нові «громадські порядки» «усіма способами, мирними й вояцькими» [71, с. 318]. Програма «Громади» М. П. Драгоманова, М. І. Павлика та С. А. Подолинського також не виключала ймовірності, що «простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції) [241, с. 1–4]».

Варто зауважити, що радикально-демократичні ідеї українського народолюбства знаходили підтримку молодого покоління громадівців. Ця тенденція збереглася у 80-х роках ХІХ ст. – періоді створення політичних програм українського товариства «Вільна Спілка – Вольний Союз»,

«Української соціально-революційної партії», «Партії українських соціалістів» тощо.

У вилученому поліцією 1883 р. у полтавського земського діяча І. М. Присецького (1854–1911) проекті «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» ми знаходимо декларування прихильність до еволюційно-органічного розвитку, хоча водночас революційний шлях до цієї мети вважався також цілком реальним. Завданнями, вирішення яких покладалося на близьке майбутнє, були наступні: встановлення правового порядку у політичному житті; здійснення реформаційних перетворень в дусі колективізму та одночасно з цим індивідуалізму – в економічній сфері; досягнення майнової, станової, освітньої рівності громадян, широкої самобутності, високої моральності та освіченості народу, розвиток солідарності, початків братерства, поширення ідей соціалізму - у соціальній та культурній [549, с. 32].

Подібна стратегія суспільного розвитку, що ґрунтувалася на визнанні поступовості історичного процесу і разом з цим можливості й необхідності «радикальних і всебічних змін в народному житті» була заманіфестована у «Програмі дій українських соціалістів», яка поширювалася українських гуртках Чернігова упродовж 1880-х рр. Провідними ідеалами цього документу були: соціалізм в економічному житті, загальна рівність - у соціальному, анархія, автономія та федералізм – у політиці, повна свобода націй та культури - у національній та культурній сфері [549, с. 32].

Наявність в середовищі український народолобців соціально-політичної течії, яка мала яскраво виражене радикально-демократичне спрямування свідчила про паралельний розвиток двох тенденцій: орієнтація на західноєвропейські гуманістичні, загальнолюдські цінності та демократичні традиції й визнання необхідності врахування національної специфіки українства. Ідейний лідер цього напрямку М. П. Драгоманов наголошував у листі до відомого галицького громадсько-політичного діяча О. Г. Барвінського (1847–1926) від 27 лютого 1891 р.: «в російській же

Україні ніяке українолюбство, окрім радикального, не має будучини і навіть сучасності», а в листі до О. Я. Кониського від 20 квітня того ж року закликав дотримуватися європейського радикального шляху «на який Шевченко ставав полусвідомо, «хлопоманія» 60-х років свідоміше, і на яку я раджу стати зовсім рішуче й безповоротно [44, арк. 16; 45, арк. 70]».

М. П. Драгоманов був послідовним критиком ідейної поміркованості й національної обмеженості тих «українофілів», які дотримувалися аполітичного культурництва, а часом й переходили з національно-демократичних позицій на формально націоналістичні: «Думаю, – розмірковував видатний вітчизняний ідеолог у листі до галицького громадського діяча й публіциста М. Й. Бучинського (1847–1903) від 6 листопада 1872 р., – що пора вже давно перетрясти українофільство і одібрати у йому гуманістичну і народно-демократичну струю од національно-традиціональної, старовірної, котра є і у нас, як в усяких краях і народах [100, с. 182]». Відтак М. П. Драгоманов вважав культурницьке українофільство анахронічним, «вимираючим» напрямом. Така оцінка одного з ідейних батьків «громадівського соціалізму» була викликана однобічною і недостатньо ефективною культурницькою роботою, не поєднаною з соціально-політичною. Слабкість «чистого» культурництва стала очевидною для більшості представників вітчизняної інтелектуальної еліти вже у 80-х – на початку 90-х років XIX ст..

Водночас варто зауважити, що ідейні опоненти М. П. Драгоманова – О. Я. Кониський і Б. Д. Грінченко – виступали послідовними прихильниками ідей демократично – поміркованої течії в українському русі інтелігенції. Так, наприклад, О. Я. Кониський бачив шлях подальшого розвитку українства не в орієнтації на «космополітичні», «універсальні» цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму й глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. Треба наголосити, що національно-демократичні засади ідейного світогляду цього видатного українського діяча являли собою не проповідь національної

винятковості й зверхності, а патріотизм, який відзначався загальнодемократичним змістом й спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму [47, арк. 16 зв. – 17].

За Б. Д. Грінченком, пріоритетними у діяльності українських демократів за тих історичних обставин мали стати просвітницько-культурний та економічний напрямки. З'єднавши справу національну зі справою народного добробуту, вважав він, українські народолюбці виявили б «не тільки правдивий діяльний патріотизм, а також і розумний далекосяжний політичний такт [62, с. 107–108, 111]». У поглядах Б. Д. Грінченка, як і О. Я. Кониського, знайшли відображення ідеї національно-культурницького напрямку українського народолюбства, що відзначався ліберально-демократичною спрямованістю й загальногуманістичним змістом [549, с. 33].

Таким чином, українська інтелігенція, що репрезентувала собою народолюбство 60–70-х років ХІХ ст. поступово відходить від суто культурницького романтизму попереднього періоду й стає «реальним», «дійовим» громадсько-політичним рухом, поєднуючи в своєму світогляді ідеї національного й соціального демократизму, лібералізму та радикалізму. Цим пояснюється співіснування в народолюбському таборі численних відтінків/відгалужень – від послідовного культурництва ліберально-демократичного забарвлення до соціально-політичної течії з досить виразним радикально-демократичним спрямуванням. Уповільнене розмежування представників зазначених ідейних течій і тенденцій становило характерну особливість українського демократичного руху в умовах репресивної антиукраїнської політики імперії Романових 1880–1890-х років.

Загальноросійське народництво репрезентувало інший народницький потік в Україні, що був невід'ємною складовою загальноросійського опозиційного руху демократичної інтелігенції. Вплив російського демократичного руху народницького спрямування розгортається в українських губерніях вже з другої половини 1850-х – початку 60-х років, що

знайшло свій вияв у діяльності Харківсько-Київського таємного товариства 1856–1860 рр., поширенні видань Вільної російської друкарні О. І. Герцена, у спробах «Землі і Волі» упродовж 1860-х років налагодити безпосередні зв'язки з українськими громадами тощо. Однак потужною силою російське народництво в підросійській Україні формується лише у 70–80-х роках ХІХ ст. Як і в інших регіонах Російської імперії, в українських губерніях цей рух відзначався домінуванням соціально-революційної ідеології та практики й виразним нехтуванням його національної (насамперед української) складової.

На відміну від українських народолюбців, російські соціально-революційні народники не надавали національному питанню першорядного значення, віддаючи пріоритет соціальним або політичним завданням боротьби. Їхні ідейні погляди у царині національних перетворень не відзначалися послідовністю. З одного боку, світоглядові російських народників притаманна виразна антиімперська спрямованість. У творах О. І. Герцена, М. О. Бакуніна, програмно-організаційних документах «Землі і Волі», «Народної Волі», «Народної Партії» та інших є важливі положення щодо права поневолених народів, у тому числі українського, на самовизначення, навіть на незалежність. Частина російських народників, зокрема бакуністи 1870-х років, чорнопредільці та наступні прихильники цієї орієнтації 70–80-х років ХІХ ст. були федералістами й виступали за бажаність союзу братніх народів за умов розпаду Російської імперії [549, с. 34].

Водночас, не можна не помічати, що назагал в російському соціально-революційному русі домінували централістські устремління. Варто пригадати «розмитість» положення землевольської програми щодо обов'язку «сприяти розподілу теперішньої Російської імперії на частини відповідно місцевим бажанням» або доволі обмежену тезу Програми Виконавчого комітету «Народної Волі» про «широке обласне самоврядування, забезпечене виборністю усіх посад, самостійністю миру і економічною незалежністю

народу» [106, с. 31, 172]. Відтак М. П. Драгоманов, критикуючи російське народництво за імперсько-централістичну спрямованість їхніх ідеологічних засад, вважав головною причиною цього явища «фатальну спадковість» російської національної свідомості, що загартувалася за умов великодержавно-шовіністичної політики царату [65, с. 134–135]. Не слід нехтувати й особливостями російської революційної традиції, централізаторські тенденції якої були започатковані ще декабристами, а також специфіку російської соціальної революційності, з превалюванням у ній соціально-класових ідейних засад над національним.

Вищезазначені особливості загальноросійського соціально-революційного народництва повною мірою виявили себе в українських губерніях. Водночас російське народництво в підросійській Україні мало певну специфіку в порівнянні з іншими регіонами імперії. Так, зокрема, за умов відсутності на значній частині українських територій селянської общини у тому вигляді, як вона існувала у центральних губерніях Росії, народники висунули гасло справедливого переділу землі. За часів першого й другого масового «ходіння у народ» у 70-х роках ХІХ ст. провідною ідейною течією було бунтарство. Наприкінці десятиліття в Україні, раніше ніж в інших регіонах імперії, виникла політична течія в соціально-революційному народництві: розпочався перехід до політичних засобів боротьби. «Південні» соціал-революціонери були схильні до регіонального або місцевого організаційного автономізму, мали виразну специфіку тактичних настанов, які прагнули враховувати етнокультурний чинник українських губерній. Помітною особливістю їхньої діяльності стала взаємодія з українськими народолюбцями.

Однак, ідеологія загальноросійського народницького руху далеко не обмежувалася лише радикальним спрямуванням. Достатня кількість інтелігентів-народників, будучи опозиційно налаштованими до офіційної влади, працювали в земських установах земства та органах міського самоврядування, репрезентуючи ліберальне спрямування російського

народництва. Таким чином, мали можливість займатися легальною діяльністю у справі поліпшення діяльності системи освіти, закладів охорони здоров'я, культури, тощо. Водночас вони нерідко взаємодіяли з українськими громадами й навіть революційним підпіллям, надаючи їм фінансову допомогу, переховуючи нелегалів тощо.

Відсутність всебічно обґрунтованої, реалістичної програми дій, утопічні ілюзії, організаційна неконсолідованість, слабкість соціальної бази, жорстокі репресії царату – все це зумовило невдачу у діяльності, як українського, так і російського народництва 60–80-х років XIX ст. Проте це покоління борців за соціальне і національне оновлення суспільства своєю діяльністю розхитувало абсолютистський режим, сприяло розвитку демократичних традицій, вихованню молодого покоління ідейних спадкоємців.

Наступний етап в історії народницького руху в Україні припадає на кінець XIX – початок XX ст. (приблизно 1890-ті – 1917 рр.). Деякі дослідники (зокрема С. І. Світленко) окреслюють його як «неонародницький» [549, с. 35]. Початок цього етапу пов'язаний з переходом до монополістичного капіталізму, суттєвими змінами в розстановці суспільних сил (криза самодержавства, активізація нової політичної опозиційної сили – соціал-демократії, розвиток масового пролетарського руху), а також у самому народництві, яке стало на шлях утворення політичних партій, модернізації своїх програмно-тактичних настанов тощо. Цей процес, що завершився створенням політичних партій, по-суті підсумував всю народницьку суспільно-політичну діяльність інтелігенції в українських губерніях Російської імперії.

Таким чином, ми можемо зазначити, що народницький рух наприкінці XIX ст. увійшов у свою завершальну фазу, по-суті створивши передумови для формування повноцінних політичних партій. На той період суспільство і його політична еліта – інтелігенція – вже перейшли етап нестабільних суспільних організацій – громад, потребуючи відтоді чіткої політичної інституціоналізації. Та й сама народницька ідеологія настільки розрослася та

ускладнилася, що потребувала розподілу не лише на течії: правих, лівих, «старих», «молодих» тощо, а й вимагала чіткого політичного виокремлення з врахуванням векторів та методів політичної боротьби. Саме через це друга половина 1890-х років характеризувалася певною ідейно-організаційною консолідацією українських громад. У вересні 1897 р. представники вітчизняних громад зібралися на з'їзд у Києві й заснували «Загальну українську безпартійну демократичну організацію», що її ідейним лідером став О. Я. Кониський [654, р. 58]. Однак і ця організація не змогла довго існувати на старих, громадських принципах. Так, упродовж 1903–1904 рр. відбувалася політизація «Загальної української безпартійної демократичної організації». Вихідці з її середовища, відомі громадівці Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ю. Квасницький, В. Чехівський, Є. Чикаленко створили у 1904 р. Раду «Української демократичної партії». Це ознаменувало остаточний відхід від народофільської ідеології та практики громадівського руху. Синхронно з цим на теренах імперії, у тому числі в Україні відбулося структурування загальноросійських партій, котрі також виростили з ідей та практики народництва. Разом вони утворили політичний сегмент, що отримав у історичній та політичній науці назву «неонародництво» й який був тісно пов'язаний вже з діяльністю політичних партій, а не тільки суспільно-політичних рухів.

На початку ХХ ст. неонародництво підросійської України було представлено також двома потоками – власне українським й російським. Поряд із соціал-демократією ця частина демократичного табору відіграла неабияку історичну роль у майбутніх процесах суспільних трансформацій в умовах Української національно-демократичної революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., а тому заслуговує на докладне й самостійне вивчення, що і буде зроблено нижче.

4.2. Політизація національного руху та роль інтелігенції у цьому процесі.

Як вже зазначалося, наприкінці XIX ст. відбувся остаточний занепад народницького руху, що ознаменувало неминучість переходу від культурно-просвітницьких методів у політичній діяльності до революційних. Відсутність реальних умов у Російській імперії щодо парламентської політичної боротьби зумовило чітке розмежування політичних сил інтелігенції на радикалів, котрі стояли виключно на революційних позиціях, та поміркованих, що основну увагу продовжували приділяти культурно-освітній справі.

Наприкінці XIX ст. відбувся значний поштовх до політизації національного руху на східноукраїнських теренах. Пов'язувалося це з приходом нового покоління українських діячів – колишніх студентів, вихованих в умовах зростання національної та політичної свідомості. На той час старшу інтелігенцію, що представляла суспільно-політичні рухи 1860–1880-х років, турбувало назагал лише одне питання – скасування Емського указу. Усунення мовних заборон перетворилося для них на нав'язливу ідею, що затьмарювала усі інші. Якщо й йшлося про інші політичні права українців, то винятково у надто невиразному й загальному контексті, як про завдання боротьби за «загальні демократичні свободи». Культурництво старших громадянців прикривало політичні відмінності між ними й маскувало організаційну слабкість українського руху. На переломі XIX й XX ст. він складався з декількох нелегальних й ідеологічно невизначених громад, які діяли у декількох містах підросійської України (найбільше – на Лівобережжі) й у столичному Санкт-Петербурзі та виникали навколо університетів та гімназій. Наприкінці XIX ст., за повідомленням агента «М. Железняка» начальника Київського жандармського управління генералу В. Д. Новицькому, кількість учасників українського руху у 22 громадах нараховувала 438 осіб, що з них 108 (24,6 % – майже чверть) перебувало у Києві [220, с. 19]. Вхідження до цих громад плеяди молоді

інтелігенції призвело до їх швидкого реформування в бік політичної реорганізації.

У 1897 р. на нелегальному з'їзді у Києві представників усіх вітчизняних громад було створено Загальну українську організацію (ЗУО), ідея заснування якої належала В. Антоновичу й О. Кониському. Вона мала виконувати роль координатора всієї української діяльності, як політичної, так і суспільно-громадянської. 1901 р. ЗУО спробувала переформатувати атомізований культурницький рух у певну організаційну структуру, об'єднавши усі громади у вільну федерацію. Очолювала цю федерацію рада, яка щотижня таємно збиралася у Києві. Окрім того, члени організації прагнули розвинути культурницьку діяльність під прикриттям земств на Лівобережній Україні (на вітчизняному Правобережжі через антипольські репресії – від земських статистиків й фельдшерів до членів управління – діячі ЗУО агітували за запровадження української мови у земських школах).

Культурницька діяльність за прикладом старшої генерації не могла вдовольнити молодших діячів національного руху, громадська діяльність яких розпочалася у 1890-х рр. Відсутність власної чіткої політичної програми на тлі успіхів українського руху у Галичині та політичної активності численних російських соціалістичних нелегальних організацій боляче вражала їхні амбіції. Тим більше, що російські революціонери та їхні організації вважали українські землі імперії Романових «природним тереном» власної діяльності, рекрутуючи до своїх лав численних місцевих уродженців – етнічних українців.

Завдяки активності молодшого покоління з ідеологічно й організаційно невиразного «українофільського» руху попередньої доби постають перші українські групи з чіткими політичними вимогами. Влітку 1891 р. на могилі Т. Шевченка у Каневі декілька національно свідомих студентів вирішили заснувати таємне товариство під назвою «Братство тарасівців». Через короткий час лави його членів поповнили представники молодшої інтелігенції з Києва, Лубен, Одеси, Полтави, Харкова. Провідними ідеологами та

лідерами товариства були Іван Липа, Борис Грінченко та Михайло Коцюбинський. У написаній Іваном Липою програмі «Profession de foi молодих українців» (1893) – «символі віри» молодій генерації українських діячів – містилися вимоги широкої політичної автономії України та захисту культурних та соціальних прав українського народу. Члени товариства гостро критикували старше покоління українофілів за аполітичність й культурницьку обмеженість [111, с. 19–25].

«Братство тарасівців» проіснувало до 1898 р. Проте заданий ним імпульс політичної діяльності дістав продовження у функціонуванні інших молодіжних організацій. 1897 р. у Харкові заходами Дмитра Антоновича, Лева Мацієвича та Михайла Русова виникла студентська група, на основі якої 1900 р. була створена Революційна українська партія (РУП). 1900 р. один з колишніх «тарасівців», харківський адвокат Микола Міхновський надрукував у Львові брошуру під промовистою назвою «Самостійна Україна». Ця книжка вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідеал «одної, єдиної, нероздільної, вільної й самостійної України від Карпатів аж по Кавказ» [389, с. 95]. Однак на противагу Галичині, де всі українські партії перейшли на самостійницькі позиції, постулат політичної самостійності України не закорінився у східноукраїнському ґрунті. Характерно, що РУП, яка спершу прийняла брошуру М. Міхновського за власну програму, невдовзі відмовилася від неї й перейшла на федеративні позиції. У свою чергу, Микола Міхновський вийшов з партії й 1902 р. створив Українську національну партію, яка, хоч і взяла за основу постулат політичної самостійності, не здобула багато прихильників навіть в середовищі молоді, радикально налаштованої інтелігенції.

Серед усіх нелегальних українських груп РУП була не єдиним, проте найактивнішим виразником курсу на політизацію українського руху. За перші три роки свого існування вона розгорнула мережу місцевих організацій у Києві й Лівобережній Україні та індивідуальних членів по інших регіонах, утворила Центральний комітет у Києві та Зарубіжний

комітет у Львові. Основу політичного активу РУП становили саме представники інтелігенції, які прагнули шляхом агітації серед робітників та селян досягти поставлених цілей. Потрібно зауважити, що саме така станова відмінність між партією і її основним електоратом не дозволив партії досягнути кінцевої мети.

Центром найбільшої її активності було Лівобережжя, але РУП проторувала стежку й на Волинь і Поділля. Упродовж 1900–1905 рр. вона видавала 4 часописи й надрукувала 38 брошур загальним накладом у 190 тис. примірників. Газета РСДРП «Іскра» стверджувала 1903 р., що рупівськими прокламаціями Україну було встелено «як снігом»: «З вікон вагонів, пішки, на велосипедах, проїжджаючи сотні верств на селянському возі, вивозили й розкидали насіння протесту українські революціонери. Щось нове, надзвичайне освітило давно приспану, відтятую від політичного життя країну. Селянин з великим зацікавленням взявся за кинуту йому літературу, його власною мовою писану [144, с. 108]».

РУП поклала початок новій традиції в розвитку українського руху: завдяки її активістам цей по-суті інтелігентський рух вперше пов'язався з масовим селянським. Навесні 1902 р. Полтавською губернією прокотилася хвиля селянських заворушень, спричинена неврожаєм 1901 р. Зерна бракувало навіть для посіву. У березні 1902 р. селянські юрби нападали на поміщицькі маєтки, самовільно забираючи зерно й харчові продукти. В окремих випадках справа дійшла до підпалів поміщицьких маєтків. Неспокій перекинувся й на сусідню Харківську губернію. Виступи припинило лише застосування військових сил. Селянські громади зобов'язали сплатити поміщикам 900 тис. руб. як відшкодування збитків.

Поліція поклала відповідальність за ініціювання цієї бунтівної хвилі на видання РУП, що з січня 1902 р. почали проникати на село й у яких «дохідливим для селян способом викладалися думки, цілком відповідні настроям населення». Щоправда, ступінь реальної причетності РУП до селянського повстання 1902 р. й досі не до кінця з'ясований. Уряд вважав,

що заворушення були наслідком «протиурядової пропаганди» й «поширення злочинних брошур малоросійською мовою». Є деякі відомості, що виключені з Полтавської семінарії за національну активність семінаристи розійшлися по селах губернії як пропагандисти РУП. Вони відіграли певну роль в організації бунтів [254, с. 96–97].

З прикметним для молоді ентузіазмом (дві третини членів партії були молодшими 25 років, а 90 % – не мали й 30-ти) РУП виступала за негайне повалення самодержавства, її лідери розривали з «українофільством» старшого покоління ще з більшою рішучістю, аніж «тарасівці». Це був гострий конфлікт між «батьками» і «синами» у буквальному розумінні цього слова: двома засновниками партії були сини найвидатніших діячів громадського руху – Володимира Антоновича й Олександра Русова. Старші діячі прагнули пом'якшити конфлікт, надаючи РУП допомогу або грішми, або адвокатськими послугами у випадках поліцейських репресій. Але конфлікт перенісся всередину ЗУО. Молодь прагнула перетворення її на політичну партію. Ці вимоги підтримали два члени ради – Микола Лисенко та Іван Стешенко. На конференції ЗУО восени 1904 р. було ухвалено створити на її основі Українську демократичну партію (УДП). Програма новозаснованої партії базувалася за зразком галицької УНДП [111, с. 139–140].

РУП належить безперечна заслуга у політизації українського інтелігентського руху на початку ХХ ст. Але короткому періоду її швидкого піднесення поклав край арешт київського ЦК й багатьох активістів наприкінці 1903 р. Обезкровлену організацію додатково послабили внутрішньопартійні суперечки у її Закордонному центрі у Львові. Ідеологію РУП визначав традиційний для більшості українських партій «джентльменський набір» – поєднання національних вимог з аграрним соціалізмом. Частина рупівських діячів 1904 р. вирішили взагалі відкинути національні традиції, залишивши їх «ліберальним історикам і козацьким романтикам».

Влітку 1904 р. з РУП виокремилася група під проводом М. Меленевського й О. Скоропис-Йолтуховського, які заснували Українську соціал-демократичну спілку, що на правах регіональної організації вступила до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Це стало першим прикладом тісної політичної співпраці української політичної сили з загальноросійською, і відповідно початок переважання соціальних та економічних аспектів у програмі над національними.

Вихід прибічників М. Меленевського з РУП відбувався на тлі внутріпартійних дискусій, зокрема між Д. Антоновичем і М. Поршем, про доцільність обговорення національної проблематики [494, с. 149]. Уже на початку 1904 р. Дмитро Антонович зі своїм товаришем Мар'яном Меленевським розмірковували, чи повинна партія займатися національним питанням, адже українські робітники і селяни, мовляв, прагнуть насамперед політичного й соціального визволення. Натомість національні проблеми важливі лише для «буржуазії». Так, у першому числі рупівського часопису «Праця» (друкувався замість «Гасла» 1904 р.) вміщено статтю Д. Антоновича «Неіснуюче питання». Автор обґрунтовував тезу, що національне питання є, мовляв, надуманим, оскільки пролетар знається на ньому тією мірою, яка дозволяє твердити, що питання це «видумала буржуазія для того, щоб затемнити класову свідомість пролетаріату» [212].

Відбудовою РУП після арештів зайнявся інший її лідер – Микола Порш. Він не поділяв позицію групи М. Меленевського, хоча також виступав за нову соціал-демократичну орієнтацію. Але в його (слідом за К. Каутським) розумінні новий курс аж ніяк не повинен був відкидати боротьби за національне визволення українського народу, оскільки «соціал-економічний» визиск щільно пов'язаний з національним гнобленням. Він слушно побоювався, що занедбання національних інтересів українською соціал-демократією становитиме загрозу політичному майбутньому України – якщо новопостала на руїнах імперії Романових держава й буде більш демократичною, проте російська соціал-демократія будуватиме її за старим

централізаторським взірцем. Лише існування окремого українського, єврейського та інших соціал-демократичних рухів неросійських народів унеможливить ці централізаторські тенденції й слугуватиме гарантією того, що інтересами цих народів не нехтуватиме нова, демократична Росія [докладніше про хід дискусії див.: 326, с. 120–122]. За наполяганням М. Порша, РУП наприкінці 1905 р. була перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). В основу своєї ідеології українські соціал-демократи поклали Ерфуртську програму німецької соціал-демократії.

Дискусії відбувались у середовищі УДП. Перехід на політичні позиції не розв'язав кризи колишніх громадивців. Для поміркованого керівництва нова політична лінія видавалася занадто радикальною, для радикального крила – надто «буржуазною». Розчаровані позицією старшого покоління інтелігенції, яке самоусунулося від партійних справ, Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Модест Левицький, Федір Матушевський та ін. члени ради на початку 1905 р. вийшли з УДП, утворивши Українську радикальну партію (УРП). Партія відзначалася енергійною публіцистичною діяльністю: упродовж 1905–1906 рр. вона видала у Львові та Петербурзі значну кількість політичної літератури. УРП висувала соціалістичні вимоги, пов'язані з радикальними соціальними та економічними реформами, а також трансформацією Російської імперії у федерацію вільних народів [251, с. 41].

Фрагментація українського політичного табору виявилася вкрай несвоєчасною з огляду на події, які струснули Російську імперію 1905 р. На початку ХХ ст. російський самодержавний режим вступив у період чергової глибокої політичної кризи, що її спровокувала ганебна поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Як і за часів Кримської війни, країну охопили масові заворушення. В Україні зростання громадянської активності виявилось найперше у діяльності лівобережних земств. Вони вели перед у так званій бенкетній кампанії, що її розгорнула ліберальна інтелігенція Росії для підтримки ідеї реформ. Не було жодного великого українського міста, де б земські ліберали не провадили бенкети й зібрання [494, с. 136]. Ліберальна

хвиля обірвалася на початку наступного року. 9 січня 1905 р. у Петербурзі розстріляно мирну демонстрацію робітників, які йшли представити цареві «народні вимоги». Загинуло понад тисячу демонстрантів. Петербурзький розстріл викликав робітничі заворушення, які невдовзі перекинулося на село й військо. У жовтні 1905 р. розпочався загальний політичний страйк, який охопив і міста України. Це стало піком революційного піднесення по всій імперії, показавши слабкість уряду і його неспроможність врегулювати ситуацію. Під тиском революційних подій 17 жовтня 1905 р. цар Микола II підписав спеціальний маніфест, що у ньому пообіцяв провести вибори до Державної думи й надати широкі політичні права підданам Російської імперії. Це була спроба примиритися з поміркованою частиною російського суспільства, і по можливості перевести революцію в русло парламентської боротьби.

Оприлюднення Жовтневого маніфесту викликало велике піднесення й збудило надії на лібералізацію політичної системи. Українські політичні діячі внаслідок нечисленності й організаційної розпорошеності виявилися не готовими скористатися з політичних змін. Готуючись до революційної боротьби чи до культурницьких реформ, українська інтелігенція виявилася не готовою до парламентаризму. Подібна ситуація склалася і в національних рухах поляків, євреїв, латишів, литовців та естонців. Однак докорінна різниця між ними й українськими політиками полягала у тому, що їхні партійні поділи були лише результатом розходження політичних ліній. В українському ж випадку найбільшим антагонізмом було національне питання, а саме: а чи потрібні взагалі окрема українська політика й українські партії? Ці дискусії знесилювали український національний рух, й як наслідок він не справляв помітного впливу на розвиток революційних подій 1905 р. Українські політики попросту не могли змагатися з краще розвинутими і численнішими російськими політичними партіями, що мали міцні позиції у великих містах – головних осередках революційного неспокою. У селі найвпливовішою силою була Спілка, що працювала під егідою керівництва

РСДРП, нехтуючи національними інтересами. УСДРП була однією з найслабших серед усіх соціал-демократичних партій Російської імперії. УДП тривалий час залишалась практично бездіяльною як політична організація, а після власного певного поживлення влітку 1905 р. вирішила діяти в організаційних рамках загальноросійського опозиційно-ліберального руху.

Єдину розраду для української інтелігенції склали певні зрушення у справі скасування Емського указу. 1904 р. Синод дав згоду на публікацію українського перекладу Біблії. Навесні цього ж року були скасовані заборони, накладені на друк литовських книжок. Це дало привід українським діячам ставити питання про уневажнення обмежень щодо української мови. Наприкінці 1904 р. Рада міністрів звернулася з запитом до Російської академії наук, київського й харківського університетів та київського губернатора про доречність антиукраїнських заборон. Усі відповіді одностайно висловлювалися про потребу негайного скасування заборон. Найавторитетнішими були експертні оцінки двох провідних слов'янських філологів – академіків Федора Корша й Олексія Шахматова. Обоє сходилися у тому, що українська мова є цілком самостійною, а не наріччям російської [87]. Однак усі ці невеликі перемоги були радше моральними, бо російський уряд відверто гальмував питання скасування Емського указу. Формально Жовтневий маніфест скасовував усі заборони, пов'язані зі свободою друку. Але в Україні місцева адміністрація продовжувала дотримуватися старих розпоряджень, посилаючись на те, що Санкт-Петербург не давав ніяких інструкцій щодо зміни напряму української політики.

Власне кажучи, революційні події 1905 р. зовсім мало дали українським політикам, а українські політики, зі свого боку, практично не докладали зусиль до їхнього розвитку у бажаному для них напрямі. Тим дивовижнішим видався вибух українського національного життя 1906 р. Українські політичні лідери почали несміливо намацувати межі дозволеного й з подивом з'ясували, що старі заборони не існують. Справжнім проривом стала поява у

листопаді 1905 р. газети «Хлібороб». Вона була видана Миколою Шеметом і членами громади у Лубнах як «малоросійська соціал-демократична газета». Її наклад, доставлений у Київ, вільно продавався на вулицях й викликав справжню сенсацію. Часопис стрімко розкупили, але не тому, що він був українським, а через соціал-демократичний заголовок – соціал-демократичні ідеї стали модою серед зреволюціонізованих міщан.

Через місяць газету закрили, але, знову ж таки – не через мову, а через її радикальний характер. Офіційне розпорядження, що підтверджувало скасування Емського указу, з'явилося аж у травні 1907 р. Але на той час така урядова санкція виглядала вже відверто запізненою – окрилена успіхом першої газети, українська інтелігенція уже не оглядалася на російську адміністрацію. Наприкінці грудня 1905 р. у Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка» (31 грудня 1905 р. – 18 серпня 1906 р.), яка з 15 вересня 1906 р. друкувалася під назвою «Рада» (існувала до 20 липня 1914 р.). Її видавцем був відомий український діяч і меценат Євген Чикаленко [571, с. 65–91; 676].

Народження «Громадської думки» було нелегким: ініціаторам видання довелося подолати безліч труднощів й насамперед табу на українське друковане слово, накладене відомими російськими імперськими законами. Є. Чикаленко зауважував, що українське питання для царської адміністрації становило більшу загрозу, аніж російська революція, адже революційні прокламації безборонно ширилися державою, а українці не могли дістати дозволу на видання газети рідною мовою, оскільки будь-які подібні спроби кваліфікувалися владою як сепаратистські наміри. Отже, бажання українців видавати власний щоденник вже апріорі виглядало як щось протизаконне. Відтак друкувати газету доводилося за умов свавілля київської адміністрації, яка не допускала до публікації навіть того, що раніше пропускатися цензурою. «Живемо як віл під обухом [36, арк. 58]», – згадував Є. Чикаленко у листі до М. Грушевського 2 січня 1906 р., маючи на увазі сталу загрозу закриття видання кожного наступного дня. Видавці про всяк випадок мали

кілька заготовлених свідоцтв на українські газети у разі, коли «Громадську думку» закриють [571, с. 68].

Такі превентивні заходи були не зайвими, оскільки вже 23 січня 1906 р. «Громадську думку» було заборонено. Кияни вже обговорювали ймовірність продовження видання з 1 лютого під назвою «Рада» за редакцією Б. Грінченка [36, арк. 62–63], однак через кілька днів влада скасувала своє попереднє рішення, й вихід «Громадської думки» відновився.

Задля видання часопису було створене акціонерне товариство з мінімальною вартістю акції у 1 000 руб. Втім, виявилися охочі придбати й по п'ять та більше акцій. До числа пайовиків належали, зокрема, й М. Грушевський та М. Аркас. Останнього просили залучити до числа пайовиків своїх знайомих з Миколаєва, попередивши їх, щоби не розраховували на дивіденди найближчими роками.

Базовий капітал «Громадської думки» становив 20 тис. руб., запланований наклад – 5 тис. прим. Перший квартал наклад відповідав запланованому, з четвертого місяця скоротився наполовину. Це викликало занепокоєння видавців, які почали розмірковувати про невідповідність соціального напрямку часопису (що спершу орієнтувався на «трудящі маси»), його тематики, інших хиб.

Отже, видавниче життя української газети розпочалося з проблем, що їхню наявність «батьки-засновники» слушно пояснювали браком в українців досвіду й практики видавничої справи, відсутністю професійних газетярів й виробленої читацької аудиторії. Наявне освічене громадянство назагал байдуже поставилося до газети рідною мовою, оскільки вже призвичаїлося до російської преси.

6 лютого 1909 р. Є. Чикаленко занотував не вельми оптимістичні роздуми щодо кола передплатників «Ради», що його складали назагал особи, які цікавилися українським рухом, визначивши стратегічним завданням видання збільшення числа таких людей й поширення національної свідомості «серед усіх верств, станів, кляс людности». Водночас він зауважував, що

газета рідною мовою вкрай потребувала важливого доповнення у вигляді національної (за духом і формою) освіти: «Але школи, цього найдужчого чинника, у нас нема; нема й ніякого широкого національного життя, застається один чинник – преса. Виходить так зване зачароване коло: щоб існувала преса, треба свідомого громадянства, щоб було свідоме громадянство, треба, щоб існувала преса!

Преса повинна ширити національну свідомість і, очевидно, вона це робить, бо щодня, більше як у двох тисячах примірників наша газета розсилається по Україні, її люди бачуть, читають, говорять про неї.

Але все-таки свідомість ця шириться пиняво, число передплатників так поволі прибуває, що якби так прибувала сила у хворого, то лікар давно визнав би його безнадійним і тільки з обов'язку лікарської присяги мусів би щось робити, а родичі само собою сподівалися б якогось чуда, що врятує його. Отак і я сподіваюся тільки чуда, яке врятує нашу пресу [180, с. 62]».

Вищезгадані об'єктивні труднощі й адміністративні перешкоди потребували від вітчизняної інтелектуальної еліти наполегливості, значних зусиль й непохитної впевненості у потребі української преси у Російській імперії. 26 жовтня 1906 р. Є. Чикаленко писав М. Аркасу: «Я ж не можу собі уявити тепер Україну без газети. Стільки років добивались скасування закону [18]76 р., проклинали його творців і оборонців, а коли сей закон скасовано, то виявилось, що ми самі нікчемні, що ми самі не можемо вести навіть одної газети на всю Україну. Якби хоч не ставили так голосно питання про автономію, а то стільки про неї говорили, писали, а тепер доведеться самім собі видавать «свидетельство о бедности». Це такий сором буде, що хоч од нації одкажуйся і тікай безвісти! [571, с. 69]». Тому Євген Харлампович разом з однодумцями докладав усіх можливих (в тому числі й фінансових) зусиль, щоб український щоденник існував та набував популярності.

Через рік після Жовтневого маніфесту 1905 р. діяло 15 українських видавництв й виходило близько 20 українських періодичних видань – від наукових і політичних до гумористичних й дитячих. 1907 р. у Петербурзі

вийшло повне видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. Того ж року Михайло Грушевський переніс центр своєї діяльності зі Львова до Києва, де під його головуванням було утворено Українське наукове товариство [512; 88]. Сюди було перенесено й видання «Літературно-наукового вісника», який з 1898 р. виходив під егідою НТШ замість старої «Зорі».

Українська студентська молодь Києва започаткувала кампанію за відкриття кафедр українознавства в університетах. Забір не мав успіху в самому Києві через опозицію університетської адміністрації. Але україномовні відділення були відкриті в Одесі і Харкові. В Одеському університеті історію України викладав Олександр Грушевський, брат Михайла, в Харківському – українську літературу – Микола Сумцов. За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгортає діяльність мережа товариств «Просвіти». 8 жовтня 1905 р. зареєстроване Українське літературно-артистичне товариство «Просвіта» у Катеринославі, 25 листопада 1905 р. – Українське товариство «Просвіта» в Одесі. Дослідник діяльності одеської «Просвіти» А. Мисечко стверджує, що «Просвіта» у його місті стала першою офіційно зареєстрованою організацією під такою назвою на теренах імперії Романових. До середини 1907 р. кількість «Просвіт» у підросійській Україні зросла до 35. Там, де це вдавалося, діячі «Просвіти» налагоджували контакти з українським селом. Катеринославська і Полтавська губернії у результаті вкрилися мережею сільських хат-читалень [422, с. 48; 400, с. 33–35].

Українські політичні лідери намагалися надолужити втрачене. Вони вже дбали не так про мовне питання, як про розвиток нації як суспільного організму. «Просвіта» не лише поширювала українську літературу, а й ідеї та знання, які могли б витягти українське село зі стану відсталості. Організаційні успіхи стали можливими завдяки унормуванню українського політичного життя. У листопаді 1905 р. був подоланий розкол у ліберальному таборі – УДП й УРП згуртувалися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). УСДРП звернула увагу на культурно-

просвітницьку роботу, визнавши цінність «малих кроків». Відтак прагматична доцільність у її діяльності взяла гору над соціалістичною доктриною. На противагу російським соціал-демократам з їхньою зневагою до кооперативів як «буржуазних інституцій», українські марксистки взялися допомагати кооперативному рухові. Його традиції виводилися ще з 1860-х років, однак до 1904 р. йому бракувало розмаху внаслідок підозри уряду до кооперативного руху. У 1890-х рр. в українських губерніях нараховувалося лише 290 кооперативів. Впровадження 1904 р. нового кооперативного законодавства відкрило друге дихання цьому рухові. 1905 р. у підросійській Україні діяло вже 820 кооперативів. З погляду розбудови національного організму кооперативи становили дієвий засіб наведення мостів між міською інтелігенцією й українськими селянами. Піонером використання кооперативного руху у національних цілях ще до революції був відомий український діяч Василь Доманицький (1877–1910). З 1905 р. цю формулу перебрало керівництво УСДРП, яке майже повним складом увійшло до структур кооперативного руху. Займаючись щоденними господарськими справами й поширюючи україномовну літературу (й не лише господарського змісту), українські соціал-демократи доволі успішно «українізували» кооперативи.

Перед українським рухом поставали тисячі проблем, що розросталися разом з його успіхами. Вони породжувалися структурною недорозвиненістю українського суспільства. Наклади українських видань збільшувалися, але, як невдовзі з'ясувалося, це зростання мало свої межі. З заявлених упродовж жовтня 1905 р. – червня 1907 р. 64 українських періодичних видань лише 24 (37,5 % – ледь більше третини) з'явилися принаймні в одному числі й лише шість (9,3 % – десята частина) протрималися більше року. Це засвідчувало не лише ефемерність існування, а й обмеженість циркулювання україномовних публікацій. Видавану Чикаленком «Раду» передплачувало 5 тис. читачів, тим часом як кадетська газета «Речь» нараховувала 30 тис. передплатників. Основу читацької публіки склали жителі міст, які в

Україні були переважно російськомовними. І «Рада», і «Речь» через свою неприбутковість потребували постійних грошових надходжень для покриття дефіциту бюджету. Але українським видавцям у пошуках грошей не доводилося розраховувати на суспільну підтримку: української буржуазії майже не існувало, а селянство було занадто бідним, щоб надавати постійну фінансову допомогу. Сама ж інтелігенція через свою політичну строкатість, малочисельність і невеликий прибуток самостійно підтримати українську пресу не могла. Україномовна преса – поважна складова процесу національного будівництва, як гірко іронізував Є. Чикаленко, опинилася у зачарованому колі: «Щоб добитись своєї школи – треба, щоб широко розлилась свідомість національна, а щоб вона широко розлилась, треба преси, а щоб могла існувати преса, треба школи і т. д. [180, с. 64]».

Українські редакції почали терміново розвивати мову, якій через заборону функціонування як мови урядування, науки, школи та ін. бракувало багатьох щоденних понять й зворотів. «Рада» як єдина щоденна українська газета стала водночас і лабораторією, і школою вироблення літературної української мови. Павло Тичина, видатний український поет ХХ ст., розпочинав власну літературну кар'єру як коректор «Ради». Українським читачам, звиклим до російської орфографії, доводилося навчатися читанню українських літер. Навіть слово «Україна», заборонене 1876 р., виглядало у 1906–1907 рр. новиною. Відтак велику частину газетних шпальт заповнив просвітницький матеріал про те, що таке Україна, хто такі українці, якою є територія їхнього розселення тощо.

Розвитку українського громадського життя чинила свідомі перешкоди офіційна влада. Українство відродилося за часів революції, тому для російських чиновників воно було подвійно підозрілим не лише як вияв «сепаратистських» настроїв, а й через його «прогресивність». Місцева адміністрація нерідко відмовлялася оформляти передплату на українські газети, вважаючи їх «опозиційними», а тому небезпечними. Поліція була впевнена, що «Громадська думка» («Рада») насправді є соціал-

демократичним виданням. На її видавців 11 разів подавали до суду, одного разу вихід часопису заборонили на дев'ять днів. Керівники адміністративних та освітніх органів, церковна ієрархія забороняли чиновникам, вчителям та священикам передплачувати україномовні газети й журнали. Православні священики у церквах застерігали віруючих від шкідливого впливу україномовних публікацій. Отже, передплата українських періодичних видань вимагала певного рівня особистої мужності. Права російська преса не зустрічалася з такими проблемами.

Тому основною турботою українських діячів було розширення політичних прав українців й популяризація українських вимог у Російській імперії. Їхні досягнення у цій галузі пов'язувалися з діяльністю власного парламентського представництва в I і II Думах. На момент проголошення думських виборів (навесні 1906 р.) дві головні українські партії – УСДРП та УРДП – були все ще паралізовані й деморалізовані зростаючою активністю російського опозиційного руху, а їхній особовий склад був знесилений арештами. Тому обидві партії серйозно розглядали можливість входження до сильніших й масовіших російських партій. Микола Порш брав участь у IV (об'єднавчому) з'їзді РСДРП у Стокгольмі (квітень 1906 р.), під час якого заявив про входження УСДРП до складу об'єднаної російської партії на правах окремої національної організації (на зразок Бунду). Дотримуючись партійної дисципліни й згідно з рішеннями стокгольмського з'їзду, українські соціал-демократи долучилися до бойкоту виборів у Думу.

УРДП не знехтувала можливістю представити українські справи на широкий публічний суд за допомогою парламентської трибуни. Але зневірені у своїх шансах провести у Думу власних депутатів, українські соціалісти приєдналися до наймасовішої і найвпливовішої опозиційної партії – російських конституційних демократів (кадетів). Їхній тактичний розрахунок виявився слушним: кадети здобули блискучу перемогу на виборах, одержавши 40 % усіх місць у Думі. Отже, українські ліберали, так би мовити, в'їхали до російського парламенту на кадетському коні. Але опинившись

там, вони вирішили заснувати окремий український парламентський клуб. Однак потрібно зауважити, що не всі українські депутати представляли інтелігенцію. Значну їх частину становили селяни, більш зацікавлені у вирішенні земельного питання, що значною мірою послабило національні ідеї в українському думському клубі. Досвід спілкування з російськими кадетами переконав селян, що як загальноросійська організація ця фракція дуже обмежена у розумінні специфічних проблем українського селянства. Таке розуміння вони знайшли в українських депутатів-інтелігентів з УРДП. З іншого боку, українських інтелігентів вразило те, наскільки легко селянські депутати відгукуються на національні аргументи. Як заявив селянин-депутат з Київщини Аркадій Грабовецький (1865–?), «як тільки у нас будуть свої школи і свої суди, коли ми можемо приймати свої закони, тоді ми побачимо повернення до кращого життя, до тих прекрасних народних пісень і нашої поезії, замість усіх тих «Саш і Маш», які росіяни співають по селах [235, с. 89]».

1 травня 1905 р. у Державній думі була створена Українська парламентська громада. Вона складалася приблизно з 40 осіб з загального числа 62 українських депутатів. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова Ілля Шраг [255]. В основу політичної платформи цієї парламентської групи була покладена боротьба за автономію України. У щоденній парламентській діяльності вона зосереджувалася на трьох найгостріших для українського суспільства проблемах: земельній, освітній і питанні грамотності. Українська група мала формально невизначений статус й змушена була працювати у складі більших всеросійських фракцій кадетів і трудовиків, що об'єднували соціал-демократів і соціал-революціонерів. Але вона виявилася найчисленнішою серед усіх інших неросійських парламентських клубів (для порівняння: Польське коло нараховувало 34 депутати, мусульманська фракція – 28, єврейська – 12, литовська – 7). Тому об'єктивно Українська парламентська громада відіграла провідну роль у створеному у травні 1906 р. Союзі автономістів, що об'єднував

парламентські групи неросійських народів (включно з оренбурзькими і донськими козаками). Так само як українці, вони стояли за перетворення Російської імперії на федеративну державу. Українські депутати підготували окрему декларацію у справі української автономії. Та вони не встигли обнародувати її з парламентської трибуни, бо 8 липня 1906 р., за день до запланованого виступу, Микола II розпустив Думу й видав указ про вибори нової.

Нова Дума виявилася більш лівою, ніж попередня: 222 із 522 депутатів були соціалістами (серед них – 14 депутатів від Спілки). Відповідно до загальної тенденції, Українська парламентська громада увійшла до фракції трудовиків й назвала себе Українською трудовою громадою. Вона налічувала 47 осіб. Діяльність українських послів у II Думі за програмними вимогами й тактикою не відрізнялася від активності Української парламентської громади у I Думі. Половину усіх депутатів з України становили селяни, які так само сильно розчарувалися керівництвом трудової фракції, як їхні попередники перед тим зневірилися у кадетах. Селянські депутати виступили з вимогою до інших українців вийти зі складу трудової групи. На цей раз українська парламентська група виявилася щасливішою, встигнувши оголосити про своє перетворення на окрему думську фракцію, перш ніж російський цар 3 червня 1907 р. видав розпорядження про розгін II Думи.

Розгін Думи мав характер державного перевороту й започаткував добу контрреволюційної реакції. Це відбилося, зокрема, у тому, що новий виборчий закон сильно обмежив права робітників, селян й національних меншин. Тому у III (1907–1912) та IV (1912–1917) Думах українських парламентських груп не існувало, оскільки їх не було з кого формувати. Вся історія парламентської діяльності українських діячів охоплювала загалом близько 150 днів – саме стільки, скільки діяли I і II Думи. Але з погляду здобутого політичного досвіду ця діяльність мала неоціненне значення. Вона засвідчила, що українське селянство дуже легко сприймає ідею української

автономії, пов'язуючи з нею свої сподівання на розв'язання найгостріших проблем українського села.

Чимало з тих явищ, які лише окреслилися у 1906–1907 рр., ще з більшою силою виявилися через десять років, під час революції 1917 р. Два роки відносної свободи дали українським діячам почуття, що за нормальних умов український рух може перетворитися на масову політичну силу. У суперечках, що вели на початку століття українські молоді політики з ЗУО, з одного боку, та зі Спільною – з іншого, історична рація виявилася на їхній стороні. Тому, коли взимку 1906–1907 рр. керівництво РСДРП запропонувало УСДРП увійти до свого складу, злившись зі Спільною, українські соціал-демократи категорично відкинули цю пропозицію. Єдиною умовою, наполягали вони на V з'їзді РСДРП у травні 1907 р., може бути лише визнання принципу політичної автономії України.

Після поразки революції 1905–1907 рр. у Російській імперії запанувала реакція, що її головним провідником був міністр внутрішніх справ (з 1906 р.) Петро Столипін. По всій країні були запроваджені військово-польові суди, які виносили суворі вироки учасникам революційних подій. Однією з характерних рис доби Столипіна стало наростання хвилі агресивного російського шовінізму. У березні 1908 р. у Києві було створено «Клуб русских националистов» («Клуб російських націоналістів») з метою поборювати «польський тиск й українофільство». Його виникнення було безпосередньою реакцією на розвиток подій під час революції 1905–1907 рр. в українських губерніях. Насамперед російських націоналістів занепокоїли результати думських виборів, у результаті яких від Правобережної України до I і II Дум потрапили переважно українські селяни, «українофіли», поляки і євреї, але дуже мало росіян. Вибори показали те, що і так було очевидним у попередні роки: крайню слабкість російського поміщицького елемента у Південно-Західному краї. Зі зміною політичного курсу російські монархісти намагалися взяти реванш, оголосивши хрестовий похід проти тих, хто підриває коріння «російської православної цивілізації». Головне вістря їхньої

атаки було спрямоване проти українофільства, яке вносило розкол між «великоросійським і малоросійським народом». Особливо агресивну позицію вони зайняли після загострення відносин між Австро-Угорщиною й Росією внаслідок австрійської анексії Боснії-Герцеговини восени 1908 р. До цього російські націоналісти й так представляли український рух як «австрійську інтригу», тепер же він став проблемою державної безпеки. Члени Київського клубу з того часу називали «українофілів» не інакше, як «мазепинці», що було синонімом державної зради. Себе лідери Клубу, значна частина яких була «малоросами» за походженням, величали «богданівцями», тобто прихильниками курсу Б. Хмельницького на єдність України і Росії [395; 396].

Завдяки державній підтримці й особистому покровительству П. Столипіна «Клуб русских националистов» став однією з найвпливовіших політичних груп у Російській імперії. Використовуючи свої впливи, Клуб у грудні 1909 р. добився рішення думського підкомітету у справах освіти про недопущення викладання української мови у школах. Іншим важким ударом по українському рухові став обіжник П. Столипіна від 20 січня 1910 р. щодо заборони реєструвати будь-які чужородні («инородческие») товариства й видавництва. В окремій інструкції він пояснював губернаторам, що заборона поширюється на українські й єврейські організації. Зрештою, П. Столипін несамохіть зробив історичну прислугу українському руху, визнавши те, чого так довго добивалися українські діячі, – що українці є чужородні росіянам й репрезентують не один, а два різних народи. Однак незрозуміло, чи визнання «чужородності» українців було звичайним мовним ляпсусом, а чи навмисно вжитим формулюванням. Так чи інакше, столипінський циркуляр відбив офіційну тенденцію, що все виразніше виступала у політиці Санкт-Петербурга з кінця XIX ст. – перетворення Росії з багатонаціональної імперії на централізовану російську національну державу.

Українським національним діячам, однак, не було чим втішатися. Український політичний рух знову опинився у підпіллі. Від українських партій відкололися цілі групи членів, що розчарувалися у боротьбі за

національні права та примкнули до загальноросійських партій. Серед «відщепенців» значний відсоток становили саме вихідці з інтелігенції, в меншій мірі – з селян. Були закриті товариства «Просвіта» та інші українські організації, заборонено продавати українські книжки (в тому числі навіть Євангеліє українською мовою, що його видав Синод), провадити концерти, вечори тощо. Головний цензор українських книжок й член «Клуба русских националистов» Сергій Щеголев підготував ґрунтовний рапорт про стан українського руху. Надрукований окремою книжкою – «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912) [623], він слугував докладним довідником для російської поліції при проведенні антиукраїнських репресій. Популярною у колах шовіністичного російського міщанства була й скорочена версія цього антиукраїнського опусу – «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» (1913) [624].

Але українські діячі змогли пристосуватися до нових умов. 5 вересня 1908 р. вони утворили Товариство українських поступовців (ТУП). За формою своєї діяльності воно нагадувало стару ЗУО – його завданням було спрямовувати й координувати діяльність різних українських груп за умов підпілля. Від ЗУО воно відрізнялося, однак, тим, що об'єднувало увесь спектр політичних напрямів, від українських соціал-демократів Миколи Порша, Володимира Винниченка та Симона Петлюри до ультра-націоналістів на зразок Миколи Міхновського. Очолював Товариство колишній голова Української парламентської громади Ілля Шраг. Збираючись щотижня у Києві нібито як редколегія газети «Рада», лідери ТУП виробляли стратегію виживання руху у винятково складних умовах.

Позбавлені безпосереднього доступу до думської трибуни, українські політики при захисті національних прав змушені були покладатися на ласку й милість російських колег з близькою до них політичною орієнтацією. Але ця тактика нерідко наштовхувалася на стіну нерозуміння, байдужості, а то й відвертої ворожості до українських справ з боку російського суспільства. У 1907–1908 рр. у російському опозиційно-демократичному таборі помітною

стала нова лінія, лінія ліберального націоналізму. Будучи представниками переважно російської буржуазії, російські ліберали з недовірою відносилися до прагнень української інтелігенції, діяльність якої їм видавалася підривною. Головним ідеологом нового напрямку став Петро Струве (1870–1944), член Центрального комітету кадетської партії. Щоб зберегти свій статус великої держави, Росія, твердив він, повинна провадити активну зовнішню політику. Але її пріоритети мають лежати не на Далекому Сході, а у чорноморському басейні. Аби ця політика була успішною, треба скасувати утискування народів, що живуть у цьому регіоні, й переконати їх натомість у корисності їхнього союзу з Росією. П. Струве мав на увазі лише поляків і євреїв; визнання окремих політичних прав українців, як і литовців, на його думку, було б зайвим [649].

Ідеї П. Струве знайшли практичний вираз у створенні неославістського руху, який об'єднав ліберальних і консервативних політиків з Російської й Австро-Угорської імперій. Вони відкидали стару уварівську формулу «православ'я, самодержавства й народності», ставлячи на її місце «свободу, рівність і братерство» всіх слов'янських народів. Серед цих народів не знайшлося місця українцям, зате галицькі москвофіли дістали собі тут притулок. Українські політики вважали цей рух «антиукраїнською коаліцією» і, як виявилось з польсько-москвофільської угоди в Галичині 1908 р., мали у цьому цілковиту рацію.

Більшість російських лібералів поділяла думку, що відмінності між «великоросами» й «малоросами» мікроскопічні, а українство існує так довго, як довго його забороняють. Таке зверхнє ставлення було відверто образливим для українських діячів з середовища інтелігенції, які вважали, що, навпаки, лише здобуття політичних прав може привести до розквіту національної культури. Упродовж 1908–1909 рр. між одними й іншими дійшло до з'ясування стосунків на газетних шпальтах «Речи» і «Ради». Але до розриву не дійшло, оскільки обидві сторони не були в ньому зацікавлені: українські політики потребували кадетів, поки була ще надія на здобуття

національних прав через Думу, а кадети боялися зруйнування спільного опозиційного фронту перед лицем столипінської реакції. В середині самої конституційно-демократичної партії у листопаді 1909 р. стався «український бунт», коли група кадетів-українців різко критикувала байдужість керівництва до проблем національних меншин, насамперед – українців. Вони вимагали перестати вважати українців південною гілкою російського народу. Під тиском знизу на одному з грудневих засідань III Думи 1909 р. Петро Мілюков та інші кадетські лідери вперше виступили на захист українських національно-культурних прав.

Антиукраїнська репресивна політика не припинилася після смерті П. Столипіна, вбитого 1911 р. у Києві агентом охоранки. Справа скасування репресій перебувала цілком у руках російської громадськості. Щоб інформувати російську публіку про українські справи, 1912 р. український соціал-демократ Симон Петлюра почав видавати у Москві російськомовний журнал «Украинская жизнь». Водночас на еміграції, у Львові, відновилися спроби пожвавити український соціал-демократичний рух. 1912 р. відбулося формальне об'єднання «спілчан» з УСДРП. На початку 1913 р. у Києві соціал-демократ Лев Юркевич став видавати літературно-науково-мистецький журнал «Дзвін». До співпраці з журналом він старався залучити й російських соціал-демократів, у тому числі й лідера російських більшовиків В. Ульянова-Леніна, який з 1912 р. мешкав у Західній Галичині.

У 1913 р. під час засідань IV Думи скасування національних обмежень в Україні домагалися кадет Петро Мілюков, есер Олександр Керенський, більшовик Григорій Петровський й навіть Волинський православний єпископ Нікон. Але тон цих виступів диктувався не турботою про стан українства. Ліві опозиціонери використовували справу антиукраїнських переслідувань як привід для критики царського уряду. Натомість єпископ Нікон повторював тезу російських лібералів, що запровадження української мови у школі приведе не до послаблення, а до посилення Росії, бо це допоможе вигнати «мазепинський» дух за межі Російської імперії. Революційні 1905–1907 рр. та

пореволюційна реакція збагатили досвід українського руху ще одним важливим уроком – російський опозиційний рух є таким же централізаторським, як і його головний супротивник – царське самодержавство.

Піком антиукраїнської політики царату стали заборони відзначення п'ятдесятиліття смерті й століття з дня народження Тараса Шевченка. У березні 1914 р. заборона спричинила масові демонстрації студентів у Києві та в інших містах України. Для розгону демонстрантів були застосовані загони поліції й козаків. Застосування сили до певної міри означало те, що український рух набрав масовості і вилився на вулицю. Його вже не можна було заборонити звичайним розчерком пера й безапеляційним твердженням – «не было, нет і быть не может!».

Національному рухові українців вдалося зберегтися й розвинутися завдяки тому, що владні заборони й репресії торкнулися лише його видимої частини – політичного керівництва та культурно-просвітніх організацій. Однак, на відміну від попередніх десятиліть, він (український національний рух) зміг діяти через інші, на перший погляд національно нейтральні товариства – земства і кооперативи. Тисячі сільських фельдшерів, агрономів, земських статистиків, кооперативних діячів вели щоденну і непомітну мурашину роботу щодо освідомлення селянства. Швидкий розвиток української революції у 1917 р. був би неможливим без неголосних здобутків передреволюційного десятиліття й вищезгаданої копіткої праці тисяч сільських і міських українських інтелігентів і напівінтелігентів.

4.3. Революційна українська партія та її роль у започаткуванні політичного етапу українського національного відродження.

Політизація українського інтелігентського суспільно-політичного руху, описана вище, становила собою досить складний і багатогранний процес. Між партійна боротьба, внутрішні протистояння між лідерами в середині

однієї партії – все це довгий час відволікало увагу дослідників від особливостей становлення партії як такої та діяльності їх лідерів не лише в період кризи, а й у процесі власне організаційного становлення політичної сили. Тому спробуємо на прикладі першої української партії, сформованої інтелігенцією – РУП, прослідкувати ті особливості та процеси, що визначали партійну діяльність інтелігенції на цьому тлі. Потрібно також зазначити, процедура створення партії окрім іншого викриває питання діяльності такого оригінального прошарку інтелігенції як студентство, адже саме студенти стали основоположниками та організаторами цієї політичної сили.

Револьюційна Українська партія має доволі багату історіографію – принаймні, найбільшу серед усіх українських політичних партій початку ХХ ст. [259–260; 575; 540; 220; 270; 600; 436; 439; 442; 225–226; 345; 467; та ін.]. Проте початковий період її історії (до I з'їзду РУП) й досі виглядає невиразним, залишаючи досліднику чимало нез'ясованих питань. Відомості щодо часу, обставин й способу утворення партії, її складу й структури в перші роки існування невиразні й ґрунтуються швидше на історичній традиції, ніж на реально підкріпленому джерелами знанні.

Питання про обставини заснування РУП належить до найнагальніших історіографічних завдань. Обставини виходу партії на історичну арену, на перший погляд, загальновідомі. Вважається, що вона була заснована у Харкові 29 січня (11 лютого) 1900 р. на так званій «радї чотирьох» – Д. Антоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича та М. Русова. Лише іноді у літературі, в тому числі новітній, були спроби віднести цю подію до 1899 р. [226, с. 18–19]. Водночас залишаються нез'ясованими важливі питання, а саме: у першому випадку – кого репрезентувала «четвірка» (самих лише себе чи ширше коло осіб?) і які рішення вона ухвалила, у другому – коли, де й ким була заснована партія, а також спільне для обох дат заснування партії – що являла собою РУП у той час. Іншими словами, проблема виникнення РУП виглядає аж ніяк не простою, а її вирішення – не таким вже й очевидним, як зазвичай вважається. Варто спробувати

наблизитися до коректних відповідей на вищезгадані питання, уважно проаналізувавши наявні аргументи та переглянувши під відповідним кутом зору джерела, передусім свідчення безпосередніх учасників тогочасних подій, провідних діячів РУП Д. Антоновича, А. Жука, Б. Мартоса, О. Коваленка і Ю. Колларда.

Аргументів на користь 1899 р. не надто багато, але, на перший погляд, вони видаються неспростовними. Це перлюстрований лист Д. Антоновича від 17 листопада 1899 р. [25, арк. 12], усні спогади одного з засновників Полтавської «вільної громади» РУП А. Кучерявенка, зафіксовані А. Жуком [285, с. 98], а також заява Д. Антоновича, нібито зроблена ним 26 лютого 1900 р., про заснування партії «минулого року» [10, арк. 74]. Однак існують поважні сумніви щодо надійності й точності інформації згаданих джерел, адже усі вони небездоганні з погляду автентичності, а їхній зміст можна трактувати по-різному.

Так, наприклад, лист Д. Антоновича зберігся у вигляді витягів з перекладу його копії (!), пройшовши крізь руки жандармських агентів, перекладачів, копіювальників й чиновників Департаменту поліції. На будь-якому етапі могла вкратись неточність, отже немає впевненості ні в правильності перекладу (некваліфікованість жандармських перекладачів з української підтверджувалася багаторазово), ні у коректності виписок. Щодо змісту листа, то він відображав не стільки реальні події, скільки наміри – ймовірно, нездійснені – відомого своєю імпульсивністю й запальністю юнака та його оточення. Йшлося про підготовку до чергового студентського з'їзду й відповідні плани харків'ян. Оскільки попередній з'їзд Українських студентських громад (УСГ) відбувся за три місяці перед тим, а наступний – лише у червні 1901 р., то, найвірогідніше, мався на увазі IV всеросійський студентський з'їзд, що проходив улітку 1900 р. за участю Д. Антоновича від Харкова.

У зв'язку з цими планами йшлося й про РУП: «...Привезти дві перші книги, видані (новою Харківською) українською революційною партією...

Революційна українська партія, яка в Харкові фігурує під фірмою РУП, так би мовити, відділення студентської громади. Оскільки в громадах не всі революціонери, то подібні відділення слід заводити й при інших громадах з великою автономією [25, арк. 12]». Наведена фраза використовується прихильниками версії про заснування РУП 1899 р. як мало не вирішальний аргумент на свою користь. У дійсності ж вона швидше спростовує, аніж підтверджує їхню точку зору. Адже очевидно, що ніяких організаційних структур РУП ще не існувало – ні в Харкові, де вона нібито була «відділенням» студентської громади (насправді ніякого «відділення» РУП як підрозділу Харківської УСГ не існувало [443]), ні тим більше в інших містах, де подібні «відділення» ще тільки слід було «заводити». Більше того, сама назва партії була ще невідома навіть серед українських студентських громад, у зв'язку з чим Д. Антонович мусив докладно роз'яснювати її своєму адресату, члену Київської УСГ О. Рогозинському. Якщо строго дотримуватися тексту, то він засвідчує лише наявність у складі Харківської УСГ (загалом близько 20 членів) кількох осіб, які, не утворюючи окремої структури, вважали себе революційним авангардом громади, придумали собі назву й будували певні плани на майбутнє. Достатніх підстав для твердження про існування партійного осередку, його практичну діяльність у листі немає. Крім того, слово «партія» у даному разі зовсім необов'язково означає політичну організацію. У ті роки у Росії, де справжніх партій практично ще не було, воно частіше вживалося у розумінні суспільної течії, напрямку, групи осіб, згуртованих спільними поглядами – на кшталт «українофільська партія», «революційна партія» тощо. З існуванням такої, щоправда, малочисельної, «партії» у складі Харківської УСГ можна було б погодитися.

Свідчення А. Кучерявенка теж має слабкі місця. Воно наведене А. Жуком з посиланням на усну інформацію. Перевірити точність спогадів чи їхньої інтерпретації неможливо, особливо якщо врахувати, що вони записані принаймні через чверть віку після згаданих подій. Але, якщо навіть й не заперечувати достовірність інформації А. Кучерявенка, то зробити на її

основі однозначний висновок про існування РУП не можна. У записках А. Жука міститься лише повідомлення, що у Полтаві 1899 р. серед статистиків земства й учнів духовної семінарії згадувалася назва «ерупе» й ходив підписний лист на революційні цілі з печаткою РУП. Його запустив М. Русов, а аббревіатура про всяк випадок мала розшифровуватися як «Родильний український (інший варіант – Успенський) приют/притулок» [285, с. 98]. Цікаво, що й «автентична» РУП для конспірації мала виглядати як лише невинні ініціали якогось міфічного «Романа Урбановича Погибка» [220, с. 59]. Власне, у вищезгаданому випадку маємо справу з поодиноким фактом – наявністю підписного листа, який не міг не спричинити чуток про таємниче «ерупе» і цілком міг бути особистою ініціативою М. Русова, а «революційна» назва невідомої організації покликана була стимулювати надходження коштів. Про партійну організацію, знов-таки, не йшлося.

Нарешті, щодо слів Д. Антоновича про заснування РУП «минулого року». Вони запозичені з неопублікованих спогадів Б. Мартоса, котрий начебто чув їх на шевченківському вечорі 26 лютого 1900 р. [10, арк. 74]. Але присутнім на ньому ж активістам студентської громади О. Коваленку та Ю. Колларду, які теж залишили спогади, вони (слова Д. Антоновича) чомусь не запам'яталися [303, с. 44, 46, 65]. І сам Д. Антонович ні усно (за свідченням сучасників), ні письмово, у тому числі й у коментарях до мемуарів О. Коваленка та Ю. Колларда [303, с. 71], не датував заснування РУП 1899 р. Але, якщо фраза й була сказана, то у контексті, який не дає підстав для однозначного висновку. Адже Д. Антонович виступав з традиційним оглядом українського руху за рік, що минув від попередніх шевченківських роковин. Традиційна дата заснування РУП – 29 січня 1900 р. – теж перебуває у цьому часовому проміжку. До того ж він, пояснюючи, чому партія ще не виявила жодних ознак свого існування, зазначив, що вона була заснована *зовсім недавно*. Зрештою, «канонічної» дати заснування РУП – 1900 р. – зазвичай тримався й А. Жук [9, арк. 1].

У цілому, всі три проаналізовані джерела з точки зору надійності й точності вразливі й не дають достатніх доказів появи РУП 1899 р. Вони підтверджують лише існування назви партії, певних намірів й незначної підготовчої роботи щодо її створення, зініційованих у середовищі харківської української студентської громади.

Автором самої ідеї й назви «РУП» був М. Русов (1876–1909) [424] – студент Харківського університету, батьки якого – відомі українські діячі Олександр та Софія Русови – мешкали на той час у Полтаві. Ще у першій половині 1899 р. на зборах студентської громади він наголошував потребу ідейно-організаційної трансформації українського руху: «Нам не треба громад, нам треба партії! [144, с. 64]».

Викристалізування ідеї української політичної партії у підросійській Україні саме у 1899 р. було об'єктивно зумовленим. На той час у національному русі виразно виокремилася ідеологічно неоднорідна, але назагал більш радикальна молодіжна течія, що її основними організаційними формами були студентські громади й учнівські гуртки. Щиро прагнучи у боротьбі йти «далі й швидше» за старше покоління, молодь на практиці займалася переважно самоосвітньою та культурницькою діяльністю, яка багатьох не задовольняла. Реакцією на таке становище можна вважати рішення І з'їзду УСГ (1898 р.), опубліковані під назвою «Програма української молоді». У ній висловлювалися прагнення «до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства» й домагання «політичної, конституційної свободи з автономією політичною», висувалося завдання щодо вивчення соціально-політичних теорій та практичного досвіду європейських партій, а також українського національно-визвольного руху тощо [17, арк. 28].

Посилення революційних настроїв було пов'язане й з загальним піднесенням визвольного, зокрема, студентського руху у Російській імперії наприкінці ХІХ ст. 1899 р. відбувся перший загальноросійський студентський виступ, що набув політичного забарвлення. У Харкові

протягом лютого – квітня страйкували студенти трьох вузів. Члени Харківської УСГ взяли у виступах найдіяльнішу участь. До складу керівних студентських органів університету й міста входили Д. Антонович і М. Русов, причому останній, як зазначалося в «Огляді найважливіших дізнань» Департаменту поліції за 1899 р., «уперто переконував на сходках товаришів продовжувати безлад» [16, арк. 157]. Перша відкрита сутичка з владою справила на молодь велике враження, а покарання у вигляді арешту, тимчасового виключення з вищих навчальних закладів й висилки з Харкова не стільки налякало, скільки створювало жертвний ореол борців-героїв. За свідченням Ю. Колларда, «та доба мала велике виховуюче значення для студентства, зреволюціонізувавши його», а вислані студенти поверталися до Харкова «з цілком революційними настроями» [144, с. 72].

Однак страйк 1899 р. продемонстрував не лише потенціал організованого виступу, а й слабкість студентського руху, зумовлену корпоративною обмеженістю цілей й засобів діяльності, браком зв'язку з іншими верствами суспільства, які прагнули змін. Звідси поставала думка щодо потреби формування на базі УСГ більш масової конспіративної політичної організації, тобто партії. Саме у такому контексті зрозумілішими виглядають ухвали II з'їзду УСГ (серпень 1899 р.). На перший погляд, вони були кроком назад порівняно з постановами 1898 р. На противагу «Програмі української молоді», «Оповіщення 1899 р.» позбавлене радикальних політичних гасел й спрямоване натомість на практичні завдання громад, які відтепер утворювали єдину спілку. Головні завдання вітчизняного студентського руху формулювалися так: «Спинити шкідливе і згубне для нашої нації винародовлення студентської молоді на Україні Російській і повернути всіх студентів-Українців до служіння інтересам Українського народу. Довести до відома як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідку російського абсолютизму [17, арк. 74]».

Вірогідно, що значно радикальніше налаштовані делегати з'їзду Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич вже тоді мали певні наміри щодо організації на базі студентських громад політичної партії, формування дворівневої структури студентського руху (громади – партія) з окремими завданнями й тактикою. Невипадково негайно по завершенні з'їзду, восени 1899 р., Л. Мацієвич, а згодом й М. Русов відвідали Східну Галичину для ознайомлення з західноукраїнським політичним рухом та його досвідом партійного будівництва [143, с. 91]. Черговим кроком у цьому напрямі стало опрацювання проекту програми української політичної партії радикального спрямування, який був підготовлений у студентському середовищі 1899 р. під назвою «Програма Української національної партії» [17, арк. 65–72; 396]. Текстуально дуже подібна до «Profession de foi молодих українців», «Програма» засвідчує первісний задум її творців створити українську партію на ідеологічній платформі Братства тарасівців й під іншою назвою. Оскільки такий задум видався недостатньо радикальним, а відтак і не надто привабливим для молоді, від нього невдовзі відмовилися.

Тоді ж у складі Харківської УСГ були створені дві комісії – планування легальної й нелегальної роботи. На думку Б. Мартоса, робота другої комісії й спричинила утворення РУП [10, арк. 69]. Такий логічний зв'язок і справді простежується, хоча він і не такий однозначний – адже у складі комісії працювали всі учасники «ради чотирьох», О. Коваленко і Ю. Коллард [143, с. 90]. Наслідки їхньої діяльності невідомі. Б. Мартос стверджував, що, мовляв, була вироблена якась програма, якої, втім, він не бачив [10, арк. 70]. Відсутність інших свідчень, у тому числі й членів комісії, про програму, слідів її існування у практичній діяльності громади дозволяє зробити припущення, що або це була «Програма Української національної партії», або ж були визначені лише початкові, елементарні кроки, накреслений начерк, а не цілісна програма.

У цілому названими заходами – збиранням потрібних відомостей та, ймовірно, коштів (маючи на увазі підписний лист у Полтаві), обговоренням у

найзагальніших рисах характеристик майбутньої партії, діяльністю «політичної» комісії у Харкові, планами видання літератури – підготовка до створення партії у 1899 р. й обмежувалася. Такі мляві та епізодичні дії щодо заснування РУП можна зокрема пояснити тим, що головні ініціатори, М. Русов та Д. Антонович, деякий час перебували під наглядом поліції поза Харковом – відповідно у Полтаві й у Києві (за місцем проживання батьків). Відтак твердження про існування РУП 1899 р. не мають достатніх підстав.

Початок 1900 р. не вніс нічого нового в підготовку до створення партії. Тому логічно зробити висновок, що так звана «рада чотирьох» була не ретельно спланованою акцією, а спонтанним й, можливо, несподіваним вчинком навіть для більшості її учасників (не кажучи вже про інших учасників національного руху) – цілком у дусі Д. Антоновича, який за відповідні риси власного характеру з дитинства мав прізвище «Муха», що згодом стало й одним з його партійних псевдонімів. Невідомо, що саме послужило поштовхом до її проведення. Взагалі, занадто скупа джерельна інформація щодо зібрання 29 січня 1900 р. наводить на думку, що подія ця не привернула увагу сучасників, а звичного для нас значення їй було надано пізніше.

За версією Ю. Колларда [144, с. 72–73], Д. Антонович, повернувшись на початку 1900 р. до Харкова, виклав свій намір щодо заснування партії Б. Камінському. Останній був авторитетним членом Української студентської громади, проте до числа її лідерів не належав. У зв'язку з цим не зовсім зрозуміло, чому саме йому довірився Д. Антонович. Ймовірно, мали значення близькі стосунки Б. Камінського з М. Міхновським, вплив якого на українське студентство був тоді незаперечним. Не можна скидати з рахунку й інший чинник: Б. Камінський, схоже, користувався особливою повагою тому, що мав досвід нелегальної діяльності у Братстві тарасівців, був на 7–8 років старшим за своїх молодших товаришів, які послуговувалися щодо нього шанобливим прізвиськом «папаша» [144, с. 81].

Удвох вони вирушили до Л. Мацієвича, де зустріли і М. Русова, яким Д. Антонович виклав свої думки. Відтак, мовляв, «квартет» склався випадково. Принаймні, доказів протилежного не виявлено. Більше того, Л. Мацієвич поставився до ідеї Д. Антоновича скептично. Натомість М. Русов підтримав цю (власне, свою) пропозицію з великим ентузіазмом, вигукнувши, за свідченням Д. Антоновича: «А я не казав, що нам не треба громад, тільки партії! [5, арк. 4]». Виходить, що обидва ініціативою Д. Антоновича були захоплені зненацька. Той чомусь настільки поспішав, що взявся за створення партії вже через лічені дні після свого повернення й без попереднього обговорення з найближчими однодумцями. Зрозуміло, що ні Харківська УСГ, ні інші українські об'єднання не мали до цього жодного відношення. Отже, «квартет», крім самого себе, нікого не представляв.

Втім, потреби у якихось повноваженнях й не виникало, оскільки характер прийнятих рішень цього не вимагав. Історіографічний штамп про заснування РУП 29 січня 1900 р. дивним чином знеохотив науковців до з'ясування змісту цих рішень. Насправді ж йшлося не стільки про негайне створення партії – й тим більше не про констатацію факту її існування [226, с. 19], – скільки про започаткування цього процесу. Ситуація, на нашу думку, виглядала таким чином, що Д. Антонович з товаришами домовилися лише взяти на себе місію ініціативного осередку щодо організації партії. Згодом було ухвалено звернутися за підтримкою до студентської громади (її актив обговорив це питання 5 лютого, причому одностайності не виявилось) [303, с. 71]. Ще пізніше виникла ідея попросити М. Міхновського написати програмний маніфест РУП. Тому Ю. Коллард мав рацію, наголошуючи, що 29 січня 1900 р. було тільки «вирішено необхідність заснування революційної партії під гаслами українських політичних домагань... [144, с. 73]».

Таким чином, виникає закономірне питання: чи можна вважати 29 січня 1900 р. датою дійсного заснування РУП? На наш погляд, якщо виходити з суті події та стану створюваної партії, то ні. Адже заснування політичної

партії традиційно пов'язується з установчим з'їздом, що на ньому відбувається об'єднання окремих груп, визначення напрямку діяльності, формування керівних органів партії та ін. Жодної з цих звичних ознак «конструювання партії» 1900 р. не виявлено. Партія на той момент існувала лише в головах її фундаторів як декларація про наміри. «Рада чотирьох» й не намагалася виконати функції установчого зібрання. Не можна навіть стверджувати, що вона проголосила партію, адже публічна декларація щодо цього була оприлюднена лише через місяць, на шевченківських роковинах у Харкові, а партійний маніфест (й взагалі перше її видання) – брошура «Самостійна Україна» – з'явився влітку 1900 р.

Більше того, можна стверджувати, що РУП як справжня партія сформувалася ще дуже нескоро після січня 1900 р. Через відсутність належної підготовки й розуміння шляхів партійного будівництва творення організаційної мережі РУП спершу відбувалося доволі мляво. Упродовж перших півтора року окремих партійних структур не існувало – не випадково ні у джерелах, ні у літературі немає про це жодних фактів. Щоправда, в опублікованій нещодавно автобіографії А. Жука з його так званого «канадського» архіву зазначено, що свого часу він належав до українського гуртка у Лубнах, який «перетворився в 1900/1901 р. в партійну організацію РУП» [64, с. 222]. Однак іншими джерелами ця інформація не підтверджена.

Становище змінилось тільки після I конференції РУП (червень 1901 р.). Власне, окремої конференції, як і партії, фактично не було. У дійсності в рамках III українського студентського з'їзду частина його учасників провела кілька нарад, присвячених РУП. Через це визначити її персональний склад (тобто встановити, хто з делегатів вважався членом партії) виявилось не під силу учасникам цієї події – Д. Антоновичу, А. Жуку, Ю. Колларду, Б. Мартосу та ін. Щоправда, перелік учасників конференції наведений у спеціальній статті А. Жука: він сам, Д. Антонович, М. Русов, С. Петлюра, В. Козиненко, М. Кохановський, В. Мазуренко [284, с. 99–100]. Але, як видно з авторських чернеток, він викликав сумнів у самого А. Жука, який, до речі,

делегатом не був: його, як представника лубенського молодіжного гуртка (а не партійної організації) вже у Полтаві запросив М. Русов. Майже вдвічі ширший список подає В. Головченко [226, с. 22], але в неопублікованих спогадах Б. Мартоса, на які він посилається, йдеться про студентський з'їзд, а прізвищ набагато менше [10, арк. 148].

Рівень і зміст дискусії пізніше охарактеризував А. Жук: «...Обговорювано справу творення партійної організації, але нічого конкретного не придумали, бо ніхто не знав, як до цього братися, до кого звертатися й з чого починати [285, с. 100]». Отже, провідники партії взялися за обговорення проблем організаційного будівництва тільки через півтора року, причому й тоді виявилися у цьому питанні цілком безпорадними – відтак, чи могли вони створити її раніше?

Показово, що у зв'язку з роботою конференції жодного разу не згадувалися місцеві організації – «вільні громади», що їх мали б репрезентувати учасники. А. Жук, який напередодні приїхав до Полтави, застав там лише нечисленний партійний гурток, з якого, як він неодноразово наголошував, вже згодом склалася «вільна громада». На наше ж переконання, «вільних громад» тоді ще взагалі не було, й саме на конференції обговорювалось питання про створення їх як основи – осередків партійної організації. Таке важливе рішення навряд чи могло бути прийняте без обговорення, а до I з'їзду РУП, де «вільні громади» вже були представлені, не було інших загальнопартійних зборів. Саме це питання могло жваво обговорюватися у конфіденційних бесідах чи нарадах, про які згадують мемуаристи [285, с. 100]. Конструктивних думок, як уже з'ясовано, було обмаль, й у такому разі здоровий глузд мав підказати, що доцільно віддати ініціативу на місця, зробивши наголос на творенні регіональних осередків, переклавши поки що на них практичне розв'язання організаційного питання. Правомірність саме такої версії підтверджує Ю. Коллард, який засвідчує, що поняття «вільна громада» РУП з'явилося саме на конференції [144, с. 98]. Оскільки ж наповнити щойно сформульовану ідею «вільних громад»

конкретним змістом через брак відповідних знань і досвіду не вдалося, логічно було надати їм повну самостійність в організації внутрішнього життя, проведенні роботи серед населення тощо. Очевидно, саме в цьому сенсі вони й були «вільними», а не від директив керівних органів чи програмно-статутних документів (як це іноді трактується), котрих на той час не існувало.

Як робота конференції, так і весь відомий фактичний матеріал свідчать, що РУП до середини 1901 р. може вважатися партією лише номінально, а реально вона була лише зародком справжньої політичної партії (своєрідною протопартією), нечисленним авангардом національних молодіжних організацій переважно інтелігенції. Місцевих партійних організацій у точному розумінні слова не існувало, оскільки не можна вважати такими невеличкі, неструктуровані й невідокремлені групи з невизначеним статусом у двох – трьох містах. Згодом А. Жук зауважував, що практична й організаційна робота на місцях розпочалася приблизно за рік до I з'їзду РУП, отже, не раніше другої половини 1901 р. Саме відтоді розгорнувся процес цілеспрямованого творення мережі місцевих партійних організацій і груп на чолі з «вільними громадами» [2, арк. 12].

Першими «вільними громадами» стали вже існуючі організації – харківська й полтавська. Взагалі на Полтавщині процес партійного будівництва відбувався найінтенсивніше. Невдовзі після I конференції оформилася й організаційно зміцніла полтавська «вільна громада». Уже на початку лютого 1902 р. вона випустила на гектографі власну першу відозву авторства В. Кошового з нагоди річниці реформи 1861 р., що починалася словами «41 літ перед цим, 19 лютого...» [2, арк. 17]. Взагалі, нелегальні видання є практично єдиними автентичними документами місцевих організацій РУП, а відтак – й найбільш об'єктивним джерелом інформації про їхнє існування. Ядро організації складали М. Русов, А. Кучерявенко, М. Кохановський, В. Кошовий. 1902 р. членами громади були також А. Жук, К. Шаревський, П. Комліченко, О. Осмяловський, О. Міхновський, М. Гмиря

та інші – всього щонайменше 20 осіб. Очолював організацію М. Кохановський, судячи з його участі в I з'їзді РУП. Надійною підвалиною партійної роботи у місті й особливо у повітах залишалася семінарська громада. Відразу після I конференції, переважно заходами М. Русова, почалося закладання мережі периферійних гуртків. Як учасник етнографічної експедиції, він до середини осені відвідав з півсотні міст і сіл 5 повітів Полтавської губернії.

Лубенська організація РУП, за даними А. Жука, була створена 1902 р. заходами М. Порша, який повернувся до рідного міста з Києва після навчання в Університеті святого Володимира [7, арк. 14] (отже, відбулося це не раніше червня – липня 1902 р.). Вона мала достатньо міцне підґрунтя: традиції й авторитет українського руху в місті; українські молодіжні гуртки в Лубнах і селах повіту; студенти-лубенці, немало з яких набули досвіду національної роботи у своїх вищих навчальних закладах. Крім того, організація постала на перехресті впливів київського й полтавського осередків РУП. Ці чинники та порівняно щільна мережа сільських партійних груп зумовили її статус як окремої «Вільної громади на Полтавщині». До неї належали П. Крат, Г. Гольштейн, М. Коренецький, А. Жук, Ф. Шпак, О. Кирста та ін. Одна з листівок громади датована 10 грудня 1902 р. Це перевидання листівки київської «вільної громади» – «З усіх боків обсіли вороги наш народ» [24, арк. 420]. Полтавська губернія була єдиною, де діяли одночасно дві «вільні громади» РУП.

Точний час перетворення харківської групи у «вільну громаду» важко з'ясувати. Річ у тім, що з середини весни 1901 р. діяльність осередку РУП у місті майже повністю завмерла на цілий рік. Причиною були репресії після придушення масових студентських виступів початку 1901 р.: навчання було припинене майже на рік, студенти роз'їхалися по домівках, крім того, багатьох рупівців й активістів студентської громади (Д. Антоновича, М. Русова, Б. Мартоса, К. Румницького, А. і О. Олексієнків та ін.) вислано з міста. Це на тривалий час притлумило роботу РУП у місті. Улітку 1901 р.

партійна організація у Харкові не функціонувала [8, арк. 6]. Восени заняття не були відновлені, й вимушені канікули тривали. Навчання розпочалося лише навесні 1902 р. Але повернулися далеко не всі. За словами О. Коваленка, з «вісімки» активістів (він називав її комітетом й навіть Центральним комітетом РУП) у Харкові були тільки він і Ю. Коллард. Повноцінне партійне життя відновилося лише восени 1902 р. Саме тоді після тривалої перерви з'являється чергове видання харківської організації – гектографована листівка «Панове громадяни!», присвячена Шандрівському страйку [21, арк. 78]. Склад «вільної громади» поповнили нові члени: Г. Благов, С. Андрієвський, В. Гордієнко та ін. Однак кількісного зростання не відбулося, оскільки закінчили навчання й залишили Харків К. Румницький, Л. Мацієвич, Д. Познанський, все ще під арештом перебували М. Русов, А. Олексієнко. Якісно ж склад погіршився: на зміну відносно ідейно зрілим, авторитетним діячам прийшла молодь без достатньої підготовки, яка в організації не могла відігравати самостійну роль. Внаслідок цього Харківська «вільна громада» поступово втрачала провідні позиції у партії й дедалі більше узалежнювалася від волі її незмінного лідера Д. Антоновича.

Серед інших «вільних громад» першою виникла Київська. Її заснував у другій половині 1901 р. висланий до Києва Д. Антонович. У лютому 1902 р. кияни випустили свою першу відому нам відозву, присвячену аграрному питанню. Того ж місяця вона вже поширювалася у Роменському повіті Полтавщини [22, арк. 101а]. Серед перших активістів громади були також Є. Голіцинський, А. і М. Лівіцькі, М. Ткаченко, П. Канівець («Кавун»), М. Галаган, В. Козиненко, М. Порш, К. Чайківська та ін. [121, с. 100–104].

На Чернігівщині діяльність РУП проявляється з 1901 р. – головним чином через поширення відповідної літератури у Ніжині й окрузі. Члени місцевого українського гуртка – студенти Історико-філологічного інституту та гімназисти одержували її від київських рупівців, вихідців з Ніжина, П. Канівця, М. Ткаченка, О. Мерклінга [3, арк. 167]. Через М. Гмирю

підтримувався зв'язок з полтавською «вільною громадою» [410, с. 346]. Очевидно, через арешти у Києві наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р., коли до рук поліції потрапили, зокрема, й вищезгадані ніжинці [164, с. 110], процес перетворення молодіжного гуртка на партійну групу загальмувався. Він відновився лише наприкінці 1902 р. Як свідчив М. Троцький, заснування партійної організації, в якому визначну роль відіграла К. Чайківська, у Ніжині припадає на зиму 1902/1903 рр. [133, с. 341]. Перша листівка організації з'явилася у лютому 1903 р. [4, арк. 53]. Власним статусом центру українського революційного руху в губернії Ніжин завдячував наявності у місті порівняно великої групи національно свідомої молоді з числа гімназистів, студентів місцевого інституту й тих, хто навчався в інших містах. Немалу роль відігравав й щільний зв'язок з київською «вільною громадою», зрештою – елементарна географічна близькість й зручне сполучення між двома містами. Натомість, Чернігів, позбавлений цих переваг, залишався твердиною поміркованої течії українського руху.

«Чорноморська громада» (у Катеринодарі) була заснована наприкінці 1902 – на початку 1903 рр. партійцями з Полтавщини С. Петлюрою та П. Понятенком, а також М. Ткаченком із Ніжина, які змушені були перебратись на Кубань через переслідування [137, с. 26]. На початку грудня 1902 р. вона випустила гектографовану відозву «До чорноморських козаків» [37, арк. 10]. Через незавершеність процесу формування двох останніх громад на момент скликання I з'їзду РУП (грудень 1902 р.) вони на ньому не були представлені, хоча у післяз'їздіському «комунікаті» названі. Грудневі рішення I з'їзду РУП 1902 р. мали важливе значення для організаційного становлення партії. За деякими оцінками, вже на момент з'їзду в основному склалася партійна організаційна мережа, котра з незначними змінами проіснувала до кінця 1905 р. [226, с. 28]. Однак з цим важко погодитися. До грудня 1902 р. оформилися лише 4 «вільні громади» з шести, на периферії існувало лише декілька нечисленних груп, а кількість членів партії навряд чи перевищувала сотню осіб. Формування партійних структур тільки

розпочалося, й саме проведення з'їзду та його ухвали відіграли роль каталізатора цього процесу. Обрання ЦК (Д. Антонович, Є. Голіцинський, В. Козиненко) створило умови для об'єднання окремих партійних громад у цілісну організацію, визначення й дотримання єдиного курсу (попри широку автономію, яку зберігали «вільні громади»). Від імені ЦК була вироблена й надрукована в «Гаслі» заява, що визначала організаційні засади будівництва партії й мала значення статуту. У партійному лексиконі з'явилися поняття «організація» й «комітет», була вибудована певна організаційна ієрархія, і з невизначеністю організаційних відносин на місцях й загалом у партії було назагал (адже цілковитої ясності тут не було ніколи) покінчено.

Проаналізувавши все вищесказане, можемо підсумувати особливості діяльності української інтелігенції на ниві творення першої політичної партії. Так, навіть визначаючи точну дату заснування партії, ми бачимо, що молода генерація української інтелігенції, розуміючи мету своєї діяльності – створення партії, практично не уявляла собі усієї складності проблем, пов'язаних з її виникненням. Спогади її засновників, учасників та сучасників чітко не називають дату створення, що свідчить про те, що кожен з них уявляв «початок партії» на власний розсуд. Більше того, навіть після її офіційного виникнення структуралізація та інституціалізація партії відбувалися аморфно, без чіткого плану й врахування реальних можливостей. Фактичне об'єднання «вільних громад» у єдину партію було більше номінальним, аніж реальним: партія не мала ані чіткої, централізованої влади, ані партійної дисципліни, ані не менш важливого фактору – партійної скарбниці. Саме цим і пояснюється її подальша слабкість та неконкурентоспроможність порівняно з російськими політичними партіями. Українські інтелігенти, які заснували партію, передали їй, окрім власних позитивних рис: національно-свідомої програми, ентузіазму та самопожертвування – й низку негативних ознак, притаманних саме інтелігенції. До них, передусім, необхідно віднести відсутність чіткої централізації, практично неможливої серед інтелігенції, відсутність єдиного,

визнаного усіма, авторитетного лідера, значні ідеологічні хитання серед членів партії, котрі з часом й призвели до її розколів. Не менш важливим виявився й фінансовий чинник: через нечисленність членів й відповідно партійних внесків її діяльність значно утруднювалася, а соціальна база – інтелігенція, і передусім її найбільш бідніша частина – студентство, не дозволили партії заручитися фінансовою підтримкою ззовні. Саме ідеологічне несприйняття «батьків» – діячів національного відродження попередніх поколінь – відірвала РУП від тих прихильників української національної ідеї, що могли фінансово забезпечити діяльність партії.

Однак в цілому необхідно зазначити, що створення першої у Східній Україні політичної партії – РУП стало вагомим внеском української інтелігенції у національно-визвольну боротьбу та політичне відродження українського суспільства.

4.4. Участь вітчизняної інтелігенції у роботі Державної Думи.

Створення політичних партій та політизація українського інтелігентського руху заклало основи для нової фази національного відродження. Підпільна діяльність українських партій, що трималася фактично на студентському романтизмі боротьби, не могла здійснити рішучих змін у тогочасному суспільно-політичному устрої країни. Більш того, життєздатність тогочасних українських партій часто була під великим сумнівом, що і зумовило їхні часті розколи та внутрішні кризи. Для підтвердження свого політичного майбутнього українська інтелігенція мала пройти випробування реальною, або парламентською боротьбою, в якій вже не буде місця юнацькому романтизму, а буде справжня політична робота. І така можливість їй випала: скликання Державної Думи під час революції 1905–1907 рр. та легалізація політичних партій дозволили українській інтелігенції вийти з підпілля на арену легальної політичної діяльності.

О. Лотоцький зауважував з цього приводу: «Державна Дума в колишній Росії була найвищим осягненням її визвольних сил. Дума – се максимум тої перемоги, яку здобуло громадянство над самодержавієм. Хоч та перемога й непевна була в своїх основах і тривала дуже недовго, та все ж був се дуже важливий переломовий момент, коли громадянство вперше відчуло, що виросло воно в справжню силу, яка може видержати бій з непереможною досі силою царської деспотії та бюрократії. Російський парламент, самої назви якого здебільшого уживано в лапках, існував яких десять літ – од квітня 1906 р. Проте мав він таке значіння в життю громадському Росії, що датою 27 квітня 1906 р. історію того життя можна поділити на дві, зовсім неоднакові своєю природою, доби [150, с. 5]».

Той же мемуарист наголошував й знаковість цієї події – створення інституту російського парламентаризму – для суспільно-політичного життя підросійської України, українського громадянства й історії вітчизняної інтелігенції: «Було се певною гранню і в громадянському життю українському. В добу так звану передконституційну український громадянський рух не міг виявлятися в тих зовнішніх формах, в яких виявлявся аналогічний рух російський, – у пресі та громадських організаціях. Для українців ті форми було заказано з відомого гасла: *не было, нет и быть не может*. Ті парості правного порядку, що ввійшли в життя з р. 1906, дали право горожанства й для певного вияву українського національного життя. [150, с. 5]».

Як відомо, вибори до I Державної Думи Російської імперії бойкотували всі соціалістичні партії. Лише УДРП – Українська демократично-радикальна партія, єдина з українського національно-патріотичного руху, висувала своїх кандидатів. Вибори до I Думи відбувалися в Україні під прапором загальноросійських партій. Але й це буде правильним лише щодо міст, оскільки по селах не провадилося жодної партійної агітації. Оскільки ліві партії саботували виборчу кампанію, то домінуючого значення під час її перебігу набули російські конституційні демократи (кадети), з якими в

деяких містах (Київ, Полтава, Одеса) увійшла у блок УДРП, котра, за винятком Лубнів, не почувалася достатньо міцною й самодостатньою, аби виставити своїх власних кандидатів. У Полтаві на виборах від міста до губернського зібрання переміг блок партій народної свободи (кадети) – три кандидати, УДРП – два кандидати, євреї – один кандидат [261, с. 12]. Там же була розгорнута найбільша українська виборча агітація. У Києві кадети також блокувалися з УДРП, польськими та єврейськими поступовими організаціями. Аналогічний блок утворився й в Одесі.

Та вирішальне значення на виборах мали не міські вибори, а сільські; селяни ж керувалися гаслом – вибирати не «панів», до яких відносили і інтелігенцію, а своїх-таки селян, причому малозаможних, які, на їхню думку, краще могли боронити інтересів сільської бідноти, самі зазнавши всякого лиха та злиднів. Тільки для деяких популярних земських діячів, особливо про котрих було відомо, що вони потерпіли за правду, зроблено виняток, і поруч з малоземельними селянами вибрано декого з «панів»: П. Чижевського, І. Присецького, В. Шемета та інших. В Полтавській та Чернігівській губерніях дрібні землевласники – селяни та козаки – мали таку чисельну перевагу, що їхні уповноважені були на повітових зборах земельних власників у більшому числі, ніж великі поміщики, й мало не скрізь провели губернських виборців з-поміж себе [259, с. 61].

Інакше відбувалися вибори по великих містах, таких, як Київ, Катеринослав, які делегували послів безпосередньо до Думи, де було розгорнуто справжню боротьбу на європейському рівні агітації. Поважну роль у передвиборчій агітації відіграла поступова преса. Партія кадетів невміло використала опозиційний настрій виборців Катеринослава, де поступові партії не дійшли згоди, й внаслідок цього незначною більшістю до Думи пройшов реакціонер. Але назагал Лівобережна й Степова Україна дали контингент дійсно поступових послів. Далекі гірше виглядала ситуація на Волині й Поділлі. У першій зі згаданих губерній, де не було жодної партійної організації українців не лише по селах, а й у самому Житомирі, і тільки три

національні групи: євреї, поляки та росіяни, було обрано: 5 польських поміщиків, 7 малосвідомих селян й один священик-реакціонер. Характерним було проведення виборів у Житомирі: селян-виборців замкнули в монастирі під наглядом чорносотенних ченців, позбавивши можливості зносин з навколишнім світом. Відтак не варто було й дивуватися результатам їхнього «вибору». На Поділлі, де заходами адміністрації було позбавлено змоги брати участь у виборах й виставити власну кандидатуру найбільш популярних серед селян інтелігентів (наприклад, лікар Блонський), до Думи було обрано 12 звичайних селян, з них двоє навіть неписьменних, і тільки одного інтелігента [225, с. 57].

Загальні результати виборів виглядали так: 8 українських губерній вислали до Думи 95 осіб, з них 63 українців, 22 росіян або зросійщених, 5 поляків, 4 євреїв, 1 німця-колоніста. Щодо соціального становища послів-українців, то переважну масу їх складала селяни (40 осіб), робітники – 8 осіб, кілька інтелігентів. Як вже зазначалося, під час виборів не висувалося національної української програми, за досить незначним винятком трьох міст (Київ, Одеса, Полтава), де українці офіційно вступили до блоку з кадетами.

Результати виборів, коли виявилось, що серед українських послів, крім інтелігентів, є й національно свідомі селяни, були досить несподівані для українських лібералів. Це спонукало УДРП скликати вже перед самим відкриттям Думи з'їзд делегатів партійних організацій за участю декого з обраних послів для того, щоб обміркувати політичний момент й виробити наказ або інструкцію членам Думи – українцям.

З'їзд відбувся 17–18 квітня 1906 р. На ньому було ухвалено, перш за все, звернутися до пітерських українців, які до того часу (у листопаді 1905 р.) zorganizували український Політичний клуб (члени: О. Лотоцький, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, В. Піснячевський та ін. [150, с. 12]), щоб вони допомогли українським послам зорієнтуватися в політичних течіях, представлених у Думі, ввійшли в зносини з представниками інших недержавних народів, порозумівшись з бюро спілки представників цих

народів, до якої входили ще з 1905 р. й українці. Потім було вироблено наказ, до якого увійшла скорочена програма УДРП та пропозиція, що члени Думи – українці «мають скласти свій парламентський клуб і в ньому обмірковувати різні справи. Також, в свою чергу, українське громадянство надасть будь-яку допомогу зі свого боку українському думському клубу в розробці проекту автономії України».

Невідомо, наскільки вплинула ця постанова, чи просто з ініціативи інтелігентних послів-українців, але з перших же днів парламентської сесії було засновано український депутатський клуб, до якого зразу прилучилося близько 40 депутатів. Об'єднання отримало назву Українська громада й з деякими відозмінами назви (Українська думська громада, Український парламентський клуб, Українська парламентська фракція) проіснувало упродовж каденції першої та другої Державних дум. Очолювали Український клуб послы І. Шраг, В. Шемет, М. Біляшівський. До клубу записалася низка депутатів-інтелігентів з України, які належали до загальноросійських поступових партій: М. Ковалевський, А. В'язлов, барон Ф. Штейнгель, А. Свечин та ін. Решту складали селяни, серед яких особливо вирізнялися своїм розумінням політичної та соціальної ситуації й українською національною самосвідомістю І. Тарасенко, А. Грабовецький, Г. Зубченко, М. Онацький, С. Таран [358]. Зокрема, Микола Онацький (1878–1906) першим промовляв з думської трибуни українською. За тогочасним (травень 1906 р.) спостереженням М. Грушевського: «З селянських депутатів особливо часто забирає голос посол Онацький. Він не визначається ясным теоретичним поглядом, але гарно ілюструє фактичні обставини й своїми повними свідомого гумору образками, дотепами, прислів'ями викликає співчуття аудиторії (...) [242, с. 351]».

Вістка, рознесена телеграфом по Україні про заснування Українського Парламентського клубу, справила глибоке враження на освічені кола українського громадянства. Відгуком того були численні привітання, які надсилалися з різних міст Східної і Західної України. На нього покладали

великі сподівання. «Громадська думка» в передовій статті, присвяченій українському посольському клубові, писала: «Становище недержавних націй в Росії таке тяжке, а потреби їх так занедбані, що, цілком натурально, заступники тих націй мусять гуртом свої потреби поставити і спільними силами їх обороняти. Становище українського народу деякими сторонами ще важче за інших, потреби його ще більш занедбано, через те (...) найперша повинність українських послів – згуртуватися в окремий парлам-гурток, аби домагатися національних прав українського народу, ідучи в загальних питаннях поруч з демократичними елементами Думи, хоч не зливаючись з ними цілком. То були поки ще сподівання й надії, але тепер вони стали вже фактом...

Те, з кого саме складається українська група в Думі, показує, що вона не може бути цілком одностайною з партійного погляду. Дехто пройшов у Думу під прапором к/д, більшість – як безпартійні. Безперечно, що найбільше там людей, які або цілком приймають УДРП, або нахиляються до неї. Все ж таки, на першій порі треба буде й тій більшості зважати на погляди останніх членів безпартійних, належних до інших партій. Це значить – в питаннях національних вона буде виступати одностайно, в інших же можливі будуть деякі одміни в думках і поглядах (...). Програма УДРП й може бути тією основою, на якій збудується така парламентська партія, бо програма та, охоплюючи широко інтереси трудящих людей, разом щиро демократична і національна, тому може дібрати під своїм прапором усі щиро демократичні українські елементи, а разом з тим привабити й тих, хто досі виступав під чужими прапорами [510, с. 2]».

Український посольський клуб не справдив тих надій, які на нього покладали українські ліберали. Причини того переважно крилися в самій групі: в її різноманітному складі, де, з одного боку, були члени, які вступали до клубу з суто формальних причин й усіма своїми симпатіями належали до партій загальноросійських, а з іншого – селяни, які до свого приїзду в Петербург й слова не чули про якесь «українське питання», про спеціально

українські вимоги; гурток же інтелігентів-українців був дуже нечисленний і виявляв себе занадто малосилим, щоб скласти міцну українську групу; до того ж його члени самі не виробили собі ясно програми, ані підстав автономії України, ані навіть докладно опрацьованого плану культурно-національних потреб, хоча б у шкільній справі. Все те довелося виробляти вже під час сесії.

На допомогу українським послам Петербурзький український клуб спільно з парламентською групою уряджував публічні засідання, на яких обмірковувалися справи думської політики, приділялося найбільше уваги аграрному питанню й велись гарячі дебати між представниками радикалів і українськими «есдеками», що групувалися біля свого пітерського органу «Вільна Україна» і які немало зробили прикростей лібералам. Вони розгорнули агітацію серед українських послів-селян з метою «прояснити класове самосознання». Крім цього, вони агітували за утворення в Українському Парламентському клубі окремої соціал-демократичної «Трудової групи». Після подорожі посла Чижевського до Полтави, де було зібрання виборців з УДРП, звідти подано було директиву щодо заснування в парламенті партійної фракції, до якої могли б приєднатися українські послы, організовані в кадетах. Виходило, що УДРП критикувала УСДРП за сепаратизм, але й сама проводила таку ж політику: створення фракцій в Українському Парламентському клубі. Ліберали хотіли відмежуватися від більш радикальних членів клубу.

М. Грушевський писав: «Українці zostалися при давнім гуртківстві, розбиті на атоми і не числячися з вагою моменту, повели атомістичну роботу. Не казати вже, що лівіші, особливо с/д та с/р течії, поставили свою партійність вище від спільних національних інтересів, відхрещуючись від усякої спільності з буржуазними колами, – дарма, що власними силами не могли виробити признання для своїх національних постулатів навіть у своїх російських соратників, а своїм абсентеїзмом ослаблювали національні постулати, ставлені українськими поступовими групами іншої партійної марки. Що казати про них, коли й серед людей, які в програмі сходилися

навіть вповні, ба дуже близько, зазначалося теж гуртківство, продиктоване різними мотивами локальної або особистої натури, – бажанням бути першими на хуторі, ніж другими у Римі, та стихійним анархізмом славянської вдачі. Кожний гурток поставив собі спеціальні задачі, не раз рівнобіжні з роботою іншого, й вів, скільки сил і здібностей ставало, не дбаючи про координацію, про загальний план і загальні суспільні потреби. Або й виразно відрікався всякої зв'язи з іншими, старанно замовчуючи, чи нехтуючи все, що не можна було зачислити до заслуг свого гуртка, беручи собі девізом: Україна й ми, тільки ми, від нас починається правдиве українство, а все, що діялось чи діється поза нами, не варто доброго слова. Результат можна було вгадати наперед: він тепер дає себе чути на кожному кроці. Се брак поважання до українства, як політичної та суспільної, чи культурної сили, з сторони чужої суспільності [244, с. 114–115]».

Вістку про розпущення Думи, всупереч усіляким надіям, сподіванням і страхам, український народ зустрів спокійно. Очікування величезних селянських повстань та страйків не справдилося. Однак усі поступові члени Думи після розпущення з'їхалися у Выборзі (Фінляндія), де підписали відозву з демократичними та опозиційними вимогами. За це всіх, хто підписав відозву, було позбавлено громадянських прав перед виборами до II Державної Думи, тобто вони не могли стати депутатами вдруге. Виданий депутатами розігнаної I Думи у Выборзі заклик не отримав ніякої відповіді. По-перше, широкі маси робітництва та селянства орієнтувалися в своїй боротьбі на ліві сили. По-друге, у колах інтелігенції значна частина, зокрема, земці, починала розуміти, що розбурханий народ є більшою для них небезпекою, ніж правий реванш.

На відміну від I Державної Думи, вибори до II Думи ніхто не бойкотував. Тому розгорілася жвава політична агітація та передвиборча боротьба.

На останньому з'їзді УДРП було ухвалено платформу партії, якої вона мала дотримуватися на виборах. Політичні та економічні вимоги залишилися

тими самими, що й у програмі УДРП. Рада партії визнала за потрібне для неї «входити в блок з усіма політичними партіями не правіше, чим кадети» [507, с. 3]. Крім цього, було внесено деякі зміни до статуту УДРП: «а) Позаводити на містах України партійні виборчі комітети, які допомогли б під час виборів; б) Поширити зв'язки з народом і з'ясувати йому завдання і тактику партії, крім цього, вимагати, щоб члени УДРП не входили одночасно до інших партій [508, с. 3]».

Від 8 українських губерній було обрано 103 депутати, з них 47 правіших за кадетів; 9 безпартійних, і решта 47 належали до опозиції. Губернії Волинська, Херсонська, Бессарабська, за одним – двома винятками, дали виключно правих послів. Чернігівська, Катеринославська, Харківська послали всіх лівих. Від Київщини, за винятком єпископа Платона, що пройшов послом, решта 14 послів були від лівих. Зі свідомих українців-інтелігентів, які пройшли цього разу до Думи, можна назвати священика А. Гриневича (Поділля) й В. Вовка-Карачевського (Чернігів) та ще Ф. Щербину (Кубанщина). Як було вже сказано, всі члени I Державної Думи, які підписали Виборзьку відозву, не мали права ще раз бути обраними, тому українська фракція в II Державній Думі була набагато лівіша, ніж у I Державній Думі.

Під час виборів УДРП увійшла до блоку з іншими поступовими російськими та єврейськими партіями в Полтаві, Одесі, Лубнах, Кобеляках. Була чутка ще про блок поступових груп у Ромнах, де між іншими фігурували й українці, але про це докладних відомостей в пресі не було. В Полтаві на виборах представників від міста кандидати УДРП здобули два місця. В Одесі українці робили спроби виступати з окремими кандидатами і в спілці з поступовими поляками та росіянами, нарешті, увійшли до загального поступового блоку. Окремі українські кандидати, переважно під прапором кадетів, балотувалися ще й на Волині. В Полтаві українські соціал-демократи в спілці з РСДРП та Бундом здобули невелике число голосів, а в Лубнах досягли своїм самотійним виступом тільки того, що розбилися голоси

поступових виборців та «провалилася» кандидатура торішнього посла В.Шемета.

Передвиборчі репресії, які торік мали більше випадковий характер, арешти поступових людей та можливих кандидатур до Думи з числа лівих тепер носили систематичний, «планомірний» характер. Поступових селян тероризовано арештами виборців, ніякі зібрання опозиційних партій не допускались й жодної відвертої агітації вести було неможливо, у той час, як праві й чорносотенці користувалися цілковитою свободою. Але все ж до Думи було обрано представників від УДРП, які одразу ж створили парламентську організацію – «Українська Парламентська Громада». Ініціаторами її створення були А. Гриневич, Н. Довгополов, В. Хвіст. Серед цієї громади виділилася частина – «Українська Трудова Громада», яка мала виразну соціалістичну спрямованість (народно-соціалістичну). С. Петлюра в своїй статті, вміщеній в журналі «Україна», схвально оцінював діяльність цієї громади [482].

Підводячи підсумок короткої діяльності української парламентської фракції в Державній Думі, не можна сказати, щоб ця діяльність проявилася в якихось конкретних здобутках. Фракція не провела в Думі жодного конкретного закону, корисного саме для України.

Можливо, фракція зазнала невдачі, перш за все, через те, що й організувалася вона як самостійна за кілька днів до розпуску Думи. Більше значення існування громади мало з агітаційного боку. Завдяки своєму органу й маніфестуванню в Думі національних потреб і претензій українського народу, парламентська українська фракція зробила деякі кроки, щоб зв'язати себе з українською громадськістю й понести в маси українського народу виразні гасла національної емансипації.

За період діяльності Думи в Україні відбувся черговий з'їзд УДРП, на якому чітко визначилася внутрішньопартійна криза. Річ у тім, що в партії виникли дві течії – ліберальна та народно-соціалістична. Часопис «Слово» стверджував: «Є відомості, що недавно відбувся з'їзд УДРП. На ньому

відбувся ідеологічний розкол [562]». Але такі поінформовані газети, як «Буковина» та «Рада», про цей розкол не згадали нічого. Швидше за все, процес партійної диференціації українських лібералів на той момент ще не дійшов свого логічного завершення. Також на цьому з'їзді було прийнято програму дій в Думі, зокрема перехід на позиції «Трудової Громади». Це дає можливість зрозуміти, що гору у внутрішньопартійній боротьбі взяли народницькі соціалісти. Підтвердженням цього є те, що була навіть висунута пропозиція перейменувати УДРП на Українську трудову партію. С. Петлюра зазначав, що програма УДРП не вдосконалена й може поступово перейти на соціалістичні засади, а сама УДРП – стати народно-соціалістичною партією [483].

Якщо порівняти діяльність українців, то ми побачимо, що «Трудова Громада» (II Державна Дума) на відміну від Парламентського клубу (I Державна Дума) провела меншу роботу. До цього спричинилося: по-перше, пізніше сформування, по-друге, відсутність професіоналів, по-третє, роздробленість. До того ж представники від УСДРП та «Спілки» влились до загальної соціал-демократичної фракції.

А тим часом 3 червня 1907 р. відбувся політичний переворот П. Столипіна. Було введено зміни до законів про вибори, підвищено майновий ценз, що призвело до звуження кола людей, які мали громадянські права. Втім, на думку деяких дослідників (наприклад, В. Леонтовича), ця акція П. Столипіна не була реакційною, оскільки, мовляв, зміна виборчого закону являла собою повернення до ідеї конституції, що ґрунтується на земстві, іншими словами, до ідеї, популярної у 60–80-х рр. XIX ст. Виборчий закон від 2 грудня 1905 р. був спробою перестрибнути земський етап конституційного ладу в Росії і побудувати конституцію на більш широких і демократичних засадах. Натомість П. Столипін нібито намагався за допомогою зміни виборчого закону заснувати конституційний лад на основі земства [226, с. 131].

Новою спробою проявити себе у парламентській діяльності для української інтелігенції стали вибори до III Державної Думи, що скликалася вже по завершенні революції й відповідно мала продемонструвати реальну вагу інтелігенції у тогочасному українському суспільстві. Легальні українські партії включилися у передвиборчу боротьбу без достатнього ентузіазму: результати попередніх виборів сприяли відходу від початкового романтично-ідеалістичного уявлення про власне політичне майбутнє. Про передвиборчу кампанію УДРП орган української інтелігенції «Рада», що старанно повідомляв кожен крок УДРП, за 2–3 місяці цієї кампанії подав лише звістку, з якої можна зрозуміти, що партія хоче взяти участь у виборах.

«Цими днями, – писала «Рада», – відбулася конференція УДРП для вирішення питання про вибори до Державної Думи. Конференція ухвалила, що партія бере живу участь у виборчій кампанії. Питання про блоки визвало великі дебати, після яких було ухвалено резолюції, що:

1. Партія виступає цілком самостійно там, де має надію провести власного кандидата в Думу.

2. Партія виступає цілком самостійно також тоді, коли нема надії провести в Думу прогресивного, з погляду партії, кандидата, цебто такого, який взяв би на себе обов'язок отстоювати в Думі українську школу.

3. В усіх інших випадках партія вступає в передвиборні блоки та згоди з усіма опозиційними партіями, не правіше к[онституційних]/д[емократів]». Конференція доручила Раді УДРП скласти передвиборчу платформу і видрукувати її, – так закінчує поінформована про діяльність УДРП газета «Рада» своє повідомлення [508, с. 2].

Як бачимо, УДРП визначила свою програму чітко і лаконічно, але не дуже виразно. В резолюції конференції партії є пункт 2. Мабуть, йдеться про суперечки між УДРП та кадетами, що загострилися тоді. Як і слід було чекати, вибори до III Державної Думи закінчилися, не давши для українців нічого. З одного боку – виборчий закон 3 червня надав вирішального значення на губернських виборчих зібраннях представникам великого

капіталу, з іншого – слабкість і мала організованість української партії були причиною того, що під українським національним прапором до Думи не пройшов жоден свідомий українець. Представниками до Думи від українців обрали здебільшого людей, з національного боку нецікавих й несвідомих.

Таким чином, мови про заснування української поступової фракції й бути не могло. Але щодо правої української фракції, то її до цього моменту ніхто не сприймав серйозно. Не можна, звичайно, думати, що потреба в такій фракції виникла тільки в III Державній Думі. Вона відчувалась і раніше. Ще на початку 1906 р., перед виборами до Державної Думи, у Полтаві М. Гринько вийшов з УДРП. З цього приводу «Рада» повідомляла: «Тепер він організовує в полтавському повіті якусь нову українську організацію, яка має увійти в блок з «Союзом 17 октября»; далі ми зустрічаємо Гринька на зборах полтавського відділу «Союза 17 октября», де він заявив, що прийшов на збори як представник правої фракції, і просив в'яснити ставлення «октябристів» до українського питання [509, с. 3]».

Течія, яку зорганізував Гринько, була «октябристською». Висловлюючись на прилюдних зборах за національні права українського народу, її представники разом з тим не приставали на ті політичні та соціальні реформи, які потрібні були більшості української нації, без яких ідеї національної емансипації ніколи не стали б на міцний ґрунт, не виявилися б животворчим початком національного життя. Але політичні процеси не дали організуватися тоді українським правим. З приводу чуток про організацію правої фракції в III Думі «Рада» устами М. Грушевського забила на сполох, що, мовляв, «поступове українство не може йти з таким правим українством [510, с. 2]». Але з тої причини, що праві були ще не дуже організовані, правої української фракції в III Думі не було сформовано.

За аналогічним сценарієм проходила і підготовка до виборів у IV Державну Думу. Українські політичні сили, хоч і мали на меті представляти власні інтереси у центральному законодавчому органі, реально розуміли що це можливо лише у блоці з потужними російськими політичними

силами. Українська інтелігенція під впливом столипінської реакції остаточно переходить до поміркованої політичної боротьби за національні права, котра полягала передусім у пошуку дієвих парламентських союзників. Так, у 1912 р. відбувся з'їзд представників громад ТУП з різних регіонів України, на якому було вироблено програму вимог до українських кандидатів до IV Державної Думи. У цих дезидератах йшлося про такі позиції: 1. Українізація народного шкільництва. 2. Заведення у середній та вищій школах в українських губерніях імперії Романових української мови, літератури й історії як обов'язкових предметів. 3. Допущення української мови у церкві, суді й по всіх українських установах в Україні. 4. Скасування мита на закордонні друки, насамперед книги українською мовою з Галичини. ТУП закликав громадянство взяти активну участь у виборах спільно з поступовими партіями інших національностей [259, с. 111]. Таким чином ми бачимо, що українська інтелігенція майже повністю відмовилася від політичних вимог, знов акцентуючи свою першочергову увагу на культурно-просвітницькій тематиці, маючи за максимальну мету культурну автономію України. Більше того, ліві партії, котрі все більше набували ваги у суспільстві не давали можливості українській національній інтелігенції повноцінно звертатися до соціальної проблематики, адже порівняно з ними українська позиція виглядала консервативною.

IV Дума виявилася лівішою, ніж її попередниця – у ній було по 150 представників правих і лівих партій й 130 октябристів та центристів. Октябристи IV Думи були більш схильні до опозиції й неодноразово вступали у спілку з лівими партіями. Головою Думи обрано октябриста М. В. Родзянка (1859–1924) [496, с. 19]. На жаль, українці провели незначну кількість своїх депутатів. На початку роботи IV Державної Думи було зроблено спробу заснувати парламентську українську фракцію під назвою «Українські прогресисти». Ось програма цієї організації: 1. Автономія України та Федеративна Росія. 2. Запровадження української мови у судочинстві, школі й т. ін. 3. Скасування акту 3 червня 1907 р.

4. Демократичні свободи. 5. Скасування обов'язковості в аграрній реформі щодо хуторів та відрубів [18, арк. 2–6]. Але, на жаль, ця партія/фракція нічим виразним себе не проявила, й відомостей щодо неї у Головному жандармському управлінні чи деінде немає. Іншої якоїсь окремої політичної діяльності українці у IV Державній Думі не виявили.

18 листопада 1912 р. Є. Чикаленко подавав таку ретроспективну характеристику української присутності/відсутності у всіх чотирьох Думах: «І так зібралась четверта Дума. Не вважаючи на обурююче поведження адміністрації на виборах (...), все-таки в четверту Думу проскочило (дійсно проскочило!) таки трохи опозиційних членів. Тільки, на превеликий жаль, не пройшов знов ані один свідомий українець (...). В першій Думі заходами В. М. Шемета, І. Л. Шрага та П. І. Чижевського вже почала була організовуватись українська громада, в яку увійшло багато членів, бо в першій Думі було немало українців-інтелігентів.

В другій Думі, стараннями В. Піснячевського та П. І. Чижевського (...), була заснувалась українська громада, головою якої був др. Рубис, і видрукувала навіть свою декларацію, але обидві ті Думи, як відомо, не довго прожили.

В третій Думі був ні до чого нездатний фанфарон Лучицький, було з кілька панотців, що колись належали до семінарської громади української, було з кілька свідомих селян, але з них не можна було скласти української громади в Думі (...). Панотці боялися начальства, а селяни держалися правих, щоб не розпустили Думи і щоб вони не втратили грошей (дієти), яких вони без Думи не заробили б до віку (...) [180, с. 341–342]».

Той самий мемуарист наголошував, що, попри відсутність у четвертій Думі свідомих інтелігентів-українців, її склад значно прихильніший українству, аніж склад її попередниці: «Помимо того, що кадети, увійшовши на виборах в бльок з українцями, включили в свою програму пункти про заведення української мови в школах: нижчій, середній і вищій, в складі четвертої Думи є кілька росіян дуже прихильних до українства, а проф.

С. А. Іванов (...) навіть щирій і інтенсивний оборонець українських національних інтересів (...) [180, с. 342–343]». Й далі, докладніше характеризуючи тогочасного (1900–1911) ординарного професора Київського політехнічного інституту Сергій Олексійовича Іванова (1856 – після 1928), Є. Чикаленко продовжував: «Колись, здається, в 1907 р., він страшенно розсердив чорносотенну пресу тим, що на погромному процесі в Києві, як свідок, на запитання председателя суду, заявив, що Київ зовсім не русській город, а український; він, мовляв, як великорос-москвич, упевнився в цьому, коли переїхав до Києва. І це Іванов сказав не під впливом когось з українців, не для того, щоб комусь подобатись, а зовсім самостійно, як щира чесна людина, яка говорить те, що спостерігає. Я певен, що коли С. А. Іванов і не зможе сам виступити в Думі в оборону інтересів українського народу, то буде впливати на кадетську фракцію, щоб вона обороняла [180, с. 343]».

Цікавий з огляду на думську тактику лідерів українського національного руху епізод погодження й підготовки та фахового консультування ними виступу 19 лютого 1913 р. у IV Державній Думі з українського питання лідера кадетської партії й фракції П. М. Мілюкова (1859–1943). Внаслідок домовленостей з київськими кадетами, які прихильно ставилися до українських вимог (українська викладова мова у народних школах, вивчення української мови, літератури й історії у середній школі, створення в університетах в Україні кафедр українознавства, впровадження української мови до суду), 16 лютого 1913 р. у Києві, «в просторій квартирі Ф. Р. Штейнгеля, кадета-українця», відбулася зустріч П. М. Мілюкова з лідерами українського руху у форматі 10 : 10 (десятеро українських діячів й десятеро кадетів, що з них семеро були українцями) [180, с. 417]. Важливо зауважити, що всі представники української групи були вихідцями з інтелігенції і саме вони у бесіді сформувавши вимоги, характерні саме для цього соціального прошарку. Так про цю подію згадує сам П. Мілюков: «Не буду останавливатись на других своїх виступленнях в этой части сессии по поводу заявлений министров – Горемыкина, иностранных дел, юстиции и

народного просвещения. Все это кажется таким незначительным в свете последующих событий. Остановлюсь лишь на моей речи 19 февраля [1913 г.] в защиту украинского национального самоопределения. Речь была сказана по просьбе самих украинцев – защитить их от нападков киевских русских националистов, вызвавших запрещение чествования юбилея Шевченко. Чтобы подготовиться к ней, я специально съездил в Киев и имел там обширные совещания с группой почтенных украинских «прогрессистов». Моей тактикой было – отделить сравнительно умеренные их требования «украинизации школьного просвещения, прав украинского языка в судебных и правительственных учреждениях, устранения ограничений для украинского печатного слова, улучшения условий легального существования украинских национальных учреждений». Этим вожди ТУП удовлетворялись, соглашаясь отодвинуть в будущее требования «федерации» и совершенно исключая «сепаратизм». Только профессор Грушевский хитрил со мной, скрывая от меня свои истинные намерения. Я, со своей стороны, утверждал в Думе, что «истинными сепаратистами являются русские националисты», отрицающие самостоятельный украинский язык и украинскую литературу и поощряющие правительственные гонения, которые уже заставили украинское движение перенести свой центр в австрийские пределы, где возможно и создание украинского сепаратизма [154, с. 381–382]».

Отже, попри власну неучасть у роботі IV Державної Думи, українські політичні лідери підтримували постійний діалог з фракціями трудовиків і кадетів у Думі, досягнувши порозуміння з ними щодо підтримки поміркованих українських вимог. Восени 1913 р. думським фракціям, промовці від яких виступали в оборону українства, була спрямована спільна заява вітчизняних політиків з декларуванням їхньої позиції у національному питанні: «В сучасних умовах громадсько-політичного життя Росії українське громадянство позбавлене можливості мати в Державній Думі своїх представників. Це примушує нас висловити оцією заявою наше відношення до останніх виступів у Державній Думі по українському питанню. Заявляємо

про свою солідарність з тими поважними депутатами, котрі, не буди українцями по походженню, але правильно оцінюючи становище представників демократичних верств населення, підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово і взагалі всі прояви українського життя, і завдяки яким українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою та іншими засобами національної культури.

Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу.

Вважаємо автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручань в сферу національного життя і запорукою (забезпеченням) вільного культурного і громадського розвитку.

Разом з тим протестуємо проти виступу делегата Георгія Васильовича Скоропадського (1873–1925), який, зловживаючи своїм історичним ім'ям, дозволив собі говорити від імени українського (малоросійського) громадянства. Як представник лиш тої частини його, яка давно порвала звязки з національним життям рідного народу, він не має на це права. Голос його, як і голос всяких свідомих і несвідомих перевертнів з інтелігенції і з темних мас, не може висловлювати поглядів і змагань української інтелігенції і свідомих елементів українського народу. Підписались: Мих. Грушевський, проф. університету, С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, І. Полторацький, В. Уляницький, Є. Чикаленко, В. Шемет, Іл. Шраг, Ф. барон Штейнгель [180, с. 380–381]».

Заява була розіслана по всіх містах підросійської України для підпису особам, які займали незалежне становище (оберігаючи таким чином від ймовірних репресій урядників й земських посадовців). Зібрано було майже 200 підписів, а відтак заяву надіслано трудовій й кадетській фракціям Державної Думи, які й оприлюднили її у газетах [180, с. 381]».

Цікава – з огляду на парламентські плани лідерів підросійського українства – постать одного з «підписантів» вищенаведеної декларації –

Івана Миколайовича Полторацького (1872–1914), директора Київського Взаємного Страхового Товариства.

Констатуючи 23 лютого 1914 р. вістку про його раптову смерть, Є. Чикаленко занотував: «Яка страшена втрата! Несподівано помер І. М. Полторацький.... Він давно скаржився на біль у шлунку. Лікарі казали, що в нього є язва (боляк), але ніхто й припустити не міг, що він так скоро помре.

Ми давно вже були погодилися з кадетами, що на виборах в 4-ту Державну Думу він буде нашим спільним кандидатом на депутата від другої курії міста Києва, замість нікчемного Лучицького. Та ліпшого кандидата, на якому б погодилися всі поступові кияни, у нас не було. Розумний, добрий промовець, кришталево чистий і надзвичайно милий чоловік.

Родом черниговець, але тому, що весь свій вік прожив за межами України, виховався, як і більшість українських інтелігентів, на общероса. Оселившись після 1905 р. в Києві, відразу зайняв в кадетській партії одно з найчільніших місць, а, познайомившись з свідомими українцями, скоро став і сам свідомим і активним українцем... Він... вивчився говорити по-українському, а потім став близькою людиною і нам усім.

Ми певні були, що нарешті матимемо і в IV Думі депутата свідомого українця, який зможе голосно обороняти українські інтереси з парламентської катедри, а коли найдуться відповідні елементи з-поміж депутатів, то зорганізує й українську фракцію, як це було в перших двох Думах. Але несподівано він заслаб і рішучо відмовився від кандидатури. Думалося, що він видужає і буде нашим депутатом у 5-ій Думі, але несподівана смерть розбила тепер наші надії! [180, с. 433–434]».

Початок Першої світової війни значно обмежив можливості лідерів українського руху відстоювати національні права. Але й за цих прикрих обставин вони прагнули відстоювати українські інтереси, використовуючи навіть обмежені можливості власного впливу у IV Державній Думі.

Так, наприклад, у листі з симбірського заслання до С. О. Єфремова від 8 серпня (26 липня) 1915 р. М. С. Грушевський окреслював коло таких національних дезидератів: «Нетерпеливо чекав я деклараційних промов Государственной Думи, – сподіваючися, що буде там щось про українців і від українців. Поки що, крім згадок про події в Галичині, не бачу нічого. Се мене бентежить і займає. Чи не роблено ніяких старань, щоб була якась заява про потреби українців з принципіальних мотивів? Чи ніхто з депутатів не схотів згадати про Україну? Чи відложено до иньшого моменту? [77, с. 170]».

Й далі, конкретизуючи власне бачення ситуації: «Війна затягається, і, як самі певне бачите, не можна відкладати вже до «після війни» – в наших внутрішніх ділах і в відносинах до правительства. Не перецінюю зміни міністрів, але все ж поява нових людей... – се нагода виступити з українськими бажаннями. Перед міністром внутрішніх справ – заборона слова, цензура, доля висланих галичан. Перед міністром освіти – мова в школі, справа приватних шкіл і українських предметів в учительських семінаріях і середніх школах, у обер-прокурора – українська проповідь, обрусеніє духовенства. Розуміється, добре було б, щоб не викликати якихось неприємних декларацій, хоч неприємні декларації чи не кращі, ніж зовсім ніяких?»

Приводів багато: лозунги війни, обов'язок держави нагородити страшні жертви, поношені народом для війни, заходами коло освіти і добробуту, нарид зістається без популярної газети, грозить перспектива зістатися без книги... Польські законопроєкти... дають міру того, що можна б зробити і для українців в вище зазначених рамках. К. передав мені свої вражіння, що російська інтелігенція піддержить українські культурно-національні домагання, але не політичні (автономні). Очевидно, в теперішніх обставинах і не можна висувати справ програмних, принципіальних, бо на се скажуть – не час, але програма так сказати ділова, практична, що зв'язана з моментом [77, с. 170]».

Відгуки цих міркувань і побажань М. Грушевського зустрічаємо у зверненні лідерів українства, адресованому напередодні відкриття 5-ї сесії (1 листопада 1916 р. – 27 лютого 1917 р.) 4-ї Державної Думи голові її Трудової групи В. І. Дзюбинському (1860–1927). Попри формально російське («русское») етнічне походження й належність до думської неформальної Сибірської групи, адресат свого часу закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію й навіть навчався на медичному факультеті університету св. Володимира у Києві – отже, орієнтувався в українських питаннях «з перших рук», підтримуючи ідею автономії України [231, с. 163]».

Звернення починалося таким чином: «Обращаемся к Вам, глубокоуважаемый Владимир Иванович, и, в лице Вашем, к трудовой фракции Государственной Думы в надежде, что в предстоящую сессию Государственной Думы фракция, не раз выступавшая по украинскому вопросу, найдет возможным и целесообразным выдвинуть этот вопрос и поставит на очередь его обсуждение. Украинцы лишены своего представительства в законодательных учреждениях со времени издания акта 3 июня 1907 г.; высоко ценя отношение трудовой фракции к украинскому вопросу, мы обращаемся с настоящим письмом именно к ней, как представительнице наиболее демократических элементов Государственной Думы, имеющей много точек соприкосновения с украинством и потому могущей полнее и искреннее выступить в его защиту.

Украинцы лишились не только представительства в Государственной Думе; они лишены своей прессы, обречены на молчание; в русской печати украинский вопрос упорно замалчивается, и лишь изредка слышатся одинокие голоса, напоминающие о важности и значительности этого вопроса; в большинстве случаев, говоря о национальных вопросах, русская печать к ним относит вопросы финляндский, еврейский, польский, об украинском предпочитают молчать; только в реакционной и рептильной прессе не забывают украинцев и изобретают всякия меры и способы преследования украинского движения и украинцев [11, арк. 132–132 зв.]».

Зауваживши, що вони добре усвідомлюють марність сподівань щодо коректного розв'язання українського питання 4-ю Думою, автори звернення водночас вважали суттєво важливим, аби це питання не замовчувалося, порушувалося у Державній Думі й наголошувалося на нагальності його конструктивного вирішення, оскільки український народ має на це безсумнівне право: «Об этом мы и просим трудовую фракцию и уверены, что она найдет возможным и необходимым и в предстоящую сессию Государственной Думы...выдвинуть украинский вопрос и поставит его на очередь. Наиболее желательна, конечно, широкая постановка вопроса, если будет возможно настоять на рассмотрении внесенных уже «запросов», что будет вполне целесообразным возбудить вопрос при обсуждении бюджета и смет отдельных Министерств: министра внутренних дел (свободное пользование украинским языком в общественных и административных учреждениях, в прессе, в собраниях, просветительных украинских обществах, выселенцы); министерства народного просвещения (украинская школа); министерства иностранных дел (Галиция и Буковина); Синода (украинский язык в церкви, гр[аф] Шептицкий); министерства юстиции (украинский язык в Суде).

Крайне желательно также внесение в Думу законопроекта об украинской школе, тем более, что в архиве Государственной Думы есть уже два законопроекта об украинской школе: законопроект 37, внесенный во 2-ую Государственную Думу, и законопроект Епископа Никона, внесенный в 4 Государственную Думу; вопрос об украинской школе представляется крайне настоятельным и по этому вопросу есть богатый материал и в педагогической литературе, и в постановлениях земств, некоторых городских Дум, Сельскохозяйственных Комитетов, съездов и собраний... Независимо от этого, мы думаем, что будет вполне целесообразным возбудить вопрос при обсуждении бюджета и смет отдельных Министерств: Министерства внутренних дел (свободное пользование украинским языком в общественных и административных учреждениях, в прессе, в собраниях, просветительных

украинских обществах ...); Министерства народного просвещения (украинская школа); Министерства иностранных дел (Галиция и Буковина); Синода (украинский язык в церкви, граф Шептицкий), Министерства юстиции (украинский язык в суде) [11, арк. 133 зв. – 134 зв.]».

Думська діяльність вітчизняної поступової інтелігенції була найзручнішою для неї формою політичної активності, оскільки вона бажала діяти в рамках закону й конституції. Але за тогочасних російських умов така діяльність виглядала аж надто абстрактно-аморфною й зрештою малорезультативною. Жодного рішення з українських справ не було ухвалено зусиллями думських діячів. Не було досягнуто жодних реальних зрушень. Єдине, що вдалося досягнути – набуті певного досвіду парламентської діяльності, участі у виборах, легальної агітації й певного поширення у масах головніших українських вимог [326, с. 57]».

Отже, комплексно проаналізувавши діяльність української інтелігенції у Державних Думах, ми можемо зробити висновки щодо її ефективності. Перші випробування демократією, навіть у її обмеженому вигляді, показали незрілість українського політичного руху інтелігенції. Виборчі кампанії до всіх чотирьох Дум нею були по суті провалені: представників інтелігенції серед депутатів-українців було мінімум. Ні в селі, ні в містах українським партіям не вдалося добитися навіть локальних перемог, передусім через власне внутрішню слабкість самих партій та відсутність серед української інтелігенції цілісної ідеології та підтримки інших верств. Національна проблематика, якій вітчизняна інтелігенція віддавала пріоритет, значною мірою поступалася у популярності соціальній, що по суті відокремило інтелігенцію від селян. Навіть отримавши місця в вищому законодавчому органі, українські інтелігенти не змогли скористатися цією перемогою – більшість депутатів-селян, навіть національно свідомих, не вбачали у інтелігенції та її партіях своїх лідерів чи навіть виразників інтересів. Одночасно співпраця з російськими політичними силами давала лише незначний, тимчасовий ефект, котрий проявлявся в епізодичних виступах

російських політиків на захист інтересів українського народу. І з кожною новою Думою представництво українських інтелігентів у ній все більше зменшувалося, що яскраво свідчить як про втрату довіри до них з боку українського загалу, так і про розчарування самої інтелігенції у перспективах такої боротьби.

Однак, незважаючи по суті на негативні результати думської діяльності, українська інтелігенція здобула необхідний досвід як організації передвиборчої кампанії, так і парламентської роботи. Власне відхід від юнацького політичного радикального романтизму початку ХХ ст. дозволив українській інтелігенції у 1917 р. створити власні державницькі інституції та добитися їх визнання Тимчасовим урядом, розпочавши по суті новий етап української державності.

У цілому ж, аналізуючи суспільно-політичну діяльність української інтелігенції, ми можемо зробити ряд комплексних висновків. Так, з кінця ХІХ ст. українська інтелігенція зробила значний крок від культурницького «народолюбства» до реальної політичної боротьби. Становлення політичних партій, їх структуралізація й навіть внутрішньопартійна боротьба продемонстрували, що українська інтелігенція готова до політичного відстоювання не власних, суто станових інтересів, а бути репрезентантом інтересів всього українського суспільства. В політичному спектрі української інтелігенції досить чітко виокремилися дві течії – радикально-соціалістична та помірковано-демократична, кожна з яких бачила власний шлях щодо змін в українському суспільстві. Обидві сили за першооснову своєї програми вбачали вирішення національного питання, відкладаючи соціальну проблематику на друге місце. Саме такий розподіл пріоритетів і визначив політичну долю українських інтелігентських партій – вони так і не змогли набути значної підтримки серед українського народу, передусім на селі. Діючи традиційними методами партійної боротьби, як нелегальними, так і парламентськими, українські партії продемонстрували, що інтелігенція як їх засновник випередила у своїх поглядах і прагненнях інші українські

соціальні верстви. Спроби подолати цей розрив завершилися невдачею через ряд причин: і низький рівень національної самосвідомості українських селян, і відірваність лідерів і активістів української інтелігенції від проблем села, і значна конкуренція російських партій, й що найголовніше – відсутність цілісної концепції та організаційної єдності. Різноманіття українських партій, заснованих інтелігенцією, лише відштовхувало від неї селян, котрі не бажали вдаватися у особливості політичних розбіжностей, а прагнули конкретного вирішення власних проблем. Подальша консолідація українських партій і вихід їх на якісно новий рівень відбувся вже за часів столипінської реакції, і відповідно змусив їх перейти у підпілля.

Пошук компромісу, характерний для інтелігенції в цілому, проявився і у її політичній діяльності, зокрема у роботі в Державних Думах. Острах перед радикалізмом і репресіями, небажання втратити той мінімум, що був здобутий революцією, змушував українських діячів шукати порозуміння не стільки з власним народом, скільки з російськими колегами. І хоча цей процес так і не дав позитивного результату, однак саме він визначив тактику інтелігенції, що прийшла до влади у 1917 р. – поміркованість і компроміс в першу чергу!

Незважаючи на всі негативні моменти, українська інтелігенція на рубежі XIX –XX ст. здійснила величезну роботу, підготувавши українське суспільство до політичного захисту своїх прав, вказавши основні цілі і завдання новим поколінням борців за Українську державність, та підготувавши по суті ту еліту, котра очолила Українську національно-демократичну революцію 1917–1921 рр..

Висновок до розділу 4

У другій половині XIX – на початку XX ст. учасники вітчизняного національно-визвольного руху пореформеної доби дістали різні назви в історичних джерелах та літературі: «громадівці», «малорусофіли», «русинофіли», «українолюбці», «українофіли», «українські народовці»,

«українські народолюбці», «українці», «українські хлопомани», «хохломени», «українські соціалісти-федералісти» тощо. Усі ці означення/поняття, як справедливо зазначає С.Світленко, відбивають одне й те ж саме історичне явище, хоча є різними за походженням, рівнем автентичності, вірогідності та репрезентативності. Найбільш вдале узагальнююче поняття для ідентифікації українського національного руху інтелігенції другої половини XIX ст. є термін «українське народолюбство», яке слугуючи однією з найпоширеніших самоназв демократичного українства, адекватно відбиває головний зміст й особливості українського руху в підросійській Україні.

Скасування кріпацтва, проведення буржуазних реформ 1860–1870-х рр. сприяли виникненню такої суспільної атмосфери, коли помітним чинником громадського життя став демократичний рух російської інтелігенції, репрезентований поняттям «народники», під яким розуміли демократично налаштованих, схильних до реформаторства людей, симпатиків народу, які вважали себе речниками його прагнень.

Основу соціальної бази, як українських «народолюбців», так і російських «народників» становили не тільки студенти, а і представники інтелігенції. Саме вони відігравали основну роль ідеологів у русі «народників», і тому ми можемо цілком обґрунтовано розглядати «народницький» рух саме як політичний рух інтелігенції, хоч і спрямований передусім на активізацію селянства.

Українське народолюбство і російське народництво мають спільні ідейні витoki: ідеї вітчизняного й зарубіжного просвітництва, ліберального реформізму, демократизму, радикалізму, утопічного соціалізму, позитивізму у філософії, історіософії, природознавстві, природничо-наукового матеріалізму, суб'єктивної соціології тощо. Прихильники обох народницьких потоків мали такі однорідні етично-світоглядні витoki, як патріотизм національних традицій, гуманістична мораль, засади просвітництва і романтизму.

Типологічна близькість, спорідненість українського народолюбства та російського народництва зумовлюється впливом таких однорідних чинників: генетичним походженням з першої половини ХІХ ст., формування в межах однієї монархічної держави з її великодержавною ідеологією, відсутністю політичних свобод, заборонаю й переслідуванням опозиційних рухів, єдністю соціального походження – з дворянства та різночинства, ідеологічною орієнтацією на селянство.

За своєю сутністю вони становили споріднені історичні явища, національні (східнослов'янські) форми європейського демократизму. Фундаментальною ідейною основою світогляду українського народолюбства й російського народництва стало антифеодальне, загальнодемократичне начало. Учасники обох народницьких потоків органічно не сприймали морально-етичний, соціально-політичний деспотизм, сповідуючи гуманістичні цінності прагнули до оновлення суспільства. Свої пріоритетні завдання вони вбачали у тому, щоб пізнати «народний ідеал», «розчинитися» у народі, присвятити себе служінню й захисту інтересів «принижених та скривджених» та «повернути свій борг народові». Ідеї народницької (селянської) демократії поєднувалися у світогляді народолюбців й народників з утопічно-соціалістичними поглядами. Пробуджуючи самосвідомість народу, українські та російські демократи тієї доби пов'язували історичну перспективу з народовладдям, хоча шлях до нього розуміли по-різному.

Обидва народницькі потоки в Україні розвивалися самостійно й водночас перебували у щільному зв'язку. Ідейна близькість зумовлювала чимало аналогічного й у практичній діяльності українських народолюбців та російських народників.

Засаднича відмінність українського народолюбства від російського народництва полягала у тому, що його світоглядними складниками були «українолюбство» («українофільство», «хохломанія») та «народолюбство» («народовство», «хлопоманія»), які перебували в органічному й

неподільному зв'язку. За умов, коли уряд імперії Романових усіляко перешкоджав вільному розвитку української мови, літератури, освіти, мистецтва, преси, всього того, що складає сукупність духовності народу, й натомість педалював русифікаторську політику, українолюбці обрали своїм ідейним кредо відстоювання не російських державних інтересів (за тогочасної історичної ситуації шовіністично-імперських стосовно українства), а захист природних прав власного народу.

Українське народолюбство 60–70-х років XIX ст. відходить від суто культурницького романтизму попереднього періоду й стає «реальним», «дійовим» громадсько-політичним рухом, поєднуючи в своєму світогляді ідеї національного й соціального демократизму, лібералізму та радикалізму. Цим пояснюється співіснування в народолюбському таборі численних відтінків/відгалужень – від послідовного культурництва ліберально-демократичного забарвлення до соціально-політичної течії з досить виразним радикально-демократичним спрямуванням. Уповільнене розмежування представників зазначених ідейних течій і тенденцій становило характерну особливість українського демократичного руху в умовах репресивної антиукраїнської політики імперії Романових 1880–1890-х років.

Загальноросійське народництво репрезентувало інший народницький потік в Україні, який відзначався домінуванням соціально-революційної ідеології та практики й виразним нехтуванням його національної (насамперед української) складової.

На відміну від українських народолюбців, російські соціально-революційні народники не надавали національному питанню першорядного значення, віддаючи пріоритет соціальним або політичним завданням боротьби. Їхні ідейні погляди у царині національних перетворень не відзначалися послідовністю. З одного боку, світоглядові російських народників притаманна виразна антиімперська спрямованість, з іншого – домінування централістських устремлінь.

Перехід до монополістичного капіталізму, суттєві зміни в розстановці суспільних сил (криза самодержавства, активізація нової політичної опозиційної сили – соціал-демократії, розвиток масового пролетарського руху), а також у самому народництві наприкінці ХІХ ст. створили передумови переходу інтелігенції до чіткої політичної інституціоналізації. Це ознаменувало остаточний відхід від народолюбської ідеології та практики громадівського руху. Синхронно з цим на теренах імперії, у тому числі в Україні, відбулося структурування загальноросійських партій, які також виходили з ідей народництва. Разом вони утворили політичний сегмент, що отримав у історичній та політичній науці назву «неонародництво», що був тісно пов'язаний вже з діяльністю політичних партій, а не тільки суспільно-політичних рухів.

Участь у політичних гуртках, рухах, партіях стає невід'ємним атрибутом національно свідомого представника української інтелігенції. При чому ця участь не обмежувалася лише діяльністю суто українських політичних об'єднань. Перебування у складі могутньої Російської імперії з власними політичними традиціями, власним балансом політичних сил змушувало представників української інтелігенції тісно співпрацювати з загальноросійськими партіями, стаючи їхніми активними членами. Тому діяльність української інтелігенції здійснювалася не лише на ниві суто українського політичного поля, а й в загальноімперському контексті, як то: участь у загальноімперських політичних інституціях (Державні думи) та у загальноросійських політичних партіях.

ВИСНОВКИ

На основі здійсненого аналізу **з'ясовано**, що державотворчі процеси, породжені ними суперечності національно-культурного відродження, необхідність розбудови громадянського суспільства з його демократичними цінностями у сучасній Україні обумовлюють необхідність на нових методологічних підходах осмислити суспільно-політичну діяльність української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка постає у всій своїй багатогранності як важлива наукова тема. Історіографія досліджуваної проблеми, співвідносячись з особливостями історичних процесів, відображає характерні риси та особливості кожного етапу історичного минулого України і являє собою численні наукові праці, але відзначена відсутністю комплексного дослідження, в якому б було висвітлено напрями, форми й методи суспільно-політичної діяльності української інтелігенції, реалізацію нею націотворчого потенціалу українства.

Встановлено, що джерельна база дослідження є досить ґрунтовна, різноманітна за характером і включає: архівні матеріали, спогади та мемуари учасників; програми партій, створених інтелігенцією, іншу друковану партійні листівки, заклики, брошури, публіцистичні твори, авторство яких належить ідеологам та активістам тогочасного руху інтелігенції, а також тогочасні газетні та журнальні публікації і є достатньою для розв'язання сформульованих завдань.

Розкрито, що започаткування процесу формування інтелігенції відбувалося ще у додержавний період, коли своєрідною протоінтелігенцією виступали тогочасні служителі релігійного культу; що у середні віки розпочалося вироблення дуалістичної соціально-психологічної та духовної традиції інтелігенції, що знайшло свій прояв у органічному єднанні її з правлячою елітою, а з кінця ХVІ ст. інтелігенція трансформується у продуцента головних політичних ідей, виступивши інтегруючою силою насамперед під час Української національної революції середини ХVІІ ст.;

«секуляризуючись» та інтегруючись у імперську суспільну стратифікацію у XVIII ст. виокремлюється у специфічну соціальну категорію населення. Переломним етапом у процесі трансформації природи української інтелігенції стало саме XIX ст. – період перетворення в окрему соціально-професійну, впливову та динамічно зростаючу чисельну верству, демократичну за своїм складом і джерелами формування. Уже наприкінці XIX – на початку XX ст. вона постає як провідна політична сила нації, прикметними ознаками якої стає високий, адекватний європейським стандартам, “автентичний” європейський, рівень соціогуманітарної освіти, спроможність продукувати життєздатні наукові та політичні ідеї, створювати теоретичний рівень свідомості суспільства (ідеологію), формулюючи націотворчі дезидерати, що усвідомлювалися як спільні цілі і для підросійської, і для підавстрійської (чи австро-угорської) України. Процеси виникнення, кристалізації та соціально-професійної диференціації інтелігенції є історичним феноменом, оскільки проходили у максимально несприятливих історичних умовах колоніального становища України. Ліквідація російським самодержавством всіх ознак української державності, максимальна денаціоналізація етнічної еліти, навіть, сам факт заперечення існування українців як окремої нації – все це мало в основі придушити будь-яку можливість появи власне інтелігенції. Навчальні заклади (базис для її формування як такої), що створювалися в українських губерніях Росії, від початку були спрямовані на русифікацію тих прошарків, які мали можливість виявляти суспільно-політичну активність і могли стати основою нової національної еліти. Однак сподівання царських ідеологів мали абсолютно зворотній результат: з найнетерпиміших до українства верств – польської шляхти та русифікованого чиновництва – вийшли перші діячі, що голосно заявили про себе як про власне національно свідому інтелігенцію, а осередки русифікації – університети (передусім Київський університет св. Володимира) – перетворилися на справжні осередки як її формування, так і витворення нею перших організаційних форм українського руху.

З'ясовано, що чинниками, які впливали на формування її соціально-професійного портюру другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були: складне національно-культурне становище в українських губерніях в умовах русифікації; швидкі темпи індустріальної модернізації імперії, процес декласування дворянського стану, недостатній розвиток системи середньої та вищої технічної освіти; невідповідність питомої ваги інтелігенції загальній кількості українців у імперії Романових, диспропорція у розподілі її кадрів, чисельне переважання інтелігенції зайнятої у державно-поліційному апараті над рештою професійних груп. Вищенаведене засвідчило, що процес формування інтелігенції, як окремої соціально-професійної верстви, апріорі перетворював її на опозиційну верству до існуючого, неприйнятнoгo для неї, устрою, що знайшло свій вияв з перших її самостійних кроків. Однак збереження соціальної неоднорідності української інтелігенції мало важливе значення для викристалізації її національної та політичної свідомості.

Визначено, що її соціальна природа не була гомогенною: джерелом формування виступали як «верхи», так і демократичні «низи». З погляду внутрішнього розвитку, наприкінці ХІХ ст. робітники розумової праці становили цілком сформовану соціальну та професійну верству певна частина якої вже репродукувалася шляхом саморозвитку, хоча основна маса формувалася коштом інших верств і класів. На противагу попереднім етапам розвитку, коли поповнення лав інтелігентних професій відбувалося переважно за рахунок вихідців із дворянства, шляхти, козацької старшини, на рубежі століть відбувається трансформація соціальних джерел її формування – склад демократизується, згладжуються класово-станові ознаки. Така демократизація зумовила в подальшому розкол серед інтелігенції. Якщо на початку переважаючим рухом у її середовищі, коли вона ще формувалась переважно зі шляхти та дворянства, стало народництво, то зі збільшенням вихідців із селян, робітників та «різничинців» різні гілки інтелігентського руху набувають рис лібералізму, націоналізму, соціал-демократії та інших характерних для епохи ідеологій. Водночас це засвідчує, що українська

інтелігенція не перетворилася у якусь соціально нейтральну суспільну верству на зразок західного декадентства. Навпаки, в її середині тривала доволі потужна соціально-політична диференціація. У власних матеріальних інтересах і симпатіях різні її групи тяжіли до різних соціальних верств, прагнучи при цьому їх очолити. Навіть, національний чинник не міг притлумити цього процесу своєрідної «багатовекторності». У той же час процеси внутрішньої соціальної диференціації не набули настільки глибокого характеру, щоб позиціонувати різнополярні великі групи інтелігенції. Крім того, більшість інтелігенції за власним соціальним статусом складала своєрідний «середній клас» суспільства, точніше частину цієї рухливої верстви. Остання обставина неминуче обумовлювала гравітування значного сегменту робітників розумової праці до тих політичних течій і напрямів, які відзначалися реформаторським, а не ліво-революційним характером.

Проаналізовано кількісно-якісний склад української інтелігенції, за яким її професійні групи розміщувалися у такому порядку: на першому місці були представники державно-поліційних, адміністративних установ, далі – освітянсько-педагогічна інтелігенція; за нею представники зайняті у лікарсько-санітарній сфері діяльності; потім фахівці «громадської і станової служби» (працівники земств); найменш чисельною групою були приватні юристи; діячі науки, літератури і мистецтва.

Отже, інтелігенція складала абсолютну й відносну більшість лише у сферах пов'язаних з громадською й становою службою, т. б. у тих, які найменше впливали на стан державних, адміністративних та інших життєво важливих справ, але генетично були прив'язані до села.

Досліджено матеріально-побутове і соціально-правове становище української інтелігенції, яке у цей період було неоднаковим: до її заможних прошарків варто зарахувати приватних лікарів та правників, більшість інженерно-технічних фахівців, вищих урядників міністерства освіти, відомих літераторів, митців тощо. Середній життєвий рівень мали учителі гімназій, більшість лікарів, професорсько-викладацький склад вищих навчальних

закладів. На нижчих щаблях матеріального добробуту перебували сільські учителі, дрібні службовці, студентство та ін..

Комплекс матеріальних благ, соціальних і правових гарантій обумовили корпоративний імідж інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: масову поведінку, масову психологію, загальні спільні риси портрету цього суспільного феномена.

Встановлено, що протягом ХІХ ст. український рух досить швидко пройшов перші дві стадії своєї еволюції (наукову, культурницьку) і на рубежі ХІХ - початку ХХ ст. вступив у третю стадію (політизація), в якій українська інтелігенція відігравала вже роль рушійної сили національно-визвольного руху. Проте її місце у соціальній ієрархії нації, недорозвиненість структури суспільства обумовило її недостатню чисельність і відсутність значної матеріальної бази, на відміну від заможного селянства і буржуазії, вона зуміла використати для досягнення лідерства власні переваги: освіченість, етнічну свідомість, політичний ідеалізм і радикалізм студентів – найбільш політично активної верстви того часу. І цих чинників виявилось достатньо для перетворення її в еліту, котра хоч і не могла в повні вплинути на вирішення соціально-економічних проблем, однак зуміла на певний період консолідувати народ навколо, витвореної нею національної ідеї – створення власної держави, перетворивши поняття “українська нація” з умовного на загально визнане. При чому останнє завдяки суспільно-політичній та соціокультурній діяльності української інтелігенції стало очевидним навіть для найбільш полярних політичних сил російського суспільства – від чорносотенців до прихильників “світової єдності трудящих”.

Охарактеризовано роль інтелігенції у творенні української літератури, образотворчого мистецтва, музики, професійного театру, науковій розробці національного питання, дослідженні проблем історії, етнографії, мовознавства. Різномасштабність діяльності вітчизняної інтелігенції засвідчувала високий рівень її національної свідомості, теоретичне й практичне значення різних напрямків та форм її національної діяльності.

Водночас, що характерно, більшість українських митців при цьому не відійшли від реалій життя, на зразок західноєвропейських декадентів, а продовжували займати активну громадянську позицію, не лише створюючи шедеври, а й поширюючи їх серед простого народу, наділяючи їх важливим соціокультурним змістом (видання пам'яток народної словесності, мистецтва, збереження в архітектурі і мистецтві національних традицій).

Важливу роль мала діяльність представників національно свідомої інтелігенції в сфері консолідації українського суспільства, подолання перешкод щодо єднання Східної та Західної України, створення Соборної Української держави. Саме ця категорія національної інтелігенції вперше взялася за подолання тих штучних бар'єрів між наддніпрянськими українцями і галичанами, що були збудовані чужоземними імперіями. І хоча остаточно відмінностей подолати на той момент не вдалося, однак саме вплив східних українців на галичан сприяв національно-культурному відродженню на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст., а галицькі культурні надбання допомогли Наддніпрянській українській інтелігенції політично самоствердитися на початку XX ст..

З'ясовано, що українська інтелігенція, яка була змушена вирішувати національне, культурне та соціальне питання, у політичній сфері вирізнялася релятивною нечисленністю. Але за умов, коли більшість українського населення складало селянство, основна маса якого була неписьменною, соціально малорухливою, суспільна роль значно мобільнішої інтелігенції була винятковою. Однак саме її нечисленність спричиняла слабкість та недостатній вплив на соціально-політичні процеси у другій половині XIX ст. Як лідер нації, інтелігенція опинилася у відірваному від суспільства стані. Через низький освітній рівень селянство не могло сприйняти більшості тих заходів, які інтелігенція планувала і здійснювала на користь селянства (характерний приклад: народницькі "ходіння у народ").

Уже на рубежі XIX-XX ст. політичний портрет української інтелігенції збагатився новими барвами й відтінками. На зміну аполітично-аморфному

культурництву попередньої доби прийшли активні політичні спрямування. Радикальне крило українофілів-культурників трансформувалося у ліберально-демократичну течію, народився вітчизняний соціалізм. Молодше покоління інтелігенції, вступивши у неминучий конфлікт з аполітичним культурництвом «батьків», виокремило з-посеред себе діячів раннього українського націоналізму. Такий розкол на «батьків» і «дітей» якнайкраще відобразив внутрішню ситуацію в українській інтелігенції на рубежі ХІХ–ХХ ст. Хронологічна обмеженість процесу її становлення як національної еліти не дозволила відбутися природному перебігу подій: старше покоління ще не вичерпало себе, а молодше вже рвалося на суспільно-політичний Олімп. З одного боку, це прискорило політизацію суспільства, адже вона одночасно охопила декілька поколінь, а з іншого, порушило його цілісність, підірвавши і до того слабкі позиції інтелігенції як єдиного, цілісного провідника нації на шляху до власної державності. На мікрорівні названі проблеми проявилися під час діяльності Державних дум, де українські делегати з різних суспільних прошарків хоч і створили власну фракцію, однак так і не зуміли перетворити її на реальну силу.

Негативне значення для зміни національно-правового статусу українських земель у складі Російської імперії мав той фактор, що інтелігенція практично одноосібно репрезентувала й політичний провід визвольного руху, й водночас головний склад його учасників. Оскільки така моностановість спричиняла слабкість руху, його недостатню національну репрезентативність, далекоглядні лідери українства докладали значних зусиль, щоб підвести під нього ширшу соціальну базу, апелюючи до українського селянства й (рідше) вітчизняного робітництва. Однак у ході цього процесу так і не було створено об'єктивного підґрунтя для власного державотворення. Конкуренцію українській інтелігенції у боротьбі за електорат створювали загальноросійські партії, передусім соціал-демократи, які апелювали до більш приземлених прагнень суспільства – вирішення соціально-економічних проблем, не зважаючи при цьому на національну

проблематику. Селянство й пролетаріат швидше розглядали ідеї власної державності як можливу передумову вирішення нагальних для них економічних питань, а вже потім як форму прояву власної національної самоідентичності. Нездатність же вітчизняної інтелігенції навіть у власній державі вирішити хоча б нагальні проблеми суспільства розірвало і той нетривкий зв'язок, що виник між нею, з одного боку, та селянами і робітниками, з іншого, в першій половині 1917 р..

Відсутність демократичних інституцій, низький культурний рівень більшості населення обумовили формування ідеології месіанізму в української інтелігенції, що не дозволило досягти реальних успіхів у напрямі реформування національно-правового статусу українських земель. Втім варто констатувати значний прогрес у політичній еволюції української інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX ст., збагачення її ідейного арсеналу у галузі національного питання, що активізувало пошук шляхів соціального визволення українського народу. Поступово вона перетворилася на активного учасника легальної та нелегальної політичної діяльності, створила політичні партії, організувала українську пресу. Завдяки її жертвним зусиллям так зване «українське питання» на початку XX ст. стало предметом уваги не лише внутрішньої, а й європейської політики.

Підсумовано, що суспільно-політична діяльність української інтелігенції другої половини XIX ст. – початку XX ст., незважаючи на вищезазначені значні негативні чинники, які можна охарактеризувати як «хвороби зростання», забезпечила досягнення головного свого здобутку – створення української модерної нації та перетворення її на самостійний культурний та політичний суб'єкт відносин, як з російським народом, так і з іншими народами Європи та світу.

Досягнутий рівень знань обумовлює необхідність поглибленої розробки такої низки проблем з історії суспільно-політичної діяльності української інтелігенції у Росії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.:

- комплексного вивчення ролі української інтелігенції у суспільно-політичних та націотворчих трансформаціях, що сприятиме розширенню уявлень про напрямки та форми її діяльності у процесі націотворення;

- дослідження взаємин між представниками української та інтелігенції національних меншин в Україні

- висвітлення ролі регіональної інтелігенції у суспільно-політичному житті українських губерній Росії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.;

- вивченню історії протистояння української інтелігенції цензурній політиці російського самодержавства у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

- подальше дослідження життя і діяльності видатних громадсько-політичних діячів, діячів науки та мистецтва другої половини XIX ст. – на початку XX ст. з подальшою переоцінкою їхньої вкладу у процес формування української нації, їхнього вкладу у розвиток світової цивілізації.

За результатами нашого дослідження нами **розроблено** такі рекомендації:

1. Президії Національної академії наук України, Інституту історії України НАН України приділити більше уваги дослідженню історії формування національної інтелігенції, що сприятиме більш ґрунтовному висвітленню суспільно-політичних процесів історії України другої половини XIX ст. – початку XX ст., поверненню їй незаслужено забутих імен державних, громадсько-політичних діячів, науковців, митців.

2. Міністерству освіти і науки України розробити і включити до навчальних планів спеціальностей “історія”, “українська мова і література” вищих навчальних закладів до дисциплін за вибором курс “Українська інтелігенція: джерела формування, етапи становлення, суспільно-політична та соціо-культурна діяльність” для студентів старших курсів та студентів магістратури.

3. Міністерству освіти і науки України в рамках Малої академії наук забезпечити розробку учнівських науково-дослідних робіт, тематично присвячених історії національної інтелігенції, її ролі у суспільно-політичному житті України та національно-культурному відродженні української нації, вивченню діяльності її найвидатніших представників, дослідженню видатних представників інтелігенції регіонів України.

4. Державному фонду фундаментальних досліджень забезпечити проведення конкурсів науково-дослідних робіт, тематично присвячених історії національної інтелігенції, її ролі у суспільно-політичному житті України та національно-культурному відродженні української нації в рамках гранту Президента України для молодих вчених підтримувати проекти, метою яких є вивчення процесів у середовищі вітчизняної інтелігенції, висвітлення її невтомної та безкорисливої діяльності в ім'я добробуту та духовного зростання українського народу.

5. Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки під час розгляду наукових праць, висунутих на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки та Премії Президента України для молодих вчених, підтримувати наукові роботи, присвячені дослідженню ролі української інтелігенції у формуванні української модерної нації.

6. Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка під час розгляду творів літератури, мистецтва, публіцистики і журналістики, висунутих на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка відзначати роботи присвячені життю та діяльності видатних представників української інтелігенції, їхнього вкладу у розвиток української культури та науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

І. ДЖЕРЕЛА:

Архівні матеріали:

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України)**

Ф. 2717. Всеукраїнський комітет Всесоюдної професійної спілки працівників освіти, м. Харків. 1917–1933 рр.

оп. 1.

1. Спр. 166. Стенографічний відчит з'їзду Секції наукових робітників, 1925 р., 266 арк.

Ф. 3807. Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – член Харківського, Центрального комітету Революційної Української Партії (РУП), голова Президії Союзу Визволення України, активний учасник українських емігрантських організацій.

оп. 1.

2. Спр. 3. Матеріали з історії РУП – УСДРП: селянські рухи на Полтавщині; селянські комітети УСДРП, 1902–1905 рр., 207 арк.

3. Спр. 4. Матеріали з історії РУП – УСДРП: розвиток і діяльність РУП – УСДРП за період 1901–1907 рр.; організації на Полтавщині, Чернігівщині та в інших губерніях, 280 арк.

4. Спр. 8. Матеріали з історії РУП – УСДРП: розвиток і діяльність РУП – УСДРП за період з 1901–1907 рр.; організації: Кам'янецька, Київська, Петербурзька, Харківська, Херсонська та ін., 1901–1907 рр., 245 арк.

5. Спр. 10. Матеріали з історії РУП – УСДРП: конференції та з'їзди РУП – УСДРП, 1901–1920 рр., 244 арк.

оп. 2.

6. Спр. 30. Спогади А. Жука про період життя у Лубнах, 24 арк.

7. Спр. 33. Спогади А. Жука про перебування його у в'язниці й службу у війську, 24 арк.

8. Спр. 34. Спогади А. Жука про період його демобілізації з війська й працю у РУП 1905–1906 рр., 73 арк.

9. Спр. 41. Історична довідка щодо утворення й діяльності Революційної Української Партії, 13 арк.

Ф. 4000. Мартос Борис Миколайович (1879–1977) – громадський і політичний діяч, вчений-економіст, міністр фінансів, голова Ради міністрів УНР.

оп. 1.

10. Спр. 1. Рукопис Б. М. Мартоса «Характеристика Української студентської громади в Харкові 1897 р.», 249 арк.

Ф. 4220. Обласний комісар Тимчасового уряду в Галичині і на Буковині, м. Тернопіль, Чернівці, Київ. 1916–1918 рр.

оп. 1.

11. Спр. 99. Прохання осіб, які були взяті в якості заручників, щодо дозволу повернутися на батьківщину, 21 серпня – 9 грудня 1917 р., 179 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 57. Колекція документів з історії комуністичної партії України 1870–1945 рр.

оп. 1. Документи дожовтневого періоду, 1870–1917 рр.

12. Спр. 8. Копії повідомлень, рапортів, телеграм та інших документів Департаменту поліції, Катеринославського губернського й повітових жандармських управлінь щодо діяльності комітетів і груп РСДРП, розшуку й арешту осіб, які брали участь у революційному русі, жовтень 1886 р. – грудень 1901 р., 94 арк.

13. Спр. 30. Копії звернень й листівок буржуазно-націоналістичних партій, 1901–1907 рр., 36 арк.

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих громадян, 1919–1953 рр.

оп. 1.

14. Спр. 68 428. Науменко В. П., 1919 р., 112 арк.

**Центральний державний історичний архів України у м. Києві
(ЦДІАК України)**

Ф. 268. Південне районне охоронне відділення. 1907-1917 рр.

оп.1. 1907–1914 рр.

15. Спр.105. Справа щодо виявлення у м. Одесі у приміщенні українського товариства «Просвіта» друкарні нелегальної літератури Південноросійського обласного комітету партії есерів, 20 жовтня 1906 р. – 15 грудня 1908 р., 59 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління. 1829–1917 рр.

оп. 1.

16. Спр. 403. Огляди найважливіших дізнань, що відбувалися у жандармських управліннях Росії 1898–1899 рр., 1898–1899 рр., 341 арк.

17. Спр. 536. Листування з Департаментом поліції, начальником Полтавського ГЖУ та іншими установами щодо українських організацій «Громада», «Стара громада», «Молода Україна», які існували у Києві, Чернигові, Львові та інших містах. Згадуються прізвища композитора М. Лисенка, письменника Б. Д. Грінченка, О. П. Косач та інших осіб, 21 лютого – 10 грудня 1900 р., 156 арк.

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора МВС. 1865–1906 рр.

оп. 1

18. Спр. 360. Журнали реєстрації книг і рукописів, які надійшли на попередню цензуру у червні 1900 – липні 1901 рр., з інформацією про їх одобрення чи заборону, 16 червня 1900 – 15 вересня 1901 рр., 454 арк.

Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії (об'єднаний архівний фонд). 1882–1917 рр.

оп. 2.

19. Спр. 23. (спр. 328). Обіжники Департаменту поліції й листування з начальником Подільського ГЖУ й жандармськими унтер-офіцерами щодо розшуку, арешту й стеження за різними особами, встановлення делегатів з'їздів і конференцій РСДРП, партії есерів, Українського соціал-демократичного союзу «Спілки» та ін., 3 січня – 14 вересня 1907 р., 403 арк.

оп. 71.

20. Спр. 100. (оп. 1. Спр. 223). Обіжники й розпорядження Головного управління у справах друку щодо порядку друкування відомостей щодо неврожаю та ін., 1 вересня – 14 грудня 1891 р., 12 арк.

Ф. 304. Харківське розшукове відділення 1902–1903 рр. Харківське охоронне відділення 1903–1906 рр.

оп. 1

21. Спр. 1. Листування з Департаментом поліції й приставами поліцейських діляниць м. Харкова щодо поширення у м. Харкові й Харківській губ. Листівок Харківського й Донського комітетів РСДРП. Статут Катеринославської організації РСДРП. 26 серпня 1902 р. – 27 листопада 1903 р. 263 арк.

Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління. 1876–1917 рр.

оп. 1.

22. Спр. 10. Листування з жандармськими управліннями й дізнання щодо осіб, яких обвинувачувано у приналежності до буржуазно-націоналістичної «Української партії соціалістів», відомості щодо С. Богомолець, що її піддано суду за участь у «Південноросійському робітничому союзі» (1880 р.). Т. III., 12 січня – 19 серпня 1902 р., 153 арк.

23. Спр. 14. Листування з Полтавським губернатором щодо політичної перевірки різних осіб, 1 квітня – 7 травня 1902 р., 233 арк.

24. Спр. 138. Листування з Лубенським та іншими повітовими виконавцями щодо осіб, що їх обвинувачувано у поширенні нелегальної літератури у Костянтиноградському та інших повітах; щодо поширення

чуток серед селян про розподіл поміщицьких земель, 20 лютого 1903 р. – 15 березня 1904 р., 669 арк.

Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління. 1868–1917 рр.

оп. 1

25. Спр. 40. Наряди справ щодо Д. В. Антоновича та інших обвинувачуваних у приналежності до буржуазно-націоналістичної організації; діяльності «Харківського соціалістичного союзу ремісників»; та ін., 10 листопада 1899 р. – 29 листопада 1903 р., 192 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр.

оп. 53. Поліцейська частина. 1874 р.

26. Спр. 427. З поданнями Волинського й Подільського губернаторів й копіями вірнопідданських звітів щодо стану губерній за 1873–1874 рр., 108 арк.

оп. 300. Тимчасове відділення щодо облаштування селянського побуту. 1857–1862

27. Спр. 2^б. Про набуття чинності положень щодо селян, які вийшли з кріпацької залежності, й обрання мирових посередників. Ч. 3., 25 травня 1861 р., 26 арк.

оп. 523. 1 відділення, 1 стіл. 1885 р.

28. Спр. 164. Про застосування відповідних заходів Київським, Подільським й Волинським губернаторами, аби особи польського походження не призначалися на державну службу взагалі й особливо по Міністерству внутрішніх справ, 25 листопада 1885 р., 9 арк.

оп. 626. 1 діловодство. 1896 р.

29. Спр. 550. Щодо допущення осіб польського походження до призначення на урядові посади у Південно-Західному краї, 1896–1902 рр., 11 арк.

оп. 812. Політичний стіл, секретне відділення. 1862–1865, 1868, 1871 рр.

30. Спр. 166. Листування з Міністерством внутрішніх справ, Полтавським й Київським губернаторами щодо студентів Петербурзького й Київського університетів П. Чубинського, Синегуба та інших, що їх обвинувачувано у приналежності до нелегального товариства, 26 вересня 1862 р. – 27 червня 1864 р., 18 арк.

оп. 829. 5-й політичний стіл III відділення. 1879 р.

31. Спр. 416. Листування з тимчасовим Одеським генерал-губернатором, Київським губернатором й начальником Київського ГЖУ щодо діяльності народницьких організацій, народників та українофілів у містах Одесі, Києві й Київській губернії, 23 листопада 1879 р. – 8 лютого 1886 р, 43 арк.

оп. 830. 5-й політичний стіл III відділення. 1880 р.

32. Спр. 98. Листування з Київським губернатором щодо встановлення секретного нагляду поліції за колишнім студентом Київського університету Т. Рильським, 16 березня 1880 р. – 26 липня 1882 р., 8 арк.

оп. 837. 5-й політичний стіл III відділення. 1887 р.

33. Спр. 113. Листування з Департаментом поліції, Міністерством народної освіти, Київським й Чернігівським губернаторами щодо заборони студентам Київського університету В. Будзинському й М. Поночевному, яких підозрювано у приналежності до партії «Народна воля», мешкати у Київській та Чернігівській губерніях, 19 квітня 1887 р. – 22 лютого 1889 р., 78 арк.

Ф. 473. Слідча комісія для політичних справ при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторі. 1846–1882 рр.

оп. 1.

34. Спр. 20. Справа щодо дворян В. Синьогуба та В. Пилипенка й поміщика В. Потоцького, яких обвинувачувано в агітації серед селян с. Пилипчики Переяславського повіту Полтавської губ. з метою підняти повстання проти царського уряду, й щодо перевірки свідчень В. Синьогуба про існування у м. Києві таємних товариств «Малоросійська громада» та ін., 25 квітня 1863 р. – 27 лютого 1865 р., 132 арк.

Ф. 1235. Грушевські– історики та філологи. 1830–1958 рр.

оп. 1

35. . Спр. 194. Рукописи статей М. С. Грушевського «Основні ідеї творчості Володимира Антоновича», «Пам'яті Володимира Антоновича» та ін., 1910 р., 25 арк.

36. Спр. 822. Листи Є. Х. Чикаленка до М. С. Грушевського, 18 вересня 1897 р. – 12 січня 1914 р., 204 арк.

Ф. 1597. Катеринославське охоронне відділення. 1902–1917 рр.

оп. 1.

37. Спр. 7. Обіжники Департаменту поліції щодо спостереження за діяльністю революційних організацій й особливого нагляду за членами РСДРП та іншими особами, які беруть участь у революційному русі. 3 жовтня – 15 листопада 1902 р. 287 арк.

Ф. 2221. Колекція документів учасників революційного руху, діячів науки, мистецтва і культури України. 1615–2000 рр.

оп. 1.

38. Спр. 28. Стаття Л. П. Добровольського «Спогади про В. Б. Антоновича». Без дати, 4 арк.

КМФ (колекція мікрофільмів)

39. К. 2. К. 21. К. 22.

**Центральний державний історичний архів України у м. Львові
(ЦДІАЛ України)****Ф. 362. Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ, академік ВУАН.**

оп. 1.

40. Спр. 98. Праця «Мої зв'язки з Україною в рр. 1885–1905». (Спогади К. Студинського про студентські мандрівки по Галичині). Б/д., 127 арк.

41. Спр. 280. Листи проф. М. Грушевського до К. Студинського, т. I., 1894–1923 рр., 346 арк.

42. Спр. 301. Листи О. Зубрицького до К. Студинського, 1912–1930 рр., 14 арк.

Ф. 663. Павлик Михайло (1853–1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ.

оп. 1.

43. Спр. 249. Листи М. Бучинського, М. Грушевського, М. Драгоманова та ін. до М. Павлика. Копії, 1873–1908 рр., 133 арк.

оп. 2.

44. Спр. 52. Листи М. Павлика до Ол. та В. Барвінських, І. Белея. Копії, 1876, 1893 рр., 24 арк.

45. Спр. 56. Листи М. Павлика до Товариства ім. Качковського, Кивелюка, О. Кістяківського та ін. 1877, 1895 рр., 229 арк.

46. Спр. 59. Листування М. Павлика з В. Навроцьким. Копії, 1872–1879 рр., 196 арк.

47. Спр. 76. Листи Ол. Кониського до М. Павлика. Оригінали і копії, 1888, 1893 рр., 117 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва

України (ЦДАМЛМ України)

Ф. 128. Тулуб Зінаїда Павлівна (1890–1964) – письменниця.

оп. 1.

48. Спр. 2. З. П. Тулуб. «Моя життя»: Спогади. Рос. мова. 1940–1950-ті роки. Машинопис, 396 арк.

Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.)

Ф. 307. Валківська повітова земська управа, м. Валки Харківської губернії. 1868–1917 рр.

оп. 1.

49. Спр. 1а. Протоколи учительських засідань, 27 травня – 5 грудня 1917 р., 127 арк.

**Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.)
Ф. 4. Звенигородська повітова земська управа, м. Звенигородка,
Київської губ. Шкільний відділ. 1868–1917 рр.**

оп. 1.

50. Спр. 6. Статистичні відомості щодо учнів Моринської двокласної школи, 12 липня 1917 р. – 21 листопада 1919 р., 17 арк.

51. Спр. 9. Статистичні відомості щодо учнів Вербовської двокласної міністерської школи. Прохання учителів про надання роботи, 3 серпня 1917 р. – 10 листопада 1919 р., 38 арк.

52. Спр. 10. Статистичні відомості щодо учнів Ольшанської міністерської школи. Заяви учителів про надання роботи, 5 серпня 1917 р. – 26 листопада 1919 р., 78 арк.

53. Спр. 24. Статистичні відомості щодо учнів однокласної й двокласної шкіл с. Ганжалівки. Прохання учителів про надання роботи, 8 серпня 1917 р. – 15 березня 1919 р., 30 арк.

54. Спр. 36. Прохання учителів про надання роботи, 19 жовтня 1917 р. – 27 лютого 1919 р., 13 арк.

**Ф. Р-3990. Комарницький Микола Федорович – український
радянський краєзнавець (1899-1984).**

оп. 2.

55. Спр. 162. «Были недавние...»: Історико-побутові нариси минулого народної школи на Україні з документів 1869–1917 рр. Машинопис., 1981 р., 20 арк.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Відділ рукописних фондів і текстології

(ІЛ НАНУ ВРФТ)

Ф. 77. Кониський О.Я. (1836–1900)

56. Спр. 125. Автобіографія. 1887 р., 16 арк.

Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького.

Відділ рідкісних видань та рукописів.

Ф. 28. Архів М. Ф. Комарова (1844–1913)

57. Лист Є. Чикаленка до М. Комарова. Січень 1901 р.

58. Лист Є. Чикаленка до М. Комарова від 13 грудня 1906 р.

Опубліковані документи і матеріали, археографічні видання:

59. Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) / А. І. Жук; [публ. І. Б. Гирича] // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 177–240.

60. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К.: Либідь, 1995. – 814 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

61. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К.: Наук.-інф. т-во «Пошук», 1992. – 96 с.

62. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Інститут української археографії НАН України; Упоряд. А. Жуковський; Відп. ред. П. Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. – 285 с. – Сер. «Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст.». Вип. 1.

63. Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – 127 с.

64. Дві короткі автобіографії Андрія Жука / Публ. І. Гирича // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 222–225.

65. Драгоманов М. П. Политические произведения / М. П. Драгоманов. – Paris: Изд. ред. «Освобождения», 1905. – Т. 1. – 275 с.

66. Драгоманов М. П. Политические произведения / М. П. Драгоманов. – Paris: Изд. ред. «Освобождения», 1906. – Т. 2. – 656 с.

67. Драгоманов М. П. Политические сочинения / Под ред. проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского / М. П. Драгоманов. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – Т. I: Центр и окраины. – LXXXII, 486, VII с.

68. Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і інших товаришів / М. П. Драгоманов; Видав Іван Франко. – Львів, 1908: Наклад.Укр.-руської вид. спілки. – 438 с.

69. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. / М. П. Драгоманов. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 532 с.

70. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. / М. П. Драгоманов. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – 596 с.

71. Драгоманов М. П. Вибране: «... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / М. П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).

72. Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. Миронець, І. Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.: іл.

73. Жук А. І. З матеріалів про невідбутий з'їзд РУП. 1904 р. / А. І. Жук // Об'єднання. – Відень, 1924. – С. 82–84.

74. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990.

Т. 1. – 544 с.

Т. 2. – 696 с.

Т. 3. – 440 с.

75. Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм (Неизвестные запрещенные страницы) / Н. И. Костомаров; [Введение, редакция и примечания проф. Ю. Г. Оксмана]. – Одесса: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 16 с.

76. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкув. Г. Сварник; вступна стаття Я. Дашкевича. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – XX, 268 с.

77. Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 1997. – Т. I. – 399 с.

78. Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 2001. – Т. II. – 413 с.

79. Матеріали к истории Киевского политехнического института императора Александра II. – К.: Тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1916. – 32 с.: ил.

80. Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Львів: З друкарні В. Манецкого, 1896. – 442 + XXXIV с., порт.

81. Михайло Драгоманов: Документи і матеріали. 1841–1994 / [Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; та ін.]. – Львів, 2001. – 732 с.

82. Міхновський М. І. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції / М. І. Міхновський; [упорядкув., передм. В. В. Яременка]. – К.: МАУП, 2007. – 352 с.: іл. – (Б-ка українознавства; Вип. 7).

83. Міхновський М. І. Самостійна Україна // Міхновський М. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції / М. І. Міхновський; [упорядкув., передм. В. В. Яременка]. – К.: МАУП, 2007. – С. 29–56.

84. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – 316 с.

85. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Зібрані заходом академічної Комісії української історіографії за ред. акад. М. С. Грушевського / М. І. Костомаров. – К.: ДВУ, 1928. – 316 с. – (Історична секція ВУАН. Записки б. Укр. наук. т-ва в Києві, т. XXVII).

86. Начальное народное образование в Полтавской губернии. – Полтава: Изд. губ. земской упр., 1894. – 123 с.

87. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб.: Изд. Императорской Академии наук, 1905. – 42 с.

88. Онопрієнко В. І. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві / В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. – 352 с.

89. Отчет по Главному комитету об устройстве сельского состояния за десятилетие с 19 февраля 1861 по 19 февраля 1870 г. – СПб., 1870. – 113 с.

90. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. А. Г. Болербуха. – Дніпропетровськ: Грані, 1995. – 488 с.

91. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. VIII: Волынская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XX + 282 с.

92. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. XIII: Екатеринославская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XIV + 234 с.

93. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. XVI: Киевская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – XII + 288 с.

94. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. XXXII: Подольская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XII + 286 с.

95. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XXXVI + 316 с.

96. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. XLI: Таврическая губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XXVI + 310 с.

97. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. XLVI: Харьковская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – XVIII + 300 с.

98. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. XLVII/a: Херсонская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XVI + 320 с.

99. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – Т. XLVIII: Черниговская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – XXV + 342 с.

100. Переписка Михаила Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877 / Зладив М. Павлик. – Львів: НТШ, 1910. – 353 с.

101. Петро Стебницький. Вибрані твори / П. Я. Стебницький; [упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.: іл.

102. Платформа Української Радикальної Партії. – Львів, 1905. – Ч. 1. – 19 с.
103. Програма Української Партії Соціалістів-Революціонерів. – Псков, 1917. – 36 с.
104. Програма УНП. – Чернівці, 1906. – 47 с.
105. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов: В 2 т. / [Редкол.: С. Н. Валк, С. С. Волк, Б. С. Итенберг, Ш. М. Левин; предисл. Б. С. Итенберга]. – М.: Наука, 1964. – Т. 1: 1870–1875 гг. – 530 с.
106. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов: В 2 т. / [Редкол.: С. Н. Валк, С. С. Волк, Б. С. Итенберг, Ш. М. Левин; предисл. Б. С. Итенберга]. – М.: Наука, 1965. – Т. 2: 1876–1882 гг. – 570 с.
107. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «Громади»: Лист С. А. Подолинського про «Українську соціально-демократичну партію» / Підгот. до друку і комент. М. П. Рудько // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1968. – № 9. – С. 126–134.
108. Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX-го століття. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1989. – 327 с.
109. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств / М-во земледелия. Отд. сельской экономии и с.-х. статистики. Год 4-й. – СПб., 1910. – С. 404–407.
110. Слово Данила Заточника, писане до князя свого Ярослава Володимировича / Пер. В. Крекотень // Антологія української поезії. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. – С. 27-34.
111. Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали / [упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.
112. Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926: I. Ювілейні засідання. II. Привітання. – К.: Вид. ювіл. комітету, 1927. – 143 с.

Мемуари та спогади

113. Барвінський О. Г. Спомини з мого життя / О. Г. Барвінський.

Ч. 1: Образки з громадського і письменницького розвитку русинів в 60-х рр. ХІХ ст. з додат. переписки Ст. Новаковича, М. Лисенка і П. Куліша. – Львів: Друк. В. А. Шийковського, 1912. – 336 с.

Ч. II.: Образки з громадського і письменницького розвитку русинів від 1871–1888 рр., з додатком споминів про М. Лисенка. – Львів: Друк. В. А. Шийковського, 1913. – 406 с., іл.

114. Барвінський О. Г. Заснованне катедри історії України в Львівському університеті // ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т. СХLІ-СХLІІІ: Праці Фільольогічної секції під ред. К. Студинського. – С. 1–18 (розд. паг.).

115. Барвінський О. Г. Спомини з мого життя: Частини перша та друга / О. Г. Барвінський; [упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич]. – Нью-Йорк – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.

116. Белоусов И. Из воспоминаний о Б. Д. Гринченко / И. Белоусов // Укр. жизнь. – К., 1913. – №7-8. – С. 112–115.

117. Бернштейн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського / Е. Бернштейн // З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і женеvський політичний гурток. – Відень, 1922. – С. 153–161.

118. Васильченко С. В. Записки вчителя (Уривки) // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. доц. С. А. Литвинова. – К.: Рад. школа, 1961. – С. 498–503.

119. Винниченко В. К. Щоденник / В. К. Винниченко; [УВАН у США, Комісія для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка; ред., вступна стаття і примітки Г. Костюка]. – Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. – Т. 1 (1911–1920). – 500 с.

120. Винниченко В. К. Щоденник / В. К. Винниченко; [УВАН у США, Комісія для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка; ред. Г. Костюк;

упоряд. О. Мотиль]. – Едмонтон - Нью-Йорк: Вид. Канадського інституту українських студій і Комісії для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка, 1983. – Т. 2 (1921–1925). – 700 с.

121. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.): Документально-художнє видання / М. Галаган; [передмова, коментарі: Т. Осташко, В. Соловйова]. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.: іл.

122. Грушевський М. С. Автобіографія. На правах рукопису / М. С. Грушевський. – Львів, 1906. – 16 с.

123. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський; [публ. С. Білоконя; передм. «На часі – всебічний аналіз» Ф. Шевченка] // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149.

124. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський; [публ. С. Білоконя] // Київ. – 1988. – № 10. – С. 131–138.

125. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський; [публ. С. Білоконя] // Київ. – 1988. – № 11. – С. 120–137.

126. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський; [публ. С. Білоконя] // Київ. – 1988. – № 12. – С. 116–139.

127. Дебогорій-Мокрієвич В. К. Із споминів про М. П. Драгоманова (з портретом В. К. Дебогорія-Мокрієвича) / В. К. Дебогорій-Мокрієвич // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.; [Історична секція Укр. Академії наук; під ред. голови Секції акад. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1927. – Кн. 1. – С. 275–295.

128. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє-минуле: 1901–1914 роки / Д. І. Дорошенко. – Вінніпег; Манітоба, 1949. – 237 с.

129. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Д. І. Дорошенко; [передм. К. Галушка; прим. К. Галушка, К. Лобанової]. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.: іл.

130. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. І: Галицька Руїна 1914–1917 рр. / Д. І. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1923. – 131 с.

131. Дорошенко Д. І. Свято Котляревського в Полтаві 30 серпня 1903 р.: Сторінка зі спогадів / Д. І. Дорошенко // Літ.-наук. вістник. – Л., 1923. – Т. LXXXI. – Кн. XI. – С. 239–246.
132. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини / М. П. Драгоманов. – Львів, Наклад. І. Франка:
Ч. 1, 1889. – 47 с.
Ч. 2, 1889. – С. 49-150.
Ч. 3-4, 1890. – С. 151-330.
Ч. 5, 1892. – С. 331-454.
133. Другий [Троцький] Микола. Минуле / М. Другий [Троцький] // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 341.
134. Дучинський А. До життєпису Ол. Ол. Русова / Антонін Дучинський // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. – К.: Державне видавництво України, 1929. – Кн. 4. – С. 312–320.
135. Житецький І. П. Київська громада за 60-тих років / І. П. Житецький // Україна. – 1928. – Кн. 1 (26). – С. 91–125.
136. Житецький І. П. Київська Громада за 60-тих років / І. П. Житецький // З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників // У 2 кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 149–152.
137. Жук А. І. Із споминів про С. Петлюру (1901–1907) / А. І. Жук // Симон Петлюра в молодості: Збірка споминів [під ред. А. Жука]. – Львів: Червона калина, 1936. – С. 26.
138. Кедрин І. У горнилі революції / Іван Кедрин-Рудницький // Кедрин І. У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, 1986. – С. 138–139.

139. Кистяковский А. Ф. Павел Платонович Чубинский / А. Ф. Кистяковский // Киевская Старина. – 1884. – Февраль. – Т. 8. – С. 343.
140. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т. / О. Ф. Кістяківський; НАН України: Археографічна комісія; Ін-т укр. археографії; ЦДІА України в м. Києві; Українська правнича фундація; Упоряд.: В. С. Шандра (ст. упоряд.) та ін.; Редкол.: І. Л. Бутич (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1 (1874–1879). – 647 с.
141. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т. / О. Ф. Кістяківський; НАН України: Археографічна комісія; Ін-т укр. археографії; ЦДІА України в м. Києві; Українська правнича фундація; Упоряд.: В. С. Шандра (ст. упоряд.) та ін.; Редкол.: І. Л. Бутич (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 2 (1880–1885). – 584 с.
142. Ковалевський М. М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / М. М. Ковалевський. – Інсбрук: Накладом М. Ковалевської, 1960. – 720 с.
143. Коваленко О. На межі двох віків (Спогади про Українську Студентську Громаду в Харкові) / О. Коваленко // Визвольний шлях. – 1993. – № 1. – С. 86-94.
144. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897–1906: Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП) / Ю. Коллард. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.
145. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади / Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту / Г. Костюк. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – 743 с.
146. Котов К. Е. Записки землевольца / К. Е. Котов. - Харьков: Гос. изд-во Украины, 1925. -148 с.
147. Коцюбинська М. Х. Кілька штрихів до силуету Надії Суровцової / М. Х. Коцюбинська // Київ. – 1990. – № 10. – С. 70–71.
148. Лотоцький О. Г. Сторінки минулого / Олександр Гнатович Лотоцький. – Варшава: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1932. – Частина

перша. – II, 286 с. – (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. VI, серія мемуарів, кн. 1).

149. Лотоцький О. Г. Сторінки минулого / Олександр Гнатович Лотоцький. – Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1933. – Частина друга. – 484 с. – (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. XII, серія мемуарів, кн. 3).

150. Лотоцький О. Г. Сторінки минулого / Олександр Гнатович Лотоцький. – Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – Частина третя. – 396 с. – (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. XXI, серія мемуарів, кн. 4).

151. Мищенко Л. З минулого століття. Спомини / Людмила Мищенко // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. – К.: Державне видавництво України, 1929. – Кн. 4. – С. 106-161.

152. Милюков П. Н. Воспоминания (1859–1917) / Павел Николаевич Милюков; [сост. и автор вст. статьи М. Г. Вандалковская; коммент. и указатель А. Н. Шаханова]. – М.: Современник, 1990. – Т. 1. – 446 с. – (серія мемуаров «Память»).

153. Милюков П. Н. Воспоминания (1859–1917) / Павел Николаевич Милюков; [сост. и автор вст. статьи М. Г. Вандалковская; коммент. и указатель А. Н. Шаханова]. – М.: Современник, 1990. – Т. 2. – 446 с. – (серія мемуаров «Память»).

154. Милюков П. Н. Воспоминания / Павел Николаевич Милюков. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.

155. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / М. С. Грушевський; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДІА України у м. Львові; Упоряд. Л. Зашкільняк. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. – 261 с.

156. Нароков М. С. Біографія мого покоління / М. С. Нароков. – М.: Издательство: Всероссийское театральное общество, 1956. – 304 с.
157. Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма / В. Д. Новицкий. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 254 с.
158. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Пг.: Время, 1923. – 190 с., портр., ил.
159. Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову / Леся Падун-Лук'янова // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 144–147.
160. Петровський Г. І. З революційного минулого / Г. І. Петровський. – К.: Держполітвидав, 1958. – 147 с.
161. Подорожний Н. [Антонович В. Б.] Из памятной книжки (Воспоминание о Н. И. Костомарове) / Н. Подорожний // Киевская Старина. – 1895. – № 4. – С. 33.
162. Познанский Б. С. Воспоминания / Б. С. Познанский // Укр. жизнь. – 1913. – № 4. – С. 23–33; № 5. – С. 41–51.
163. Рильський М. Т. Из давніх літ // Рильський М. Поезії: В 3-х т. / М. Т. Рильський. – К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1946. – Т. I: Лірика. – С. 37–56 с.
164. Романович-Ткаченко Н. Д. На дорозі до революції: Уривки зі споминів / Наталія Данилівна Романович-Ткаченко // Україна. – 1925. – Кн. 4 (13). – С. 103–128.
165. Романович-Ткаченко Н. Д. З незабутніх днів / Наталія Данилівна Романович-Ткаченко // Україна. – 1927. – Кн. 1–2 (21). – С. 4–8.
166. Русова С. Ф. Мої спомини. – Рр. 1861–1879 / С. Ф. Русова // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН – К., 1928. – Кн. 2. – С. 154–155.
167. Русова С. Ф. Мої спомини / С. Ф. Русова. – Львів: Видавничий кооператив «Хортиця», 1937. – 250 с.

168. Русова С. Ф. Мемуари. Щоденник / Софія Русова [редкол.: В. Сергійчук (голова) та ін.]. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
169. Студинський К.Й. Третя вандрівка в р. 1885 і моя перша зустріч з київською молоддю: Спогади / Кирило Йосипович Студинський // Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис / НТШ у Львові; Сер. «Визначні діячі НТШ, т. 10»; Відп. ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2006. – С. 227–234.
170. Студинський К. Й. Мій перший побут на Україні // Єдлінська У. Кирило Студинський 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис / НТШ у Львові; Сер. «Визначні діячі НТШ, т. 10»; Відп. ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2006. – С. 235–252.
171. Студинський К. Й. На студіях у Києві 1894/1895 р. // Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис / НТШ у Львові; Сер. «Визначні діячі НТШ, т. 10»; Відп. ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2006. – С. 253–266.
172. Студинський К. Й. На святі Котляревського в Полтаві // Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис / НТШ у Львові; Сер. «Визначні діячі НТШ, т. 10»; Відп. ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2006. – С. 267–275.
173. Студинський К. Й. На ювілеях Лисенка у Львові та Києві (1903–1904) // Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис / НТШ у Львові; Сер. «Визначні діячі НТШ, т. 10»; Відп. ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2006. – С. 276–287.
174. Студинський К. Й. На ювілеї І. Нечуя-Левицького в Києві (1904–1905) // Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис / НТШ у Львові; Сер. «Визначні діячі НТШ, т. 10»; Відп. ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2006. – С. 288–294.
175. Суровцова Н. В. Спогади / Н. В. Суровцова; / [упорядкув., допоміжні показчики Л. Лук'янова]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.: іл.

176. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / І. А. Фещенко-Чопівський; [передм. В. О. Шевчука]. – Житомир: КВО «Житомирський вісник», 1992. – 126 с.
177. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя // Іван Фещенко-Чопівський: Життєписно-бібліографічний нарис / І. А. Фещенко-Чопівський; [НТШ у Львові; сер. «Визначні діячі НТШ, число 8»; відп. ред. О. Романів]. – Львів: НТШ, 2000. – С. 79–207.
178. Чикаленко Є.Х. Спогади. 1861–1907 / Є. Х. Чикаленко. – Львів: Червона калина, 1925 – Ч. I. – 139 с.; Ч. II. – 139 с.; 1926. – Ч. III. – 130 с.
179. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Є. Х. Чикаленко; [передмова В. Шевчука]. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.: іл.
180. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917) / Є. Х. Чикаленко. – Львів: Червона Калина, 1931. – 496 с.
181. Яковлів А. Українська студентська громада в Дорпаті / А. Яковлів // З минулого: Збірник. – Варшава, б. р. – Т. 2.

II. МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, ОКРЕМІ ПУБЛІКАЦІЇ

182. Анисимов А. Л. Киев и киевляне: Я вызову любое из столетий. В 2-х томах / А. Л. Анисимов. Т. 1. – К.: ООО «Курчъ», 2002; – 384 с.
183. Антонов В. Ф. Народничество в России: утопия или отвергнутые возможности / В. Ф. Антонов // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 5–19.
184. Антонович В.Б. Моя исповедь: Ответ пану Падалице / В. Б. Антонович // Основа. – 1862. – № 1. – С. 94–95.
185. Багалея Д. И. Экономическое положение русских университетов / Д. И. Багалея. – СПб.: Общественная польза, 1914. – 35 с.
186. Балабанов М. С. Нарис з історії робітничого руху на Україні. Переклав з оригіналу О. Матійченко / М. С. Балабанов. – Х., 1928. – 186с.

187. Балзер Харди Д. Интеллигентные профессии и интеллигентно-профессионалы / Харди Д. Балзер // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской [О. Н. Ансберг и др. (сост.); Р. Ш. Ганелин (отв. ред.)]. – СПб.: Санкт-Петербургский институт истории РАН, Санкт-Петербургское научное общество историков и архивистов, 2003. – С. 201–231.

188. Банк Б. А. Изучение читателей в России (XIX в.) / Б. А. Банк. – М.: Книга, 1969. – 232 с.

189. Безносков А. И. Депутаты-немцы в Государственных Думах России (1906–1917) / А. И. Безносков, И. В. Толстых // Вопросы германской истории / Міністерство освіти України, Дніпропетровський держ. ун-т; Редкол.: С. Й. Бобилева (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений: В 2 т. – Т. 1. – С. 43–46.

190. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 215 с.

191. Биск И. С. К вопросу о социальном составе населения г. Киева (по данным переписи 1917 г.) / И. С. Биск. – К., 1920. – 18 с. (Губерн. стат. бюро).

192. Білозерський В. М. Вступна стаття / В. М. Білозерський // Основа. – 1861. – № 9. – С. 2.

193. Білокінь О. І. Питання про українську школу в III Думі (1907–1912 рр.) / О. І. Білокінь // Збірник наук. праць Харківського держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Основа, 1999. – С. 209–216.

194. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; [пер. на укр. З. Борисюк; НАН України. Ін-т східноєвропейських досліджень]. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

195. Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі (70-ті роки ХІХ ст. – початок ХХ ст.) / О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.
196. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1995. – № 6. – С. 47–54.
197. Борисенко В. А. До питання про Револуційну українську партію / В. А. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук зб. – К.: КДУ, 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.
198. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко; АН УРСР. Ін-т історії; відп. ред. О. І. Лугова. – К.: Наукова думка, 1980. – 153 с.
199. Борисенко В. Й. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 149с.
200. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / О. О. Боряк. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – 400 с. – Бібліогр.: с. 295–341.
201. Верба І. В. Михайло Грушевський / І. В. Верба, Ю. І. Шаповал. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с. – (Серія «Особистість і доба»).
202. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – 2-ге, доп., доопр. вид. – К.: Наук. думка, 2005. – 717 с.
203. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет / Б. Веселовский. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – 696 с.
204. Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1864. – Кн. 11. – С. 22.

205. Вехи; Интеллигенция в России: [сб. ст. 1909–1910 / сост., коммент. Н. Казаковой; предисл. В. Шелохаева]. – М.: Мол. гвардия, 1991. – 462 с.
206. Винар Л. Р. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали) / Л. Р. Винар; [Українське історичне т-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України]. – Нью-Йорк – К. – Торонто: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.: іл.
207. Висоцький О. Ю. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух / О. Ю. Висоцький, А. І. Голуб // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 96–119.
208. Вісті // Основа. – 1861. – № 1. – С. 65.
209. Вісті // Основа. – 1861. – № 9. – С. 156.
210. Вісті // Основа. – 1862. – № 1. – С. 68–82.
211. В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 122. – 28 липня.
212. Войнилович С. [Антонович Д.] Неіснуюче питання / С. Войнилович // Праця. – 1905. – Ч. 11. – С. 3-4.
213. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1999. – № 3. – С. 63–74.
214. Волковинський В. М. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. М. Волковинський, І. В. Ніконова. – К.: Старий світ, 2006. – 416 с.
215. Вольский А. [Махайский Я.-В.] Теория й практика анархизма / А. Вольский. – М., 1906. – 84 [3] с.
216. Воробей П. І. З історії української преси в Росії (1905–1914) / П. І. Воробей // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1971. – № 10. – С. 48–56.
217. Воропонов Ф. Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае. По личным воспоминаниям. / Ф. Ф. Воропонов // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 9. – С. 63-89.

218. Г. Б. Павел Платонович Чубинский в Архангельской губ. (1862–1869 гг.) / Г. Б. // Киевская старина. – 1903. – № 7-8. – С. 234.
219. Герасимова Г. Г. Суровцова Надія Віталіївна / Г. Г. Герасимова // Українські історики ХХ ст.: Біобібліогр. довід. / Сер. «Укр. історики»; Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К.; Львів, 2003. – Вип. 2, ч. 1. – С. 314–316.
220. Гермайзе О. Ю. Нариси з історії революційного руху на Україні / О. Ю. Гермайзе. – К.: Книгоспілка, 1926. – Т. I: Революційна Українська Партія (РУП). – 387 с.
221. Гехтер М. Г. Сільськогосподарська кооперація на Україні російській / М. Г. Гехтер // Перший український просвітньо-економічний конгрес. – Львів, 1910–1911. – С. 596.
222. Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов: До історії наукових, літературних і особистих взаємин / І. Б. Гирич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць; [Інститут історії України НАН України; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 65–75.
223. Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. / І. Б. Гирич // Укр. історик. – 1996. – № 1/4 (128/131). – С. 142–187.
224. Гирич І. Б. У тіні В. Липинського: Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху / І. Б. Гирич // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 8–45.
225. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Дослідження / Олексій Голобуцький, Віталій Кулик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
226. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії поч. ХХ ст. / В. І. Головченко. – Харків: Майдан, 1996. – 190 с.

227. Головченко В. І. «Свої серед чужих, чужі серед своїх...»: До історії взаємин української та російської соціал-демократії на початку ХХ ст. / В. І. Головченко // Розбудова держави. – 1997. – № 2. – С. 43–48.
228. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше / Л. Е. Горизонтов. – М.: Издательство «ИНДРИК», 1999. – 272 с.
229. Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. М. Горобець; Ін-т історії України НАН України; Наук.-досл. ін-т козацтва; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 533 с.
230. Городецька О. Ради робітничих депутатів на Україні: 1905 р. / О. Городецька. – Х.: Пролетар, 1930. – 119 с.
231. Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия / Гос. дума Федерального собрания РФ; Ин-т обществ. мысли; РГИА; Фонд изучения наследия П. А. Столыпина; Редкол.: В. В. Шелохаев (отв. ред.) и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 735 с.: іл.
232. Грабович Г. Ю. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Ю. Грабович; [пер. з англ. С. Павличко]. – 2-ге, випр. й авторизов. вид. – К.: Критика, 1998. – 206 с.
233. Гриневич Л. В. Євреї в Україні / Л. В. Гриневич, В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 73–88.
234. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
235. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: навч. посібник [для учнів гуманіт. гімназій,

ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.: іл.

236. Грицак Я. Й. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін / Я. Й. Грицак // Україна модерна. – К. – Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 43–68.

237. Грищинський В. Одеські українці / В. Грищинський // Слово. – 1907. – № 29. – 24 листопада.

238. Грінченко Б. Д. На розпутті / Б. Д. Грінченко // Грінченко Б. Твори: В 2 т. – Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті / Упорядкув. В. В. Яременка; Приміт. А. Г. Погрібного, В. В. Яременка; Вступ. ст. і ред. тому А. Г. Погрібний. – К.: Наук. думка, 1990.

239. Громада: Українська збірка. – Женева, 1878.

240. Громада: Українська збірка. – Женева, 1879. – № 4. – С. 71.

241. Громада: Українська часопись. – Женева, 1880. – № 1. – С. 1–4.

242. Грушевський М. Галичина і Україна / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори 1894–1907». – С. 376–382.

243. Грушевський М. С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. / М. С. Грушевський. – СПб., 1907. – 15 с.

244. Грушевський М. С. З біжучої хвилі: Статті і замітки на теми дня, 1905-1906 рр. / М. С. Грушевський. – К., 1907. – 127 с.

245. Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток / М. С. Грушевський. – Wien, 1922. – 212 с.

246. Грушевський М. С. Ганебній пам'яті / М. С. Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 46–51.

247. Грушевський М. С. Сто літ українського народництва / М. С. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 р. – К., 1927. – Вип. 1–3.

248. Грушевський М. С. Ювілей львівських «Записок» і постуляту Української Академії Наук / М. С. Грушевський // Україна. – 1930. – Березень – квітень. – Кн. 40. – С. 3–8.

249. Грушевський М. С. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М. С. Грушевський // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть; [уклад. О. Л. Копиленко; відп. редактори С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук, Н. П. Підлужна]. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 133–225.

250. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський; [уклад. О. Л. Копиленко; відп. редактори С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук, Н. П. Підлужна]. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

251. Гунчак Т. Г. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Тарас Григорович Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.: іл.

252. Гуревич М. Київська робітнича та шкільна молодь у революції 1905 року / М. Гуревич. – Харків – Одеса: ДВОУ «Молодий більшовик», 1932. – 40 с.

253. Дашкевич Я. Р. Надія Суровцова: Нотатки з нотаток / Я. Р. Дашкевич // Суровцова Н. Спогади [упоряд. Л. Лук'янова]. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1996. – С. 366–374.

254. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ ст. / Михайло Демкович-Добрянський – Мюнхен: Український вільний університет, 1969. – 119 с.

255. Демченко Т. П. І. Л. Шраг – «славний український діяч» / Т. П. Демченко, Г. М. Курас // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1993. – № 10. – С. 95–103.

256. Дмитриев Н. К истории открытия памятника И. П. Котляревскому в городе Полтаве / Н. Дмитриев // Киевская старина. – Т. 83. – Кн. 1. – 1903. – Октябрь. – С. 153–167.

257. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Відп. ред. О. П. Реєнт / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.
258. Допис редакції // Світова зірниця. – 1909. – № 11–12. – 25 березня.
259. Дорошенко В. В. Українство в Росії. Новіші часи. З портретами / Володимир Вікторович Дорошенко; Виданне Союзу Визволення України. – Відень: Накладом «Союзу Визволення України», 1916. – 116 с.
260. Дорошенко В. В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): Нарис з історії української соціал-демократичної партії / В. В. Дорошенко. – Львів; К.: Видання ЦК УСДРП, 1921. – 40 с.
261. Дорошенко Д. І. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки / Д. І. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. IV. – Кн. 2/3. – Ч. 2. – С. 29.
262. Дорошенко Д. І. «Просвіти» на Великій Україні / Д. І. Дорошенко. – Б. м.; б. р. – С. 2–3.
263. Дорошенко Д. І. Пантелеймон Куліш / Д. І. Дорошенко. – Ляйпціг: Українська накладня, б. р. – 207 с. – (Загальна бібліотека. Літературні характеристики українських письменників. IV).
264. Дорошенко Д. І. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність (1861–1929) / Д. І. Дорошенко. – Прага: Вид-во фонду Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. – 100 с.
265. Дорошенко Д. І. З історії української політичної думки за часів світової війни / Д. І. Дорошенко. – Прага, 1936. – 99 с.
266. Дорошенко Д. І. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. І. Антонович. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – 268 с. – (Наукова бібліотека «ЮТ»; ч. 14–15).
267. Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадські справи / М. П. Драгоманов. – Женева: Печатня «Громади», 1881. – 227 с.

268. Драч О. О. Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – С. 160–164.

269. Драч О. О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 48–51.

270. Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 рр. / Антонін Дучинський // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 283–320.

271. Дядиченко В. А. Развитие исторической науки в Украинской ССР / В. А. Дядиченко, Ф. Е. Лось, В. Г. Сарбей; [АН УССР. Ин-т истории; отв. ред. А. Д. Скаба]. – К.: Наук. думка, 1970. – 80 с.

272. Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / НАН Украины. Институт истории Украины; [редкол.: В. А. Смолий (пред.), Ю. А. Пинчук (зам. пред., науч. ред. и руководитель авт. коллектива) и др.]. – К. – Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с.: ил.

273. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 70-х років / Софія Єгунова-Щербина // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. – К.: ДВУ, 1927. – Кн. 1. – С. 192.

274. Єдлінська У. Я. Кирило Студинський. 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис / У. Я. Єдлінська; [НТШ у Львові; відп. ред. О. Купчинський]. – Львів: НТШ, 2006. – 309 с. – (Визначні діячі НТШ; т. 10).

275. Єсельчик С. О. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. / С. О. Єсельчик. – Мельбурн: Відділ славістики Університету ім. Монаша, 1994. – 125 с.
276. Єсельчик С. О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови) / С. О. Єсельчик // Нариси з історії українського національного руху. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 159–167.
277. Ефремов С. А. Праздник украинской интеллигенции / С. А. Ефремов // Киевская старина. – Т. 83. – Кн. 1. – 1903. – Октябрь. – С. 168–202.
278. Ефремов С. О. З громадського життя на Україні / С. О. Ефремов. – К.: Вік, 1907. – 76 с.
279. Ефремов С. О. З громадського життя на Україні / С. О. Ефремов. – К.; СПб., 1909. – 77 с.
280. Ефремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Ефремов; [редагування й передм. М. К. Наєнка]. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
281. Ефремов С. О. У тісних рямцях: Українська книга в 1798–1916 рр. / С. О. Ефремов // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1–2. – С. 40–67.
282. Жигло Л. Отчет о деятельности столовой общества «Просвита» для семей запасных в г. Екатеринославе за первый год существования столовой / Л. Жигло // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 151–154.
283. Жинкин М. Н. М. Ф. Сумцов (1854–1921) / М. Н. Жинкин // Ученые записки Харьковского университета. – Х., 1956. – Т. 70. – С. 7.
284. Житецкий П. И. Русский патриотизм. Ответ «Дню» / П. И. Житецкий // Основа. – 1861. – Март. – С. 1–21.
285. Жук А. І. Перша партійна конференція Револуційної української партії / А. І. Жук // Календар-альманах «Дніпро» на 1936 рік. – Львів, 1935. – С. 98.
286. Жук А. І. Пам'яті Миколи Порша (1877–1944): З нагоди 85-ліття з дня народження / А. І. Жук // Сучасність. – Мюнхен, 1962. – № 1. – С. 52–66.

287. Жук А. І. Михайло Русов і його батьки: Роля родини Русових в українському громадському житті / А. І. Жук // Сучасність. – 1963. – Червень. – № 6 (30). – С. 447–473; № 9 (33). – С. 79–89; № 10 (34). – С. 102–112.
288. Заводовський А. А. І. Волошиновський та його газета «Світова зірниця» у 1906–1907 рр. / А. А. Заводовський // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 318–321.
289. Заводовський А. А. Українська преса початку ХХ ст. як важливий фактор національно-політичного руху: історіографія питання / А. А. Заводовський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ОШОМ, 2001. – Т. 7 (9): Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали Міжнар. наук. конф., 25–26 жовт. 2001 р. – С. 379–386.
290. Заводовський А. А. Українське питання у дзеркалі преси вітчизняної соціал-демократії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія / А. А. Заводовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2008. – 152 с.
291. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / М. Г. Заволока. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 106 с.
292. Загальний збір подільської «Просвіти» // Рада. – 1910. – № 98.
293. Загребельна Н. І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Н. І. Загребельна, І. А. Коляда. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 193 с.
294. Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія / З. І. Зайцева; Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана; Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.
295. Залевский К. Национальные партии в России / К. Залевский // Общественное движение в России в начале ХХ-го века / [под ред.

Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. – СПб., 1914. – Т. 3. – Кн. 5. – С. 227–344.

296. Залізняк М. Російська Україна й її відродження / М. Залізняк. – Львів, 1910. – 72 с.

297. Записки императорского Харьковского университета 1898 г. – Харьков: Первая типография и Литография Зильденберга, 1898. – Т. 1. – 778 с.

298. Записки Українського наукового товариства в Києві. Ред. ком.: М. Грушевський. – К., 1913. – Кн. 12. – 164 с.

299. Зашкільняк Л. О. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) / Л. О. Зашкільняк // М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДА України у м. Львові; Упоряд. Л. Зашкільняк. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. – С. 222–254.

300. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік // Рада. – 1910. – № 132. – С. 2-3.

301. З життя «Просвіт» // Рада. – 1909. – № 267. – С. 3.

302. З'їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. – 1909. – № 32. – 23 серпня. – С. 4-5.

303. З минулого: Збірник. – Варшава, 1939. – Т. 2: Український студентський рух у російській школі. – С. 162-174.

304. Иванов Л. М. Революция 1905–1907 гг. на Украине / Л. М. Иванов // Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России: Сборник статей под редакцией чл.-корр. АН СССР А. М. Панкратовой и проф. А. Л. Сидорова. Академия наук СССР. Институт истории. – М.: Госполитиздат, 1949. – С. 30–143.

305. Известия Киевского политехнического института. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнеров и К^о, 1913. – Кн. 4. – 415 с.

306. Ілюха О. П. Сельський учитель в Олонецькій губернії: труд и соціальний облик / О. П. Ілюха // Из истории русской интеллигенции: [сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / О. Н. Ансберг и др. (сост.); Р. Ш. Ганелин (отв. ред.)]. – СПб.: Санкт-Петербургский институт истории РАН, Санкт-Петербург. научное общество историков и архивистов, 2003. – С. 426–443.

307. Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине: 1901–1902: Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – 98 с.

308. Ілюшина Л. І Тактика більшовиків щодо УСДРП і «Спілки» / Л. Ілюшина, А. І. Кормич // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. – К.: КДУ, 1991. – Вип. 169. – С. 124–129.

309. Историография истории Украинской ССР / АН УССР. Институт истории; редкол.: И. С. Хмель (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1986. – 555 с.

310. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / Под редакцией Комиссии ЦК ВКП(б). Одобрено ЦК ВКП(б). 1938 год. – М.: Госполитиздат, 1954. – 351 с.

311. Іваненко В. Г. Олена Пчілка як дослідниця народного мистецтва / В. Г. Іваненко // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 6. – С. 69.

312. Інтелігенція // Філософський енциклопедичний словник / [НАН України. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – С. 245–246.

313. Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. – 1920 р.) / [під ред. Красівський О. Я]. – К.: «Наукова думка», 1993. – 104 с.

314. Історія української літератури: У 8 т. – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 4. – Кн. 1.: Література 70-90-х років XIX ст. – 1969. – 433 с.

315. Історія української літератури: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 1. – 631 с.

316. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / АН УРСР: Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1978. –

Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / [Редкол.: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін.]. – 608 с.

317. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / АН УРСР: Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917) / [Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін.]. – 532 с.

318. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г. – Киев: Издание Правления Об-ва скорой медицинской помощи в Киеве, 1912. – XXVI + 68 + 654 + 316 + 31 с.

319. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: Спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Ін-т сусп. наук АН України; Редкол.: Я. Д. Ісаєвич (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 104–119.

320. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії / А. Каппелер // Сучасність. – К., 1992. – № 7. – С. 48–56.

321. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / А. Каппелер // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 8–21.

322. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер; [пер. з нім.; наук. ред. М. Крикун]. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII + 360 с.

323. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / М. С. Кармазіна; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Київський держ. торговельно-економічний ун-т. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київ. держ. торговельно-економічний ун-т, 1998. – 350 с.

324. Кармазіна М. С. Ідея української держави у сприйнятті українських інтелектуалів на зламі ХІХ – ХХ ст. / М. С. Кармазіна // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 53–56.
325. Касьянов Г. В. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ ст.) / Г. В. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 101–114.
326. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ ст.: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
327. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ століття: Навч. посібник для студ. іст. ф-тів / Андрій Миколайович Катренко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: РВЦ «Київський університет», 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки ХІХ ст. – 190 с.
328. Катренко А. М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства: Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках ХІХ ст. / Андрій Миколайович Катренко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – 320 с.
329. Катренко А. М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки ХІХ ст.) / Андрій Миколайович Катренко, Ярослав Андрійович Катренко. – К.: Б. в., 2003. – 180 с.
330. Катренко А. М. О. О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915) / Андрій Миколайович Катренко, Богдан Володимирович Петрук. – К.: Нора-прінт, 1998. – 64 с. – (Серія «Видатні історичні постаті»).
331. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907 / В. Качинський. – Ч. 1. Рік 1905. – К., 1927. – 230 с.
332. Киевлянин. – 1874. – № 111.
333. Киевская Старина. – 1900. – Октябрь.
334. Киевская Старина. – 1906. – Июль–август.
335. Киевский Телеграф. – 1874. – № 109.
336. Киевский Телеграф. – 1875. – № 79.
337. Киевский Телеграф. – 1875. – № 84.

338. Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова. – К.: Наукова думка, 1965. – 315 с., іл.
339. Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча / К. Коберський. – Львів - Коломия, 1924. – 158 с.
340. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут; [пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за редакції Т. Курила]. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
341. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / З. Когут // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України; [пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за редакції Т. Курила]. – К.: Критика, 2004. – С. 46–79.
342. Козицький М. Ю. Українська парламентська громада в I і II Державних Думах / М. Ю. Козицький, В. І. Доморослий // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 12–22.
343. Козьмин Б. П. «Народники» и «народничество» / Б. П. Козьмин // Вопросы литературы. – 1957. – № 9. – С. 118–123.
344. Колесник В. Ф. Волошиновський Йоахім (1870–1945) / В. Колесник // Колесник В. Ф. Відомі поляки в історії Вінничини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 88–96.
345. Колесник В. Ф. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.
346. Колесник В. Ф. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Ф. Колесник, О. М. Надтока. – К.: Хрещатик, 2002. – 164 с.
347. Колесник В. Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст. / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 244 с.

348. Колесник І. І. В. Г. Сарбей: портрет історика в інтер'єрі ХІХ ст. / І. І. Колесник // Сарбеївські читання: Перше засідання Всеукраїнського «круглого столу», 30 січня 2003 р.: тези виступів / Інститут історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 14–18.

349. Коляда І. Громадсько-політична активність західноукраїнської інтелігенції у Російській імперії у роки Першої світової війни / І. А. Коляда // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – № 3. – С. 70–74.

350. Коляда І. А. Західні українці в Російській імперії в період Першої світової війни / І. А. Коляда // Наукові записки: Збірник наукових статей НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – С. 227–233.

351. Коляда І. А. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації / І. А. Коляда // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. VIII. – С. 212–219.

352. Коляда І. А. Роль української інтелігенції у становленні вітчизняної періодики на початку ХХ ст. / І. А. Коляда // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – С. 227–232.

353. Коляда І. А. Ідейні розмежування в українській інтелігенції під час Першої світової війни / І. А. Коляда // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. IX. – С. 92–102.

354. Коляда І. А. Українська інтелігенція й «українське питання» в умовах Першої світової війни на сторінках преси / І. А. Коляда // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. X. – С. 200–210.

355. Коляда І. А. Українська інтелігенція і преса у боротьбі за вирішення мовного питання на початку ХХ ст. / І. А. Коляда // Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 80–85.

356. Коляда І. А. Формування етносоціальної свідомості українського народу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: історіософський аспект / І. А. Коляда // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: чл.-кор. НАН України О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. ХІ. – С. 18–27.

357. Коляда І. А. Інтелігенція та українська ідея в російському імперському суспільстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. / І. А. Коляда // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць / Дніпропетровський нац. ун-т; Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – Вип. 5. – С. 205–215.

358. Коник О. О. Селянські депутати з України в І і ІІ Державних думах Російської імперії / О. О. Коник // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1995. – № 1. – С. 58–66.

359. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (ХІХ – перша третина ХХ ст.) / О. Ф. Коновець. – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.

360. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 182 с.

361. Король А. І. Дослідження В. Сарбеєм проблеми національного відродження України / А. І. Король // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 4. – С. 20–23.

362. Костомаров М. І. Мысли южнорусса / М. І. Костомаров // Слов'янська міфологія [упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка]. – К.: Либідь, 1994. – С. 309.

363. Костомаров М. И. Українофільство / М. И. Костомаров // Слов'янська міфологія [упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка]. – К.: Либідь, 1994. – С. 338.
364. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці, 2000. – 423 с.
365. Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции / А. К. Кошик. – К., 1965.
366. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Борис Кравченко; [пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко]. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
367. Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х.: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 176 с.
368. Кугутяк М. В. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.): Моногр. / М. В. Кугутяк. – Івано-Франківськ: Обл. друк, 1993. – 200 с.
369. Кулиш П. О. Українофилам / П. О. Куліш // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1911. – Кн. 8. – С. 69–72.
370. Курс історії української літературної мови / За ред. академіка АН УРСР І. К. Білодіда. – К.: Рад. школа, 1958. – Т. 1.: Дожовтневий період – 596 с.
371. Лавров П. А. Рабочее движение в период нового революционного подъема (1910-1914 гг.) / П. А. Лавров. – К.: Политиздат, 1966. – 223 с.
372. Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895–1904) / Ю. П. Лавров; АН УРСР. Інститут історії; відп. ред. Ф. Є. Лось. – К.: Наук. думка, 1970. – 192 с.
373. Левицкий В. О. Правые партии / В. О. Левицкий // Общественное движение в России в начале XX в. – СПб., 1914. – Т. 3, кн. 5. – С. 347–369.

374. Левицька Н. М. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Н. М. Левицька. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 25 с.

375. Левицька Н.М. Студентство у національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на поч. XX ст. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 25 с.

376. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. / В. Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.

377. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. / В. Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.

378. Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 рр. / В. І. Ленін // Повне зібр. тв. – К., 1971. – Т. 16. – С. 179–386.

379. Леся Українка. Волинські образки // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. доц. С. А. Литвинова. – К.: Рад. школа, 1961. – С. 483–487.

380. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко; АН УРСР. Інститут історії; відп. ред. Ф. О. Ястребов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 232 с.

381. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 188 с.

382. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). / М. Н. Лещенко – К.: Наук. думка, 1970. – 304 с.

383. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко; АН УРСР. Інститут історії. – К.: Наук. думка, 1977. – 360 с.

384. Лисенко О. В. Українська видавнича справа / О. В. Лисенко // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.):

Кол. наук. монографія в 3-х ч. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. II. – С. 76–109.

385. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту; Західна історіографія України [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Ківан, Е. Панкеєвої.]. – Вип. I. – К.: Основи, 1994. – Т. 1.– 554 с.

386. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту; Західна історіографія України [пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака]. – Вип. I. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

387. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – Т. 2. – С. 361–380.

388. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – Т. 2. – С. 53–61.

389. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 76–99.

390. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 173–191.

391. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – С. 63–93.

392. Лозинський М. М. Українська народна партія / М. М. Лозинський // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Кн. V. – С. 145–159.

393. Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні / Ф. Є. Лось; АН УРСР. Інститут історії; відп. ред. М. А. Рубач. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 404 с.

394. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907–1913 роках / Ф. Є. Лось; АН УРСР. Інститут історії; відп. ред. М. А. Рубач. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 196 с.

395. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1996. – № 2. – С. 55-65.

396. Любченко В. Б. Киевский клуб прогрессивных русских националистов / В. Б. Любченко // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – С. 321–322.

397. Ляхоцький В. П. Молостов В. А. Нове джерело до історії Української національної партії / В. П. Ляхоцький, В. А. Молостов // Архіви України. – 1992. – № 5/6. – С. 87-90.

398. Магочій П.-Р. Українське національне відродження: Нова аналітична структура / П.-Р. Магочій // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1991. – № 3. – С. 97–107.

399. Мазепа І. П. Підстави нашого відродження: У 2-х ч. / І. П. Мазепа.

Ч. 1. Причини нашої бездержавности. Новий Ульм, 1946. - 179 с.

Ч. 2: Проблема відродження України. - Б/м: Прометей, 1949. – 164 с.

400. Малюта О. В. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / О. В. Малюта. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.

401. Манилов В. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г.) / В. Манилов. – К.: Госиздат Украины, 1926. – 112 с.: ил.

402. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – Киев: Изд-во Киевского ун-та, 1967. – 258 с.: ил.

403. Марголис Ю. Д. Отчизне на пользу, а россиянам во славу: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII – начале XIX в. / Ю. Д. Марголис, Г. А. Тишкин. – Л., 1988. – 254 с.
404. Мартов Л. Социал-демократия 1905–1907 гг. / Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум) // Общественное движение в России в начале XX в. – СПб., 1914. – Т. 3, кн. 5. – С. 535–643.
405. Мартынов А. С. История конституционно-демократической партии / А. С. Мартынов // Общественное движение в России в начале XX в. – СПб., 1909. – Т. 1. – С. 1–85.
406. Матушевський Ф. П. З українського життя: Про з'їзд УНП / Ф. П. Матушевський // Літ.-наук. вістник. – 1907. – Т. 39. – Кн. VII. – С. 131–136.
407. Матушевський Ф. П. Українська громада в другій Державній думі / Ф. П. Матушевський // Літ.-наук. вістник. – 1907. – Т. 39. – Кн. VII. – С. 78–99.
408. Меч В. Силы реакции / В. Меч // Борьба общественных сил в русской революции в 1905–1906 гг. – М., 1907. – Вып. 1. – С. 10–100.
409. Меша В. Г. К вопросу о национальном движении в Украине начала XX века (очерк историографии до 1917 г.) / В. Г. Меша. – Донецк, Стилос, 1995. – 263 с.
410. Микола Гмиря (некролог) // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 346.
411. Михутина И. В. Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст. / Михутина Ирина Васильевна. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 288 с.
412. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство / Д. П. Миллер // Киевская старина. – 1897. – № 3. – С. 354–368.
413. Милюков П. Н. Из истории русской интеллигенции: Сборник статей и этюдов / П. Н. Милюков. – СПб.: Изд-во Т-ва «Знание», 1902. – 308 с.: портр.

414. Милюков П. Н. Из истории русской интеллигенции: Сборник статей и этюдов. – 2-е изд. / П. Н. Милюков. – СПб.: Изд-во Т-ва «Знание», 1903. – VIII, 308 с.: портр.

415. Милюков П. Н. Год борьбы: Публицистическая хроника 1905–1906 / П. Н. Милюков. – СПб.: Общественная польза, 1907. – XVII, 550 с. – (Библиотека «Общественной пользы»).

416. Милюков П. Н. Вторая Дума: Публицистическая хроника 1907 / П. Н. Милюков. – СПб.: Общественная польза, 1908. – XIII, 302 с. – (Библиотека «Общественной пользы»).

417. Милюков П. Н. Тактика фракции народной свободы во время войны. – Пг., 1916. – 41 с.

418. Милюков П. Н. Политические партии в Государственной думе за пять лет / П. Н. Милюков // Ежегодник газеты «Речь», 1916. – СПб., 1916. – 165 с.

419. Милюков П. Н. Национальный вопрос: Происхождение национальности и национальные вопросы в России / П. Н. Милюков. – Прага: Свободная Россия, 1925. – 190 с. – (Библиотека изд-ва «Свободная Россия»).

420. Миронец Н. І. Євген Чикаленко і Петро Стебницький: на спільному шляху до втілення національної ідеї / Н. І. Миронець, І. Старовойтенко // Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900-1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2008. – С. 6-24.

421. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX веков): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 567 с.

422. Мисечко А. І. Одеська «Просвіта» як прояв розбудови громадянського суспільства на початку XX ст. / А. І. Мисечко // Одеська

«Просвіта»: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської «Просвіти»): Матеріали науково-практичної конференції 25–26 листопада 2005 р. – Одеса: Друк, 2006. – С. 48–51.

423. Михайленко М. Національне питання в Росії й війна / М. Михайленко.– Б.м., 1914. – 16 с.

424. Михайло Русів: некролог // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 299.

425. Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 г. / И. Г. Михневич. – Одесса, 1857. – 100 с.

426. Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 рр. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х., 1929.

427. Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності / Петро Мірчук. – Філадельфія: З друкарні «Української Видавничої Спілки» в Лондоні, 1960. – 136 с.

428. Міхновський М. І. Самостійна Україна Програма Революційної Української партії із 1900 року. Вступ В. Шаяна / М. І. Міхновський. - Лондон, 1967. – 32 с.

429. Міяковський В. В. Дмитро Антонович: біографія отдельного лица. За ред. М. І. Мандрики / В. В. Міяковський. – Вінніпег: Українська вільна Академія Наук, 1967. – 48 с.: портр.

430. Миллер А. И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

431. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / Алексей Ильич Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.

432. М. Р.[удницький]. Олена Пчілка (1849–1930): Посмертна згадка // Діло. – 1930. – 11 жовт. – Ч. 226. – С. 3.

433. Мукомела О. Г. Суровцова Надія Віталіївна / О. Г. Мукомела // Українська журналістика в іменах / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1994. – Вип. I. – С. 178–179.

434. Нагірняк О. Р. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.) / О. Р. Нагірняк; наук. ред. В. І. Сергійчук. – К.: ПП М. І. Сергійчук, 2007. – 652 с.
435. Найда С. Ф. Революционное движение в Черноморском флоте в годы первой русской революции (1905–1907 гг.) / С. Найда. – Симферополь, 1950. – 112 с.
436. Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 189 с.
437. Науменко В. П. До історії указу 1876 року про заборону українського письменства / В. П. Науменко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 2 (5). – Ч. 1. – С. 135–151.
438. Науменко В. П. Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства / В. П. Науменко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 3 (6). – Ч. 1. – С. 249–268.
439. Наумов С. О. Питання української державності в діяльності Революційної Української партії (РУП) / С. О. Наумов // Збірник Харк. іст.-філол. т-ва. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 3. – С. 32–47.
440. Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1999. – № 5. – С. 36–44.
441. Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1999. – № 6. – С. 55–63.
442. Наумов С. О. Харківська «вільна громада» РУП (1900–1904 рр.): До 100-річчя партії / С. О. Наумов // Вісн. Харк. ун-ту. – Харків, 2000. – № 485. – Історія. – Вип. 32. – С. 214–221.
443. Наумов С. О. Харківська Українська студентська громада: організація, склад, ідеологія (1897–1904 рр.) / С. О. Наумов // Вісн. Харк. ун-ту. – Харків, 2002. – № 566. – Історія. – Вип. 34. – С. 252–260.
444. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / Є. К. Нахлік; НАН України.

Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – 463 с.: [24] арк. іл., портр. – (Сер. «Літературознавчі студії», вип. 11).

445. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / Є.К. Нахлік; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – 462 с.: [16] арк. іл., портр. – (Сер. «Літературознавчі студії», вип. 12).

446. Нова філія катеринославської «Просвіти» // Дніпрова хвиля. – 1912. – № 5. – С. 74.

447. Оглоблин О. П. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. П. Оглоблин. – Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. – 87 с.

448. Оглоблин О. П. Михайло Грушевський і українське національне відродження / О. П. Оглоблин // Український історик. – 1964. – Ч. 1–2 (9–10). – С. 1–6.

449. Оглоблин О. П. Мій творчий шлях українського історика / О. П. Оглоблин // Оглоблин О. П. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Українське іст. т-во; Українська вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – К. – Торонто: УІТ, 1995. – С. 3–39.

450. Оглоблин О. П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) / О. П. Оглоблин // Український історик. – 1971. – Ч. 1-2 (29-30). – С. 5–16.

451. Оглоблин О. П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) / О. П. Оглоблин // Оглоблин О. П. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Українське історичне товариство; УВАН у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 43–54.

452. Одесса. 1794–1894: Издание городского Общественного управления к столетию города. – Одесса: Типография А. Шульце, 1895. – LXXX, 836 стр.

453. Одинец П. [Ефименко П. С] К вопросу об украинском народничестве: опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи / П. Одинец [Ефименко П. С]. – Киев, 1906.

454. Одинокий С. Всероссийская крестьянская (земледельческая) партия (Программа партии и ее обоснование) / Сергей Одинокий. – СПб., 1906. – 64 с.

455. Омелянчук І. До питання про соціальний склад чорносотенних партій в Україні на початку ХХ ст. / Ігор Омелянчук // Нова політика. – 1997. – № 2. – С. 23–27.

456. Омелянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку ХХ ст. / Ігор Омелянчук // Сучасність. – К., 1997. – № 12. – С. 86-93.

457. Осташко Т. С. Микола Галаган: біографічний нарис / Т. С. Осташко, В. В. Соловйова // Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.): Документально-художнє видання / М. Галаган; [передмова, коментарі: Т. С. Осташко, В. В. Соловйова]. – К.: Темпора, 2005. – С. 3-44.

458. Отзыв из Киева // Современная летопись. – 1862. – № 46. – С. 5–6.

459. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки: від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова / Ю. Охримович. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторійських, 1965. – 120 с.

460. Павко А. І. До питання про вивчення історії політичних партій, організацій та рухів в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у вузівському курсі вітчизняної історії / А. І. Павко // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 1999. – № 10. – С. 52–58.

461. Павко А. І. Ліберально-демократичні партії України на початку ХХ ст.: виникнення, еволюція, програмні засади, діяльність / А. І. Павко // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – К.: КДУ, 1999. – Вип. 48. – С. 30–35.

462. Павко А. І. Партійно-політична проблематика – важливий напрям наукових досліджень з історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / А. І. Павко // *Культура народів Причорномор'я*. – Симферополь, 1999. – № 8. – С. 75–78.

463. Павко А. І. Перші спроби створення українських політичних партій на Наддніпрянщині в кінці ХІХ ст. / А. І. Павко // *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. – К., 1999. – С. 95–102.

464. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Монографія / А. І. Павко. – К., 1999. – 248 с.

465. Павко А. І. Створення та діяльність російських партійно-політичних угруповань в Україні напередодні революції 1905–1907 рр. / А. І. Павко // *Культура народів Причорномор'я*. – Симферополь, 1999. – № 9. – С. 87–94.

466. Павко А. І. Українська партія соціалістів-революціонерів на початку ХХ ст.: витоки, становлення, практична діяльність / А. І. Павко // *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 8. – С. 55–60.

467. Павко А. І. Ідейно-теоретична еволюція та організаційно-практичне становлення Революційної української партії (1900–1904 рр.) / А. І. Павко // *Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. – К., 2000. – Вип. 50. – С. 17–21.

468. Павко А. І. Товариство українських поступовців: маловідомі сторінки / А. І. Павко // *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. – К., 2000. – Ч. 3. – С. 203–215.

469. Павко А. І. Російські ліберальні та консервативні монархічні угруповання у громадському житті в міжреволюційний період / А. І. Павко

// Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – Ч. 4. – С. 223–233.

470. Павко А. І. Товариство українських поступовців: політична організація чи партія? / А. І. Павко // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – К., 2000. – Вип. 50. – С. 81–85.

471. Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / А. І. Павко // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С. 112–125.

472. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К.: Плеяди, 2002. – 552 с.

473. Павко А. І. Основні напрямки формування викладацького та наукового складу університетів України в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / А. І. Павко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України, Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. ХV. – С. 290–304.

474. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М. В. Павлюк. – Київ-Одеса: Вища школа, 1978. – 184 с.

475. Пажитнов К. А. Очерки по истории рабочего класса на Украине / К. А. Пажитнов. – Х., 1927. – 164 с.

476. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Г. Палієнко; [Київський національний університет ім. Тараса Шевченка]. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.: іл.

477. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.

478. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.

479. Панкова Є. В. Володимир Науменко (1852–1919) / Є. В. Панкова // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 90–102.

480. Перельман М. Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року / М. Перельман. – Х.: «Молодий більшовик», 1931. – 77 с.

481. Петлюра С. В. З українського життя: Боротьба українських студентів за українські кафедри. Відгомон цієї боротьби в народних масах. Петиція учнів Глухівського учительського інституту в справі українських предметів. Шевченкові роковини по селах. Організація «Української Трудової Громади» в Державній Думі / С. В. Петлюра // Україна. – 1907. – Т. I. – Кн. 3. – Част. 2. – С. 129–139.

482. Петлюра С. В. З українського життя: III черговий з'їзд Української соціал-демократичної партії. З діяльності парламентської «Української Трудової Громади». Українські студентські організації. Українська преса і її дефекти. Потреба видання популярних книжок по національному питанню взагалі і по автономній Україні зокрема / С. В. Петлюра // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 1. – Част. 2. – С. 20–36.

483. Петлюра С. В. З українського життя: З'їзд Української демократично-радикальної партії. З'їзд УНП. Шовінізм резолюцій цієї партії / С. В. Петлюра // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 2. – Част. 2. – С. 49–64.

484. Петлюра С. В. З українського життя: З діяльності «Української Трудової Громади». Заснування «Українського Наукового Товариства» у Києві. Урядові репресії над українською пресою / С. В. Петлюра // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 3. – Част. 2. – С. 77–94.

485. Петлюра С. В. З українського життя: З діяльності українських політичних партій перед виборами. Українські кафедри по вищих школах на Україні. Репресії проти українських газет та інституцій / С. В. Петлюра // Україна. – 1907. – Т. III. – Кн. 3. – Част. II. – С. 31–41.

486. Петлюра С. В. З українського життя: Вибори до третьої Думи і послы з України. Процес громадянської диференціації на Україні. Про «указ св. Сінода» в справі української мови в церковно-приходських школах.

Реферати на засіданнях «Українського Наукового Товариства» у Києві / С. В. Петлюра // Україна. – 1907. – Т. IV. – Кн. 2–3. – Част. 2. – С. 64–84.

487. Петлюра С. В. Про життя і працю українських акторів / С. В. Петлюра // Петлюра Симон Васильович: Вибрані твори та документи / Уклад. Л. В. Голота. – К.: Довіра, 1994. – С. 57–65.

488. Пешехонов А. В. Наша платформа (ее очертания и размеры) / А. В. Пешехонов // Русское богатство. – 1906. – № 8. – С. 178–206.

489. Письма из понад Десны и Сейму // Основа. – 1862. – № 3. – С. 84.

490. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885 / Ю. А. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 232 с.

491. Піскун В. М. Що в імені твоїм? – Надія?!: Надія Суровцова / В. М. Піскун // Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К., 2004. – С. 157–162.

492. Плющ П. П. Українська літературна мова другої половини XIX – початку XX ст., шляхи її розвитку і специфіка її / П. Л. Плющ. – К.: «Радянська школа», 1958. – 291 с.

493. Подолян В. В., В. П. Рекрут. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.): Монографія / В. В. Подолян, В. П. Рекрут. – Вінниця, 2005. – 454 с.

494. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / [Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна]. – 424 с.

495. Політологія: Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / [О. І. Семків (ред.), О. І. Семків (уклад.)]. – Львів: Світ, 1996. – 800 с.

496. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України 1900–1923 рр. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1991. – 324 с.

497. Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / В. И. Попик; [АН УССР. Институт истории; отв. ред. В. Г. Сарбей]. – К.: Наук. думка, 1989. – 100 с.

498. Порш М. В. Національне питання та виборча агітація на Україні / М. В. Порш // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. 37. – С. 135–139.
499. Порш М. В. Сучасний момент в житті української нації / М. В. Порш // На теми дня: 3б. ст. – Львів, 1910. – С. 1-18.
500. Порш М. В. Робітництво України: Нариси по статистиці праці / М. В. Порш // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1912. – Кн. X. – С. 107–162.
501. Порш М. В. П. Струве в українській справі / М. В. Порш // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Т. 58. – С. 325–326.
502. Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 123.
503. Прийменко А. Й. Легальные организации рабочего класса Юга России в период империализма (1895 – февраль 1917) / А. Й. Прийменко. –К.; Донецк: Вища школа, Голов. из-до, 1977. – 163 с.
504. Профессор Дмитрий Иванович Багaley: К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 гг.). – Харьков: Изд. Харьковского ист.-филол. о-ва, 1912. – 82 с.
505. Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР: В 2 т. // М.В. Птуха. – М.: Из-во АН СССР, 1959. – Т. II. I. Статистика в Академии наук, ученых обществах и учебных заведениях. 1801-1863. II. Университетская статистика (государствоведение) в России. 1801-1845. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 476 с.
506. П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими: Про осіб, зображених на фотографії, яка була зроблена 1 вересня 1903 р. у Полтаві на святі з нагоди відкриття пам'ятника І П.Котляревському / Ю. П'ядик // Вітчизна. – 1989. – № 2. – С. 194–205.
507. Рада. – 1906. – № 43.
508. Рада. – 1906. – № 53.
509. Рада. – 1906. – № 68.
510. Рада. – 1906. – № 175.
511. Рада. – 1907. – № 170.

512. Реєнт О. П. Українське наукове товариство: 1907–1921 рр. / О. П. Реєнт, В. І. Онопрієнко, Т. С. Щербань. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 243 с.

513. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 2000. – № 2. – С. 3–26.

514. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

515. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. – К.: «Дієз-продукт», 2007. – № 6. – С. 218–232.

516. Реєнт О. П. Українці в Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Інститут історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 318–335.

517. Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / Ін-т історії України АН України; Всеукр. спілка краєзнавців; М-во культури України; Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 492 с.: іл.

518. Рибалка Л. [Л. Юркевич] Українська інтелігенція і робітнича справа / Л. Рибалка // Наш голос. – 1911. – Ч. 9–10.

519. Рильський М. Т. Поезії: В 3-х т. / М. Т. Рильський. – К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1946. – Т. I: Лірика. – 400 с.

520. Рильський М. Т. Київ в історії України // Рильський М. Т. Зібрання творів: У 20 т.: Наука; Критика; Публіцистика: Т. 12–18; [редкол.: Л. М. Новиченко (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 17: Публіцистика. 1935–1952 / [упоряд. та прим. І. П. Березовського; ред. тому С. Д. Зубков]. – С. 116–134.

521. Риш А. Г. Очерки из жизни «Спилки» (По лич. воспоминаниям) / А. Г. Риш // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 126–135.

522. Риш А. Г. Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки» / А. Г. Риш. – Харьков «Пролетарий», 1926. – 141 с.

523. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. / Б. А. Романов. – 2-е изд. – М. – Л.: Наука, 1966. – 240 с.

524. Романов Б. А. «Мизантроп» XII–XIII веков: [Даниил Заточник] / Б. А. Романов // Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. – 2-е изд. – М. – Л.: Наука, 1966. – С. 17–38.

525. Ротач П. П. І. Ф. Павловський – історик Полтавщини / П. П. Ротач // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1961. – № 6. – С. 100–103.

526. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Опыт статистич. характеристики сословно-классового состава населения русс. государства / Н. А. Рубакин. – СПб., 1912. – 613 с.

527. Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: Ф. Я. Савченко / О. С. Рубльов // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / Ін-т історії України АН України; Всеукр. спілка краєзнавців; М-во культури України; Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – С. 168–173.

528. Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського / О. С. Рубльов // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1997. – № 4. – С. 103–117.

529. Рубльов О. С. Винар Любомир Роман / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А – В. – С. 509.

530. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов; [НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

531. Рубльов О. С. Калюжний Наум Михайлович (1886–1937) / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – С. 46–47.
532. Рудницький Є. «Дело о ношении хлопоманского костюма» / Євген Рудницький // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 122.
533. Рудько М. П. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х років XIX ст.: З неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу «Вперед!» В. М. Смирновим / М. П. Рудько // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1966. – № 7. – С. 120–130.
534. Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.) / М. П. Рудько. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1973. – 206 с.
535. Русова С. Ф. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Ф. Русова // Украинская Жизнь. – 1913. – № 2. – С. 43.
536. Русское Богатство. – 1881. – Ноябрь. – С. 124–125.
537. Рябчук М. Спогади з потойбіччя: [Рец. на кн.: Суровцова Н. Спогади [Електронний ресурс] / М. Рябчук – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.: іл.] // День. – 1997. – 4 черв. – № 95: Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/284779>.
538. Савченко Ф. Я. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Якович Савченко. – Х. – К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.
539. Садовський В. В. Автономія України в соціал-демократичній пресі / В. В. Садовський // Україна. – 1907. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 256–261.
540. Садовський В. В. Від українофільства до політики: з приводу 25-ліття заснування РУП / В. В. Садовський // Літ.-наук. вісн. – 1925. – Т. 86. – Кн. 3. – С. 250–256.

541. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) / І. Г. Самарцев // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1. – С. 90–98.
542. Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) / В. Г. Сарбей; [АН УССР. Институт истории; отв. ред. А. В. Санцевич]. – К.: Наук. думка, 1989. – 248 с.
543. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1991. – № 5. – С. 5.
544. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної свідомості (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1993. – № 7/8. – С. 3–16.
545. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с. – (Серія «Україна крізь віки»: У 15 т., т. 9).
546. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття: Аналіз публікацій документальних джерел: Програми. Статути. Прокламації. Законодавчі акти. Позасудове діловодство. Судово-слідчі джерела. / С. І. Світленко – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1995. – 240 с.
547. Світленко С. І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії: навч. посібник / С. І. Світленко; Міністерство освіти України, Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. – 128 с.
548. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему / С. І. Світленко // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1997. – № 3. – С. 41–49.
549. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему / С. І. Світленко // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1997. – № 4. – С. 29–38.

550. Світленко С. І. Українські громади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (особливості ідеології та діяльності) / С. І. Світленко // Київська старовина. – К., 1998. – № 2. – С. 9–28.

551. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років ХІХ ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – 239 с.

552. Сидоренко О. І. Україномовна преса Росії 1905–1907 рр.: Анотований покажчик періодичних видань. Наук. ред. Є. П. Демченко. / О. І. Сидоренко. – К.: АН УРСР, 1987. – 74 с.

553. Сикорский И. А. Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса): Докл. в Клубе Русс. Националистов в Киеве 7 февраля 1913 года / И. А. Сикорский. – К., 1913. – 56 с.

554. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Віктор Короткий (упоряд.), Василь Уляновський (упоряд.). – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – 447 с.

555. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Віктор Короткий (упоряд.), Василь Уляновський (упоряд.). – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – 447 с.

556. Синицький П. Е. Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії / П. Е. Синицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 30. – С. 278–295.

557. Синицький П. Е. «Спогади» Надії Суровцової (1896–1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років / П. Е. Синицький // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2006. – Вип. ХІ. – С. 307–322.

558. Синицький П. Е. «Справа Суровцової – Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х – початку 1930-х рр. / П. Е. Синицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 166–185.

559. Синявский А. А. И. Маркович – историк Новороссийского края / А. Синявский // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Год первый. – Екатеринослав, 1904. – С. III–IX.

560. Славинский М. А. Русская интеллигенция и национальный вопрос / М. А. Славинский // Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909–1910 / Сост., коммент. Н. Казаковой; Предисл. В. Шелохаева. – М.: Мол. гвардия, 1991. – С. 406–418.

561. Слово. – 1862. – Ч. 58. – С. 226–227.

562. Слово. – 1907. – № 1.

563. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.

564. Смольницька М. К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.) / М. К. Смольницька; Ін-т історії України НАН України; наук. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 527 с.

565. Современная летопись. – 1862. – № 46.

566. Современная южнорусская летопись // Основа. – 1862. – № 3. – С. 122.

567. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму / Михайло Сосновський. – Нью-Йорк – Торонто: Trident International, Ins., 1974. – 419 с.

568. Спиридович А. И. Революционное движение в России в период империи. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886–1916 / А. И. Спиридович. – Петроград, 1918. – 250 с.

569. Стадник А. М. Прохоренко. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции / А. Стадник, М. Прохоренко. – М.: Профиздат, 1959. – 142 с.

570. Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) / О. Г. Старинець // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 1995. – № 6. – С. 37–46.

571. Старовойтенко І. М. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: Монографія / І. М. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.: іл.

572. Старовойтенко І. М. «...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці»: Про Петра Стебницького і його служіння українській справі / І. М. Старовойтенко // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 11–28.

573. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі і Заходу (1772–1918) / М. Стахів. – Скрантон, 1958. Т.1.- 208 с.

574. Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.) / Е. П. Степанович; [АН УССР. Ин-т истории Украины; отв. ред. Е. И. Луговая]. – Киев: Наук. думка, 1991. – 100 с.

575. Степанюк В. Я. Довбищенко з історії українського соціал-демократичного руху (1900–1918 рр.) / В. Степанюк, Я. Довбищенко. – Х., Б. в., 1918. – 125 с.

576. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства: Доклад собранию членов Клуба русских националистов / А. В. Стороженко. – К., 1912. – 66 с.

577. Стоян Т.А. Студентство університетів підросійської України в другій половині XIX ст. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 28 с.

578. Сурин П. Сельскохозяйственные учреждения при народных школах / П. Сурин // Школьное хозяйство. – 1896. – № 2. – С. 83–89.

579. Сучков И. В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX вв. / И. В. Сучков // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 65.
580. Тарновский К. Н. Советская историография российского империализма / К. Н. Тарновский, АН СССР, Ин-т истории. – М.: Наука, 1964. – 244 с.
581. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. / С. О. Телешун. – К., 1996. – 130 с.
582. Терлецький О. С. Історія України від 1782 до 1917 р. / О. С. Терлецький. – Львів: Червона калина, 1936. – 236 с.
583. Терлецький О. С. Історія України від 1917 р. до найновіших часів: З 35 образками та 3-мя мапками / О. С. Терлецький. - Львів: Накладом Т-ва «Просвіта», 1936. - 111, [1] с.: фот.
584. Тимошенко О. П. Революційна українська партія: утворення та еволюція / О. П. Тимошенко. – К.: Стилос, 1997. – 226 с.
585. Тимчик Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві (1873–1876) / Н. П. Тимчик // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1998. – Вип. 40. – С. 75–78.
586. Ткачев П. Н. Избранные сочинения на социально-политические темы. В 4 т. / П. Н. Ткачев. – М.: Изд. политкартожан, 1933. – Т. 3.: 1873–1879. – 503 с.
587. Тодийчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских / О. В. Тодийчук; [АН УССР. Институт истории]. – К.: Наук. думка, 1989. – 157 с.
588. Томашівський С. Т. Просвітні видавництва (замітки й бажання) / С. Т. Томашівський // Перший український просвітньо-економічний конгрес. – Львів, 1910–1911. – С. 100.
589. Троицкий Н. А. Лекции по русской истории XIX в. Краткий курс / Н. А. Троицкий. – Саратов: Слово, 1994. – 226 с.

590. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. 7. – СПб, 1872. – С. 248–249.
591. 1905 рік. Профрух на Полтавщині /За ред. М. Горяйстова, С. Сахарова, В. Шкляра. – Полтава: Вид-во Полт. окрпрофбюро, 1926. – 46 с.
592. Украинская Жизнь. – 1913. – № 7–8.
593. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского (хозяйство), акад. Ф. Е. Корша (язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). – СПб.: Изд. М. А. Славинского, 1914. – Т. I. – С. 1–360.
594. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского †(хозяйство), акад. Ф. Е. Корша †(язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). – Петроград: Т-во «Общественная польза», 1916. – Т. II. – С. 361–707.
595. Українська мова: Енциклопедія / [НАН України: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Ін-т української мови; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.]. – Вид. 3-тє, зі змінами і доповн. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.: іл.
596. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монографія в 3-х ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. I. – 205 с.
597. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монографія в 3-х ч. / Ін-т історії України НАН України;

Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. II. – 487 с.

598. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монографія в 3-х ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. III. – 276 с.

599. Фареній І. А. Споживча кооперація Наддніпрянської України на початку XX ст. / І. А. Фареній // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 27–34.

600. Феденко П. Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій / Панас Феденко. – Подєбради: Укр. техн.-господарський ін-т позаочн. навчання в Подєбрадах, 1934. – 174 с.

601. Феденко П. Ісаак Мазепа: борець за волю України / Панас Феденко. – Лондон: Наше слово, 1954. – 228 с.

602. Феденко П. Український рух у XX ст. / Панас Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 259 с.

603. Федоров А. В. Революционные восстания в Черноморском флоте в 1905 году / А. В. Федоров. – Л.: Госполитиздат, 1946. – 146 с.

604. Франко І. Я. Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжі / І. Я. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 401–409.

605. Франко І. Я. Поза межами можливого / І. Я. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 276–285.

606. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / Изд. Харьк. ГСК; Под ред. действ. чл.-секр. П. С. Ефименко. - Харьков: Тип. губ. правл.: 1884. - X, 1-221, [1], 222-674, 128, 41 с.; [12] л. рекл. объявл.

607. Хатченко А. [Кистяковский Б.] М. П. Драгоманов и вопрос о самостоятельности украинской культуры (К годовщине смерти) / А. Хатченко; Отд. оттиск из журн. «Украинская жизнь». – М., 1912. – С. 4.

608. Хатченко А. [Кистьяковский Б.] Юрий Юрьевич Цветковский, как общественный деятель (Память одного из последних украинофилов) / А. Хатченко // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 97–108.

609. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман; [пер. з англ.]. – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с. – (Сер. «Спадщина»).

610. Хорунжий Ю. М. Зв'язкова поколінь: [Н. Суровцова] [Електронний ресурс] / Ю. М. Хорунжий // Дзеркало тижня. – 2003. – № 35 (460). – 13–19 верес. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3680/32895/>

611. Чайковський А. С. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст.) / А. С. Чайковський, М. Г. Щербак. – К.: Україна, 1996. – 286 с.

612. Чернов В. М. О народно-социалистической партии / В. М. Чернов // Сознательная Россия. Сборник на современные темы. – СПб., 1906. – Вып. 4. – С. 7–34.

613. Чопівський І. А. Економічні нариси: природні багатства та велика промисловість України / І. А. Фещенко-Чопівський. – К.: Вид-во «Праця», 1917. – 171 с.

614. Чорновол І. П. Між археологією та політикою: Володимир Антонович і польське суспільство (до 170-річчя від дня народження) / І. П. Чорновол // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2004. – № 3 (32). – С. 91–174.

615. Что читать народу: Критический указатель книг для народного чтения / Составление Х. Д. Алчевской, Е. Д. Гордеевой, А. П. Грищенко и др. – СПб, 1889. – Т. 2. – 992 с.

616. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний

потенціал / В. С. Шандра; Укр. держ. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства. – К.: Держкомархівів України, 1999. – 142 с.

617. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра; Держкомархівів України: Укр. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: Держкомархівів України, 2001. – 356 с.: іл.

618. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Надежда Андреевна Шип; [Ин-т истории Украины АН УССР; Отв. ред. В. Г. Сарбей]. – Киев: Наук. думка, 1991. – 172 с.

619. Шип Н. А. Зв'язок українського національного й соціального рухів (друга половина XIX ст.)/ Н. А Шип // Історія України. – К.:Шкільний світ, 2007. – № 43. – С. 1–6; № 45. – С. 10–12.

620. Шип Н. А. Зв'язок українського національного й соціального рухів (друга половина XIX ст.)/ Н. А Шип // Історія України. – К.:Шкільний світ, 2009. – № 9. – С. 6–8.

621. Шлосберг Д. Професійний рух 1905–1907 рр. на Україні / Д. Шлосберг. – Х.: Укр. робітник, 1931. – 112 с. – (Коміс. істпрофу при Іст. від. Укр. ін-ту марксизму-ленінізму).

622. Шморгун П. М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наукові праці з питань політичної історії. – К.: КДУ, 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.

623. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щёголев. – Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К °, 1912. – 588 с.

624. Щеголев С. Н. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / С. Н. Щёголев. – Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К , 1913. – 159 с.

625. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.) / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.
626. Щербак Н. О. Інтелігенція в боротьбі за відміну обмежень українського слова / Н. О. Щербак // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 168–171.
627. Щербак Н. О. Активізація українського національно-визвольного руху на рубежі XIX–XX ст. / Н. О. Щербак // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 151–157.
628. Щербак Н. О. Процес українського націєтворення та антиукраїнські акти царизму другої половини XIX ст. / Н. О. Щербак // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 2. – С. 203–209.
629. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
630. Щербина В. І. Перша Київська Народна Авдиторія (з культурного життя Києва в кінці XIX та на початку XX ст.) / В. І. Щербина // Україна. – 1930. – Травень – червень. – Кн. 41. – С. 22–59.
631. Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914–1917 роках / Й. Т. Щербина; АН УРСР. Інститут історії; відп. ред. Ф. Є. Лось. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 368 с.
632. Юркевич Л. Національна справа і робітництво / Лев Юркевич. – К.: Видавництво «Дзвін», 1913. – 35 с.
633. Яворський М. І. Україна в епоху капіталізму / М. І. Яворський. – Харків: Держвидав України, 1925. – Вип. 3.: В сумерках імперіалізму. – 312 с.
634. Яворський М. І. Нариси з історії революційної боротьби на Україні / М. І. Яворський. – Харків: Держвидав України, 1927. – Т. I. – 414 с.

635. Яворський М. І. Історія України в стислому нарисі / М. І. Яворський. – Харків: Держвидав України, 1928. – 340 с.
636. Янишин Б. М. Народовці на рубежі 70–80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури / Б. М. Янишин // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 2001. – № 6. – С. 86–100.
637. Янишин Б. М. Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини ХІХ ст.: становлення та інституційний розвиток / Богдан Михайлович Янишин / Інститут історії України НАН України; наук. ред. чл.-кор. НАН України О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 320 с.
638. Ярошевич А. И. Малороссы по переписи 1897 г. // А. И. Ярошевич. – К., 1905. – 84 с.
639. Ясь О. В. «Історія Русів», «Исторія Русовъ» / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 632–634.
640. Яценко М. Т. Грінченко Борис Дмитрович / М. Т. Яценко // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. І: А–Г. – С. 498–499.
641. Chwalba A. Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917 / A. Chwalba. – Wyd. 3-e poprawione. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2006. – Ss. 364.
642. Epsztein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku / Tadeusz Epsztein; Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa: Wydawnictwo «DiG», 1998. – Ss. 233.
643. Epsztein T. Z piórem i paletą: Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. / Tadeusz

Epsztein. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton; Instytut Historii PAN, 2005. – Ss. 590.

644. Gancarz B. *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914* / B. Gancarz. – Kraków: Wyd-wo «ARCANA», 2006. – Ss. 331.

645. Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations* / Miroslav Hroch. – Columbia University Press, 2000. – 220 p.

646. Malia M. «What is the Intelligentsia?» / Martin Malia // *The Russian Intelligentsia* / Ed. by Richard Pipes. – New York, 1961. – P. 5–6.

647. Nairn T. *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism* / Tom Nairn. – London, 1977. – 431 p.

648. Nowak A. *Generała Bibikowa walka z «nierozsądną narodowością polską»: Dzieje jednego memoriału* / A. Nowak // Nowak A. *Od imperium do imperium: Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*. – Kraków: ARCANA, 2004. – S. 90–108.

649. Pipes R. *Peter Struve and Ukrainian Nationalism* / R. Pipes // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1979–1980. – Vol. III/IV: *Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* / Edited by I. Ševčenko and F. E. Sysyn with the assistance of U. M. Pasicznyk. – Part 2. – P. 675–683.

650. Prymak T. M. *Mykhailo Hrushevsky: the politics of national culture* / Thomas M. Prymak. – Toronto: University of Toronto Press, 1987. – VIII, 323 p.: ill., ports.

651. Prymak T. M. *Mykola Kostomarov: a biography* / Thomas M. Prymak. – Toronto: University of Toronto Press, 1996. – XXIII, 263 p.

652. Stępień S. *Związki Symona Petlury z Towarzystwem Naukowym im. Szewczenki we Lwowie* / S. Stępień // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 2004. – T. 17/18. – S. 294–313.

653. White J. D. *Historiography of the Russian Revolution in the Twenties* / James D. White // *Critique*. – 1973. – № 1. – P. 42–54.

654. Yekelchik S. *Ukraine: birth of a modern nation* / Serhy Yekelchik. – New York: Oxford University Press, 2007. – 280 p.

III. ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

655. Бакуменко О. О. *Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»* / О. О. Бакуменко; [Дніпропетровський держ. ун-т]. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.

656. Бардаш О. М. *Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX ст. (1900–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»* / Бардаш Ольга Миколаївна; [Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова]. – К., 2008. – 220 с.

657. Березовський О. М. *Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»* / О. М. Березовський; [Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка]. – К., 2004. – 16 с.

658. Білокінь О. І. *Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»* / О. І. Білокінь. – Харків, 2001. – 20 с.

659. Вірченко В. В. *Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»* / В. В. Вірченко; [Інститут історії України НАН України]. – К., 2006. – 20 с.

660. Габ Г. С. Выборы в IV Государственную Думу по рабочей курии на Украине: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Г. С. Габ. – Киев, 1954. – 20 с.

661. Гонюкова Л. В. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870-ті рр. – 1940 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук; спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Гонюкова; [Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка]. – К., 2000. – 19 с.

662. Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук; спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Гусев; [Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка]. – К., 1999. – 36 с.

663. Доморослий В. І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук; спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Доморослий. – К., 1994. – 20 с.

664. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук; спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Драч; [Харківський нац. ун-т ім. В. Каразіна]. – Харків, 2001. – 280 с.

665. Єпик Л. І. Костянтин Андріанович Мацієвич – державний і громадсько-політичний діяч: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук; спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. І. Єпик; [Інститут історії України НАН України]. – К., 2009. – 20 с.

666. Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук; спец. 07.00.01 «Історія України» / З. І. Зайцева; [Інститут історії України НАН України]. – К., 2007. – 40 с.

667. Катренко А. М. Діяльність радикалів-демократів (народників) в Україні у 80-х роках XIX ст.: дис. доктора іст. наук; спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Катренко Андрій Миколайович; [Київський ун-т ім. Тараса Шевченка]. – К., 1994. – 504 с.

668. Киян М. Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М. Ш. Киян. – Харків, 1998. – 16 с.

669. Кобченко К. А. Київські Вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1920): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К. А. Кобченко; [Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка]. – К., 2004. – 20 с.

670. Коник О. О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державній Думах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Коник. – К., 1994. – 16 с.

671. Малюта О. В. «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Малюта; [Інститут історії України НАН України]. – К., 2005. – 20 с.

672. Малюта О. В. «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Малюта Ольга Володимирівна; [Інститут історії України НАН України]. – К., 2005. – 319 с.

673. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / В. И. Михайлова; спец. 07.00.02 «История СССР»; [Днепропетровский гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией]. – Днепропетровск, 1976. – 16 с.

674. Москвич Л. Г. «Современник» и история Украины: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография

и источниковедение» / Л. Г. Москвич; [Институт истории АН УССР]. – К., 1989. – 16 с.

675. Надтока О. М. Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння національному відродженню України (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / О. М. Надтока; [Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка]. – К., 2001. – 18 с.

676. Опанащук П. В. Роль газети «Рада» в національному відродженні українського народу (1906–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Петро Володимирович Опанащук. – К., 2009. – 16 с.

677. Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Наталія Павлівна Петрук. – К., 2002. – 17 с.

678. Русанов Ю. А. Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині XIX – на початку XX ст.: Історіографічний аспект: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Русанов Юрій Анатолійович; [Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України]. – К., 1996. – 180 с.

679. Стромилюк Л. В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Стромилюк; [Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка]. – К., 2007. – 16 с.

680. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Ю. Суровцева; [Донецький нац. ун-т]. – Донецьк, 2006. – 19 с.

681. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Товстоляк; [Дніпропетровський нац. ун-т]. – Дніпропетровськ, 2006. – 16 с.

682. Тодийчук О. В. Вклад Московского общества истории и древностей российских в изучение истории Украины: историография и источниковедение: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / О. В. Тодийчук; [Институт истории АН УССР]. – К., 1986. – 16 с.

683. Шамара С. О. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики: дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / Шамара Сергій Олександрович; [Черкаський нац. університет ім. Б. Хмельницького]. – Черкаси, 2007. – 283 с.

684. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. С. Шандра; [НАН України: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського]. – К., 2002. – 39 с.

685. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: дис. ... доктора іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Шандра Валентина Степанівна; [НАН України: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського]. – К., 2002. – 455 с.